

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Угљеша Д. Војводић

Просторне студије и привредни обрасци
средњовековне жупе и нахије Рас

докторска дисертација

Београд, 2023

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Uglješa D. Vojvodić

Spatial analysis and socio-economic patterns of
medieval *župa* and *nahiye* Ras

Ph.D. Dissertation

Belgrade, 2023

Ментор:
др Дејан Радичевић

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Комисија:

проф. др Синиша Мишић

проф. др Сташа Бабић

проф. др Перица Шпехар

др Весна Бикић, научни саветник

доц. др Дејан Радичевић, ментор

Датум одбране докторске дисертације:

Датум промоције докторске дисертације:

Захвалница

Велику захвалност на помоћи у обављању истраживања и писању приложене тезе дугујем свим колегама са Средњовековног пројекта и Истраживачког пројекта за Београдску тврђаву Археолошког института, који је пружио и институционалну подршку током писања тезе. Сарадња која је почела 2011. године, омогућила ми је да стекнем одређена практична и теоретска знања и усмерења кроз бројне дискусије и добијену литературу, али и у појединим тренутцима пружила прилику за неометан рад. Разговори са др Марком Поповићем и др Весном Бикић, као и они са ментором др Дејаном Радичевићем, допринели су формулисању приложене теме, док је уобличавање методолошког приступа у знатној мери било усмерено и похађањем појединих обавезних и изборних предмета у оквиру основних и мастер студија на катедрама за археологију и историју Филозофског факултета у Београду. С тим у вези, посебно су биле важне сугестије које сам приликом одбране теме докторске тезе добио од чланова комисије др Сташе Бабић, др Перице Шпехара и др Јасне Вуковић.

Рад на тези упућивао је на обилазак терена и обављање рекогносцирања на проучаваном простору. Из тог разлога је почетком 2017. године др Весна Бикић иницирала успостављање сарадње са Владаном Видосављевићем, кустосом Музеја Рас у Новом Пазару. Иако сам у периоду између 2017. и 2022. године учествовао у више кампања археолошких ископавања и неколико рекогносцирања на простору старог Раса у организацији Музеја „Рас“ у Новом Пазару и Археолошког института, највећу захвалност колеги Видосављевићу дугујем за многобројне обиласке археолошких налазишта у околини Новог Пазара у циљу упознавања и сагледавања крајолика жупе Рас.

Такође, захвалност за помоћ, подршку и корисне сугестије дугујем и колегама др Стефану Поп-Лазићу, др Огњену Младеновићу и Александру Стаменковићу.

На самом крају, имам потребу да још једном изразим посебну захвалност својим менторима др Дејану Радичевићу и др Весни Бикић, који су ишчитавањима различитих верзија поглавља, али и преиспитивањима и критиком појединих поставки, утицали на додатна промишљања и уобличавање појединих закључака, као и на коначни изглед рада.

Анстракт

Просторне студије и привредни обрасци средњовековне жупе и нахије Рас

Основна управна и територијална јединица у оквиру средњовековне српске државе била је жупа. Представљала је заокружену географску целину са организованом управом. Најстарије жупе су имена углавном добијале по најзначајнијим рекама које су кроз њих протицале, да би касније, у периоду XIV и XV века, називане и по утврђењима која су у међувремену настала. Међу жупама које су познате именом, једна од најзначајнијих свакако је била жупа Рас. Расположиви подаци омогућавају да оквирно препознамо положај ове средњовековне жупе на простору између реке Рашке на југу и јужних обронака Голије на северу, у долинама Људске, Дежевске и Тушимске реке. Природну источну границу жупе Рас чинила је Пештерска висораван која се пружа дуж десне обале Људске реке. Предмет истраживања ове дисертације представљају геопривредне одлике поменутог простора, које подразумевају погодности за насељавање и обављање различитих облика привредних делатности. Такође, рад је посвећен проучавању утицаја тих одлика на живот и привредне токове на простору средњовековног Раса у периоду од XII до XVII века у циљу формирања модела насељавања (енг. *Settlement Pattern*) тог простора. Такав динамички модел, као вештачка представа стварности и хипотеза, био би касније подложен провери и преиспитивању. Одабрани хронолошки оквир започиње првим поменом руралних насеља у средњовековним српским повељама, док би крајњи хронолошку границу представљала Велика сеоба Срба 1690. године, када долази до значајних деморафских промена на проучаваном подручју.

У циљу покушаја реконструисања друштвених и привредних токова жупе Рас, посебан акценат у оквиру предложене дисертације стављен је на проучавање руралних насеља која су функционисала у периоду од XII до XVII века. Систем насељавања на одређеном простору подразумева постојање функционалне везе између већег броја истовремених налазишта. Насеља су на тај начин посматрана као актери са специјализованом улогом. Као што је познато, житељи средњовековних села обављали су бројне делатности у оквиру постојећег производног система. Иако су земљорадња и сточарство били најчешћи облици привређивања, у рашким селима су постојале и занатлије, које су у средњовековном друштву биле заступљене у релативно малом броју, при чему је њихова улога била изузетно важна а њихови производи тражени.

Како су досадашња истраживала показала, један од битних аспеката средњовековног села јесте његов положај. Одабир локације приликом заснивања насеља био је од егзистенцијалног значаја у свим периодима људске прошлости. Поред природних одлика простора, на оснивање сеоских насеља утицао је и положај извора квалитетне сировине неопходне за обављање занатских делатности. Стога, основни циљ дисертације представља реконструкција особености крајолика, мреже насеља и начина живота у њима, утврђивање положаја привредних ресурса проучаване регије и начина и динамике њихове експлоатације, као и природе и распореда средишта привредне активности у циљу разумевања привредних и друштвених токова на простору Раса. Значајну помоћ у таквом проучавању пружило је „преиспитивање“ доступних писаних извора о жупи Рас, као и резултата које су пружила обављена рекогносцирања и археолошка ископавања на простору старог Раса.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Рас, Нови Пазар, жупа, нахија, системи насељавања, гео-привредне одлике, географско-информациони системи, крајолик*

НАУЧНА ОБЛАСТ: Археологија

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ: Археологија

Abstract

Spatial analysis and socio-economic patterns of medieval *župa* and *nahiye* Ras

Župa was the main administrative and territorial unit within Serbian medieval state. It represented one geographical whole with organized governance. The oldest *župas* were mainly named after the most important rivers that flowed through that territory, but later on, in the period of XIV and XV centuries, they were also named after fortifications, that were built in the meantime. Ras was certainly one of the most significant *župas* known by their name. Available data make it possible to find out the position of this medieval *župa* in the area among the Raška river in the South and the Southern slopes of the Golija mountain in the North, namely between the valleys of the rivers Ljudska, Deževska and Tušimska. The natural Eastern border of the *župa* Ras was Pešter plateau, which stretches along the right bank of the Ljudska river. The research subjects of this dissertation are geoeconomic characteristics of this area, which include conveniences for establishing settlements and carrying out various forms of economic activity. Moreover, this study describes the influence of these characteristics on life and economic activity in the area of medieval Ras during the period from XII to the XVII centuries, in order to form a settlement pattern for the mentioned area. Such a dynamic pattern as an artificial representation of reality and a hypothesis, later on becomes a subject to verification and review. Selected chronological frames begin with the first mentions of rural settlements in Serbian medieval charters and end with The Great Migrations of the Serbs in 1690 which caused significant demographic changes in the area.

In order to attempt to reconstruct social and economic activities of the *župa* Ras, the focus within this dissertation is set on the study of the rural settlements, which existed from XII to XVII centuries. Settlement system implies there were functional connections among a large number of simultaneous sites. As is already known, the inhabitants of medieval villages engaged in numerous activities within existing production system. Despite the fact that agriculture and animal husbandry were the most common activities, in the villages in the Ras area there were also craftsmen, who were presented in relatively small number within the medieval society, but whose role was nonetheless extremely important and their products where in demand.

As previous research has shown, position of medieval village is one of its main aspects. Settlement location choice was of existential importance throughout human history. In addition to the natural characteristics of space, the position of quality raw material resources, which were necessary for various crafts, had an impact on village position. Therefore, the main purpose of this dissertation is to reconstruct the landscape characteristics, settlement pattern and the positions and strategy for obtaining raw materials in the studied area, as well as the nature and arrangement of centers of economic activity in order to understand the economic and social flows in the area of *župa* Ras. Significant aid in such research will be provided by »reviewing« available written sources as well as reconnaissance and archeological excavations in the area of medieval Ras.

Key words: *Ras, Novi Pazar, župa, nahija, settlement systems, geoeconomic characteristics, geographic information systems, landscape.*

Scientific field: Archeology

Scientific subfield: Archeology

Садржај

1. Увод

1.1. Историјат истраживања простора средњовековног Раса.....	1
1.1.1. Почетак научног истраживања – XIX век.....	2
1.1.2. Период између два светска рата.....	5
1.1.3. Почетак систематских истраживања – средина XX века.....	6
1.2. Уобличавање научне слике о средњовековној жупи и нахији Рас.....	8
1.3. Територијално одређење жупе и нахије Рас.....	12
1.4. Методолошки приступ и истраживачка питања	20

2. Друштвене и културне прилике у жупи и нахији Рас у светлу историјских извора

2.1. Простор Раса до времена српске државности и најранији помени.....	24
2.2. Жупа Рас до доласка Османлија.....	34
2.3. Долазак Османлија и административне, културне и друштвене промене....	40
2.4. Велика сеоба Срба и демографски и културни дисконтинуитет.....	44

3. Археолошка сведочанства о животу на простору жупе и нахије Рас

3.1. Утврђења.....	46
3.1.1. Градина изнад Пазаришта.....	47
3.1.2. Градина изнад Постења.....	51
3.1.3. Одбрамбени систем долине Рашке.....	53
3.2. Манастири.....	62
3.2.1. Црква Св. апостола Петра и Павла – Петрова црква.....	63
3.2.2. Манастир Св. Ђорђа – Ђурђеви ступови.....	76
3.2.3. Манастир Св. Тројице – Сопоћани.....	81
3.2.4. Пећински манастир св. Архангела Михаила.....	84
3.2.5. Манастир Св. Варваре – Рељина градина.....	88
3.2.6. Манастирска властелинства.....	95
3.3. Сакрални споменици.....	105
3.3.1. Цркве.....	105
3.3.2. Цамије.....	111
3.3.3. Улога сакралних споменика у формирању културног пејзажа жупе и нахије Рас.....	113
3.4. Некрополе.....	121

3.4.1. Типови надгробних обележја.....	126
3.4.2. Налази у гробовима.....	131
3.4.3. Погребни обичаји и обреди.....	144
3.4.4. Опште одлике рашких средњовековних гробаља.....	145
3.5. Насеља.....	148
3.5.1. Археолошка сведочанства о насељима на простору Раса.....	148
3.5.2. Архитектонска решења сеоских и варошких кућа	155
3.5.3. Сеоски атари.....	160
3.5.4. Демографска слика Раса у периоду од XIII до краја XVII века.....	163
3.5.5. Утицај Османлија на средњовековна насеља у области Раса.....	165
3.5.6. Системи насељавања средњовековне жупе и нахије Рас.....	169
4. Привредни обрасци жупе и нахије Рас	
4.1. Геолошка прошлост Рашке области.....	172
4.2. Географске особености Рашке области.....	177
4.3. Трагови занатске и других привредних делатности на простору Раса	186
4.4. Путни правци и трговина	195
5. Закључна разматрања.....	200
Библиографија.....	208

1. Увод

Иако је простор Раса један од археолошки најбоље истражених на територији данашње Србије, научно интересовање за средњовековна сеоска насеља на том подручју остало је у сенци проучавања истовремених утврђења, манастирских комплекса и некропола. Један од многобројних разлога који је условио такав однос истражености, представљају потешкоће у детекцији остатака руралних насеобина. Оне су условљене коришћењем лако пропадљивих материјала за конструисање објеката, као и применом стандардних метода археолошке проспекције, у виду обиласка ораница и анкете локалног становништва приликом досадашњих истраживања. Ипак, обједињено сагледавање података које доносе досадашња проучавања лакше уочљивих споменика (утврђења, манастирских комплекса, цркава и некропола), пружа могућност за стицање скромних, али значајних података и о средњовековним селима у Расу. Из тог разлога, у поглављима која следе, биће учињен покушај да се кроз сумирање резултата претходних проучавања писаних извора и материјалних трагова, у мери у којој је у овом тренутку оствариво, проникне у територијално простирање и организацију сеоских насеља, као и реконструкцију привредних и културних токова на простору средњовековне жупе Рас и касније истоимене нахије. При томе су подаци које се тичу урбаних целина на датом подручју коришћени у оној мери у којој је то било у функцији разматрања основне теме докторског рада.

Додатну базу података за изношење утемељенијих закључака о систему насељавања и привредним обрасцима жупе Рас, пружа проучавање њених гео-привредних одлика, као и обављање просторних анализа у оквиру географско информационог система. Посебно је важно истаћи да су све анализе обављене у раду изведене на подлози – дигиталном моделу терена ниске резолуције и без уклањања антропогених фактора попут путева и савремених каменолома и позајмишта, што у великој мери отежава добијање довољно прецизних резултата. Стога, било би од велике важности за вршење даљих проучавања прибавити LIDAR (Light Detection and Ranging) снимка високе резолуције разматраног подручја Рас. Рад на таквом снимку, који би био пречишћен од поменутих антропогених фактора, дозволио би формирање релевантнијих кумулативних модела терена, који би омогућили извођење прецизнијег проучавања комуникација између зона насељавања препознатих током истраживања, као и потенцијалних места насеља у њима, издвајање зона плављења локалних река или зона које погодују гајењу појединих пољопривредних култура. И поред наведених ограничења и отежавајућих околности, истраживање спроведено у оквиру тезе пружа ипак довољно поуздану основу за изношење општих закључака о особеностима крајолика Раса, његовом утицају на формирање руралних насеобина, као и на успостављање привредних и друштвених токова у њеним оквирима.

1.1. *Историјат истраживања простора средњовековног Раса*

Научно проучавање простора и споменика са територије средњовековне жупе Рас, која је обухватала простор северно и западно од реке Рашке, испресецан долинама Људске, Дежевске и Тушимљанске реке, започето је током XIX века. Средњовековна прошлост Раса привукла је пажњу истраживача из различитих научних кругова, који су сходно научним дисциплинама из којих су потекли у свом проучавању користили одговарајуће приступе. Услед тадашње политичке ситуације, највећи део проучавања је остао кабинетског типа. Оновремени историчари посегли су за средњовековним повељама и писмима, које су епоху турских пустошења преживиле у виду преписа или оригинала, не пружајући при томе исту количину података о различитим деловима

српске средњовековне државе. Управо о оквирима Рашке жупе и насељима у њој остало је очувано најмање података. Такво стање ствари ипак није омело тадашње историчаре да на основу доступне грађе током XIX и почетком XX века поуздано утврде да је на територији средњовековне српске државе постојала жупа Рас, као и утврђени град са истим називом (Новаковић 1877). Даљи токови научне мисли водили су, разумљиво, ка покушајима да се одреди положај жупског града и тадашње престонице, међутим оскудни подаци из повеља, који су сведочили о средњовековној прошлости жупе Рас, нису пружили довољно јаку потпору за доношење коначних закључака о њеним оквирима и насељима у њој.

Такво стање ствари указало је на неопходност обављања теренских истраживања. Могућност за њихово спровођење јавила се тек након ослобођења крајева Старе Србије 1912. године. Махом су их вршили географи и етнографи користећи смернице Јована Цвијића. У рад на терену и прикупљање грађе археолози се активно укључују након Другог светског рата (Премовић-Алексић 2014, 5),¹ међутим, може се приметити да су у фокусу тих истраживања били појединачни типови средњовековних налазишта, као што су утврђења, манастирски комплекси, парохијске цркве, рудници, насеља или некрополе. Изостајао је по правилу покушај довођења појединачних локалитета, односно споменика на одређеној територији, то јест некој географској или административној целини, у међусобну функционалну везу. Другим речима, није се тежило реконструисању токова привредног, политичког и културног живота у жупи Рас. Такав приступ истраживању присутан је све до савременог доба.

1.1.1. Почетак научног истраживања – XIX век

Почетком XIX века у Западној Европи пробуђено је интересовање за такозвану Европску Турску. Услед бројних опасности које су вребале на Балканском полуострву, на путевима који углавном нису дозвољавали употребу кочије, европски научници дуго нису имали храбрости да се одваже на подухват какав би било теренско испитивање ових простора. Након што су се политичке прилике нешто побољшале, кроз простор Старог Раса међу првима је прошао аустријски геолог Ами Буе, са својим експедицијама 1836, 1837. и 1838. године, и за то путовање се озбиљно припремио научивши српски и турски језик (Пајковић 2009, 120). Већ након што су се чланови Буеове експедиције попели на Копаоник, схватили су да постојеће географске карте нису прецизне и да су прављене по сећању а не по геодетском премеру. Са Копаоника су се спустили у Нови Пазар, који Ами Буе, сврставши га у веће вароши на простору Балкана, описује као град са шест до осам хиљада становника, рђаво калдрмисаним улицама, дућанима само на централној улици, три џамије и порушеном тврђавом (Пајковић 2009, 121). Ови подаци су ипак мање значајни од Буевих запажања о геоморфолошким карактеристикама ових простора која ће касније бити полазна тачка за истраживања Јована Цвијића и његових настављача. У време када је Ами Буе обилазио простор централног Балкана, у Европи се појавио антропогеографски концепт у оквиру географске науке. Његови зачетници, Александер фон Хумболт и Карл Ритер, желели су да прекину дотадашњу дескриптивну географију, померајући фокус истраживања на узрочно-последичну везу између човека и природе. Њихов приступ карактерисао је интердисциплинарни концепт који је подразумевао спајање природне и

¹ Екипа Археолошког института започела је 1951. године, под руководством Ђурђа Бошковића, обимна рекогносцирања простора старог Раса. Међутим, та грађа, припремљена за трећи том едиције *Археолошки споменици и налазишта у Србији*, остала је непубликована све до 2014. године, када је уступљена Драгици Премовић-Алексић за потребе писања монографије *Археолошка карта Новог Пазара, Тутина и Сјенице*.

историјске димензије простора (Novaković 2003, 30-33; Novaković 2008, 19; Palavestra, Milosavljević 2015, 621-622). Антропогеографију је коначно утемељио Фридрих Рацел, који је на већ постојеће темеље надоградио своја размишљања о међусобном деловању духа људи, природе и историје, објашњавајући на тај начин настанак разлика између народа, који су на различите начине реаговали на окружење у којем су настали. Његов приступ био је погодан у оновременој Европи, у време настајања националних држава, с обзиром да је спајао културну и географску компоненту потребну за обликовање представе о постојању и припадности властитом народу, његовој територији и историји (Novaković 2003, 33-36; Novaković 2008, 19-20).

Свакако да је Јован Цвијић имао прилике да се на свом школовању у Бечу, од 1889. до 1893. године, сусретне са савременим концептима који су били присутни у географској науци. Његово сагледавање културе, као језгра антропогеографског проучавања, удаљило га је од тада доминантне Рацелове географски детерминистичке антрополошке школе (Палавестра 2011, 153-154).² Цвијићева проучавања, па тако и она везана за територију Старог Раса, била су заснована на принципима антропогеографског приступа и повезивању природних и друштвених наука, те је иако географ по вокацији, био заинтересован и за српске старине и историју (Palavestra, Milosavljević 2015, 625). Овакав приступ га је приближио француској географској школи Видала де ла Блаша и аналитичком историографском правцу (Палавестра 2011, 154). У жељи да спозна одлике овог географског простора, разуме могућности које он пружа за човекову егзистенцију и развој културе, први је обишао простор Старог Раса, не поводећи се искључиво ранијим описима и изворима. Проматрајући геолошке и морфолошке особине подручја као и његове антропогеографске и етнографске особине, Цвијић је област Рашке видео у простору северно од планине Рогозне (Цвијић 1911, 1147-1148). Такође, истакао је значај котлине која се пружа од Пазаришта до Петрове цркве и коју назива "централно поље", констатујући да је тај простор био природно одређен да буде "легло и заматак рашке државе, центар планинског краја и сточарског народа" (Цвијић 1911, 1152). Управо на том простору он тражи и стари Рас, центар средњовековне српске државе, предлажући три локације: Пазариште, положај око Петрове цркве и долину Дежеве, са напоменом да се простор на којем се данас налази Нови Пазар, услед његовог стратешки неповољног положаја, не може узети у обзир.³ Цвијић је у оквиру свог рада изнео и запажања о положајима осталих знаменитих споменика са простора Рашке жупе, попут цркве Св. Петра, Ђурђевих Ступова, Дежеве и Сопоћана (Цвијић 1911, 1152-1157).

Цвијићев рад био је познат и Стојану Новаковићу, знаменитом српском научнику, политичару и дипломату са краја XIX и почетка XX века, који је учинио преокрет у проучавању српске средњовековне прошлости и поставио темеље модерне српске историографије. Истраживања Стојана Новаковића била су испраћена свешћу о важности и значају историјских извора за осветљавање прошлости. Његову пажњу посебно је привлачио рад на објављивању извора, замишљених да буду прилози историји књижевности, али је у свом раду темељно публикувао и изворе за политичку,

² Како истичу Палавестра и Милосављевић, Цвијићева самопрокламована различитост у односу на концепцију антропогеографске школе, која је подразумевала нагласак на значају човека, често је истицана али не и успешно објашњена од стране проучавалаца његовог дела: Palavestra, Milosavljević 2015, 625.

³ Нешто касније у тексту Цвијић се опредељује за Пазариште, за које сматра да има најповољније географске особине, али сматра и да на том месту није било правога града. Према његовом мишљењу употребљен је природом утврђен положај и ситне интервенције у виду зида који је преграђивао улаз у мали катао Пазаришта и куле мотриље на брду Градина, које је претпоставио.

правну, економску и друштвену историју (Пузовић 2015, 296-297). У једној од својих најзначајнијих студија *Село*, која је била замишљена као део широко засноване књиге *Народ и земља у старој српској држави*, Новаковић истиче да средњовековну жупу, поред територије на којој се простире, чине и села (Новаковић 1965, 28). Такође, врло брзо је увидео и колико убицање средишта српске средњовековне државе у суштини задире у српску државност, те се кроз готово цео свој радни век бавио тим питањем (Калић 1994). Студиозно тумачећи доступне изворе, он је закључио да се државно средиште у време Немање и његове браће налазило "у Раси", на месту каснијег Новог Пазара (Новаковић 1877, 171).⁴ Недуго затим, Стојан Новаковић је у свом раду *Српске области у X и XII веку* предложио, касније много пута цитирану, идеју о покретном двору, јер се не може тврдити да је: "та столица све на једном месту стајала", већ се она: "помицала из градића у градић" (Новаковић 1880, 150). Према мишљењу Јованке Калић, Новаковић је на тај начин покушао да пренебрегне растојање између Петрове цркве, као окоснице столног места средњовековне Србије и осталих локалитета, Ђурђевих Ступова, Рељине градине, Пазаришта и Сопоћана, дошавши до претпоставке о постојању "великог села", "престоничког села" великих жупана (Калић 1994, 110-112). Овакво виђење простора средњовековног Раса Новаковић износи и у делу о српским престоницама (Новаковић 1911, 15). На Новаковићева тумачња у вези са простором жупе Рас утицали су и подаци из путописа руског конзула А. Гиљфердинга, који је у то време уз дело Артура Еванса био једини доступни теренски извештај.

Александар Гиљфердинг, руски лингвиста, историчар и етнограф,⁵ је крајем шесте деценије XIX века као конзул царске Русије у Сарајеву, и дописни члан Руске академије наука, обишао делове Херцеговине, Босне, Новопазарског санџака и Косова и Метохије. Путопис који је настао током тог путовања, објављен већ 1859. године у Записима Императорског руског географског друштва, представљаће јединствен опис крајева Старе Србије из средине XIX века. На свом путу он је обишао и описао цркву Св. Петра, Ђурђево Ступове, манастир Сопоћане, прошавши при томе поред рушевина у којима је "некад живео Хреља", а које су у то време биле познате као Рељина кула,⁶ као и остатаке Старог Трговишта⁷ (Гиљфердинг 1972, 103). Као руски конзул, Гиљфердинг је једним делом био заинтересован и за разумевање гео-политичког значаја овог простора. Иако је његов приступ био у великој мери некритичан и са предубеђењем и задатком да истакне историјско право словенских народа на крајеве Балкана које су у то време држале Османлије, он је изнео нека битна запажања о стратешком значају овог простора, тако да у тексту простор Старог Раса назива

⁴ Како Новаковић тада истиче, а касније ту тезу прихвата и Јованка Калић, *столно место* је било неодвојиво од цркве Св. апостола Петра и Павла, где је Немања крштен по православном обреду и где је Стефан Првовенчани примио од њега власт над српским земљама 1196. године. Калић 1987/8, 21-30; Калић 1994.

⁵ Његови рани научни радови били су углавном посвећени осетљивим подручјима словенске лингвистике, историје и етнографије. Врло брзо је као способан и млад човек 1852. године постао службеник руског министарства спољних послова, што га није омело да већ 1853. године објави своју студију *О сродности словенског језика и санскрита* и недуго затим одбрани магистарску дисертацију *Однос словенског језика са сродним језицима*. Ипак његова нова служба утицала је на то да промени област интересовања и да их преусмери на политику и историју. Већ 1954. године почиње да објављује *Писма о историји Срба и Бугара*, а годину дана касније *Историју балтичких Словена*. Гиљфердинг 1972, 103.

⁶ У питању је локалитет Рељина градина који се налази 5 километара западно од Новог Пазара, на путу за манастир Сопоћани.

⁷ Помиње га као Пазариште или Стари Пазар. У питању је средњовековно Трговиште које је формирано на падинама брда Градине, на десној обали Рашке и изнад леве обале Себечевске реке. За ово насеље Гиљфердинг претпоставља да је у ствари стари Рас.

"кључем" који Турској "отвара њене сјеверозападне словенске области и којим она затвара везе међу српским кнежевинама, независним и полузависним" (Гиљфердинг 1972, 104). Његов пратилац на путу био је новопазарски протопрезвитер Рако, од којег је чуо и записао многе наративе везане за средњовековну историју Старог Раса. Логично је претпоставити да је на Гиљфердингово интересовање за легенде које је чуо од својих сапутника и њихово детаљно бележење утицало претходно стечено образовање на пољу лингвистике. Таква научна позадина највероватније је навела Гиљфердинга на покушај да реши настанак имена Рас, чије је корене тражио у називу реке Рашке, која је према његовом мишљењу дала име читавој области (Гиљфердинг 1972, 103).

Поред Гиљфердинговог путописа, Стојану Новаковићу и Јовану Цвијићу било је познато и дело Артура Еванса, који је боравио на простору Балкана у периоду од 1875. до 1882. године, са повременим прекидима. Чувени сер Артур Еванс бавио се том приликом античким старинама у жељи да лично упозна Илирик. У жижи његових интересовања поново су били појединачни споменици, попут храма Св. Петра и Павла, хамама у Новопазарској бањи и остатака Старог пута изведеног у виду калдрме – Сухи мост, за које сматра да представљају античко наслеђе измењено каснијим обновама (Evans 1965, Evans 1885, 49-55). Иако се Еванс није бавио питањима средњовековне прошлости Старог Раса, неизбежно је истаћи његову много пута цитирану и до данас прихваћену хипотезу о пореклу назива Рас. Према његовом мишљењу, словенски назив Рас потиче од античког Арса (Αρσα), имена једног од утврђења у Дарданији које је обновио цар Јустинијан (Evans 1885, 54).

Као и Стојан Новаковић, знаменити историчар Константин Јиричек познавао је резултате дотадашњих истраживања Гиљфердинга, Еванса и Цвијића. Највероватније инспирисан радовима оновремених географа, К. Јиричек је направио и кратак осврт на утицаје природе земљишта на историју, закључивши тако да су одлике терена који првобитно населили Срби утицао на то да се они развију као снажан ратнички народ који се претежно бавио екстензивним сточарством и који се од других народа могао лако бранити са својих природно утврђених планина (Јиричек 1922, 5-6). Такође, као један од аутора који се међу првима бавио путним правцима, истакао је њихов значај за историју (Јиричек 1922, 4). Између осталих, проучавао је и комуникације које су пролазиле кроз Рашки крај, премда не превише опширно, указавши при томе на значај овог простора као места где се састају Дубровачки и Босански пут а затим поново раздвајају на пут ка Нишу и пут ка Солуну. У оквиру студије *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у Средњем веку* Рас помиње само узгредно, као место које се налазило код данашњег Новог Пазара (Јиричек 1922, 6; Јиричек 1951, 53) док Нови Пазар поистовећује са Трговиштем (Јиричек 1951, 121). Даље, набрајајући "развалине и успомене" из доба Немањића на простору око Новог Пазара, износи и свој став да стари Рас X–XII века треба тражити у близини цркве Св. Петра и Павла, истичући да је тешко поверовати да су се седиште епископа и жупанов град налазили далеко један од другог (Јиричек 1951, 121).

1.1.2. Период између два светска рата

Следећу етапу у истраживању Старог Раса представља рад П. Ж. Петровића, који је у периоду између два рата обишао простор од Херцеговине и Црне Горе, преко Берана, Пештерске висоравни и долине Рашке завршивши своје путовање у студеничком Ушћу. Своја знања стицао је под руководством Ј. Цвијића, Ј. Ердељановића, Т. Ђорђевића, М. Васића, В. Ђоровића и других. Већ 1921. године, као студент, започео је своја етнолошка проучавања на терену, потпомогнут од стране

Јована Цвијића и Јована Ердѣљановића (Влаховић 1984). Инспириран писањем Стојана Новаковића и упознат са већ поменутиим антропогеографским приступом, П. Ж. Петровић је покушао да нешто прецизније дефинише области Рашке, којој према његовом мишљењу припадају планински предели између планина Јавора и Голије на северу, Мокре горе на југу, реке Лима на западу и Ибра на истоку. Веома значајно је и Петровићево запажање о постојању уже и шире области Раса, што се види из примедбе да је према народном веровању област Рашке знатно мања од претходно наведене и да обухвата само насеља у долини реке Рашке, као и насеља којима је стално гравитационо привредно и културно-просветно средиште у Новом Пазару (Петровић 1984, 11). Иако Петровићево дело карактерише романтичарски приступ истраживању, опчињеност величином значаја Рашке области у раној историји српског народа, као и велики број неутемељених и произвољних закључака,⁸ његов рад представља први збирни преглед географских и геолошких особина Рашке области, допуњен подацима из историјских извора и оновремене литературе, као и ауторовим запажањима са терена о антропогеографским и етнолошким појавама. Такође изузетно је важно да се Петровић, за разлику од осталих истраживача, није претерано занимао за прошлост Рашке као државне целине већ је слично Фридриху Рацелу, од чијег се приступа својевремено Јован Цвијић дистанцирао (Палавестра 2011, 154), покушао да је посматра као етничку целину насталу под разноврсним етничким и антропогеографским утицајима који су уследили након значајних историјских догађаја (Петровић 1984, 15).

1.1.3. Почетак систематских истраживања – средина XX века

У периоду након Другог светског рата, у ширем контексту обновљеног занимања за споменичко наслеђе, планирано је публикавање серије књига "Археолошки споменици у Србији", измеђуосталих и о споменицима у Југозападној Србији. У оквиру уводног поглавља ове необјављене књиге, питањем Раса бавио се историчар М. Динић препознавши жупу Рас на простору који се налази са леве стране реке Рашке све до обронака Голије (Динић 1970, 246). Разматрајући податке из историјских извора, он је изнео значајну идеју да би први помен Раса, из списка Константина Порфирогенита *De administrando imperio*, могао да се односи на одређени простор а не на истоимени град, али да би помен рашке епископије свакако указивао на постојање византијског градског седишта на том простору (Динић 1970, 247). Такође, Динић сматра да је управо епископија у Расу била од пресудног значаја за преношење топонима Рас-Рашка, искључујући могућност да је топоним пренет са истоимене „малене и незнатне“ реке (Динић 1970, 246).

У циљу припреме поменуте едиције *Археолошки споменици и налазишта у Србији*, 1951. године започета су и прва систематска рекогносцирања простора Старог Раса под руководством Ђурђа Бошковића. Током тих обилазака терена била је прикупљена обимна документација која је, нажалост, у то време остала необјављена. Бошковић се међутим у раду публикованом у другом тому поменуте едиције, посвећеном налазиштима са простора централне Србије, дотакао проблема у актуелном приступу проучавању споменика, продубивши ту расправу нешто касније у раду

⁸ П. Ж. Петровић претпоставља да су остаци утврђења на Градини у Меденовцу припадали Достинику који помиње Константин Порфирогенит, Градину у Постењу идентификује са Никавом из Кинамовог описа српско-византијских ратова 1149. године и сматра да је ова Градина могла да буде заштитно утврђење града Арзе, каснијег града Раса који се налазио око ушћа Дежевске и Избичке реке. Петровић 1984, 140. На ове неутемељене закључке указао је М. Поповић у својој монографији *Тврђава Рас*. Роровић 1999, 15.

објављеном у оквиру првог тома зборника *Рашка баштина*. Он истиче да су налазишта са простора средњовековне Рашке у оквиру дотадашњих истраживања углавном сагледавана у оквиру стилске целине којој припадају, при чему је бивала изостављена њихова друштвено-политичка и привредна повезаност у оквиру кохерентног и плански постепено реализованог система каква је била српска средњовековна држава (Бошковић 1975, 7-13). Слична критика такозване компаративне археологије, која је подразумевала издвајање проучаване појаве из изворног контекста и њено сврставање у таксономске или сличне арбитрарне и неизворне контексте, јавила се још у тридесетим и четрдесетим годинама XX века у оквиру америчке археолошке школе (Novaković 2008, 26-27). Нажалост, иако је поменута студија Ђ. Бошковића требала да донесе методолошки искорак, она је највећим делом остала посвећена односу положаја споменика и путних праваца. Нажалост, идеје о регионалном просторном планирању истакнуте у уводном делу, попут међусобне повезаности, тачније: "неке врсте симбиозе", између средњовековних манастира и оближњих феудалних утврђења, нису разрађене у даљем тексту (Бошковић 1975, 7.).

Крајем седме деценије XX века, Душан Тасић је преиспитао, како истиче: "бројна нагађања" о положају средњовековног Раса, увидевши већ на самом почетку својих излагања да се без новог изворног материјала проблем очигледно не може ни решити (Тасић 1969, 259). Поред историјских извора, он се бавио и преиспитивањем познатих остатака на терену. Тасић се јасно определио за Градину изнад Пазаришта као локацију средњовековне тврђаве Рас, док Трговиште види као њено подграђе и његов настанак у равници везује са стварањем повољнијих политичких и економских услова, највероватније у време владавине краља Стефана Уроша I (1243-1276) (Тасић 1969, 264). Значајно је истаћи да Тасић на основу својих истраживања увиђа да живот на простору Старог Раса није био брутално прекинут са доласком Турака 1455. године, иако у наставку сматра да су тврђава на Градини и Трговиште полако замрли тек након што је Иса-бег Исаковић ударио темеље данашњем Новом Пазару у другој половини XV века (Тасић 1969, 268), што ће се након каснијих ископавања испоставити као нетачно.

1.2. Уобличавање научне слике о средњовековној жупи и нахији Раса

Седамдесетих година XX века поново је интензивирано истраживање простора Старог Раса започињањем опширних рекогносцирања терена, а потом и сондажним истраживањима индикативних локалитета (Поповић 1999, 20).⁹ Овај пројекат имао је мултидисциплинарни приступ истраживању, који је подразумевао сумирање дотадашњих резултата историчара и археолога, као и њихову даљу међусобну сарадњу. Претрага историјских извора, а затим и топонима у катастарским књигама, обављена од стране Јованке Калић, пружили су смернице за теренска истраживања. У том периоду, 1972. године, започета су археолошка ископавања локалитета Градина изнад Пазаришта и остататака средњовековног Трговишта, под руководством Јована Ковачевића. Нешто раније, почетком шездесетих година XX века делимично су изведена археолошка ископавања која су пратила извођење пројеката обнове комплекса Петрове цркве, Ђурђевих Ступова и Сопоћана, а од 1973. до 1977. истражен је и комплекс пећинског манастира Арханђела Михајла, тако да је већ 1977. године Јован Ковачевић покушао да прикаже нове резултате истраживања Старог Раса (Ковачевић 1977, 5-31). Од 1975. године, када је у рад екипе на терену укључена и Јованка Калић, до почетка деведесетих година прошлог века, рекогносцирањем је обухваћено цело подручје некадашње рашке жупе, али и шира територија суседних општина Рашке, Тутина и Сјенице. Рекогносцирања је изводило више екипа, при чему су, као што је то био случај и средином XX века, резултати све донедавно махом остали непубликовани (Премовић-Алексић 2014, 5).¹⁰ Део радова обављених на простору Себечева, Слатине, околине манастира Сопоћани и подручју средњовековне Глухавице, објавио је нешто касније Марко Поповић. Том приликом направљен је кратак увид у коришћену методологију и проблеме који су се јавили приликом проспекције терена, али и покушај довођења у везу откривених локалитета и издвајања микрорегионалних карактеристика. Такође, предложени су и правци даљих интердисциплинарних истраживања (Поповић 1991; Поповић 1993; Поповић 1995). На основу концепта и резултата овог великог пројекта увиђа се покушај коришћења мултидисциплинарног приступа који, међутим, није у потпуности пратио теоријске правце који су били актуелни шездесетих година XX века на научној сцени.

Поменута рекогносцирања послужила су као припрема за сондажна истраживања читавог низа локалитета, посебно оних на којима су уочени остаци утврђења и црквених објеката, док је са локалитета на којима је утврђено постојање некропола углавном прикупљана документација о типовима надгробних споменика. Нешто касније, 1982. године, започета су и прва сондажна истраживања на Градини изнад Постоња, која су убрзо прерасла у систематска (Мркобрад 1997). Ускоро је и на државном нивоу стављен акценат на истраживања Старог Раса са Сопоћанима, тако да је 1983. године усвојен закон о програму истраживања, заштите и конзервације тог простора, а 1984. године долази и до формирања Одбора за споменичку целину Старог Раса са Сопоћанима.¹¹

⁹ Ова истраживања обављана су у оквиру посебног истраживачког пројекта *Раса у средњем веку*, који је у почетку оствариван при Византолошком институту САНУ, да би касније прешао у оквир Центра за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.

¹⁰ Део ове грађе публиковала је Драгица Премовић-Алексић 2014. године у Археолошкој карти Новог Пазара, Тутина и Сјенице, док је грађа сакупљана приликом рекогносцирања долине Дежевске и Тушимске реке, под руководством Ј. Калић, остао непубликован до данас.

¹¹ О формирању посебног пројекта под називом *Раса у средњем веку* у оквиру Византолошког института САНУ и његовом даљем развоју погледати опширније Роровић 1999, 20-21.

Убрзо након укључивања у теренски рад, историчарка Јованка Калић је у једном од својих првих радова посвећених средњовековном Расу, указала на неопходност прецизнијег одређивања садржаја појма "Рас" и контекста његове употребе у историјским изворима, на тај начин одређујући да ли се он односи само на град или и на реку или целу област и где се први пут јавља, као и да ли је пренет са епископије (Калић 1977, 55-61). Овако методолошки опредељена, будућа истраживања Јованке Калић била су усмерена на дефинисања појма "Рашка" као алтернативног назива српске државе, али и покушаје повезивања остатака очуваних на терену са топонимима који се помињу у историјским изворима (Калић 1979, 79-91). Временом све децидније Јованка Калић се опредељује за Градину изнад Постоња као место где се налазила византијска Арса а касније средњовековни Рас (Калић 1985, 366-377 374; Калић 1986, 173-177. Калић 1989, 9-16; Калић 1988, 13-21), да би се на крају у потпуности определила за ту локацију у свом раду *Словени и византијско урбано наслеђе* (Калић 1992, 21-32). Коначно, 1994. године Јованка Калић у раду *Трговиште и Рас* покушава да укаже како је Гилфердингова заблуда навела касније истраживаче на тезу о повезивању Градине изнад Пазаришта са средњовековном тврђавом Рас (Калић 1994, 7-10), истичући при томе да би се Расом могао сматрати шири простор око Петрове цркве и Новог Пазара (Калић 1994, 7-10; Калић 1994, 7-8).

У периоду након 1995/6. године, завршена су археолошка истарживања на Градини изнад Пазаришта, и обједињено су публикована 1999. године у монографији *Тврђава Рас* где је изнет закључак да се управо на том локалитету налазило владарско боравиште и ковница новца (Роровић 1999, 304-306). Било какав покушај да се изнесе коначан суд о сучељеним ставовима у великој мери је отежан чињеницом да радови који су извођени на Градини изнад Постоња, све до 2008. године, нису на одговарајући начин публиковани до данашњих дана. На основу доступних података из објављених извештаја може се истаћи да су оба утврђења била у функцији од античких времена, током рановизантијског периода и епохе раног средњег века. Градина у Постоњу, чији најбогатији културни слој припада времену Јустинијана I, идентификована је с античком Арсом, која је страдала крајем VI или почетком VII века, да би поново била обновљена у другој половини IX и у X веку, када се у изворима јавља под именом Раса (Калић 1989; Мркобрад 1997). Налази из времена Немањића на овом локалитету су веома ретки и своде се на остатке керамике условно датиране у XII век (Мркобрад 1997, 215). Каснијих налаза на локалитету Рас-Постоње нема што указује на то да тврђава пре краја XII века више није била у функцији. С друге стране, на локалитету Рас-Пазариште пронађен је богат покретни и непокретни археолошки материјал, посебно из XII и прве половине XIII века, владарско склониште и ковница новца (Роровић 1999, 306, 422, 432-433; Иванишевић 1998). Ова тврђава је страдала пре средине XIII века, највероватније након династичких сукоба Немањића, после којих више није обновљена, при чему је слој рушења тврђаве поуздано датован са преко 20 примерака новца који је краљ Радослав ковао на овом локалитету (Роровић 1999, 306, 422, 432-433; Иванишевић 1998).

У начелу правилно постављена, истраживања простора средњовековног Раса најалост нису прерасла у интердисциплинарна, иако се као таква представљају (Калић 2013; 2016), већ су, чини се, резултати и открића постали аргументи у беспредметној дебати о положају града Раса која је скрајнула готово сва друга истраживачка питања. Крајњи резултат таквог приступа био је потпуни раскид и прављење непремостивог јаза између заступника тезе Јованке Калић – да се средњовековна тврђава Рас налазила на месту локалитета Градина изнад Постоња, и оних који су на основу резултата археолошких истраживања, објављених од стране Марка Поповића, тврђаву Рас из

времена првих Немањића видели на месту локалитет Градину изнад Пазаришта. Чини се да је такав развој догађаја у српској медијевистици изнео на видело проблем прихватања археолошке интерпретације материјалне културе као аргумента који је истоснажан тумачењу писаног извора. Шта више, могло би се закључити да се у том тренутку, српска средњовековна археологија и даље није у потпуности ослободила епитета помоћне историјске науке и прадокса да њени резултати могу бити прихваћени и коришћени као аргументи искључиво ако су потврђени подацима које пружају писани извори. У том правцу најбоље сведоче закључци Јованке Калић: „Тако дефинисан научни програм показује да Рас и Рашка нису археолошка тема. Она се не може решити средствима археологије. То није само један локалитет, то није питање материјалне културе, ма каква и ма чија она била (римска, византијска или било чија друга). Суштину теме не може да открије трпезна или свакодневна керамика, импортована роба или домаћа производња, ни ковница новца, наравно. То је суштински историјска тема која превазилази византолошке оквире и треба да открије околности у којима је средњовековно друштво у Расу, на просторима Рашке епископије, налазило повода да обласно име доведе до општег назива за целу државу... не желим да умањи допринос археолошких истраживања. Сматрам их драгоценим и са великим поштовањем већ дуги низ година пратим теренски рад стручњака-археолога. Међутим, неопходно је да се дефинишу објективни донети археологије у односу на једну изразиту историјску тему.“ (Калић 2002, 12-13).

Значајну прекретницу у дотадашњим тумачењима простора средњовековног Раса донело је укључивање у даља разматрања података из путописа и турских дефтера, који су шездесетих година XX века постали познати научној јавности.¹² Као резултат јавиле су се нове тезе, те је тако Г. Томовић покушала да премости раздаљину између утврђења на Градини изнад Пазаришта и централног дела котлине реке Рашке предложивши као аналогију модел градског метоха средњовековног Рудника и Островице (Томовић 2005). Нешто касније Јованка Калић је актуелизовала и додатно образложила претпоставке преводиоца поменутих дефтера, Хазима Шабановића, да је данашњи Нови Пазар подигнут на месту средњовековног насеља Рас (Šabanović 1964, 88, паромена 25; Šabanović 1982, 118; Калић 2013, 435-438; Калић 2016).

С друге стране, интересовање шире научне заједнице за истраживањем простора средњовековног Раса је значајно ослабило у наредном периоду, те су даља археолошка истраживања и рекогносцирања ширег простора Раса извођена у знатно скромнијем опсегу. Резултате тих обилазака терена, као и оних из кампања педесетих и осамдесетих година XX века, до тада необјављених, недавно је обједињено публиковала Драгица Премовић-Алексић у књизи *Археолошка карта Новог Пазара, Тутина и Сјенице* (Премовић-Алексић 2014).

Из свега до сада изложеног увиђа се да су досадашња истраживања у великој мери допунила постојећа сазнања о положају жупе Рас и њеном централном месту. Такође, предложено је и више модела функционисања централне области ране немањићке државе. Нажалост, чини се да је поменути недостатак интердисциплинарности онемогућио повезивање резултата истраживања стручњака различитих профила, а самим тим и покушаја разумевања утицаја антропогеографских одлика простора на уобличавање живота на простору Рашке жупе. Другим речима,

¹² Радован Самарцић је 1961. године објавио књигу *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII века*: Самарцић 1961; док је Хазим Шабановић 1967. године превео *Путопис* Евлије Челебије: Šabanović 1967; Шабановић је нешто раније, 1964. године превео и збирни катастарски попис крајишта Иса-бега Исаковића: Šabanović 1964; док је у Сарајеву је 1972. године публикован и опширни катастарски попис области Бранковића из 1455. године: Хаџибеговић, Ханџић, Ковачевић 1972.

досадашњи радови, иако доносе одређене важне закључке, нису направили значајан искорак на пољу разумевања крајолика жупе Рас и његовог утицаја на формирање предложених образаца по којима је простор Раса функционисао као централно место средњовековне српске државе, али и на формирање привредних токова у које су на микро плану била укључена њој припадајућа насеља.

Овдашњи истраживачи који су се бавили историјском географијом средњовековне Србије, узгред су помињали и простор жупе Рас са припадајућим насељима (Благојевић 1983; Мишић 1997; Мишић 1998; Мишић 2014). Нажалост, том приликом пажња је била усмерена ка питањима разграничења жупе Рас и положају манастирских села познатих из очуваних манастирских повеља. Сходно томе домети тих истраживања били су скромни, с обзиром на то да се аутори нису отиснули у даљу анализу простора који је улазио у оквире прилично прецизно омеђених граница атара рашких села. Одређени искорак направљен је раду Г. Шкриванића посвећеном властелинству манастира Св. Стефана у Бањској (Шкриванић 1956), као и монографији С. Божанић о Ибарском језгру Светостефанског властелинства (Божанић 2006). Највећи искорак увиђа се у монографији посвећеној Бањској повељи, где је поред прецизног убицирања познатих топонима на топографској карти и утврђивања граница атара рашких села у оквиру бањског метоха (Томовић 2003, 227-228; Томовић 2011, 195-249),¹³ извршено и истраживање топономастичке грађе коју пружа ова хрисовуља (Лома 2011), на основу којег је у будућности могуће делимично реконструисање пејзажа бањског метоха. Ипак, значајно је истаћи да су основне разлике у приступу између овдашње историјске географије и оне настале у светској науци, проистичу из чињенице да је она изворно настала и развила се као једна од грана географије (Mitchell 1954, 1-17), док су се на домаћој научној сцени том тематиком углавном бавили историчари. Стога је фокус њихових истраживања био на проучавању историјских догађаја, са акцентом на убицирање топонима који се помињу у средњовековним повељама и положаја путних праваца на карти, нажалост без значајнијег укључивања географских фактора који су утицали на извршене изборе. Другим речима, овдашњи историјски-географи су успели у великој мери да пруже одговоре на питање "где", али не и на питање "зашто ту", на које је често знатно теже одговорити (Mitchell 1954, 5). Посматрањем са одређене временске дистанце, постаје јасно да средњовековни историјски извори, допуњени подацима које пружају путописи и турски катастарски пописи настали у периоду између средине XV и почетка XVII века, као ни изоловано посматрани резултати досадашњих археолошких истраживања, не могу пружити одговоре на многа питања везана за начин функционисања жупе Рас. Све читија постаје неопходност промене методолошког приступа у овдашњој историјско-географским проучавањима, која би подразумевала усклађивање са актуелним концептима културне екологије у европској и светској медијевистици (Мргич 2012; 2013).

¹³ Бањска повеља, коју је још 1890. приредио Љ. Ковачевић, пружа највише података о насељима у Рашкој жупи у XIV веку. На сличан начин нешто раније се тим питањем бавио и Гавро Шкриванић: Шкриванић 1956. Међутим села која су поменута у повељи чине само део Рашке жупе

1.3. Територијално одређење жупе и нахије Рас

Иако је проучавање средњовековног Раса започето још у другој половини XIX века, и више или мање систематично траје до данас, досадашња историјско-географска и археолошка истраживања, као што је претходно истакнуто, углавном су била усмерена ка трагању за положајем града Раса, док је знатно мања пажња посвећена проучавању насеља, становништва и привредних одлика жупе. Уопштено узевши термин жупа у средњем веку означава насељену и култивисану предеону целину која има одређене управне функције а састоји се од више села (Томовић 1999, 195-197).¹⁴ Како сазнајемо из доступних писаних извора, на простору жупе Рас у средњем веку налазило се истоимено рефугијално утврђење, епископско седиште, цивилно насеље, као и двор првих Немањића. Ове творевине нису настале нити претрајавале у исто време (Калић 2016).

Од друге половине XII века назив Рас почео је да се користи као синоним за велики део државне територије, односно за један део српских земаља источно од реке Дрине (Динић 1966; Калић 1979; 1990). Међутим, *земљом* је називана и управно-територијална јединица састављена од више жупа, најмање две, која се често подударала са подручјем одређене епископије и била је територијално мања од земље у претходно наведеном значењу (Мишић 1997). Рашка *земља* у изворима није посведочена у оној мери као неке друге *земље*, већ се искључиво јавља у једном запису из 1504. године (Станојевић 1902, 123, бр. 393; Мишић 1997, 135). На основу проучавања термина *земља* на другим просторима, С. Мишић је претпоставио да је *земља* Рас постојала и да је обухватала жупе у духовној надлежности рашког епископа; у XIII веку то су биле жупе Рас, Горњи Ибар, Јелшаница, Ситница, Горњи и Доњи Лаб и Држковина (Мишић 1997, 135). Чињеница да се у средњовековним и ранонорновековним изворима назив Рас користи да означи град, жупу, *земљу* и део српских земаља, додатно усложњава питање граница саме жупе.

Трагање за селима која су припадала жупи Рас, као управној и географски заокруженој целини у средњем веку, отежано је због оскудице извора и своди се на свега пар у науци детаљно обрађених докумената. На простору између реке Рашке и планине Голије у изворима се, највероватније као мања предеона целина а не и управна област, јавља жупа Пнућа, која се као таква помиње једино у *Жичкој повељи* из 1220. године (Новаковић 1912, 573). Пнућа се у каснијим документима задржала као назив за долину Дежевске реке, о чему сведочи помен о предаји власти краља Драгутина свом брату Милутину у селу Дежева у Расу (Новаковић 1912, 696; Архиепископ Данило II, 60-62).

Свакако најзначајнији помен сеоских насеља у жупи Рас представља *Светостефанска хрисовуља* настала између 1314. и 1316. године (Богдановић 2011, 117). У њој се као насеља жупе Рас приложена манастиру Бањска наводе села: Дежево, Сути (данас Судско село), Беково, Тушимља, Полази, Хропалица, Драмићи, Павље и Ковачи (данас Ковачево), као и засеоци Србања, Врановина, Драгорађ Поток и Даљетин Ждреб. У опису њихових међа набрајају се још нека насеља која нису припадала бањском властелинству али за која можемо претпоставити да су се такође налазила у

¹⁴ У старијем значењу реч се односила на групу сродника настањених у истом крају, па се тако прве жупе могу сматрати родовско-територијалним јединицама на челу са жупаном: Мишић 2014, 18–19. Старије жупе су по правилу представљале географски јасно заокружен простор, али временом, услед развоја државне и локалне управе, то није увек био случај: Благојевић 1992, 68. Већина жупа имала је своје централно, управно место, односно жупски град. Међутим, било је и жупа које нису имале управно средиште будући да су представљале само мање или веће предеоне целине без икаквих управних функција.

жупи Рас: Мишчићи, Утешино селиште, Себемиље, Пожежена Град (данас Пожежина), Бело Поље, Прпори, Враскоњ, Трново (данас Горња и Доња Трнава), Бадањ и Двориште (Бограновић 2011, 120; Шкриванић 1956; Томовић 2011; Лома 2011; 2013). Већина наведених топонима и данас постоји на терену и груписана је на простору Дежевске и Тушимљанске реке при чему се нису одржала насеља Хропалица, Србања, Драгорађ Поток, Даљетин Ждроб и Утешино селиште (Шкриванић 1956, 184-188). Хропалицу и Србању Г. Томовић идентификује са селима Полокце и Шароње (Томовић 2011, 226–227), која се, иначе, под својим именима наводе 1455. године међу селима вилајета Рас (Катић, Војводић 2020, 131).¹⁵ Нешто удаљеније је село Павље уз које су манастиру Бањска приложени и пчелари у Људској, односно из долине реке Људске (Бограновић 2011, 120). На основу ових података, Михаило Динић је својевремено у општим цртама дефинисао жупу Рас као предео лево од реке Рашке до подножја планине Голије (Динић 1970, 246).

Иако извор другог реда, објављен само у изводу, значајне податке о средњовековном Расу пружа и писмо патријарха Арсенија III из 1693. године, које потврђује постојање појединих села жупе Рас у XII веку. Наиме, село Мишчић, међник бањског властелинства, као и оближња села Врболази, Војниће и Видохово (данас Видово), помињу се у поменутом писму патријарха Арсенија III, као села која је у време оснивања манастира св. Ђорђа велики жупан Стефан Немања даривао његовом метоху (Љубинковић 1966).

Неколико деценија од формирања властелинства манастира Св. Стефана у Бањској дошло је до промене његовог обима, када је један број села изузет из манастирског поседа и предат у руке крупној властели, односно ушао је у састав Брвеничке жупе – управне области коју је држао кнез Војислав Војиновић, а од 1363. године челник Муса (Шуица 2003, 155-156). Тада су се, ако не и раније, у саставу жупе Брвеник нашла и села која претходно нису припадала манастирском властелинству али се у *Светостефанској хрисовуљи* помињу на граници бањског метоха у Расу. Поједина од тих села се помињу у повељи цара Уроша, којом се регулише замена поседа између кнеза Војислава и челника Мусе, међу селима жупе Брвеник, да би их од средине XV века османска администрација бележила у оквиру области тј. нахије Рас. То су, најпре, Пињеч Дол - данашњи Пињаж Дол, Бело Поље, међник Тушимље према *Светостефанској хрисовуљи*, и Носоњино са засеком Бела Пољана које је препознато у данашњем Носољину, као и село мађера Прпора, које се, уколико га сматрамо топонимом може идентификовати са Прпором из *Светостефанске хрисовуље*, међником Тушимље са Белим Пољем (Катић, Војводић 2020, 132). Такође, треба имати у виду да је челник Муса, поред Пињеч Дола, Носоњина и Прпора поседовао још два села у близини, Крајишић, за које се зна да је 1468. године припадало рашкој нахији као део тимара кога су још чинила села Вражогрнци, Пиларета и Скуково, као и село Таркос, које је препознато у данашњем селу Милатковиће на десној страни Носољинске реке, леве притоке Рашке (Катић, Војводић 2020, 133).

Чињеница да су након доласка Турака села око Носољинске реке: Пињаж До, Носољин, Таркос/Милатковић, Бело Поље и Прпор, као и Крајишић уписана у вилајет Рас, касније нахију Рас, наводи на претпоставку да су поменута насеља могла да припадају рашкој жупи и средином XIV века, а да су с успоном обласног господара

¹⁵ Име Хропалице не може се довести у везу с именом Полокца (Лома 2013, 226) а није извесно ни да се Србања налазила на месту Шароње. Оба засека су се налазила негде у околини али не нужно на местима поменутих села. Г. Томовић такође сматра да би Драгорађ поток, према редоследу ређања међника у повељи, могао бити код села Тунова, Утешино селиште између Будића и Судског села а Даљетин ждроб негде у горњем току Дежевске реке.

Војислава Војиновића, административно „прешла“ у жупу Брвеник (Катић, Војводић 2020, 133).¹⁶ Са друге стране, постоји могућност да су она иницијално била у жупи Брвеник а да су постала део жупе Рас после пораза Николе Алтомановића 1373. године или након Косовске битке, када су села око Носољинске реке, као и цело подручје између Рашке и Голије, дошла под врховну власт Вука Бранковића да би, као део Вукове области (*Vilk İli*), дочекала турско освајање.¹⁷ Такође, приликом разматрања околности које су довеле до ситуације забележене у попису из 1455. године не би требало одбацити и могућност да је до административних промена дошло заједно са османским освајањем ових простора.

Појава османско-турских пописа насеља и становништва омогућила је сагледавање обима средњовековних жупа непосредно пред освајање. Иако поједини истраживачи сматрају да су пописивачи у већини случајева фиксирани затечену управну поделу непосредно по освајању земаља на основу исказа домаћег становништва које је обавештавало пописиваче (Мијатовић 1979, 212; Мишић 2003, 76; Крстић 2006, 95–113; Мишић 2009, 31–40; Garić-Petrović, Amedoski 2014, 101–126), чини се да се територијални опсег нахија не мора поклапати с оном из ранијих периода. Такође, ослањање на дефтере као једини извор ограничава праћење евентуалних промена у организацији жупе током средњовековног периода.

Најстарији сачувани, али вероватно не и први попис области Раса датира из 1455. године и објављен је у критичком издању Хазима Шабановића под насловом *Крајиште Иса-бега Исхаковића* (Šabanović 1964). Тај дефтер је настао као резултат општег пописа Османског царства спроведеног 1451–1452/53. године и представља само једну од неколико пописних књига проистеклих из њега. Жупа Рас као и друге области које су уочи коначног турског освајања припадале области Бранковића, обухваћене су трима пописним књигама које је сачинио исти писар; поред *Крајишта Иса-бега*, то су и *Дефтер Вуковог вилајета* познат по наслову превода као *Попис Области Бранковића*, као и *Војнички дефтер из 1455. године* (Катић, Војводић 2020, 136–137). Наведени извори, као и резултати археолошких истраживања показују да су се, пре доласка Османлија, у долини Рашке развила два значајна трговачко-занатска насеља отвореног типа, Рас и Трговиште, која су након доласка Османлија представљала центре засебних области. Оба места постојала су у XIV веку а до XV века достигла су значајан ниво развоја. У попису састављеном 1468/69. године, према османској номенклатури насељених места, Рас има највиши могући ранг, *шехер* – велико урбано насеље отвореног типа тј. град у савременом а не у средњовековном значењу речи – тврђава, утврђење (Šabanović 1964, 8; Катић, Војводић 2020, 137). Шехер Рас или како га Турци почињу називати шехер Нови Пазар, седиште рашке жупе, бројао је тада 404 пореска обвезника или око 2000 људи, мада је укупан број становника сигурно био и већи.¹⁸ Податке за Трговиште из 1468/69. године немамо, али

¹⁶ Према мишљењу М. Шуице, постоји могућност да су наведена села већ била у поседу војводе Војина, оца кнеза Војислава: Шуица 2003, 152, нап. 11.

¹⁷ Обим жупе Брвеник уочи турских освајања могуће је наслутити из пописа Брвеничке области сачињеног 1477. године из кога се види да подручје западно од Ибра, све до ушћа Рашке у Ибар, није припадало жупи Брвеник у XV веку. Видети карту у: Катић, Гарић-Петровић 2011, 182–183.

¹⁸ Регистрована су 194 хришћанска породична домаћинства, 7 удовичких домаћинстава, 28 неожењених и 175 муслимана. У граду је живео и један број људи који није био обухваћен пописом па се може претпоставити да је број становника Раса могао бити око 2500 људи: Катић, Војводић 2020, 137.

поређења ради могу се изнети они из 1477. године када је у Трговишту уписано 279 хришћанских пореских обвезника.¹⁹

Оба насеља имала су статус нефса (тур. *nefs*), главног места, управног центра одређене области - нахије. Податак о посебном административно-правном статусу града Раса остао је до сада непознат услед неадекватног превода термина *нефс* од стране Хазима Шабановића. Наиме, он је у издању *Крајишта Иса-бега* изнео мишљење да је функција речи нефс испред имена места само да нагласи да се ради о баш том конкретном месту, самом насељу, а не о истоименој нахији/вилајету/кадилуку (Šabanović 1964, 3, нап. 3). Чувени навод, више пута цитиран у историографији: „*сами шехер Нови Пазар другим именом шехер Рас*“ требало би заправо да гласи „*главно место (нефс) шехер Нови Пазар другим именом шехер Рас*“. Савремена османистичка истраживања показала су да је нефс технички термин који означава управни центар нахије, средиште нахије, главно место одређене области, седиште војних, административних и судских органа власти (Катић, Војводић 2020, 138). И као што ни све средњовековне жупе нису имале свој жупски центар, тако ни све османске нахије нису имале свој нефс, чак и када је у једној нахији постојало насеље које се значајем издвајало од осталих, оно није добијало статус нефса уколико се још у предтурском периоду или касније није развило до одређеног нивоа.²⁰ Било је потребно да насеље поседује одређена управна обележја и да буде значајно трговачко-занатско или црквено средиште шире области да би га османски пописивачи регистровали као нефс. О величини Трговишта, које је било нефс Трговишке нахије, сведочи постојање шест активних цркава у XV веку (Премовић-Алексић 2011, 12-13, *Слика 1*). Тако и чињеница да је шехер/град Рас био нефс у другој половини XV века сведочи о његовој величини и значају пре доласка Турака. Трансформација средњовековног Раса у османски Нови Пазар одвијала се постепено с обзиром да турско име *Yeni Bazar* 1468/69. године још увек није ушло у ширу употребу. Нови Пазар уписан је у овом дефтеру само једанпут док се у свим осталим случајевима помена града, користи старо име Рас. Нови назив одомаћио се тек коју деценију касније. У пописима из 1485/86. и 1489. године као једино име града наводи се Нови Пазар, а Рас остаје име нахије.²¹

Рас и Трговиште били су централна места својих области у XV веку и ту чињеницу су констатовали османски пописивачи. На основу података које пружају доступни историјски извори није могуће утврдити да ли је до формирања посебне административне области око Трговишта дошло током средњег века или након османских освајања. Значајно је истаћи да су ове области, иако суседне, након освајања припале различитим санџацима. Нахија Трговиште, која је обухватала територију између реке Људске и Ибра, део Пештерске висоравни, Ибарског Колашина и Штавице,²² припала је Призренском санџаку, основаном пре 1455. године.²³ Нахија Рас је у исто време припадала *крајишту* Иса-бега, а 1463. године ушла је у састав

¹⁹ Било је 210 породичних домаћинстава, 38 удовица и 31 неожењен, што би, с обзиром на велики број удовица које не можемо множити уобичајеним коефицијентом 5, као ни неожењене, вероватно износило нешто мање од 1300 становника: Катић, Војводић 2020, 137.

²⁰ Као пример може да послужи Никољ Пазар, данашњи Никољац код Бијелог Поља које је било својеврсно „главно место“ нахије Бихор и седиште бихорског кадије, а које није имало статус нефса, као што га није имала ни тврђава Бихор (Катић, Војводић 2020, 138).

²¹ Опширније о подацима изнетим у овом пасусу погледати у: Катић, Војводић 2020, 137-139, са посебним акцентом на напомене.

²² За сада најстарији помен нахије Трговиште датира из прве декаде марта 1455. године, три месеца пре пада Новог Брда. Детаљније о простору који је обухватала Трговишка нахија, види карту у: Катић 2010, 272–273.

²³ О оснивању Призренског санџака: Катић 2013, 117-118.

новооснованог Босанског санцака. Премда врло близу, на удаљености од око осам километара ваздушном линијом, средњовековни и османски Рас и Трговиште, централна места две различите нахије у два различита санцака, не могу се сматрати истим насељем (Јигићек 1951, 81, 121), нити деловима једног истог насеља које носи различита имена како су то закључили поједини истраживачи (Томовић 2005, 180-182).²⁴ Такође, не може се прихватити ни теза да је Трговиште представљало део нахије Рас и да је представљало једину урбану насеобину у тренутку османских освајања (Винавер 1969, 162; Премовић-Алексић 2011, 21), при чему је након формирања Новог Пазара име области пренешено на новоосновани трг (Премовић-Алексић 2011, 21).

Досада изнешени подаци са једне стране наводе на претпоставку да су у другој половини XIV и у XV веку, у доба развијене државне управе, овде постојале две управне целине (жупе), од којих једна – Трговиште, није посведочена српским изворима. На сличан начин, помоћу података из османских извора, раније је препознато постојање жупе Ждрело (Крстић 2006, 101-105). Имајући у виду да су старије жупе представљале веће природно-географске целине које су обухватале долине река и котлине погодне за земљорадњу, те реке за разлику од османског периода нису коришћене као природне границе жупа, чини се вероватним да је Трговиште са околином током XIII и на почетку XIV века припадало жупи Рас. Шта више, како су показали резултати археолошких истраживања, оснивању насеља на Пазаришту претходило је рефугијално утврђење на Градини – тврђава Рас (Роровић 1999), које је морало бити у оквирима истоимене жупе. Иако за то нема директних потврда у изворима, чини се оправданим закључак да се у раном периоду жупа Рас простирала и са десне стране Рашке и Људске реке и да је заузимала већи простор од оног који је имала касније, као и да је до раздвајања управних области дошло након османских освајања услед наглог успона Трговишта крајем XIV и на почетка XV века, који поједини истраживачи везују за трговину живиног оксида црвца – *carmisium* и повољног стратешког положаја на раскршћу путева (Храбак 2010, 8).

И поред чињенице да је центар посебне управне области у XV веку, Трговиште је у сваком погледу било упућено на Рас као духовно средиште шире области. Трговиште се, по свему судећи, од давнина налазило на територији рашке епископије, то јест припадало рашкој земљи – *земљи* Рас, под којом се подразумевала жупа Рас али и више околних жупа. У старим српским записима из 1452. и 1595. године наведено је да се манастир Сопоћани и сâмо место Трговиште налазе у Расу (Стојановић 1902, 93 – запис бр 298, 251 – запис бр. 866). Претходно наведене чињенице остављају могућност да се у овим наводима назив Рас не односи на жупу већ на знатно шири простор – *земљу* Рас, односно на подручје рашке епископије, али и да су састављачи записа, Срби, и простор око Трговишта и Сопоћана и поред османских административних подела сматрали делом Раса. У прилог првој хипотези сведочила би и чињеница да се од друге половине XVI века седиште рашке епископије налазило на територији нахије Трговиште, у манастиру св. Варваре, између села Варева и Лукоцрева (Зиројевић 1990, 138; Поповић 1996), међутим, изнешене закључке ипак треба узети са одређеном дозом уздржаности с обзиром да није у потпуности искључено да наведени записи представљају реминисценцију пређашњег стања када су и Трговиште и Сопоћани, могуће, припадали жупи Рас а да је до административне промене дошло тек са освајањима Османлија.

²⁴ Г. Томовић је погрешном идентификацијом више места нахије Рас и њиховим смештањем на подручје нахије Трговиште закључила да су: „Турци под шехером Рас подразумевали простор од Себечева на западној страни дуж обе стране реке Рашке до села Избица на истоку“ и да су „називи Рас и Трговиште били саставни делови сложеног имена истог насеља“.

Нахија Рас, односно вилајет,²⁵ обухватао је у XV веку и касније компактну територију између река Рашке и Људске и обронака планине Голије. На основу података из расположивих османских дефтера XV века, бројала је нешто више од 90 насеља. Прецизан број се не може утврдити јер ни један од дефтера не региструје сва села жупе/нахије Рас будући да им то и није био циљ.²⁶ Нешто комплетнији пописи XVI века показују да је број насеља износио близу стотину, али и они остављају могућност да се накнадним истраживањима, нарочито влашких дефтера, утврди постојање још неких села на овом терену.

У *Попису Крајишта Иса-бега* регистрована су 73 села вилајета Рас (Šabanović 1964, 8-12). С обзиром да је писар овог дефтера уз имена насеља није бележио којој области припадају, подаци овог пописа могли би се сматрати упитним када је реч о територији коју је заузимао вилајет/нахија Рас. Приликом превођења, Хазим Шабановић је на располагању имао више каснијих дефтера санцака Босна, у којима је уз свако село назначена припадност нахији, тако да је са приличном поузданашћу могао да утврди која су села 1455. године била у вилајету/нахији Рас. Он је такође врло успешно идентификовао пописана насеља будући да већина њих постоје и данас са истим или незнатно измењеним именима. Сигурно убицирана насеља у *Попису Крајишта Иса-бега* су: Бањска, Бјело Поље, Ботуровина, Бурићи, Видохова (данас Видово), Витош, Вјевер, Врановина, Вражогрнце, Драганић (Доњи и Горњи), Драмић, Двориште, Запужани (данас Запуже), Калудра, Клачина (данас Тлачина), Корутан, Косарић (данас Косуриће), Ковачева (Горња и Доња), Кукавац, Кузминчино (данас Кузмичево), Љуљуц, Мишичић, Мухова, Носиноне (данас Носољин), Окоси, Осаница, Павље (Горње, Доње и Средње), Паресије, Пачевина, Петрова, Пиларета, Пинож Дол, Пољице, Плешино, Побрдје, Полаз, Полошце (данас Полокци), Радаљица, Рогатица (Горња и Доња), Себимиље, Ситниче, Скуково, Страдово, Свињалева (данас Свиланово), Тенкова (Доња и Горња), Тодоровце (данас Тодорица), Трнава и друга Трнава, Тухинова (данас Туново), Тушимља (Доња, Горња и Средња), Тврдо (данас Тврђево), Шаре, Шароње и Штитаре (Горње и Доње). Шабановић је такође исправно убицирао и Брезовицу, уз напомену да је није пронашао на карти нити у новијим именицима места, мада истоимени заселак постоји и данас северно од Полокца у близини Драмића (Šabanović 1964, 12, пар. 77). Брезовица са другим именом Роматина је уписана са статусом мезре и у попису војнука из 1455. године (Катић 2020, 29-30). Исто село је у попису из 1468/69. године убележено само као Роматина, 1485/86. као Рометина, 1489. Ромета, а 1530. као Брезовица (Катић, Војводић 2020, 140-143). У селу данас постоји потес Рометина са остацима старог гробља (Петровић 2010, 106).

Преосталих девет села Хазим Шабановић није убицирао или их је нетачно идентификовао; међу њима су и Крајишићи и Таркос, о којима је већ било речи. Неутврђен је остао положај села: Калиница/Калинац, Опње/Обина, Бријезник/Брезник и Злокрвина/Злокрва. Село Дохојевић Шабановић је идентификовао с Дојновићима

²⁵ Мање области у саставу крајишта убичајено су називане вилајетима да би по укидању крајишког статуса, односно оснивању санцака, преименоване у нахије. Суштинске разлике између ова два термина није било, тако да су их и османски писари напореда користили: Катић, Војводић 2020, 140.

²⁶ Пописне књиге Османског царства састављане су у различите сврхе због чега ни једна од њих не садржи комплетне податке о насељима и становништву одређене области. Оне из XV века су у том погледу најоскудније јер су различите друштвене групе са специјалним статусом, војнуци, власи, соколари и други одвојено пописивани. Становници истог села су „раздвајани“ у више дефтера насталих у току једне, две или три године; поједина села су уписивана само у једној или у више пописних књига, а једно насеље је могло бити једном регистровано као село а други пут као селиште у зависности који се становници пописују, или чак као ненасељено у једном а насељено у другом попису: Катић, Војводић 2020, 140.

северозападно од Новог Пазара (Šabanović 1964, 44). Међутим, реч је о селу Дојевиће западно од Новог Пазара. Дојновићи су под својим именом забележени у османским пописима као махала села Сређана (Катић, Војводић 2020, 142). За Чабин Дол је претпоставио да је ишчезао и да се налазио између села Ковачево, Страдово и Дојновиће (Šabanović 1964, 46).²⁷ Поменуто насеље може се идентификовати са данашњим селом Чебинац у горњем току Људске реке, између Белих Вода и Јанче.²⁸ Неидентификовано село Врадиграње се у попису с почетка XVII века назива и другим именом Кулине, што значи да га можемо идентификовати с данашњим селом Кулине, између Окоса и Вевера, у рашком Подгору. Према *Војничком дефтеру* из 1455. године, нахији Рас припадали су још и: Крће, Лозна, Горња Осаница и неидентификовано село Старчић (Гошавица) (Катић, Војводић 2020, 143).

Наредни попис из 1468/69. године региструје још неколико села ове области, која су свакако постојала и раније, тако да је уписано укупно 86 села и осам мезри. Сва села регистрована 1455. године, изузев Крћа и Бурића, налазе се и овде, док се поред њих помињу и следећа села: Војнић, Врбовац, Врбовац Горњи, Гошева, Ђурице, Јанча, Прћенов Дол, Сибов Поток, Сређани, Шистова и Шетовић другим именом Рајка (Ријека) (Aličić 1976, 20-22; Катић, Војводић 2020, 144). Насеља Крће и Бурић који нису обухваћени овим пописом регистровани су на неком другом месту, из разлога што је њихове приходе уживало лице које у време пописа није било под командом босанског санџакбега, то јест ова села су свакако наставила да живе али их је за сада тешко лоцирати у архивској грађи (Aličić 1976, 186; Катић, Војводић 2020, 145). Поред њих и нека друга насеља нису поменута у тапу тахрир дефтеру нахије Рас, попут Кукавца и Војнића, који ће бити додељени тврђавским посадницима (Катић, Војводић 2020, 146). Приходи села Дежева, које је постепено замирало током XV века да би почетком XVI сасвим опустело, додељени су тимарницима који су некада били у служби призренског а некада вучитрнског санџакбега, па тако Дежево налазимо у пописима нахије Трговиште и нахије Вучитрн (Катић 2010, 333–334).²⁹ Исти је случај и са селима Сути и Беково. Од селишта – мезри, у попису се, као део појединих читлука, помињу: Деснић, Дређин Дол, Кошавица, Кошкова, Маткова баштина, Побрађе, Сухови Поток и Смрека (Катић, Војводић 2020, 144).

Потпунију слику простора жупе односно нахије Рас, услед прегледности и концизности садржаја, пружају пописи из XVI века, попут сумарног дефтера из 1530. године. У њему су, уз пар изузетака, регистрована сва претходно наведена села, као и још нека, која нису убележена у старијим сачуваним пописима попут: Пнућа, Тенкова, Јошев Потока (данас Јоше) и Потоке, као и седам засеока (махала) села Сређана: Дојновић, Обунић, Црни Врх, Пурће, Поп (данас Попе), Суботић и неидентификована махала Стење. Године 1530. су регистроване и три мезре и то као делови два чифтлика а не као самостална насеља: Кошкова и Вранић Дол у оквиру истог поседа и Селаковце (Катић, Војводић 2020, 146).

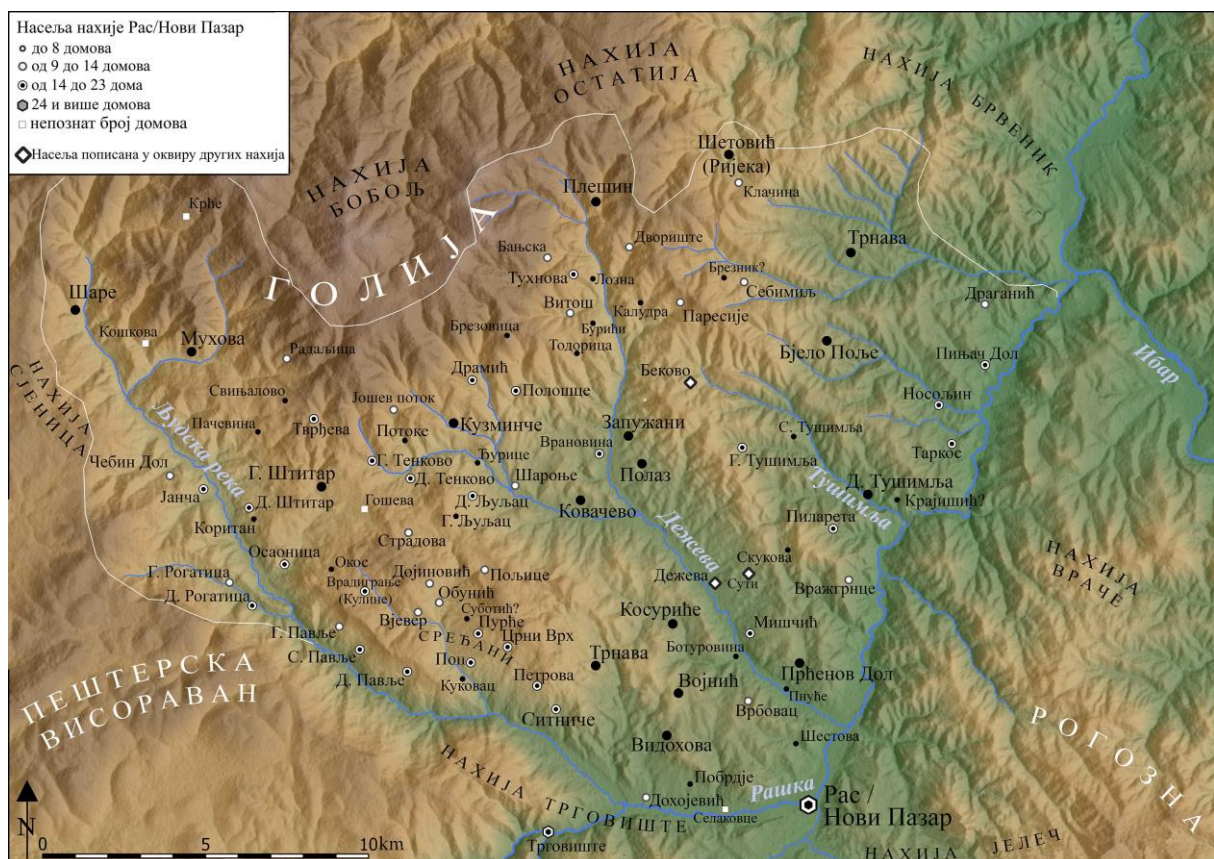
На основу свега наведеног јасно је да жупа у средњем веку нија била статична целина, већ је временом мењала свој опсег, те да јој је самим тим у различитим

²⁷ Томовић 2005, 172: погрешно идентификује Чабин Дол са Дољанима код манастира Сопоћани. Дољани (уписани под својим именом) у XV веку и касније припадају нахији Трговиште: Катић 2010, 406.

²⁸ Село се налази с обе стране реке Људске и дели се на Горњи и Доњи Чебинац. Опш. в. Петровић 2010, 196; Šabanović 1964, 46. У дефтеру из 1498. године село је уписано као Чебин Дол другим именом Милашевић: Катић, Војводић, 142.

²⁹ Дежево је 1477. године имало само три породична домаћинства. Почетком XVI века три баштине чији су некадашњи власници били извесни Бративој, Божидар и Милош, остале су празне и од тада се Дежево води као мезра чије се земљиште обрађује споља.

хронолошким оквирима припадао већи или мањи број насеља. Као што је претходно истакнуто, у време првих Немањића простор жупе највероватније је био нешто шири да би се временом сузио на простор омеђен рекама Људском, Рашком, Тушимљом и планином Голијом. Обим жупе се несумњиво временом мењао у зависности од формирања нових или ишчезавања старих насеља, крчења земљишта и ширења или сужавања властелинских поседа. На то је свакако могло утицати и основање рудника у Глухавици и средњовековног насеља и трга Трговишта и њиховог успона током XIV века. Због тога није могуће говорити о јединственим границама жупе Рас у средњем веку, у доба првих Немањића, као и у време и по распаду Српског царства, јер су се оне мењале у зависности од политичких прилика (Катић, Војводић 2020, 134). На суженом простору који је припао нахији Рас, омеђеном обронцима планине Голије и Трнавском реком на северу, а рекама Људском и Рашком на западу, југу и истоку у другој половини XV и у првој половини XVI века (Слика 1), било је око стотину насеља. Села су углавном носила исте називе као и у средњем веку. Била су мала, са петнаестак пореских обвезника у просеку. Величином су се издвајала Видохова, Војнић, Косурић, Кузмиче, Плешин, обе Трнаве, Тушимља, Шетовић/Ријека и Штитар, која су бројала тридесет или више обвезника односно преко 150 становника. Поређењем с подацима из пописа састављеног 1604. године може се закључити да се обим нахије Рас у XVI веку није битније мењао. Највећи број старих средњовековних насеља и даље је постојао, с тим што је код многих дошло до промене величине, као и промене конфесионалног састава становништва (Катић, Војводић 2020, 147).



Слика 1 – Насеља нахије Рас/Нови Пазар (према Катић, Војводић 2020, 148)

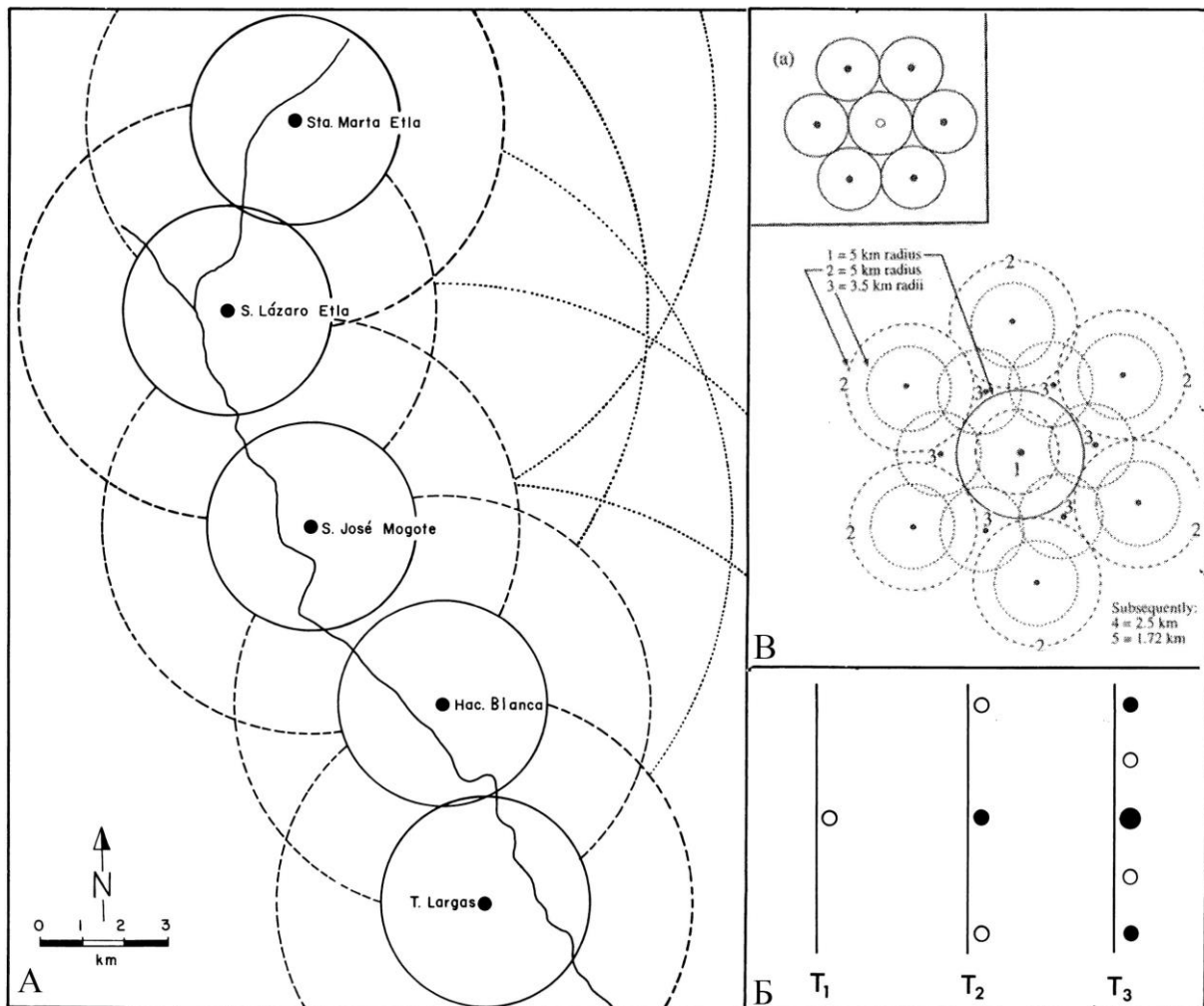
1.4. Методолошки приступ теми

У проучавању српске средњовековне жупе уопште, као и појединих жупа, пред савременог истраживача поставља се задатак да поново претресе све познате изворе, и своја гледишта заснива ослобођен утицаја научних ауторитета, и да стално, изнова сваки закључак проверава слушајући шта и како казују оновремени извори, маколико то било кратко и недоречено, да покуша да проникне у прави смисао жупе, открије њену улогу и значење као опште појаве српског средњовековног живота, пратећи њен настанак, развој, опстајање и нестајање"
(Томовић 2003, 5)

Простор средњовековне жупе Рас је ревносно рекогносциран и археолошки ископан у више етапа, при чему су резултати обављених истраживања махом публиковани у оквиру бројних извештаја и научних радова. Са истом посвећеношћу обављана су и досадашња кабинетска проучавања, која су, како је претходно истакнуто, махом била усмерена на убицавање положаја утврђења Рас, немањихког двора, рашких села и граница њихових атара. Међутим, иако су она замишљена као итердисциплинарна, убрзо је услед разилажења у интерпретацији дошло до јаза и поларизација научне сцене. У складу са новонасталом ситуацијом, дошло је до постепеног губљења замаха у истраживањима средњовековног Раса, иако нису пружени задовољавајући одговори на бројна истраживачка питања. Измеђуосталог, и даље није познато где су се налазила средњовековна рурална насеља у Расу, нити како су она настајала, развијала се и како је изгледао систем у оквиру којег су функционисала. Такође, обављена истраживања нису била усмерена ка проучавању геопривредних одлика простора средњовековне жупе, то јест погодности за насељавање и обављање различитих облика привредних делатности. Са тиме у вези, проучавање руралних насеља на простору жупе Рас у оквиру ове дисертације било би усмерено хипотезом да ***постоје одређени предуслови за оснивање и континуирано постојање руралних насеља на одређеном простору, те се на основу њих могу издвојити зоне погодне за насељавање током свих епоха.*** Поменути предуслови могу бити географске и климатске одлике, затим економски или стратешки значај неког простора и тако даље. На тај начин посматрано, одабир локације за постављање руралног насеља представљао би првовремени избор најоптималнијих услова за насељавање и привређивање, то јест дефинисања оптималне зоне за насељавање која поседује довољну количину ресурса за самоодрживост руралног насеља. Издвајање оваквих зона (нем. *Siedlungskammer*, енг. *settlement chamber*), представља одлику немачке историјско-географске школе (нем. *Landeskunde*) са краја XIX и почетка XX века (Bintliff 2009, 107). Временом, услед пораста популације на ограниченом простору за насељавање, који је водио ка недостатку довољне количине хране за повећани број житеља, долазило би до колонизације простора. Како су најпогодније позиције за насељавање већ биле попуњене, формирање сваке следеће насеобине би у све већој мери захтевало адаптацију заједнице на одлике природне средине која је била доступна. Посматрање људске културе, па тако и проучаваних система насељавања, као адаптације, особен је за припаднике такозване „нове археологије“, поготово за Џулијана Стјуарда (Julian Stuart) и нешто касније Луиса Бинфорда (Lewis Binford), који су сматрали да културна адаптација представља одговор на природну средину која није увек иста. На тај начин слични природни услови би производили сличне културне одговоре, то јест адаптације (Binford 1968; Палавестра 2011, 184-5, 189-192). С тиме у вези, проучавање одлика простора би омогућило уочавање поменутих предуслова за оснивање насеља, што би даље омогућило проучавање правилности извршених одабира и претпостављање положаја до сада неоткривених села моделовањем археолошке предвидљивости –

Archaeological Predictive Models (APM). Коначан циљ би представљао уобличавање модела, али и варијетета функционисања жупе, као средњовековне територијалне јединице.

Формирање оваквог модела омогућило би компаративну анализу са претходно формираним моделима насељавања за друге области. Ти модели, су настали на предлошку К. Фленерија (Слика 2), који подразумева три степена колонизације простора (Flannery 1976, 176). Прва фаза, означена као T1, подразумевала је оснивање сеоских насеља на удаљености од 5 километара, да би током друге фазе T2, била основана насеља нижег ранга, на пола пута између већ постојећих и на удаљености од 2 до 3 километара. У наредној T3 фази, насеља би била оснивана на једнаким удаљеностима између насеља насталих у претходне две фазе, што би њихову међусобну удаљеност svelo на око 1 до 2 километара (Flannery 1976, 176). Предложени модел је у наредним деценијама усавршаван и допуњаван (Bintliff 2009).



Слика 2 – Теоријски модели насељавања

A) Модел насељавања у долини реке Атојак у Мексику (прем Flannery 1976, Fig. 4.7);

B) Идеализовани модел еволуције насеља (према Flannery 1976, Fig. 6.8);

C) Идеализовани модел еволуције насеља (према Bintliff 2009, Fig. 1.A).

Такође, проверена би била и хипотеза да *постоји одређена хијерархија у важности аспеката који утичу на континуирано коришћење одређеног простора за насељавање*. Сматрамо да би у циљу таквих проматрања најплодоносније било

стављање акцента на истраживање насеља у чијим оквирима су пронађени материјални остаци из различитих хронолошких епоха, попут села Попе и насеља Трговиште, с обзиром да такви примери сведоче управо о постојању фактора који повољно утичу на опстанак живота на одређеном простору у различитим хронолошким оквирима. Заступљеност вишеслојних налазишта на неком простору најбоље исказује количину варијабилности људских избора приликом насељавања (Stefan, Sirbu 2010).

Једна од хипотеза од којих би пошла истраживања у оквиру овог докторског рада била би и да **током турбулентних периода условљених гео-политичким, економским или климатским променама долази до опадања популације и да том приликом прво замиру насеља чија функција не одговара новонасталом тренутку док најчешће опстају она која имају најповољније услове за живот**. Систем насељавања би у том смислу био посматран као скуп подсистема који су међусобно зависни, при чему би промена једног система условила промену осталих. Овакав поглед, који је формулисао Луис Бинфорд, подразумева да је један систем у равнотежи док га не поремети неки спољни утицај, при чему ће се подсистеми мењати и прилагођавати све док се поново не успостави равнотежа (Binford 1968; Палавестра 2011, 191-192). Из тог разлога, за проучавање руралних насеља на простору Раса изабран је хронолошки оквир за време којег долази до промене управне власти и за који се могу претпоставити демографске промене које су тиме биле условљене. Прелиминарна истраживања указују на то да готово сва насеља која се помињу у средњовековним повељама настављају да функционишу и након доласка Османлија. Иако су у њиховом првом налету, па и каснијим одмаздама над становништвом Рашке области многа насеља страдала, уочава се да је њихов највећи део обновљен и да је наставио да функционише у смањеном или чак повећаном обиму, о чему сведоче турски дефтери.

Као што смо претходно истакли, поједина насеља у оквиру средњовековних жупа одржала су традицију одређених заната и имала су сходно томе одређене обавезе према владару а самим тим и функцију у оквиру формираног система насељавања одређеног простора. У оквиру процеса производње, набавка сировина неопходних за обављање заната представља почетак оперативног ланца, али је и показатељ одређеног производног контекста који укључује низ социјалних, техничких и амбијенталних фактора (Patterson 1972). Проучавање стратегија набавке сировина за израду предмета доноси низ података значајних за боље разумевање не само технологије већ и привредне и друштвене позадине једног времена и организације одређене заједнице. До сада обављена истраживања наводе на хипотезу да **положај квалитетне сировине утиче на положај насеља/занатског центра којем је она неопходна за обављање своје делатности**, с обзиром да почетак оперативног ланца одређеног производног система представља набавка сировина (Lemonnier 1986; 1993; 2004). Истовремено, набавка ресурса је и показатељ степена организације који се огледа у односу лежишта сировине, производног центра и центра дистрибуције (Costin 2007). Проучавање стратегије набавке сировина у том погледу представља плодотворно поље проучавања за боље разумевање технологије израде али и привредне и друштвене позадине које су условиле уобличавање модела производње и дистрибуције код одређене заједнице. Са тиме у вези у оквиру једног дела дисертације биће разматрани и проучавани финални производи чије физичко-хемијске особине представљају индикаторе за лоцирање локалних извора сировина, затим подаци о занатлијама и организацији заната које проналазимо у средњовековним писаним документима, као и анализе геолошких одлика предела Раса, у циљу провере изнете хипотезе.

Познато је да су поседе у оквиру жупе у средњем веку могли да буду владарски, манастирски или властеоски што је у знатној мери утицало на економске и социјалне односе који су владали на том простору. Једна од хипотеза дисертације била би да је **простор жупе Рас већ током друге половине XIII века готово у потпуности припадао различитим манастирским властелинствима**. Посебна пажња би из тог разлога била посвећена организацији манастирских властелинстава која су се налазила на простору жупе Рас као досада недовољно проученој теми. Већ самим постављањем метоха који су припадали Петровој цркви, Ђурђевим ступовима, Сопоћанима и Бањској на карту уочава се да је готово цела површина жупе већ у XIV веку била у поседу различитих манастира што опет упућује на одређене закључке везане за саму организацију живота у жупи али и права и дужности њених житеља.

У складу са тиме, основни циљ дисертације представља **реконструкција особености простора, мреже насеља и начина живота у њима, утврђивање привредних ресурса проучаване регије, начина и динамике њихове експлоатације, природе и распореда средишта привредне активности и утврђивање функционисања привредног живота као и простора жупе у целини**. Једним делом то би се постигло поновним претраживањем доступних писаних извора о жупи и нахији Рас који ће бити сагледани кроз нову призму у потрази за подацима о привреди. Такође, увиђа се и неопходност резимирања и систематизовања досадашњих резултата проучавања археолошког наслеђа из средњовековне и османске епохе на простору Раса чиме би била сачињена полазна основа за сва даља проматрања и проучавања. Како би познати локалитети могли да се сагледају у простору, њихови геореференцирани положаји биће унети у QGIS базу података. Поред тога што ће на тај начин бити употпуњена досадашња истраживања, која су претходно обједињено публикована у археолошкој карти Новог Пазара, Тутина и Сјенице без јасно дефинисаних положаја локалитета (Премовић-Алексић 2014), биће омогућено вршење просторних анализа. Како грађа из средњовековних повеља, допуњена обављеним систематским рекогносцирањима не пружа довољно података који би омогућили прецизно убицавање појединачних насеља, у току израде дисертације обављена су и допунска мултидисциплинарна проучавања и рекогносцирања истраживане регије која су пружила значајне нове податке о хронологији појединих налазишта, као и о геоморфолошким одликама поменутог простора.

Крајњи резултат тезе било би обављање просторних анализа и формирање модела насељавања – *Settlement Pattern* као и поменутог предиктивног модела – *Archaeological Predictive Model*. С обзиром да је посебна пажња у оквиру дисертације посвећена насељима у којима су живеле и радиле уско специјализоване занатлије, попут ковача, грнчара, златара и других, за чије неометано обављање делатности су биле неопходне специфичне сировине, један од циљева дисертације представља и формирање модела експлоатације сировина. Креирање ових динамичких модела, као вештачке представе стварности и хипотезе, представља крајњи циљ дисертације. Њихово формирање омогућиће ширу проверу и преиспитивање модела као хипотеза, што ће отворити низ истраживачких питања и усмерити даља проучавања поменутог простора. Модели насељавања и експлоатације сировина, који су коришћени као компаративни у оквиру ове дисертације, иако понуђени за друге просторе Европе (Nuninger, Pierre, Favory 2008; Bintliff 2009), показују се као незаобилазно полазиште за разматрање датих појава у раздобљу зрелог средњег века на Централном Балкану. Свакако, при избору компаративних модела водило би се рачуна о сличности рељефа, климе и других фактора поређених простора и жупе Рас.

2. Друштвене и културне прилике у жупи и нахији Рас у светлу историјских извора

2.1. Простор Раса у преднемањићком периоду

Проучавање простора средњовековног Раса у покушају расветљавања система насељавања и привредних токова, изискује осврт како на географске одлике простора, тако и на историјске прилике које су претходиле предложеном хронолошком оквиру. Током античког и рановизантијског периода, ако не и раније, на простору између планина Рогозне и Голије формиран су обрасци који су неупитно утицали на уобличавање средњовековних а поготово раносредњовековних насељавања и привредних токова. Није познато како је изгледао простор долине Рашке у периоду VII и VIII века и шта су досељени Словени/Срби затекли, не само са становишта популације већ и привреде и друштвене структуре (Калић, Поповић 1988, 58-59), значајан контакт са староседеоцима је морао постојати, о чему сведоче и досадања лингвистичка проучавања (Skok 1934, 33-34, 113-117, 143-144; Ивић 1981, 127). Између осталог, о постојању значајног контакта између ромејског становништва и досељеника сведочи и настанак термина Рас, који првобитно срећемо у спису Константина Порфириогенита *De administrando imperio*, а који је својевремено сер Артур Еванс препознао као словенску верзију имена античке тврђаве *Αρσα* – Арса³⁰ (Evans 1885, 49-55).³¹ Виђење да су Словени населили углавном равнице и речне долине, док су се преостали делови староседелачке популације повукли на висинске положаје, где су били условљени на прелазак на привређивање путем екстензивног сточарства (Јиричек 1922, 110; Јиричек 1962, 39; Ивић 1981, 131-137; Ћирковић 1981, 142),³² настала је у складу са вестима из поменутог списка да су се Романи у Далмацији под налетом Авара и Словена склонили у приморске градове и на острва (Константин Порфириогенит, 13). Међутим, како су се према сведочењу Константина Порфириогенита Срби на територију Византије населили као федерати у време владе цара Ираклија (Византијски извори II, 47), сва је прилика да су односи староседелачке и досељене популације у периоду који је уследио били много комплекснији и динамичнији и да је новонастала ситуација у којој се нашло византијско царство била регионално специфична. Како словенске миграције нису биле масивне, о чему сведочи и недостатак археолошког материјала (Бугарски, Радишић 2016), чини се да су процеси до којих је морало доћи након досељавања Словена/Срба као федерата подразумевали суживот новодосељене популације и староседелача.³³ Такве околности нису нужно водиле ка формирању јасно

³⁰ Арса се помиње у Прокопијевом делу *De aedificis* међу 59 утврђења у Дарданији која су средином VI века обновљена од стране византијског цара Јустинијан I у склопу великог подухвата обнове на простору Балканског полуострва: Прокопије, 60-61.

³¹ Евансову тезу потврдила су и каснија лингвистичка истраживања: Калић 1989, 12 – са наведеном литературом.

³² Значајно је истаћи и Јиречекову констатацију да су Романи планинске унутрашњости полуострва који се појављују у изворима позног средњег века (Власи) били битно различити од Романа у далматинским градовима, тј. били су источнороманског (румунског) порекла, а не далматороманског: Јиричек 1962, 39-49; О пореклу Влаха у планинској унутрашњости: Рјјовић 2018. Како показују новија лингвистичка проучавања, топонимима у унутрашњости Балканског полуострва садрже далматороманске језичке остатке и трагове позноримске урбане цивилизације: Лома 1987, 7-28; 1990, 15-16, услед чега се не може одбацити поменути податак који доноси Константин Порфириогенит, већ би га требало посматрати као сведочанство о једном процесу у оквиру којег је романско становништво у далматинском залеђу постепено губило свој идентитет у словенском окружењу: Коматина 2021, 145-146.

³³ Занимљив је и податак из једне од опсада Солуна, који сведочи да су Ромејчак и у ратним околностима незадовољни наметима царства гледали да се нагоде са Аварима и Словенима који су им

дефинисаних линија разграничења између ових групација (Budak 2015). Дешавања у појединим областима које су биле ближе преосталим деловима царства, попут Солунске регије или приобалног дела Далмације, боље су позната на основу очуваних извора (Баришић 1953; Чуда Св. Димитрија, 173-216; Павле Монемвасиски, 263; Монемвасиска хроника, 283-292). На тим просторима новонасељени Словени били су организовани у групе које су Византинци називали специфичним именом *склавиније* (Острогорски 1969, 111; Ћирковић 1981, 143; Живковић 2000, 93-95; Цветковић 2019). Поједине од њих добиле су имена на основу географских одредница територија које су запоселе, попут Стримонаца, Неретљана и других, што је навело на закључак да је дошло и до формирања таквих група на овим просторима (Ћирковић 1981, 144).³⁴ У случају очито већих и боље организованих словенских племенских савеза, попут Хрвата и Срба, који су поред очувања племенског назива сачували и традицију свог порекла, ситуација је била битно другачија, у шта је свакако био упућен и Константин Порфирогенит приликом састављања списка *De administrando imperio*.

И поред посвећивања знатне научне пажње проучавању раносредњовековне историје, период након пропасти Маврикијеве дунавске експедиције и почетка озбиљнијег насељавања Словена, остао је у великој мери под велом тајне. Познато је да су убрзо након досељавања *склавиније* постепено трпеле утицај Авара, који су са севера покушавали да им наметну врховну власт, али и Византијског царства које је за време цара Јустинијана II започело њихово покоравање (Ћирковић 1981, 145). Даље ширење византијске супрематије након првих победа и формирања тема у Тракији и Хелади, прекинуто је 680. године доласком Бугара са простора северног Кавказа (Теофан, 224-225; Острогорски 1969, 139-140). Они су се убрзо наметнули као господари затечених словенских група на простору између Дунава, Старе планине и Црног мора (Теофан, 224-225; Острогорски 1969, 139-140; Ћирковић 1981, 146; Komatina P. 2010, 59-63; Коматина 2015, 34), али су у почетку живели у миру са Србима (Визанзијски извори II, 50).

Након византијско-бугарских сукоба за превласт у Тракији који су окончани успостављањем границе, бугарска експанзија биће усмерена ка западу и северозападу, сусрећући се на том путу и са областима насељеним Србима. Податке о овим најранијим периодима српске историје и о српско-бугарским односима тог времена пружио је поменути спис Константина Порфирогенита (Визанзијски извори II, 46-58). Иако је на основу досадашњих сазнања тешко извући прецизну линију разграничења између бугарског и српског утицаја и на тај начин локализовати простор њиховог сукоба, доступни историјски извори пружају одређену помоћ у расветљавању овог проблема. Значајано је истаћи да су Бугари непосредно пре ових окршаја, током друге четвртине IX века, проширили своју власт над словенским племенима у долини Мораве, Дунава и Тимока (Komatina 2010, 75). Са друге стране, најзначајније податке о простору који је био насељен Србима сазнајемо из описа низа догађаја везаних за долазак Људевита Посавског из списка *Annales regni Francorum*, где се помиње да „Срби држе велики део Далмације“ (Јиричек 1922, 86). На основу тог навода С. Ћирковић је својевремено, чини се оправдано, закључио да се он односи на простор античке

тражили само један део пореза како би неометано наставили да живе и привређују на том простору: Јиричек 1922, 68.

³⁴ О пореклу јужнословенских етнонима: Коматина 2020, 3–28. Иако резултати археолошких истраживања сведоче о недостатку словенског археолошког материјала: Бугарски, Радишић 2016, при изношењу даљих закључака неопходно је имати у виду да она нису била уједначеног обима на различитим деловима полуострва, али и да нису нужно сви његови делови били запоседнути од стране Словена.

Далмације, то јест простор између Саве и Ибра (Ћирковић 1981, 147).³⁵ Поменути подаци, као и опис нешто каснијих бугарско-српских сукоба из средине и друге половине IX столећа, упућују на закључак да Константин Порфирогенит Србију види као заокружену територијалну целину (Коматина 2015, 32).

Ратна срећа у овим првим окршајима била је на страни Срба. Након једног од сукоба из друге половине IX века и склапања мира, синови српског архонта Мутимира – Бран³⁶ и Стефан, испратили су Владимира, сина бугарског архонта Михајла Бориса до границе, до Раса (Константин Порфирогенит, 51-52). Помен Раса као граничне области током бугарско-српских сукоба из периода друге половине IX века,³⁷ навео је досадашње истраживаче на опречне закључке. Једна група аутора је сматрала да је у питању помен утврђења, док су поједини истраживачи заступали тезу да је у питању шира област а не утврђени град (Грот 1880, 183; Новаковић 1880, 110-112; Јиричек 1951, 53-54; Јиричек 1959, 243; Новаковић 1964, 160; Новаковић 1968б, 160; Новаковић 1981, 53; Константин Порфирогенит, 52, нап. 165, са прегледом старије литературе; Благојевић 2011, 42-46). Такође, опречни закључци су изнети и у погледу питања у чијој је власти био Рас у време поменутих догађаја. Док је једна група истраживача видела Рас као област под контролом Срба, при чему су изнете и тезе да се граница простирала још ка југоистоку, до долине Ибра, западних падина Копаоника и Метохије (Р. Новаковић 1964; Ферјанчић 1996, 150), па чак и знатније ка југоистоку на развођу Мораве и Вардара (Јанковић 1993, 25-28), поједини истраживачи нису искључивали могућност да је Рас у поменутом периоду већ био под контролом Бугара (Новаковић 1964, 162-164; Динић 1978Б, 79-80; Ћирковић 1988, 28-29; Благојевић 2011, 45).

Иако су резултати досадашњих проучавања у погледу приписивања простора у долини реке Рашке Бугарима или Србима неусаглашени, потпуно је прихватљив закључак да границу између оновремене Бугарске и Србије не треба видети као јасну линију већ као ширу зону разграничења (Ћирковић 1981б, 162; Коматина 2015).³⁸ С обзиром да су одмах након овладавања поменутих речним долинама уследили бугарски напади на оновремену Србију, логично је да се промишља о нешто источнијем положају бугарско-српске границе, то јест да се једна таква шира гранична област пре треба потражити на простору између новоосвојене бугарске долине Мораве, и чини се у то време српске долине Ибра, у планинским масивима Копаоника и Столова (Новаковић 1981, 88; Ферјанчић 1996, 150). Такође, тешко је поверовати да је простор Раса, кроз који су и током ранијих епоха пролазиле најбитније комуникације између приморских области и централних делова полуострва, биле слабо насељена „ничија земља“. Како су византијске теме у датом тренутку биле далеко од области Раса, ближи смо томе да закључимо да су управо Срби искористили период ослабљене византијске власти да успоставе контролу над плодном долином Рашке. Такође, поставља се и питање у којој мери су првовремене бугарске офанзиве након овладавања долином Мораве могле да угрозе територијалну целовитост тадашње Србије о којој сведочи Константин VII Порфирогенит, с обзиром да су покушаји покорвања са краја IX века махом бивали одбијени (Константин Порфирогенит, 50-51). Тек су династички сукоби, који су уследили након смрти кнеза Мутимира 891/892. године, у великој мери уздрмали и ослабили Србију (Константин Порфирогенит, 52-57; Ћирковић 1981б, 156-

³⁵ Да је долина Ибра била насељена Србима сматрао је и Константин Јиричек: Јиричек 1922, 6, 86.

³⁶ О имену Мутимировог сина: Коматина 2021, 244, нап. 1320.

³⁷ О датирању сукоба у период око 880. године: Максимовић 1979; у педесете године IX века: Живковић 2002, 390-393; у шездесете године: Коматина 2021, 236-237.

³⁸ Сличан принцип успостављања широке зоне разграничења са више линија одбране карактерисао је и византијско-српску границу у периоду од XI до XIII века: Радојчић 1930.

159). Не улазећи у исцрпно набрајање његових наследника, чини се да су честе смене на месту поглавара Србије у наредном периоду биле условљене поларизацијом елите у односу на приклањање бугарском или византијском утицају (Благојевић 1997, 50; Коматина 2021, 246–264).

Византија, заокупљена ратом на истоку, решавањем религијских питања и династичким сукобима, није имала довољно снаге да настави започету реконквисту Централног Балкана. О слабости централне власти у време владавине аморијске династије сведоче и вести из 29. поглавља списка *De administrando imperio*, и списка *Vita Basilii* где се помиње да су становници далматинских градова, као и племена у унутрашњости полуострва, самостални и да се не покоравају цару Ромеја (Византијски извори II, 14-15). До промене долази тек за време владавине Василија I (867-886), када су приморски градови организовани у тему Далмацију (Фергула 1957, 70; Острогорски 1969, 199, 232; Ферјанчић 1997, 18-21),³⁹ док су племена која су насељавала континентални простор античке Далмације, између осталих и Срби, признавали врховну власт византијског цара (Фергула 1957, 68-86). Отворено је питање у којој мери је обновљена византијска власт над српским племенима у унутрашњости полуострва, па тако и на простору између Голије и Рогозне. Чини се да је као и у претходном периоду, током IX века овај простор остао изван домаћаја византијске управе али да су српски владари након обнове византијске управе у Далмацији прихватили неку врсту вазалног односа према Царству који је, између осталог, подразумевао и учешће у војним акцијама (Ферјанчић 1997, 13-14). Такав потез могао би бити условљен ширењем бугарског утицаја и све чешћим ратним дејствима у области разграничења.

Процес постепеног опадања снаге српске државе услед династичких сукоба кулминирао је 924. године када је Србија покорена од стране бугарског цара Симеона (Константин Порфирогенит, 56; Острогорски 1969, 257-258; Ћирковић 1981б, 158-159).⁴⁰ Сва је прилика да је тек тада простор Раса, заједно са још неким западнијим областима, ушао у састав бугарског царства.⁴¹ Управо из тог периода и о тој војни могли би да сведоче откривени археолошки налази који се доводе у везу са бугарским културним кругом и који су откривани и западније од предложене граничне линије (Роровић 1999, 155-157; Јанковић 2004, 68; Radišić 2018; Поповић, Поповић 2020, 34-35). Значајно је истаћи и да су предмети из бугарских производних центара могли да пристигну заједно са бугарским трупима које су највероватније биле присутне већ у време поменутих династичких сукоба у Србији (Константин Порфирогенит, 52-56), као одређени вид подршке штићеницима постављеним на престо са вољом бугарских владара. Са тиме у вези, присуство поменутих предмета откривених у истраживаним утврђењима, по свему судећи сведочи о присуству бугарских војних одреда али не и о трајном запоседању територија западно од долине Ибра (Војводић 2020, 258; Бикић 2021, 303).

Прилика за поновно ослобађање Србије од бугарског утицаја створила се већ у наредним годинама са смрћу цара Симеона 927. године. У периоду који је уследио, Часлав Клонијевић је под великим утицајем и патронатом Византије успео да поврати расељени народ и да се учврсти на власти (Ћирковић 1981б, 160). На основу досадашњих сазнања на пољу историјске и археолошке науке јако је тешко изнети

³⁹ О пореклу и значењу Порфирогенитових података о Словенима и Романима од Михаила II до Василија I: Коматина 2021, 147–157.

⁴⁰ О датирању у 925–926: Живковић 2002, 418–420.

⁴¹ Према мишљењу појединих аутора том приликом је у састав бугарске државе ушла цела Рашка са Подрињем и Полимљем: Јановић 2004, 68.

коначан суд куда се простирала област разграничења између Бугарске и Србије након Симеонове смрти и Часлављеве обнове, као и одговор на питање да ли је област Раса у време владавине цара Петра (927-969) улазила у састав његове државе. Чини се да би поменути аргументи попут археолошких открића предмета бугарске провинијенције на утврђењима Градина изнад Пазариша и Градина изнад Постоња (Роровић 1999, 298) са једне стране, као и непомињање Раса међу „насељеним градовима“ у „Крштеној Србији“ које наводи Константин Порфиригенит у свом делу насталом 949/950. године (Константин Порфиригенит, 57; Новаковић 1964, 162–164; Динић 1978б, 79–80; Ћирковић 1988, 28–29; Благојевић 2011, 45), могли да буду довољни да се прихвати предложена теза о источном рубу Пештерске висоравни као линији разграничења у том периоду (Роровић 1999, 298). Такође, значајно је истаћи да су изнете и претпоставке које осниваће епископије у Расу у епископској цркви Св. Петра повезују са претпостављеном бугарском владавином тим градом и смештају их у време бугарског цара Петра (927–969) (Ћирковић 1988, 29; Роровић 1999, 37–39, 298; Коматина 2016, 90).

Како су већ претходни истраживачи истакли, убицирање поменутих градова, па тако и Раса, не мора дати праву слику о распрострањености српског становништва на подручју Централог Балкана у IX и X веку, с обзиром да је његова основна организациона јединица ипак била жупа, те је простор покривен српским жупама могао бити шири од оног на коме су постојали „насељени градови“ (Коматина 2015, 38). Такође, бугарско покорвање Раса није морало нужно да имплицира и демографску промену, што се огледа и кроз анализу огњишне керамике откривене на градинским утврђењима у области Раса (Бикић 2021). Иако су оне биле честе током превирања са краја IX и прве половине X века, о чему сведоче писани извори (Константин Порфиригенит, 52-56)⁴², чини се да би на основу свега досада наведеног било исправније закључити да је простор између Голије и Рогозне, по свој прилици, и пре и након бугарског освајања већински био насељен Србима. И поред непостојања детаљнијих података о последицама историјских догађаја из друге половине IX и X столећа на живот на простору Раса, можемо доћи до закључка да су поменуте историјске прилике првенствено утицале на дестабилизацију система насељавања који је морао постојати и развити се од тренутка словенског насељавања до почетка X века. У прилог свему наведеном посебно сведочи промена назива утврђења и области која га окружује из Арса у Расу, најкасније до средине X века када настаје спис *De administrando imeprio*, која је по свему судећи била прихваћена чак и од стране византијског двора.

Превирања и смене власти на простору Раса наставиле су се и током друге половине X века. Победоносни поход Јована Цимискија којим је у једном потезу, показаће се на кратко, повраћен велики део Балканског полуострва под византијску власт, поред тога што је показао различитост балканске границе у односу на источну (Станковић 2002, 292), довео је и до формирања административне јединице – катепаната са центром у Расу (Станковић 2002). Његово краткотрајно постојање, највероватније до Самуиловог устанка, остало је забележено само захваљујући једном печату Јована, катепана Раса (Catalogue 1991, 100/33.1).⁴³ Настанак дуката и катепаната није се одвијао на један те исти, јединствени и утврђени начин, већ су неки од њих, измеђуосталог и Рас, потпуно нове појаве, без стварног корена у претходном времену,

⁴² Посебну пажњу привлаче наводи који помињу обичај тражења збегу у Хрватској од стране чланова владарске лозе али и обичног народа у тренутцима војних разарања. Масовност једне такве миграције из времена освајања цара Симеоноа могла је бити веома изражена с обзиром на помен да после ње „земља остаде пушта“: Константин Порфиригенит, 56.

⁴³ У прилог томе сведоче и најновија истраживања Предрага Коматине: Коматина 2023.

сведене често на један град са његовом непосредном околином (Максимовић 1989, 63-68; Максимовић 2002, 14-15; Krsmanović 2008, 173-180). Стога и даље није познато како је изгледала ова обнова и да ли је у потпуности заживела и на терену. Као што је претходно истакнуто, М. Поповић је услед непостојања значајнијих интервенција из друге половине X века на утврђењу изнад ушћа Себечевске реке у Рашку оставио могућност да се седиште катепаната Рас налазило и на некој другој локацији, алудирајући на Градину изнад Постојења чији резултати истраживања нису ни тада, а ни данас адекватно публиковани (Роровић 1999, 299). И поред тога што доступна археолошка грађа са утврђења на Градини изнад Постојења (Мркобрад 1988; 1997) не дозвољава изношење великих закључака, значајно је истаћи да би близина епископског седишта (Јиричек 1959, 291; Калић 1989; 2013) могла да буде пресудна за убицање средишта катепаната на утврђењу на постоењској Градини.⁴⁴

Територије српских држава, па тако и простор Раса, убрзо су поново ушле у састав Бугарског царства у време Самуилове владавине, и то након његовог похода на Дукљу и Далмацију који је уследио између 997. и 999. године (Пириватрић 1997, 113; Коматина 2016, 82). Иако су подаци о животу на простору Србије током друге половине X и почетка XI века скромни, чини се да су честе промене бугарске и византијске управе долазиле исувише брзо да би условиле значајнију измену етничког састава становништва, већ су најпре могле да изазову демографске промене у виду депопулације и исељавања.

Поред борбе за војну превласт над централним областима Балканског полуострва, поменути период карактерише и борба око црквене надлежности између Рима и Константинопоља (Ћирковић 1981, 152). Иако је христјанизација Срба започета још у време владе цара Ираклија, она добија замах тек у време другог покрштавања у току владавине Василија I (867-886) (Ћирковић 1981, 147-149; Максимовић 1996, 160-169, 172;). Значајно је истаћи и да услед обима и геополитичке нејединствености простора који су насељавали Срби у овом периоду, чини се да није у питању било једно посланство већ би ово покрштавање требало посматрати као процес (Максимовић 1996, 162, 167; Коматина 2014, 261-284).⁴⁵ Покрштавање Срба, као чин идејног и политичког опредељења (Максимовић 1996, 172), био је по свему судећи инициран од стране тадашњих српских архоната, о чему сведоче и подаци које пружа спис *De administrando imperio* (Константин Порфирогенит, 16). Одређену потврду овој тези пружају и савремене студије које су указале на то да током IX века хришћанство на простору Европе није било наметано већ је прихватано од стране локалних елита у циљу истицања статуса и укључивања у већ постојећу хијерархију хришћанских владара (Kalhous 2019, 117). Најјасније показатеље овог процеса представљају како хришћанска имена кнежевића из владарског рода (Radojičić 1952, 253-255; Максимовић 1979, 74; Ћирковић 1981, 151; Максимовић 1996, 163; Ферјанчић 1997, 24; Коматина 2014, 274; Марковић 2016, 147; Коматина 2016, 73), тако и постојање црквених грађевина на простору насељеном Србима (Марковић 2016). Иако Западна црква током VIII и IX века постепено губи јурисдикцију на Балкану, утицаји западњачке културе били су итекако осетни, нарочито на јадранској обали, где су се преплитали са уметничким упливима из Византије (Марковић 2016, 147). Поред преплитања утицаја на уметничко стварање, период IX столећа представља време широког како

⁴⁴ М. Поповић је услед непостојања значајних археолошких потврда византијског присуства на локалитету Градина изнад Пазаришта крајем X и почетком XI века, оставио могућност да се централно место области Раса из времена Цимискијеве обнове могло налазити на локалитету Рас – Постојење: Роровић 1999, 299.

⁴⁵ Коматина 2014, 261–284, одбацује тезу о другом покрштавању.

византијског мисонарског рада изван граница империје (Осторгорски 1969, 227, 231-232), тако и иницијатива које су долазиле са запада, о чему између осталог сведочи и писмо папе Јована VIII упућено 873. године српском кнезу Мутимиру (Коматина 2014, 276-278).

Преплитања утицаја из Рима и Константинопоља и борба око црквене надлежности над Србијом била су посебно изражена пре оснивања епископије у Расу. Поједини истраживачи њено успостављање, као што смо претходно поменули, везују за време владавине бугарског цара Петра (Роровић 1999, 298; Коматина 2016, 90) и покушај духовног покорвања (Роровић 1999, 298). И поред тога што су Бугари имали веома важну улогу у политичком животу српских земаља до 1018. године, у складу са чињеницом да су и сами били покрштени крајем IX века, током разматране епохе они нису располагали уметничком традицијом коју би могли пренети другим народима (Максимовић 1996, 162; Марковић 2016, 147). Уобличавање овакве идеје, посредног политичког и духовног потчињавања српских земаља кроз успостављање епископије, пре би се могла повезати са краткотрајном византијском обновом и оснивањем катедрала са средиштем у једној од тврђава у Расу, а вероватно и епископског средишта, у периоду између 971. и 976. године (Војводић 2020, 260-261). Да је тек поменути поход цара Самуила на Дукљу и Далмацију са краја X века, довео до тога да се епископија у Расу нађе у бугарским рукама, сведочи њено изостајање са списка бугарских епископија у натпису насталом у периоду од 989. до 1002. године у апсиди такозване Велике цркве у близини Преспе на острву Св. Ахилија Ларишког (Коматина 2016, 84).⁴⁶ Самуилова освајања српских области са краја X века (Пириватрић 1997, 113; Коматина 2016, 82), довела су до помена епископије у Расу у повељи византијског цара Василија II из 1020. године међу епископијама које цар накнадно дарује охридском архиепископу, а које су у време цара Петра и Самуила држали бугарски архиепископи (Војводић 2020, 261). Оснивање епископије у Расу свакако можемо посматрати као одлучно решење у правцу ширења све јачих утицаја из правца Константинопоља ка српским земљама, које је у великој мери разрешило дотадашња колебања и усмерила њихов правац након раскола 1054. године (Максимовић 1981, 179). Отворена су питања да ли се цела Рашка епископија налазила на византијској територији (Ћирковић 1981б, 178), или се она пре просторала и на земље под влашћу српских жупана које нису биле под директном византијском управом.

Заједно са сломом Самуилове државе долази и до обнове византијске власти на простору Балкана који је подељен на теме (Острогорски 1969, 296-297; Максимовић 1981, 172). По свему судећи, чини се да је до признавања византијске власти дошло без борбе и отпора (Јован Скилица, 136-137; Максимовић 1981, 171), али и да изостају писани извори и материјални трагови који би расветлили статус и положај Србије са почетка XI века (Максимовић 1981, 175). По свему судећи, након победоносног похода Василија II, то јест крајем друге и у трећој деценије XI века, дошло до формирања и теме Србије (Јован Скилица, 137-138, напомена 196; Острогорски 1969, 297-298; Максимовић 1981, 173-174; Максимовић 1997, 38-41; Коматина 2012, 172-180). Како се

⁴⁶ Натпис доноси списак суфрагана бугарске архиепископије од којих је рашчитано седам међу којима није виђена рашка епископија. И поред тога постоје мишљења да је већ у време састављања натписа из околине Преспе епископија у Расу била у саставу бугарске цркве: Снџгаровъ 1995, 23-25. Ово мишљење поткрепљују бројни примери које пружају престони градови Плиска и Преслав, при чему ће новину и промену постојећег тренда представљати постепен прелазак на нови тип цркава са основом у облику уписаног крста са куполом. Изузетак представља Округла црква која свакако својим димензијама и идејним решењем није могла да буде узор Рашком храму већ је и сама настала праћењем Константинопољских примера: Ћиргић 2010, 342.

у другим крајевима уочава да су основна обележја управног уређења са почетка XI века настала у време обнове Јована Цимискија између 971. и 975. године, и простор Раса треба посматрати као место средишта катепаната из времена претходног покушаја обнове византијске власти (Максимовић 1997, 34-36). Са тиме у вези значајно је истаћи да су други византијски градови, попут Сирмијума, Београда, Ниша и Скопља, доживели значајне обнове у складу са политиком Василија II у оквиру које су градови представљали центаре војне и политичке власти као и привреде (Ћирковић 1981в, 180). Сходно томе, било би логично претпоставити да је и Раса, као средиште катепаната из осме деценије X века, доживео одређени вид обнове. Међутим, резултати археолошких истраживања упућују на опречне закључке. Са једне стране чињеница да у области Раса није пронађен ни један византијски анонимни фолис посредно указује да на том подручју после 1018. године није било ромејских посада (Роровић 1999, 300). На сличан закључак упућује и податак да су током прве половине XI века у јужном сектору Градине изнад Пазаришта објекти 30 и 31 подигнути изван оквира које је штитило раносредњовековно утврђење (Роровић 1999, 152-153). На основу положај поменутих грађевина може се претпоставити да је у поменутом периоду постојала нека врста лаких фортификација-палисада којима је била обухваћена читава падина или да је утврђење почетком XI века изгубило значај који је имало (Роровић 1999, 153). У оба случаја количина откривеног покретног материјала који би могао да се припише првој половини XI века указује да византијско присуство, и уколико је постојало, није оставило значајније трагове и било је прилично кратког века (Роровић 1999, 299). Са друге стране, неадекватно публикована истраживања са постепеног утврђења и у овом случају не дозвољавају изношење коначних закључака.

Иако је према сведочењу писаних извора стање на терену након 1018. године искључивало постојање самоуправних територијалних јединица заснованих на етничким особеностима локалног станивништва на југу полуострва, чини се да оно није заживело на простору који су насељавали Срби и Хрвати (Максимовић 1997; Цветковић 2019, 94). Власт над аграрним областима без градова остваривана је махом посредно, преко локалних кнезова (Ћирковић 1981в, 181; Благојевић 1989, 21), те би такве околности могле да представљају разлог непостојања византијске управе на простору Раса у првој половини XI века. У прилог томе сведочи и податак да се на челу теме Србије већ крајем четврте деценије XI века налазио Љутовид, локални династ, те је византисјска организације, чак и уколико је била успостављена у време Василија II, врло брзо замењена локалном (Максимовић 1997, 41-42; Роровић 1999, 299; Komatina 2012, 172-180). И поред свега наведеног, новонастала ситуација је неминовно утицала на даљи развој територија насељених Србима, с обзиром да их је у административном смислу поделила вишеструко на просторе захваћене византијском тематском организацијом и црквеном влашћу Охридске архиепископије, и оне под домаћим владарима и делимично у сфери утицаја епископија из приморских градова (Ћирковић 1981в, 181).

У годинама након смрти Василија II створили су се услови да услед дуготрајне борбе око власти између цивилног и војног племства, надирања нових непријатеља и слабљења византијског ауторитета на Балкану (Острогорски 1969, 304-336) започну бројни устанци на простору Балкана (Ћирковић 1981в, 182). Ипак, озбиљнији покушаји српских одреда на челу са жупаном Вуканом да се пробију ка области Косова започињу тек крајем XI столећа (Ана Комнина, 384-388; Калић 1981, 197-198). Вуканови успеси и продор чак до околине Скопља, Полога и Врања, нису могли да буду заустављени локалним византијским трупама, што је проузроковало укључивање самог византијског цара Алексија I Комнина који је лично надгледао утврђивање стретешких тачака у

правцу ка Србима у области Зигос (Ана Комнина, 385-386; Радојчић 1933; Максимовић 1985). Како поједини истраживачи сматрају, тај простор се налазио на релацији Шарпланина, Жар, Чернољева, Чичавица (Новаковић 1968, 164; 1970; Ана Комнина, 385-386), да обухвата Косово поље са Липљаном (Благојевић 1989, 25), док постоје и опречна мишљења да би опису кланаца пре одговарао планински масив Рогозне (Премовић-Алексић 1990, 47-50; Поповић 1993, 175-179; Поповић М. 1997, 134). Ипак, ни привремено склопљен мир није зауставио Вуканове нападе који су се наставили и захватили област Скопља, Полога и Врања, и трајали све до 1094. године када долази до смиревања борби (Ана Комнина, 385-386). Чињеница да се Вукан непосредно пре преговора који су се одиграли у Липљану повукао са византијске територије, указују на то да се Рас тада краткотрајно налазио у његовом поседу. Доступни писани извори не пружају довољно података о даљем току Вуканових борби у време владавине Алексија I, те нам није познато како је Византија повратила Рас, с обзиром да се он током треће деценије XII века налазио под њеном контролом. Наиме, како саопштава Јован Кинам, Срби су у почетку борби из 1127. спалили Рас (Јован Кинам, 14-15). Ове борбе из треће деценије XII века биле су проузроковане значајном променом у српској спољној политици, условљеном околношћу да је Угарска успела почетком XII столећа да наметне своју власт дотадашњим српским суседима Хрватима, приморским градовима, а нешто касније, у трећој деценији истог столећа, и Босни (Ћирковић 1964, 42; Острогорски 1969, 345). На тај начин Србија се нашла између две велике балканске силе чији су међусобни односи постали кључни за њену даљу судбину (Калић 1981, 199-200). Родбинска повезаност српског владарског слоја са угарским двором, као и жеља за освајањем византијских територија, увеле су Србију у сукоб који је избио 1127. године између Угарске и Византије, али је убрзо склопљено примирје између Византије и Угарске довело до пропасти устанка, при чему су уследиле пљачке и расељавање становништва у Малу Азију (Острогорски 1969, 355; Калић 1981, 200).

Покушаји успостављања границе према Србима који су започети у време владавине цара Алексија I Комнина (1081-1118) и настављени током владавине Јована II Комнина (1118-1143), за разлику од претходних војних акција усмерених ка оновременој Србији, подразумевали су значајније присуство византијског апарата на простору Раса. Обимни радови на подизању земљано-палисадног, а потом и каменог утврђења изнад ушћа Себечевске реке у Рашку (Поповић 1999, 162-204, 300-301), као и присуство византијских званичника посведочене археолошким открићима византијског новца и оловних печата (Ivanišević 1999; Maksimović 1999; Иванишевић 2012, 62; Ivanišević, Krsmanović 2013), неминовно је за собом повлачило и боравак византијских трупа и њихове коморе у чијем саставу су по свему судећи могле бити и занатлије.⁴⁷ Као што је претходно истакнуто за раздобље друге половине IX и X век (Бикић 2021, 303), значајније војно присуство Византије крајем XI и током прве половине XII века и политичке промене чини се да нису осетно пореметиле састав становништва које је на том простору живело у континуитету од времена досељавања, али је неоспорно могло да утиче како на преношење технолошких знања кроз интеракцију са локалним становништвом (Бикић 2021, 303), тако и на касније формирање српског феудалног и законодавног, али и привредног система. На основу откривене археолошке грађе, поготово нумизматичких налаза, уочено је да су византијске посаде остале на утврђењу изнад Пазаришта све до смрти цара Јована II Комнина, а можда и извесно време након тога (Поповић 1999, 302).

⁴⁷ Присуство и рад грнчара из различитих занатских традиција примећено је приликом анализе керамичких посуда из раносредњовековних хоризоната утврђења на локалитетима Градина изнад Пазаришта, Градина изнад Постења и Градина у Врсеницама: Бикић 2021.

Наредни покушаји ослобађања од византијске власти везују се за период владавине жупана Уроша II (1145-1162) (Калић 1981, 201-202), када је он приступио широј антивизантијској коалицији и поново угрозио византијске територије (Јован Кинам, 22; Калић 1970, 25). О значају и размерама његових освајања могуће је судити једино на основу сведочења да су изазвала реакцију тадашњег византијског цара Манојла Комнина који је 1149. године прешао у Далмацију и разорио тврђаву Рас и заузео Никаву и Галич (Јован Кинам, 23-25). По свему судећи, у времену пре акције цара Манојла Рас је под непознатим околностима, а можда и током поменутих акција жупана Уроша II прешао у српске руке. Такође, значајно је истаћи да се двор српских владара, који је разорен током поменутих сукоба, већ у то време налазио у Расу (Новаковић 1911, 44; Калић 2013, 441), о чему сведочи Јован Кинам (Јован Кинам, 25-26).⁴⁸ У одлучујућој бици на Тари 1150. године византијски владар је однео победу над угарско-српском коалицијом (Јован Кинам, 26-37, 124-125; Калић 1981, 203-204). Поменуће борбе из друге четвртине XII века водиле су се на широком простору од Саве и Таре до Косова, те не можемо са сигурношћу рећи какав статус је имала област Раса у том периоду. Јасно је да су после пораза на Тари српски жупани, претходно окренути Угарској, обновили вазални однос према Византији (Калић 1981, 208).

И поред поменутих одбијања српских покушаја ширења ка југу и југоистоку, византија није успела у потпуности неутралише ове тежње. Сва комплексност тадашњих односа између српских жупана и византијске власти у борби за осамостаљење јасније се увиђа у време владавине византијског цара Манојла Комнина (1143-1180) и његове арбитраже посвећене унутрашњим приликама у Србији, до које је дошло у Нишу 1155. године након свргавања Уроша II са великожупанског престола (Пириватрић 2011, 103-108; Коматина 2020, 24-25). Узурпатор Деса је том приликом морао да се одрекне престола а за узврат је добио на управу област Дендра у близини Ниша,⁴⁹ која је по свему судећи била одузета од Стефана Немање (Коматина 2020, 26-29). Као надокнаду Немања је на управу добио жупу Дубочицу и био је обдарен „царским саном“ (Стефан Првовенчани, 21; Коматина 2020, 19).⁵⁰ Наиме, иако су током раздобља XI и прве половине XII века поражени у борби са Византијом, српски велики жупани и удеони кнежеви у наредном периоду као византиски вазали успели су да остваре своје територијалне претензије. Области које су они добили на управу све више су се шириле ка истоку и југу. У таквом развоју политичке ситуације, јасно је да значајније византијско присуство у Расу већ неко време не постоји. То је свакако утицало на могућност ширег насељавања Срба у плодним долинама Рашке и на Косову и Метохији. Стефан Немања је након повратка његове породице управо у Расу миропомазан у православну веру у Храму св. апостола Петра и Павла, која се по наводу из *Житија Св. Симеона* од Стефана Првовенчаног налазила „посреди српске земље“ (Стефан Првовенчани, 18-19; Коматина 2020, 18). Да је Рас у том периоду увелико у српским рукама сведоче и подаци о династичким сукобима између Немање и његове браће, које су биле разрешене борбама на Косову код Пантина и прихватања Немање за легитимног владара од стране Манојла Комнина (Никита Хонијат, 144; Калић 1970б,

⁴⁸ Потребно је истаћи да Јован Кинам наводи да се цар Манојло Комнин након повлачења српског жупана упутио кроз земљу и да је уништио тамошње зграде намењене архијупану - двор, не наводећи децидно да су се ти објекти налазили у Расу те би можда исправније било изнети умеренији закључак да су у време поменутих сукоба двор великог жупана могао да буде у Расу.

⁴⁹ Опширније о жупи Дендра: Благојевић 1996, 204-211.

⁵⁰ За раније изнета датирања наведених догађаја погледати: Новаковић 1958, 182, где Р. Новаковић добијање Дубочице и царског одличја ставља у 1158. годину, док се В. Ђоровић опредељује за 1161/1162. годину: Ђоровић 1940, 50,54; Калић 2006, 229-231.

194-195; Калић 1981, 208-209). Пантин као место окршаја,⁵¹ као и појављивање византијских трупа у редовима Немањине браће (Стефан Првовенчани, 31), указују на то да је простор Раса у трећој четвртини XII века неупитно био под влашћу српског великог жупана. Постепено ширење српског утицаја ка Косову представља процес започет ратним дејствима жупана Вукана крајем XI века, да би у наредном периоду, током седамдесетих и осамдесетих година XII века, мете српских напада биле знатно удаљене од области Раса (Никита Хонијат, 144-145; Калић 1970; 1981, 210), те је и поред неуспелих покушаја осамостаљења и признавања потчињености византијском цару простор у долини Рашке постепено остао изван домашаја византијске власти. У време повлачења византијске војске долази и до промене карактера византијске власти над Србијом, то јест она се поново ослања на локалне структуре и удеоне владаре, док је у погледу духовне власти била усмерена на Охридску архиепископију, у првом реду на рашког епископа (Пириватрић 2011, 106). Борба за независност српских жупана у односу на Византију у потпуности је реализована током последњих деценија XII века када је велики жупан Стефан Немања успео и да оствари територијалне претензије ка истоку и југу, али и да прошири своју власт на Дукљу и приморске области (Новаковић 1967; Острогорски 1969, 374; Калић 1981, 252).

2.2. Жупа Рас у средњем веку

У време формирања државе Немањића жупа Рас представљала је административни и духовни центар у којем се налазио владарски двор, рефугијално утврђење и рашка епископија. Од друге половине XII века назив Рашка почео је да се користи као синоним за велики део државне територије, односно српске земаље источно од реке Дрине (Динић 1966; Калић 1979; 1990). Чини се да је у том периоду поред жупе постојала и шира управно-територијална јединица – *земља* Рас која је била састављена од више жупа и подударала се са подручјем епископије (Мишић 1997, 135). Како је претходно истакнуто, жупе у средњем веку, па тако и Рас, нису биле територијалне јединице са фиксним разграничењима, већ се њихов обим несумњиво временом мењао у зависности од политичких прилика, формирања нових или ишчезавања старих насеља, крчења земљишта и ширења или сужавања властелинских поседа (Катић, Војводић 2020, 134).

Жупа Рас, у својим претходно дефинисаним границама, била је поприште дешавања бројних догађаја из најранијег периода владавине династије Немањића. Првенствено, устоличења владара и државни сабори, који су од времена Стефана Немање подразумевали и присуство црквених поглавара, одржавани су у оквиру епископског храма посвећеног св. апостолима Петру и Павлу, познатог и као Петрова црква (Радојчић 1940, 64-71, 305-307; Калић 1988, 1997). Поред тога што је Стефан Немања по доласку из Зете миропомазан у овом древном храму (Стефан Првовенчани, 19-20; Свети Сава, 189), у оквиру комплекса Петрове цркве одржана су два државна сабора, први на којем се решавало питање јереси која је узела маха у земљи (Стефан Првовенчани, 33-37) одиграо се 1180. године (Калић 1997, 28), и други, када је велики жупан Стефан Немања предао власт сину Стефану Првовенчаном (Теодосије, 38; Свети Сава, 155, 157; Стефан Првовенчани, 51) одржан 1196. године (Калић 1997, 32). Немањин избор млађег сина Стефана за наследника по свему судећи је био у вези са тадашњим односом српске државе према Византији, с обзиром да је он био ожењен

⁵¹ Поједини истраживачи сматрају да се Пантин помиње као место уласка немањине браће у Србију а не и као место окршаја: Јиричек Љ 192; Новаковић 1967, 131, док место окршаја локализују на простору између Ибра и Ситнице: Новаковић 1967, 131.

Јевдокијом, ћерком Алексија Анђела (Ћирковић 1981г, 263). Петрова црква представљала је место устоличења првих Немањића за велике жупане (Калић 1990; 1997; 2004).

Промена на византијском двору до које је дошло превратом из 1195. године, у великој мери је утицала на амбиције Немањиног старијег сина Вукана, који је био ближи Угарској, те су наредни период обележиле унутрашње борбе и укључивање војних одреда из околних држава у њих (Ћирковић 1981г, 264-270). Иако није познато колике су последице имали ови окршаји на живот и становништво оновремене Србије и жупе Рас унутар ње, чини се да су као и у претходним периодима они довели до значајних демографских померања и расељавања становништва (Доментијан, 124). Борбе су окончане крајем 1204. или почетком 1205. године повратком Стефана Првовенчаног на престо (Ћирковић 1981г, 270). Упоредо са овим догађајима долази и до освајања Цариграда од стране крсташа, априла 1204. године, што је неупитно утицало и на оновремене политичке прилике на Балканском полуострву, а донело је и промену схватања о месту и улози Византије (Ферјанчић 1981, 297). Иако су Стефан и Вукан Немањић почетком XIII века тражили краљевску круну од папе Иноћентија III, до реализације те идеје долази тек 1217. године. Стефан Првовенчани крунисан је у Жичи круном која је стигла од папе Хонорија III (Доментијан, 157). Недуго затим, након што је Сава Немањић успео да избори аутокефалност српске цркве, и поред старине и значаја епископије у Расу, он је седиште архиепископије успоставио у Жичи. У складу са том одлуком, Стефан Првовенчани је у повељи даровници из 1220. године одредио храм у Жичи као ново крунидбено место потоњих српских владара и архијереја (Калић 2004, 188). Поред бројних других околности, ова одлука неминовно је имала утицај на почетак процеса током којег Рас постепено почиње да губи улогу централног места у држави Немањића.

Унутрашњи сукоби нису престали ни у време Немањиних унука. Наиме, поларизација међу српском властелом по питању приклањања утицајима који су стизали са Истока и Запада, огледали су се кроз избор наследника престола. Након смрти Стефана Првовенчаног на престолу га је заменио старији син Радослав, али је услед пораза његовог таста Теодора I Анђела (1218-1241) у борби за византијски престо побуњена српска властела довела на власт Радослављевог брата Владислава (Ферјанчић 1981, 309-310). У унутрашњим сукобима присталица две струје највероватније је средином четврте деценије XIII века било порушено утврђење на Градини изнад Пазаришта, у оквиру којег се налазио стамбени комплекс резиденцијалног карактера и ковница новца краља Радослава (1228-1233), након чега оно није било обнављано (Ковачевић 19776; Поповић 1999, 305-306). Нису познати разлози због којих није уследила још једна у низу обнова много пута страдалог утврђења. Примери из окружења показују да су до краја XIII века замкови – *country castles* изгубили своју централну улогу (Ritoók 2015). Као иницијални узроци таквог процеса препознате су социо-економске промене постојећег државног система и војних обавеза које су се развијале почевши од XI века, као и слабост дотадашњег система одбране који је страдао под најездом Монгола 1241-1242. године (Ritoók 2015, 103). Доступни историјски извори не пружају превише података о последицама и размерама монголске најезде у Србији, те на тренутном нивоу истражености није могуће прецизно утврдити да ли је утврђење на Градини изнад Пазаришта могло да страда услед монголског продора (Ковачевић 19776, 9). Престанак живота на утврђењу имао је, по свему судећи, значајну улогу у одлуци о пресељењу државног средишта из Расе ка територијама на југоистоку (Поповић 1999, 306).

У наредном периоду, крајем пете деценије XIV века (Ковачевић 1977, 9), испод рушевина утврђења, на локалитету Пазариште, формирало се насеље отвореног типа са тргом. Археолошки истражени остаци насеља идентификовани су са средњовековним Трговиштем (Ковачевић 19976, 9-10), у којем се од друге половине XIV века налазе стални или привремено насељени дубровачки трговци и конзули, док се у которским и дубровачким споменицима четрдесетих година XV века помиње као велико тржиште олова (Ковијанић, Стијепчевић 1954, 600; Јиречек 1981, 334; Храбак 1988, 80; Храбак 2010). Као што је претходно истакнуто, чини се да је убрзани развој Трговишта током друге половине XIV и почетком XV века довео до формирања нове управне области која је обухватала простор Доње Пештери и обронке Рогозне југозападно од данашњег Новог Пазара.

Простор жупе Рас био је позорница значајних догађаја и у потоњој српској историји. Тако се, између осталог, у месту Дежева одиграо сабор на којем је краљ Драгутин предао власт краљу Милутину (Архиепископ Данило II, 60-62). Жупа Рас улазила је у оквире државе краља Милутина а одржавање сабора у селу Дежева указује на то да је по свему судећи оно улазило у крунске поседе и да се на том простору налазио и немањићи двор (Калић 1981в; Калић, Поповић 1985, 117). Иако је жупа Рас узлазила у оквире Милутинове државе, Драгутин, који је управљао северним областима, највероватније је у периоду након сабора у Дежеву, а свакако пре сукоба са краљем Милутином који је трајао од 1301. све до 1313. године (Динић 1955, 58-69), у Ђурђевићевим ступовима подигао цркву-капелу на месту првобитне куле и нову трпезарију, и на тај начин постао други ктитор манастира (Милошевић-Нешковић 1983, 10; Калић 2002б, 9; Војводић Д. 2022, 395-396). Како поједини истраживачи претпостављају, разлог избора Ђурђевићевих ступова, а не његове задужбине у Ариљу, за гробно место могли би да укажу да се краљ Драгутин на тај начин, кроз чин сахрањивања у центру српске државе, изван територије којом је управљао, и даље борио за владарска права свог сина (Калић 2002б, 10).

Даље опадање значаја Раса као центра у којем се налазио двор и места одржавања државних сабора се увиђа недуго након смиривања унутрашњих борби. Како краљ Драгутин није присуствовао сахрани своје мајке, краљице Јелене,⁵² недуго након њене смрти обишао је мајчин гроб у Градцу, да би га након тога краљ Милутин дочекао. У релативно кратком временском периоду од времена одржавања сабора у селу Дежева, краљ Милутин је наставио праксу одржавања сабора у владарским дворовима, међутим, његове тежње ка померању средишта државе ка југу условиле су да се овај сусрет одигра у двору у Паунима на Косову (Данило II, 104).⁵³ Са друге стране, краљ Драгутин непосредно пред смрт сазвао је епископе, игумане и чланове властеле у Дебрцу (Архиепископ Данило II, 73-75), што је поново било условљено његовим спољнополитичким настојањима. Након Драгутинове смрти његово тело пренето је у Ђурђеве ступове (Динић 1955, 74).

Постепено померање државног средишта није утицало на умањивање значаја рашке жупе као духовног средишта државе. Успостављен још у преднемањићком периоду подизањем епископије, духовни значај Раса додатно је истакнут каснијим формирањем владарских задужбина и манастирских метоха. Оснивачке повеље даровнице, очуване у оригиналу или препису, пружају ретке али веома значајне податке о организацији сеоских насеља и уређењу живота на простору жупе Рас.

⁵² Краљица Јелена је предосећајући своју смрт сазвала почетком 1314. године у Брњацима сабор: Архиепископ Данило II, 100-104; Радојчић 1940, 95-96.

⁵³ Краљ Милутин је у то време већ почасно место у својој држави давао Скопљу: Ћирковић 1981д, 465, 468.

Властелинства владарских задужбина настала су како даривањем села у властитом поседу владара, тако и откупом од властелина (Богдановић 2011, 127). Поред села у очуваним изворима, попут *Светостефанске хрисовуље*, чести су помени напуштених села – *селишта*. Разлози за њихов настанак могли су да буду бројни (Михаљчић 1967). Међутим, како је то својевремено увидео П. Ж. Петровић, разлог за њихов настанак на простору Раса могао да се потражи у демографским кретањима ка југоистоку, која су била условљена војним освајањима и територијалном експанзијом српске средњовековне државе крајем XIII и почетка XIV века (Петровић 1984, 111). Стална територијална ширења у том периоду довела су до учесталијих миграција становништва, а оне су сигурно биле још израженије након пребацивања државног средишта у Приштину и нешто касније у Скопље. Са друге стране у то време требало би рачунати и на досељавање страних и домаћих рудара у ове области у тренутку интензивнијег експлоатисања рудоносних лежишта. Ове миграције биле су свакако усмерене у правцу Рогозне и Голије (Петровић 1984, 111).

Временом је све већи број села на простору Раса прешао у црквене поседе. У првој половини XIV века, на основу досадашњих сазнања, постојала су манастирска властелинства Ђурђевић ступова, Жиче, Сопоћана, Бањске као и властелинство Рашке епископије, о којима ће касније бити више речи. Овом списку могао би се придодати и манастир Пресвете Богородице у Расу, у којем се према житију Стефана Првовенчаног замонашила његова мајка Ана (Свети Сава, 165). Убицирање међа познатих манастирских села, које је обављено у наредним поглављима (*Слика 26, 27, 29-31*), указује на чињеницу да она представљају само један део насеља која су функционисала на простору средњовековног Раса и да њихово простирање оставља простор за постојање села која су припадала самом владару као и властели. Нажалост, она нису поменута у доступним историјским изворима, нити су документована током обављених археолошких рекогносцирања. Насурот недостатку евиденције за насеља, обављена археолошка рекогносцирања су потврдила постојање великог броја средњовековних гробаља која указују на густу насељеност жупе Рас у периоду од XIII до XVII века (*Слика 69*).

Из претходно наведених података чини се да је жупа Рас представљала „мешовиту“ жупу, те је њоме, као што је то био случај у другим „мешовинтим“ жупама (Благојевић 1981, 540), могао да управља властелин са титулом кефалије. У оквиру поменутих повеља даровница поменути су и властелини нижег ранга – *властеличићи* који живе на простору Раса. Као што је било уобичајено, они су манастирима прилагани заједно са њиховим пронијама које су могли да задрже и њихови наследници у случају верне службе цркви, али и баштиници који су за разлику од пронијара имали могућност продаје, размене или давања у мираз својих наследних поседа (Ивановић 2013, 22-23). Њихова обавеза била је чување манатирских утврђења (Ивановић 2013, 45, са наведеном литературом), док су за разлику од пронијара у новоосвојеним „грчким“ областима, који су према манастирским властелинствима имали махом новчану ренту, били дужни да пруже манастиру нека натурална давања, као и да обезбеде радну снагу (Благојевић 1973, 271–276; Острогорски 1951, 137). Као што је то био случај и у другим жупама, успоном властеле током XIV века, посебно од времена владавине краља Милутина (1282-1321), долази до постепеног јачања властеоског слоја (Ивановић 2013, 14). Присуство властеле и њихов истакнут положај у средњовековном друштву на простору Раса огледа се кроз подизање задужбинских цркава, али и кроз откривени археолошки материјал, о чему ће нешто касније бити више речи. Поред учешћа у војним походима, на њихов истакнут статус значајно је утицало и укључивање у послове везане за ископавање руде, што је посебно узело маха током прве половине XV века. На

тај начин, припадници властеоског сталежа су поред додатних прихода започели и јачу пословну сарадњу са дубровачким трговцима (Ивановић 2013, 349).

Повећање моћи крупне властеле водило је и ка жељи за проширењем поседа, те је у појединим случајевима потврђено преузимање манастирских села. До таквих промена дошло је, између осталог, и у оквиру властелинства манастира Св. Стефана у Бањској већ неколико деценија од формирања. Како је претходно истакнуто, поједина села поменута 1316. године у оквиру светостефанског властелинства, до 1363. године су из манастирског поседа прешла у руке властелина, односно у састав Брвеничке жупе – управне области коју је држао Војислав Војиновић (Шуица 2003, 155-156). Слични процеси сасвим извесно су се дешавали и у оквиру жупе Рас. Сва је прилика, као што је претходно истакнуто, да су села око Носољинске реке уписана у вилајет Рас, касније нахију Рас, могла да припадају рашкој жупи а да су средином XIV века успоном обласног господара Војислава Војиновића, административно „прешла“ у жупу Брвеник (Катић, Војводић 2020, 132-133). У прилог томе говори и чињеница да ово не би био усамљен случај, с обзиром да је познато како је кнез Војислав Војиновић своју власт проширио и на поседе које је раније држао челник Димитрије (Ивановић 2013, 56). Остаје отворена могућност да су она постала део жупе Рас после Косовске битке, када су села око Носољинске реке, као и цело подручје између Рашке и Голије, дошла под врховну власт Вука Бранковића, да би дочекала турско освајање као део Вукове области (Динић 1978в, 150-151; Катић, Војводић 2020). Иако је мање вероватно, с обзиром да су османски пописивачи приликом првих пописа махом само бележили затечено стање на терену, не би требало у потпуности одбацити могућност и да је до ових административних промена дошло заједно са османским освајањем ових простора.

Подаци које пружају доступни писани извори не дозвољавају прецизно утврђивање година када је простор Раса у потпуности прешао под османску власт. У покушају хронолошког одређења тих догађаја значајно је истаћи да су већ након битке на Косову постојали турски упади дубоко у територију Србије, те се чини логичним да су поред манастира и цркава страдала и поједина насеља у Расу. Како П. Ж. Петровић чини се правилно закључује, несумњиво је морало доћи до склањања становништва у збегове и суседне планинске крајеве, док су се поједини родови са Косова одселили на Приморје у Босну (Перовић 1984, 115). Веома је значајно истаћи да се већ од марта 1396. турски кадија помиње у оближњем руднику Глухавици, као и да 1399. године турске посаде држе Звечан и оближњи Јелеч (Динић 1978, 172–174). Такође, треба имати у виду и чињеницу да је неколико месеци пре судара Османлија са Татарима султан Бајазит I за извесну новчану надокнаду допустио наследницима Вука Бранковића да поврате своју област (Динић 1978в, 165-166; Спремић 2021, 54; Ивановић 2013, 77).

Иако вести о присуству представника османских власти у поменутим местима не значе нужно и њихово присуство крајем XIV века у самом Расу, сва је прилика да је овај простор као део некадашње области Вука Бранковића, повремено бивао под контролом Османлија (Динић 1978в, 175–176). Почетком XV века османска крајишничка војска била је стално присутна у области Бранковића, одакле је вршила упаде у Босну или узимала учешће у сукобима Бранковића и Лазаревића. Војсковође које су предводиле ове одреде, попут паше Лигит-бега, биле су укључене у рударске послове у Трепчи, Брскову, Вучитрну и Добријеву, о чему сведоче дубровачки извори (Динић 1978в, 173). Значајно је истаћи и да су Османлије запоселе околне тврђаве Звечан и Јелеч, како поједини истраживачи сматрају, делом и у циљу експлоатације руда гвожђа и олова (Новановић С. 1893, 251), као и да се њихови судови помињу пре

пада Деспотовине 1436. године у Трепчи и Приштини (Спремић 1982, 242). Ипак, наведени подаци нису довољан доказ да у поменутом периоду можемо рачунати на дугорочан останак представника османске власти и друге верске и културне промене у Расу. Сва је прилика да су у земљама Бранковића такве промене у већој мери дошле до изражаја тек за време Исхак-бега (1414–1439) (Katić, Vojvodić 2022). До првог потпуног поселања постојећих утврђења и градова у области Расе од стране османских власти дошло је по свему судећи тек падом Деспотовине 1439. године. Новонастала ситуација изазвала је бројна демографска кретања о чему сведочи и податак о повлачењу рашког митрополита Никодима у Смедерево (Руварац 1901, 23; Петровић 1984, 113). Као и након Косовске битке, у време првог пада Деспотовине становништво се повлачило у правцу севера и запада. Најбројније миграције биле су у правцу Приморја, Јајца у северозападној Босни а поготово преко Саве и Дунава на деспотове поседе у Банату и Срему (Спремић 1982, 248). Поред ових миграција, у периоду од 1439-1444. године значајна су била и присилна одвођења становништва ка југу и истоку, где је оно продавано као робље на великим трговима попут Скопља, Једрена и других градова (Спремић 1982, 249; Спремић 2021, 285-286). Са друге стране, значајно је истаћи да прва окупација османлија није у потпуности омела трговину становника Трговишта ка приморским областима и Дубровнику, о чему сведоче подаци из дубровачког архива (Храбак 2010).⁵⁴

Иако су поједине области враћене у састав обновљене Деспотовине сепаратним споразумом склопљеним 15. августа 1444. године између деспота Ђурђа Бранковића и султана Мурата II (Спремић 2021, 319-322; Мишић 2011, 64), остаје нерешено питање у којој мери су ставке уговора испуњене. Како сазнајемо из хронике пољског историчара Јана Длугоша, деспоту је том приликом, међу другим поседима, била враћена и цела Раша и део Албаније. Међутим, како је указао С. Мишић, његов исказ треба узети са резервом с обзиром да се на простору Полимља и Нишке области показао као непоуздан (Мишић 2011). И у случају да је простор Расе био враћен деспоту Ђурађу Бранковићу, значајно је истаћи запажање К. Јиричека да Деспотовина после Косовског боја није била потпу одвојена целина са сталним границама, већ су Турци непрестано држали сва важнија места на путу од Скопља за Приштину и Босну (Јиричек 1922, 21). Ситуација на терену је свакако била промењена освајањима султатна Мехмеда II Освајача и падом Новог Брда 1455. године, када је после вишедеценијске српско-турске управе читав простор долине Ибра, све до Западне Мораве, припао Османлијама (Спремић 2021, 470-472; Мишић 2011, 71), при чему је до прекида трговине између области средњовековног Расе и градова на Јадрану дошло нешто раније, по свему судећи 1450. године (Храбак 2010, 11-12).

⁵⁴ Обим трговине је био толики да је Трговиште 1440. године стекло репутацију извозног средишта примењујући чак и своју меру – *ad pondus Tergoviste* у уговорима сачуваним склопљеним у Дубровнику: Храбак 2010, 16.

2.3 Долазак Османлија и административне, културне и друштвене промене

Недостатак писаних и материјалних извора о старом Расу, а пре свега и чињеница да је почевши од средине XV века континуирано прекриван новим урбаним слојевима, условили су да историја овог значајног средишта српске државности и културе остане слабије позната. Одређену помоћ у расветљавању позносредњовековне и раноосманске прошлости Рашке области пружили су пописи које периодично прикупљали чиновници порте почевши од времена турског освајања области Бранковића 1455. године. Како из њих сазнајемо, на читавом простору некадашње жупе Рас и околине основано је неколико вилајета – мањих војно-управних области са крајишким статусом: Звечан, Јелеч, Рас и Сјеница (Катић 2020, 29-30). За разлику од простора некадашње жупе Рас, који је као део крајишта Иса-бега Исаковића припао Скопско-босанском крајишту, простор око средњовековног Трговишта уписан је у оквиру области Бранковића (Ћабановић 1964; Ћабановић 1972; Катић 2020, 29-30; Спремић 2021, 472), да би након пада Босанског краљевства под османску власт 1463. године Звечан, Јелеч, Рас, Сјеница и Ходидјед постали део новооснованог Босанског санцака (Катић 2020, 30). По свему судећи, простор жупе Рас, у оквиру којег се налазило цивилно насеље, епископска црква Св. Петра и Павла, својевремено и рефугијално утврђење, који је представљао централно место средњовековне српске државе у времену између краја XII и XIII века, ушао је у оквире различитих османских административних јединица. Начин пописивања, као и по свему судећи измене у затеченој административној организацији, о чему ће бити више речи у потоњим поглављима, упућују на закључак да је новој управи на првом месту било утврђивање и расподела потенцијалних извора прихода. Крајишник Иса-бег, имао је у време освајања Србије највеће приходе од 763.000 акчи (Самарцић 1993, 78).

Поред политичких промена, успешни војни походи Османског царства на Балкану довели су и до успостављања новог режима с исламом као владајућом религијом. То је за последицу имало најпре бројне културолошке, социолошке, економске и демографске промене. Неке од њих су биле драстичне и настале су одмах по доласку освајача, док су друге биле мање изразите или су барем у почетку изостале. Једним делом, оне су неминовно утицале на бројна расељавања и премештања становништва новоосвојених крајева, која су, као и у претходном периоду, услед све већег османског присуства била усмерена ка северу и северозападу. Резултат ових покрета огледа се у нестанку појединих средњовековних села (Петровић 1984, 71, 115). Поред поменутих демографских покрета постојале су и миграције становништва на локалном нивоу. Услед учесталих пролазака османских трупа кроз Рашку област на путу ка Босни, становништво се повлачило са својом имовином у планине и на удаљене плодне пашњаке (Петровић 1984, 117). Са тиме у вези Османлије су тежиле да у новоосвојеним областима ипак задрже понеке обичаје и законе који се нису косили са шеријатом како би избегли сталне немире и задржале популацију која је била спремна да плаћа намете (Спремић 2021, 471).

Једна од значајнијих промена била је проузрокована чињеницом да је сва обрадива земља у Царству постала државно власништво, те је сељак самим тим био постављен у положај наследног закупца који имаће није могао да пренесе на друго лице (Самарцић 1993, 61-62; Спремић 2021, 471). Слично као и у претходном раздобљу, зависни сељаци су били законом везани за земљу. Првовремено, услед малобројне радне снаге на ратом опустелим територијама Балкана, ови закони су били строжи, чак је долазило и до преотимања раје између тимарника, да би у првој половини XV века,

за време владавине Сулејмана II, дошло до демографског успона који је утицао на ублажавање забрана кретања сељака (Самарцић 1993, 63-64). Са друге стране, припадници властеоског сталежа и истакнути војници који су остала на простору некадашње Србије, добили су тимаре како би ратовали на страни султана. У многим случајевима то је подразумевало задржавање дотадашњих поседа породице. На прелазу из XV у XVI век у области коју је држао Иса-бег Исаковић било је 189 тимара од којих су 50 држали хришћани, док је у северној Србији у том тренутку бројчано било више хришћанских спахија које су ипак располагале знатно мањим приходима од спахија муслимана (Ђурђевић 1952; Самарцић 1993, 72-73).

За разлику од земљорадника, који су били укључени у нови тимарски систем, бројчано мања популација сточара – влаха, у највећој мери је задржала своја права из претходног периода будући да су османске уредбе о влашкој организацији махом преводи ранијих закона (Иналцик 1974, 101). Постепено укључивање српског становништва у редове сточара током средњег века, као и изражено давање влашког статуса српском становништву у пограничним областима, крајиштима у првим вековима османске владавине, довела је временом до тога да су влашко и српско име постали синоними.⁵⁵ Влашки статус Срба био је значајно повољнији од статуса ратара, те је врло брзо утицао на појачани природни прираштај међу овим популацијама. Многочлане влашке породице почеле су да насељавају запустела села и да их обнављају, понекад својевољно а понекад подстакнуте од стране османских власти. На тај начин они су напуштали катуне и стапали се са седелачком популацијом (Самарцић 1993, 66-70, 79). Временом, јачање влашких скупина, њихова територијализација и постепени нестанак хришћанских спахија које су или прелазиле у ислам како би задржале тимаре, или се иселјавале у Угарску, довело је почетком XVI века до формирања кнежинске самоуправе и стварања нове елите – Срба спахија, који су потицали од некадашњих влашких кнежева (Самарцић 1993, 74, 79).

Процеси трансформације који су се одвијали под османском влашћу нису текли уједначеним током у урбаним насеобинама и у њиховом руралном залеђу. За разлику од градских, у руралним срединама током првих векова османске владавине није било драстичних промена културног пејзажа. Оне су биле знатно израженије у урбаним центрима у којима су одређене визуелне измене биле очите већ по освајању. Наиме, градови би по правилу одмах након пада у османске руке добили барем једну џамију, којом би освајач „обележио“ тек стечени посед. Овај најизразитији симбол нове идеологије најчешће би настао конверзијом градске катедралне цркве (Самарцић 1993, 62-63; Воуков 2016; Атеен 2018), односно оне цркве која је својим положајем доминирала градским пејзажем.

Сличне трансформације доживело је насеље отвореног типа са тргом у средишту Рашке жупе, о чему ће подробније бити изнето у поглављу о рашким насељима. Старо језгро Новог Пазара био је заправо главни трг средњовековног Раса, такозвани Житни трг, на које се налазила главна градска црква, коју су освајачи претворили у џамију – Гази Иса-бегову џамију (Калић 2013). Како поуздано сведочи катастарски попис из 1468/69. године Рас је по паду у османске руке, као формирано градско простор са дугом административном и црквеном традицијом, наставио да функционише као епископско средиште и административни центар (тур. *nefs*) области, нахије Рас (Катић и Војводић 2020). Међутим, временом је пренаменом постојећих и изградњом нових градских објеката и тргова (тур. *bazar*), у тој мери измењен да је већ крајем XV века постао опште познат под другим именом *Yeni Bazar* то јест Нови Пазар. У међувремену

⁵⁵ Термин *Влах* је постао временом погрдан назив за српско православно становништво.

је, како сведочи горе наведени извор, називан и Расом и Новим Пазаром (Aličić 2008, 8). Процес постепеног конвертовања средњовековног српског Раса у османски Нови Пазар пратио је и пораст броја муслимана, тако да је у попису из 1468/69. године поменуто 175 кућа. Хришћани су у том периоду и даље представљали већину становништва са укупно 194 породична, 7 удовичких и 28 самачких домаћинстава (Aličić 2008, 8). Највероватније је услед тога у пописној књизи из 1468/69, у свим случајевима помена града, осим на једном месту, доследно коришћен српски назив Рас а не турски Нови (*Yeni*) Пазар (Aličić 2008, 8, 19–22). Број хришћана у Расу је знатно опао у наредном периоду, током седамдесетих и осамдесетих година XV века (Katić, Vojvodić 2022).

Након доласка Османлија, простор на којем се налазило средњовековно насеље није дуго остао већински насељен православним становништвом већ је врло брзо дошло до мешања. Упоредо с Иса-беговом изградњом османског трга у Расу, која је највероватније започела почетком четрдесетих година XV века, текао је и процес насељавања крајишника у самом граду и околини, који су са своје стране допринели „османизовању“ средњовековног Раса. Катастарски пописи сведоче да су поједини виши и нижи крајишки заповедници, као и заслужни борци добили земљишне поседе у околини града, било у приватно власништво (чифтлик) као награда за службу, било као вид издржавања (тимар), док су поједини и присилно колонизовани (Мушовић 1969; Katić, Vojvodić 2022). Следећи пример свог заповедника, они су оснивали месциде и џамије у граду око којих су формиране заједнице новодосељених муслимана – махале.

У последњој деценији XV или можда почетком XVI века, Нови Пазар је већ био доминантно муслимански град. Поред великог прилива муслимана у град, на то је утицао и велики број османских сакралних и комуналних објеката, подигнутих у периоду од 1440. године до краја XV односно почетка XVI века. Они су у великој мери изменили физиономију средњовековне вароши Рас док су сеоска насеља, највероватније као и у другим деловима некадашње Србије, одолевала културолошким променама све до тридесетих година XVI века. Крајем друге и почетком треће деценије XVI века долази до интензивнијег привредног развоја, пре свега рударства сребра на оближњој планини Рогозни. У овом периоду основано је још неколико месцида/џамија али најзначајнији прилив досељеника и ширење града почиње тек после 1530. године када и појачана градитељска активност унутар града (Katić, Vojvodić 2022). Формирање градова са претежно муслиманским становништвом и продор ислама у земљорадничка села према појединим истраживачима имао је за циљ постепено стварање бедема према западу (Самарџић 1993, 105).

За разлику од Раса, средњовековно Трговиште које се од друге половине XIV века развијало испод пострадалог утврђења на Градини, проживљавало је другачију судбину у време османске власти. Као централно место истоимене нахије, Трговиште је већ 1461. године имало турског кадију и субашу (Елезовић 1940: 905). Иако је било значајнији трговачки центар за време српске владавине, о чему сведочи постојање дубровачких трговаца и конзула у граду (Ковијанић, Стијепчевић 1954, 600–603; Храбак 1988: 80; Храбак 2010), чини се да је измеђуосталог и морфологија терена и немогућност подизања новог урбаног језгра утицала на избор Раса као места формирања новог османског трга. Као што је претходно истакнуто, до прекида трговине између становника Трговишта и градова у Приморју долази око 1450. године, али је она обновљена у знатној мери већ 1470. године (Храбак 2010, 11-12). За разлику од Раса/Новог Пазара, Трговиште је остало изразито српска средина што се увиђа и у попису Призренског санџака из 1571. године, где се у насељу помиње шест хришћанских махала које су носиле имена свештеника који су у њима вршили службу

(Катић 2010, 275-276). По свему судећи, број од укупно 24 куће, 8 неожењених и 3 удовице сведочи о постепеном опадању насеља у односу на ранији период (Катић 2010, 275-276).

Нешто умеренија политика према православнима у османском царству, као и обнављање рада Српске православне цркве са центром у Пећкој патријаршији која је у то време добила широке повластице, постепено је водило до осетног успона српског народа на ширем простору почетком XVII века, па тако и у Расу (Винавер 1969, 169; Самарцић 1993б). Како показују очувани хришћански сакрални објекти на територији Расе, након обнове Пећке патријаршије 1557. године, у складу са околностима, започета је скромна уметничка делатност која је настављена и у XVII веку. Како су показали резултати истраживања манастирског комплекса на локалитету Рељина градина у атару села Лукоцрево, на простору нахије Трговиште (*Слика 81*), функционисала је митрополија са новим седиштем у новооснованом манастиру св. Варваре (Поповић 1996). У то време, у околини Новог Пазара је подигнут или обновљен завидан број цркава скромнијих димензија, које се по архитектонској концепцији и стилским карактеристикама живописа сматрају својеврсним остварењима. На њима се уочава и присуство елемената типичних за исламску архитектуру, што се посебно односи на лукове изнад ниша или прозора (Станић 1969, 215–244; Премовић-Алексић 2014, 21).

Период прве две трећине XVII века на простору Балкана обележен је успоном османских градова, измеђуосталих и Новог Пазара. Управо из тог раздобља потиче највећи број датованих муслиманских надгробних споменика откривених на гробљима у Новом Пазару (Андрејевић 1969, 212-213; Премовић-Алексић 2014, 283). Релативно развијено рударство и прерађевине везане за сточарство попут кожа и вуне, привлачиле су дубровачке трговце чији су послови условили развој караванског саобраћаја (Винавер 1969, 177). По свему судећи, убрзано померање границе Османског царства ка северу и западу, привремено је умањило значај Новог Пазара, што најсликовитије осликавају подаци о самом граду и његовој залеђини које пружају списи европских и османских путописаца (Самарцић 1961, 138). Најзначајнији опис града из тог периода сачинио је Евлија Челеби, који сведочи да је и поред конвертовања појединих хришћанских богомоља и подизања бројних нових џамија, хришћанска заједница у Новом Пазару била бројна чак и у време XVII века. Наиме, он је пролазећи кроз Нови Пазар 1660/61. године у граду видео поред двадесет и три џамије још седам хришћанских храмова (Čelebi 1979, 265-268). Ово сигурно нису биле цркве подигнуте после османског освајања јер је градња нових хришћанских богомоља у Османском царству законом била забрањена.

2.4. Велика сеоба Срба и демографски и културни дисконтинуитет

У старом српском животу готово већа промена је настала аустријским ратовима него турским освајањем: Новаковић 1892, 79.

За разлику од северних и западних области насељених српским живљем, у којима је јако дуго трајао отпор турским освајањима, чини се да је Рашка током XVI и прве половине XVII века проживљавала нешто мирније раздобље које је ипак омогућавало својеврстан просперитет. Међутим, као што је истакнуто у претходном поглављу, иако је сеоска средина, за разлику од урбаних насеобина, врло дуго одолевала исламизацији, ислам је као званична државна религија пружао бројне повластице те је био привлачна опција за људе који су стремили ка положајима као и трговцима. У Старој Рашкој су ислам на тај начин често примала читава села, а прелазак би започињао тако што би то први учинио сеоски кнез (Самарџић 1993, 38). О томе сведоче и најранији дефтери, у којима се првовремено помиње изванредан број поседника тимара из редова Срба хришћанске вероисповести, да би се њихов број временом смањио постепеним преласком на ислам (Мушовић 1969, 114; Винавер 1969, 160-161). Османски походи ка западу Европе, у великој мери су условили да се војничка аристократија не задржава превише на простору Новог Пазара који је у каснијим периодима представљао транзитну зону за турску војску (Винавер 1969, 160). Царство које је током друге половине XVII века било све чешће потрешено интерним сукобима и побунама није изгубило освајачке претензије. Резултат унутрашњих проблема показао се у потпуности након неуспешне опсаде Беча која се завршила 12. септембра 1683. године катастрофалним поразом Османлија, након чега је започета широка акција против Царства (Поповић 1954, 15-19; Веселиновић 1993, 491-493; Katić 2012, 18).

Контраофанзива која је уследила била је кратког даха. Положај Хабзбурговаца у великој мери је отежан нападом Луја XIV и објавом рата 14. фебруара 1689. године, који су условили делимично повлачење и пребацивање трупа на запад. Међутим, као и у претходним сукобима европских држава са Царством, који су се одвијали на простору северно и северозападно од Раса, Срби су и поред свих ризика од губљења привилегија гарантованих од стране султана ступали у борбу на страни хришћана (Самарџић 1993б, 216). Преостале трупе Хабзбуршке монархије пружале су помоћ српским устаницима те су током јуна 1689. године започети нови напади долином Велике Мораве ка Нишу, Пироту и Софији, док су бочни правци напада ишли долином Западне Мораве ка Ужицу и преко Прокупља и Косова према Скадру (Поповић Душан 1954, 25-26; Веселиновић 1993, 508-519; Katić 2012, 20). Рашка област која је у том периоду припадала широј области – кнежевини Стари Влахе којом су управљали кнежеви из рода Рашковића, такође је била захваћена устанком након што су Рашковићи пришли Аустрији (Веселиновић 1993, 509). У оквиру њихових акција опљачкан је и спаљен већи број османских упоришта у Западној Србији. Након што је Мојсије Рашковић поразио турске трупе код Сјенице устаници су напали и Нови Пазар (Винавер 1969, 178; Веселиновић 1993, 509), највероватније као вид одмазде за велики покољ који се десио претходне године у Старом Влаху (Веселиновић 1993, 509, са наведеном литературом).

Крајем 1689. године војне операције биле су усмерене на источни део фронта, где је нови везир Фазил Мустафа-паша Кеприли уз помоћ кримских Татара успео да изведе контраофанзиву и након победе у битци у Качаничкој клисури 2. јануара 1690. године потисне хришћанске снаге (Поповић Душан 1954, 26-28; Винавер 1969, 179;

Веселиновић 1993, 521-523; Katić 2012, 21). Повлачење хабзбуршких трупа у Ниш, као и српских добровољачких одреда из Призрена било је праћено и повлачењем српског живља под вођством патријарха Арсенија III (Веселиновић 1993, 524; Katić 2012, 21-23). Значајно је истаћи да је приликом повлачења патријарх прошао кроз Нови Пазар и да је се том приликом један део српског становништва прикључио одредима устаника и маси Срба који су се повлачили у страху од турске освете (Веселиновић 1993, 531). У одмазди албанских одреда предвођених Махмуд-бегом и Татара који су уследили, између осталих насеља страдао је и Нови Пазар (Веселиновић 1993, 525; Katić 2012, 104). Том приликом страдао је и велики број старих и познатих манастира попут Ђурђевих Ступова и Сопоћана (Веселиновић 1993, 525). Преостали делови српске раје у околини Новог Пазара повукли су се у збегове, као и у другим деловима некадашње Србије, у покушају да се склоне док се не заврше најжешћа ратна дејства (Katić Т. 2012, 104-110). Управо је обично становништво највише страдало током сукоба али и у одмаздама албанских и татарских одреда које османске власти са једне стране нису успевале да исконтролишу, док је несумњиво постојала и потајна жеља за осветом услед масовног прикључивања хришћанског становништва на Балкану непријатељским одредима (Katić 2012, 113). Вести о паду Ниша, Смедерева и Београда у великој мери утицала су на даља исељавања избеглица из Старе Србије (Katić Т. 2012, 109). Такође, значајно је истаћи да је континуирани наставак миграција био подстакнут и повељом цара Леополда I која је српском народу јемчила слободу вероисповести и постојање јединствене народно-црквене самоуправе (Самарцић 1993, 103). Како поједини истраживачи сматрају, укупан број избеглица који је крајем XVII века пребегао на територију Хабзбуршке монархије износио је око шездесет или седамдесет хиљада (Поповић Душан 1954, 41; Веселиновић 1993, 536, 543). Одмазде и пљачке на простору Косова и у Македонији обустављене су тек на пролеће 1690. године када је велики везир Фазил Мустафа-паша Кеприли наредио својим трупама да обуставе пљачкање и убијање раје (Katić Т. 2012, 113). Покушаји поновног насељавања раје на запустела подручја трајали су доста дуго и довели су до бројних демографских померања. Насеља у старом Расу обновљена су крајем XVII и почетком XVIII века и попуњена делимично становништвом које се вратило из збегова и дунарским досељеницима. Управо мешањем ових имиграција из Црне Горе, мање Херцеговине и Косова настао је према П. Ж. Петровићу нови етнички тип Рашана (Петровић 1984, 183).

3. Археолошка сведочанства о животу на простору жупе и нахије Рас

Као што је претходно истакнуто, простору који је улазио у оквире средњовековне жупе и османске нахије Рас посвећена је значајна истраживачка пажња. Током великог броја извршених обилазака и проспекције терена, истражени су или евидентирани бројни локалитети из свих хронолошких периода. Како су они обједињено публиковани у монографији Драгице Премовић-Алексић – *Археолошка карта Новог Пазара, Тутина и Сјенице* (Премовић-Алексић 2014), чини се да поновно каталожско набрајање и описивање познатих локалитета не би било сврсисходно. Систематски истраживани локалитети са простора Раса махом су публиковани, док су у мањем броју случајева, попут Трговишта, утврђења на Градини изнад Постојења, некрополе око цркве у Попама, документација или материјал остали изван домашаја. Из тих разлога, у поглављима која следе акценат ће бити стављен на систематизацију постојеће грађе о споменицима чији резултати истраживања су у више наврата парцијално публиковани, док ће тек у појединим случајевима, уколико се чинило оправдано, бити извршена реинтерпретација откривених налаза. Са друге стране, за мањи број систематски истражених локалитета који су публиковани, биће изнети сажети резимеи у циљу бољег разумевања даљих проматрања која представљају суштину поглавља које следи и подразумевају постављање познатих локалитета у простор и проучавање њихове интеракције са крајоликом, као и међусобних односа између насеља и других типова локалитета који их окружују.

3.1. Утврђења

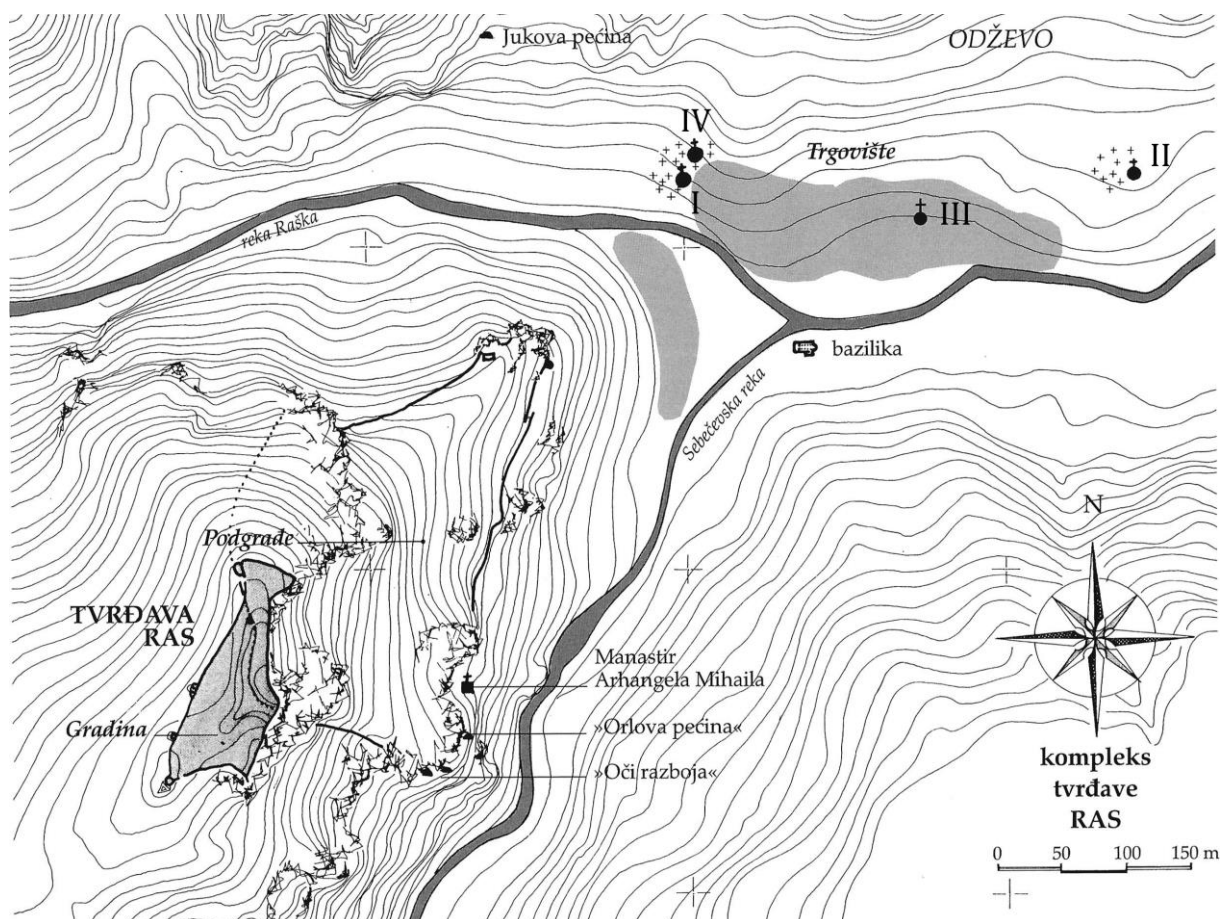
Постојање система одбране, као и система насељавања или путних праваца на одређеном простору у великој мери је било условљено специфичношћу његовог рељефа. Са тиме у вези приликом проучавања средњовековних утврђења на простору Раса неопходно је осврнути се и на утврђене положаје у ранијим епохама. Слом византијског одбрамбеног система крајем VI и почетком VII века на Балканском полуострву, отворио је врата за насељавање словенских племена. На основу резултата досадашњих истраживања чини се да је тај процес текао у етапама (Бугарски, Радишић 2016, 98). Према спису *De administrando imperio* византијског цара Константина Порфирогенита, у једној од тих сеоба на простор Далмације дошли су и Срби (Константин Порфирогенит, 46-49). Као што је претходно истакнуто, није нам познато да ли је област Раса ушла у оквире територије коју су населили Срби приликом свог доласка, као ни како је изгледала долина Рашке у том периоду, то јест шта су затекла словенска племена приликом доласка (Калић, Поповић 1988, 59). Археолошки истраживана касноантичка и рановизантијска висинска утврђења, за која поједини аутори сматрају да у знатној мери представљају утврђена села (Милинковић 2015, 258-263), немају хоризонте друге половине VII и VIII века те очито нису била активна (Ivanišević, Bugarški 2019, 8-9), иако се не искључује могућност претрајавања појединих, о чему сведоче лингвистичка проучавања (Милинковић 2015, 284). Како показују резултати обављених истраживања, до њиховог нестанка није дошло насилно, с обзиром да на већем броју рановизантијских утврђења није уочен слој деструкције, већ се чини да су она у највећем броју случајева напуштена без борбе (Ivanišević, Bugarški 2019, 8).⁵⁶ Овакво запажање посебно је важно и значајно ако се узме у обзир да су поједина словенска племена, па тако и Срби, на простор Балкана долазила у улози

⁵⁶ Према једној од теза, велики број утврђења је страдао у пожару, након чега су била напуштена: Милинковић 2015, 283-284.

будућих федерата које је Царство насељавало на велика пространства опустела током претходног периода. На нестанак бројних насеља и депопулацију Централног Балкана, па тако и области Раса, неминовно је утицала куга Јустинијановог времена, као и тектонски поремећаји и климатске промене које су условиле опадање продукције постојећег аграрног система (McCormick et al. 2012; Ivanišević, Stamenković 2014). Одсуство археолошких налаза VII и VIII века указује на слабију насељеност овог простора у поменутом периоду (Curta 2013, 196-197). Резултати обављених и публикованих археолошких истраживања указују да је поновно насељавање поменутих положаја започето тек у другој половини IX века (Popović 1999, 139; Ivanišević, Bugarski 2019; Špehar 2019). Управо током тог периода, VIII и већег дела IX столећа, долази до опадања политичке моћи Византије што ће искористити Бугари и Словени за ширење свог утицаја (Бугарски, Радишић 2016, 95). Посебно изражено ширење Бугарске државе неминовно је водило ка сукобима је у великој мери утицало на потребу за реокупацијом утврђених положаја, који ће у наредном периоду постати регионални „центри моћи“ (Špehar 2019, 117). При томе, како показују резултати досадашњи археолошких истраживања, обновљена су махом она утврђења која су се налазила на битним стратешким положајима и уз главне путне правце и велике речне долине (Ivanišević, Bugarski 2019, 9-10). Сличан процес одиграо се и у долини реке Рашке крајем IX века, када су обновљена утврђења на локалитетима Градина изнад Постоња и Градина изнад Пазаришта.

3.1.1. Градина изнад Пазаришта

На купастом узвишењу југозападно од ушћа Себечевске реке у Рашку, на локалитетима Подграђе и Градина, налазе се остаци утврђења које има више фаза коришћења (Слика 3). Како је претходно истакнуто, овај стеновити брег, иако није пружао оптималне услове за становање и интензивније континуирано коришћење, био је веома подесан за одбрану (Popović 1999, 57, 291). Резултати обављених археолошких истраживања показали су да касноантичко утврђење које је напуштено после слома византијске власти на Балкану на прелазу из VI у VII век, није било обновљено више од два столећа (Поповић 1997, 123; Popović 1999, 139). Остаци најраније средњовековне реокупације овог стратешког положаја опредељени су најкасније у период друге половине IX века (Popović 1999, 297). Значајно је истаћи да су ови хоризонти у великој мери оштећени ерозијом и млађим обновама, те су остали забележени махом уз касноантичке беведе и на заравнима са источне стране брега, где у познијим епохама није било грађевинских интервенција (Popović 1999, 139). По сличном принципу који је установљен и на другим утврђењима Централног Балкана попут Београда, Браничева, Великог Градца и других, касноантички беведе на Градини изнад Пазаришта били су уз минималне поправке довољни за организовање одбране (Popović 1999, 139). Ипак, у оквиру интервенција приписаних хоризонту I на Градини, брањени простор је додатно осигуран сухозидним беведима грађеним од ломљеног камена и палисадама. Најстаријем средњовековном хоризонту приписани су и остаци неколико дрвених кућа и ватришта у чијим оквирима је откривена знатна количина керамичког материјала. Како је претходно уочено, већу групу посуда чине црепуље и вршници израђени без употребе витла, док су другу целину чинили лонци за кување обликовани на ручном витлу (Popović 1999, 143). Посебну групу керамике, откривену у оквиру најстаријег средњовековног хоризонта, чине амфороидни крчаци чија је спољна површина била глчана и понекад обележена урезаним знацима (Popović 1999, 155-159).

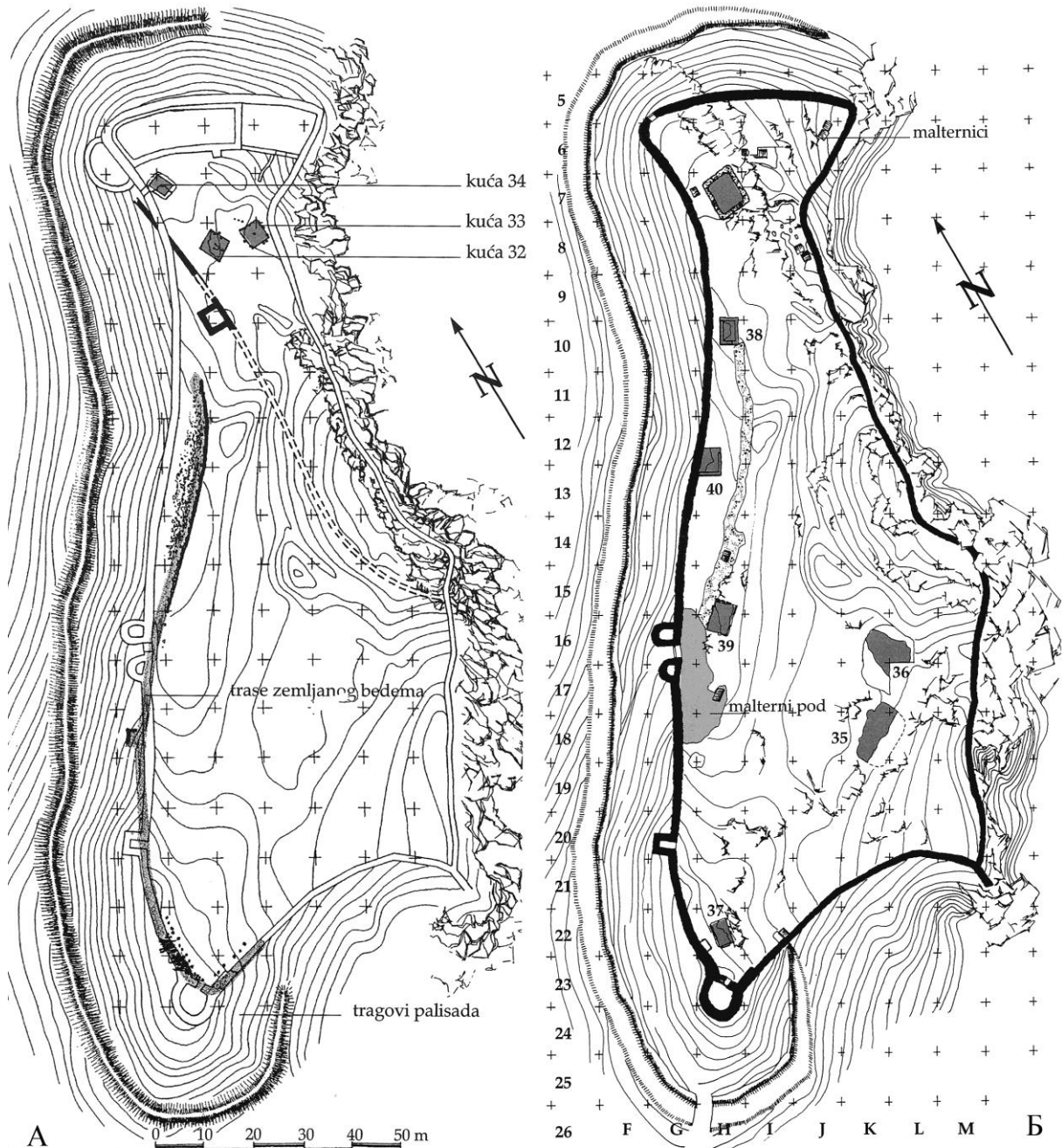


Слика 3 – Однос локалитета Градина, Подграђе и Трговиште на Пазаришту (према Popović 1999, 34)

Поједини објекти који би хронолошки могли да се припишу крају X и првој половини XI века, откривени су изван брањеног простора, што је истраживаче упутило на претпоставку да је у млађој фази или проширен брањени простор неком врстом фортификација од лаких материјала, или је утврђење изгубило значај који је имало у ранијем периоду (Popović 1999, 153). На одређена усмерења у интерпретацији откривених остатака хоризонта I на Градини изнад Пазаришта упутило је и одсуство анонимних византијских фолиса који су иначе карактеристичан налаз на локалитетима насељеним крајем X и почетком XI века (Popović 1999, 161).

Формирање наредног хоризонта, чији почетак означава изградња нове тврђаве, уследило је крајем XI века (Popović 1999, 162-171, 299). Новоформирано утврђење подизано је и дограђивано у више етапа, од којих се она првовремена махом прати у остацима земљаних и палисадних фортификација којима је био брањен простор читаве заравни на врху Градине (Слика 4А). Ово утврђење нестало је у пожару чији трагови се прате на основу остатака угљенисаних дрвених делова бедема (Popović 1999, 162, Sl. 107). У земљи која је чинила испуну бедема откривен је један сребрни трахеј цара Алексија I Комнина кован пре 1092. године, што је представља кључан налаз за опредељења настанка нових фортификација у сам крај XI века (Popović 1999, 162, 300). Обновљени касноантички бедем на Подграђу, чије страдање је означило крај хоризонта I, није био обновљен и у наредној фази изградње, већ је на том делу утврђења настао нови бедем зидан у техници сухозида и то над слојем његовог рушења и над источном капијом (Popović 1999, 166-167).

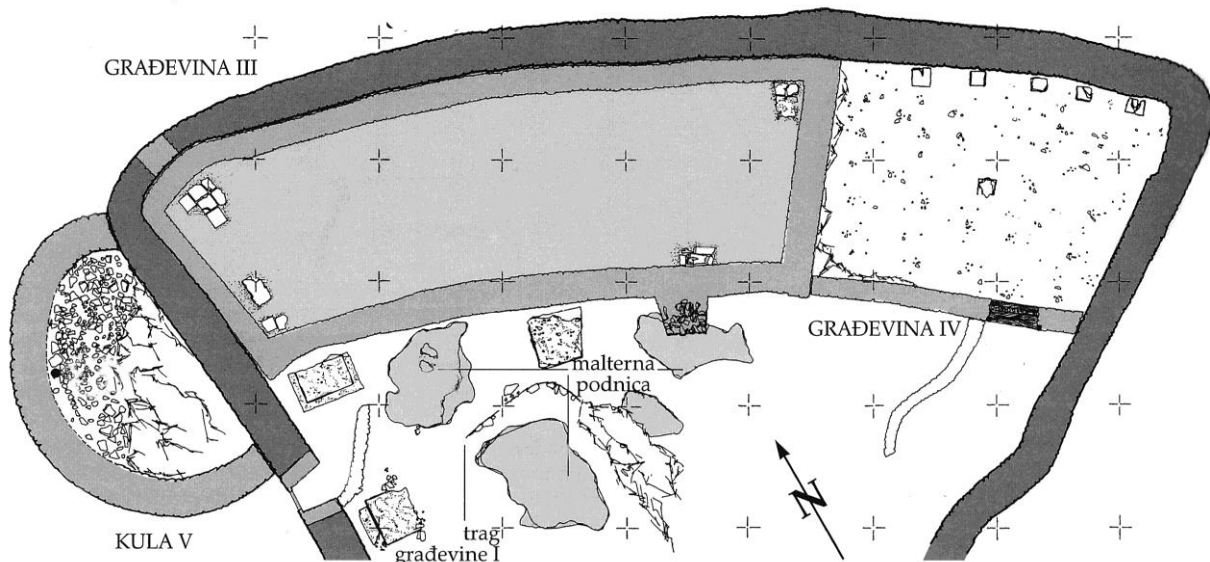
Покретни археолошки материјал II хоризонта веома је сличан материјалу млађег III хоризонта, док се у начину конструисања стамбених објеката не уочавају никакве битне разлике, те је раздвајање било једино могуће на местима где је био јасно затворен млађим фазама (Роровић 1999, 168).



Слика 4 - Хоризонти на локалитету Градина изнад Пазаришта: А) хоризонт II; Б) хоризонт IIIа (према Роровић 1999, 163, 185)

Након што је други средњовековни хоризонт затворен слојем пожара, у којем су уништене све дрвено-палисадне конструкције, на Градини изнад ушћа Себечевске реке у Рашку подигнуто је ново утврђење са каменим бедемима, чији настанак је прецизно датован на основу налаза новца Јована II Комнина (Роровић 1999, 171). Овим новим утврђењем опасана је цела зараван на врху Градине, при чему је у функцији био и

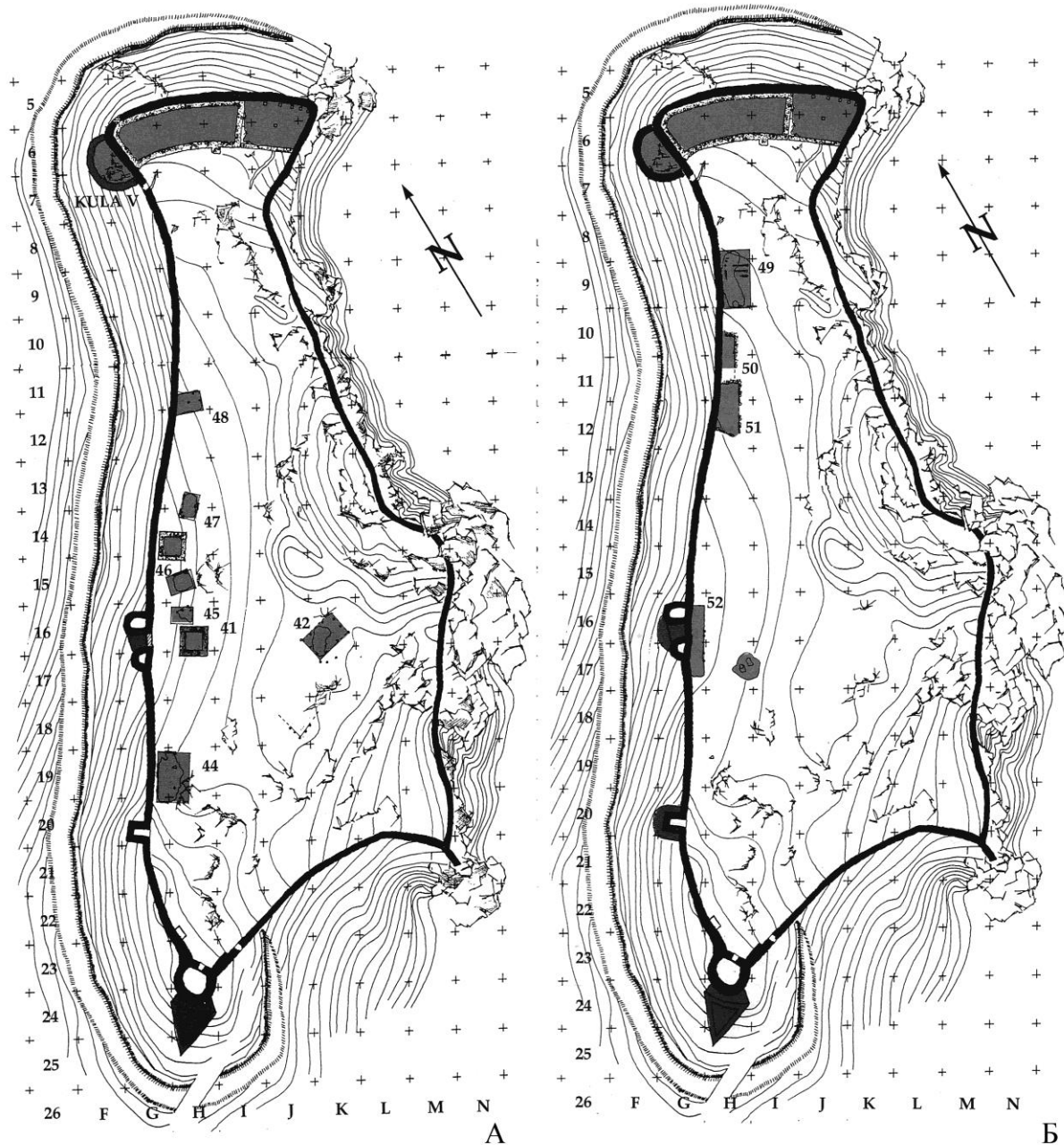
обновљени и делимично дограђени спољни земљано-палисадни бедем. На јужном крају тврђаве подигнута је главна кула I потковичасте основе, на јужном делу западног зида подигнута је правоугаона кула II, северно од ње куле III и IV које су фланкирале капију, док се на северозападном делу налазила једна потерна (Porović 1999, 185). У оквиру ове фазе утврђења, поред грађевине I, чија малтерна оплата са унутрашње стране указује да је могла да буде коришћена као цистерна за воду или за чување жита, настало је и неколико објеката за становање (Porović 1999, 189-193).



Слика 5 – Грађевине III и IV у северном делу утврђења (према Porović 1999, 193, 200)

Камено утврђење је два пута страдало након чега је било обнављано и дограђивано (Слика 6А). У оквиру наредног подхоризонта III-b уз спољно лице куле I призидано је ојачање делтоидне основе које је засновано непосредно над стеном (Porović 1999, 176, Sl. 122). Такође, зазидана је стара капија између полукружних кула III и IV, и замењена новом на јужној страни. Из ове фазе утврђења потиче и грађевина II, која је у својој основи слична грађевини I, као и неколико стамбених објеката (Porović 1999, 194-199). Ипак, најзначајнији грађевински подухват у оквиру овог хоризонта изведен је у северном делу утврђења, где су подигнуте грађевине III, нешто млађа грађевина IV, као и кула V, у којима је препознат резиденцијални простор и владарски рефугијум (Porović 1999, 199-203). Подрумска просторија грађевина I била је такође обложена хидростатичким малтером те је услед открића великих количина спаљеног жита у њој препозната житница (Porović 1999, 201).

Остаци последњег, IV средњовековног хоризонта коришћења утврђења (Слика 6Б), налазе се над слојем пожара који затвара хоризонт III-b (Porović 1999, 204-212). Пострадало утврђење обновљено је у горњим зонама зидова и у нивоу шетних стаза. У оквиру ових најпознијих грађевинских интервенција дозидано је и полукружно ојачање куле II са њене спољне стране. У северном делу утврђења обновљено је резиденцијално здање у оквиру грађевина III и IV (Слика 5). Најмањем хоризонту утврђења приписана су и четири објекта подигнута уз западни бедем, који су били у функцији током кратког периода од обнове до коначног уништења у четвртој деценији XIII века (Porović 1999, 204-212).



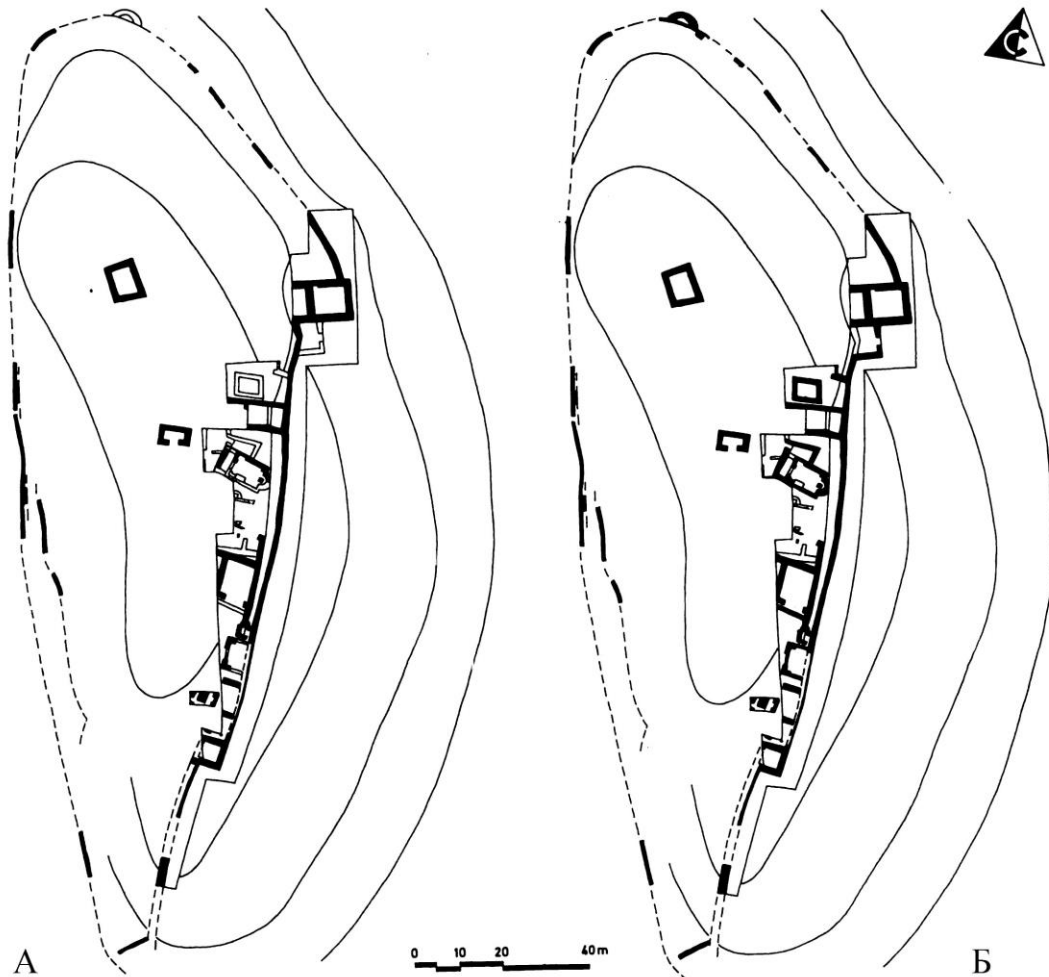
Слика 6 – Хоризонти на локалитету Градина изнад Пазаришта: А) хоризонт IIIb; Б) хоризонт IV (према Роровић 1999, 193, 205)

За разлику од Градине, на локалитету Подграђе нису уочени значајни остаци ових млађих средњовековних хоризоната где су они махом били уништени или поремећени дејством ерозије. Издваја се Северни сектор где су уочени остаци субструкција четири до пет кућа које би могле да буду приписане III хоризонту (Роровић 1999, 203).

3.1.2. Градина изнад Потења

Недалеко од Цркве св. апостола Петра и Павла, на брегу који се уздиже над наспрамном обалом реке Рашке, на локалитету Градина изнад Потења налази се вишеслојно утврђење. Сондажна истраживања на простору Градине извођена су 1982. и 1984. године, да би од 1988. године била започета систематска истраживања. Изузев

неколико извештаја (Мркобрад, Јовановић 1988; Мркобрад 1997), она су остала непубликована а откривени археолошки материјал изван домашаја научне јавности. На основу поменутих објављених радова, можемо истаћи да је на утврђењу изнад Постоња издвојено девет културних хоризоната живота, од којих су два приписана средњовековној епохи (Мркобрад 1997, 205).



Слика 7 - Средњовековне фазе на локалитету Градина изнад Постоња (према Мркобрад 1997)

Током старије средњовековне фазе, то јест краја IX и X века, обновљено је античко и рановизантијско обзиђе са кулама, као и бројни објекти унутар његовог опсега (Слика 7А). Како наводи руководиоца истраживања Д. Мркобрад, у прилог таквом датовању сведоче налази карактеристичне грнчарије, накита, предмета за свакодневну употребу и другог (Мркобрад 1997, 212, 214). У оквиру ове фазе обновљене су и две цркве и палата, подигнуто је неколико објеката унутар утврђења, а након што је стара капија у североисточном бедуу зазидана, отворена је нова испед споја североисточног бедема и куле (Мркобрад 1997, 213). Млађе средњовековно утврђење из периода XI – XII века (Слика 7Б), битно се разликује од оног старијег, при чему је значајно истаћи да, према руководиоцу истраживања, не постоји слој деструкције који раздваја ова два хоризонта (Мркобрад 1997, 214). У овом периоду велика црква је добила параклис који је призидан са северне стране, подигнута је полукружна кула на траси североисточног бедема као и неколико стамбених објеката (Мркобрад 1997, 214-215).

3.1.3. *Одбрамбени систем долине Рашке*

Иако су крах византијске централне власти и словенско насељавање и оснивање *склавинија* на простору Централног Балкана утицали на значајно демографско опадање, ови процеси нису довели до потпуног брисања ромејске популације. По свему судећи, део Ромеја мигрирао је ка приморским областима које су остале под византијском управом, док се један део живља повукао из висинских утврђења – рефугијума, а понекад одржао у постојећим насељима на главним комуникацијама (Šrehar 2015; 2019, 120, Бугарски, Радишић 2016, 99). На основу досадашњих сазнања, у археолошком запису делује готово немогуће испратити овај процес на простору средњовековног Раса. Значајни помак на том пољу могао би да пружи већи степен истражености и промена методологије самих истраживања. Са друге стране, резултати лингвистичких истраживања упућују на закључке да је у периоду између VII и X века дошло до демографске промене која се у највећој мери огледа у губљењу назива Арса и прихватању новог словенизираног термина Раса, који се први пут среће у поменутом спису Константина Порфирогенита (Константин Порфирогенит, 52; Ивић 1981, 127). Комплексни и регионално специфични односи између староседелачке и досељене популације у периоду који је уследио, водили су, по свему судећи, ка постепеном асимиловању романизованог становништва које је, као што је претходно истакнуто, без трагова значајне борбе напустило утврђене положаје. Позиције ових утврђења нису биле подесне за свакодневни живот те је њихово напуштање био логичан одабир.

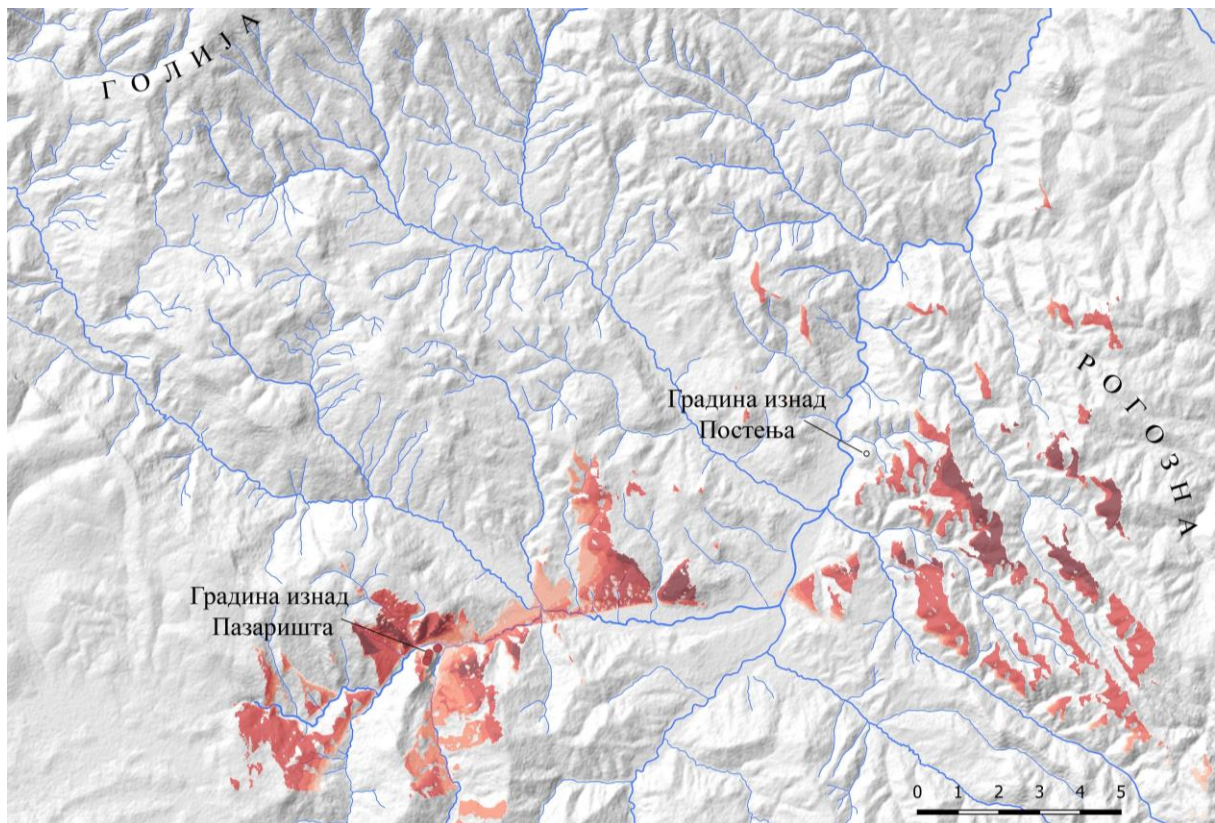
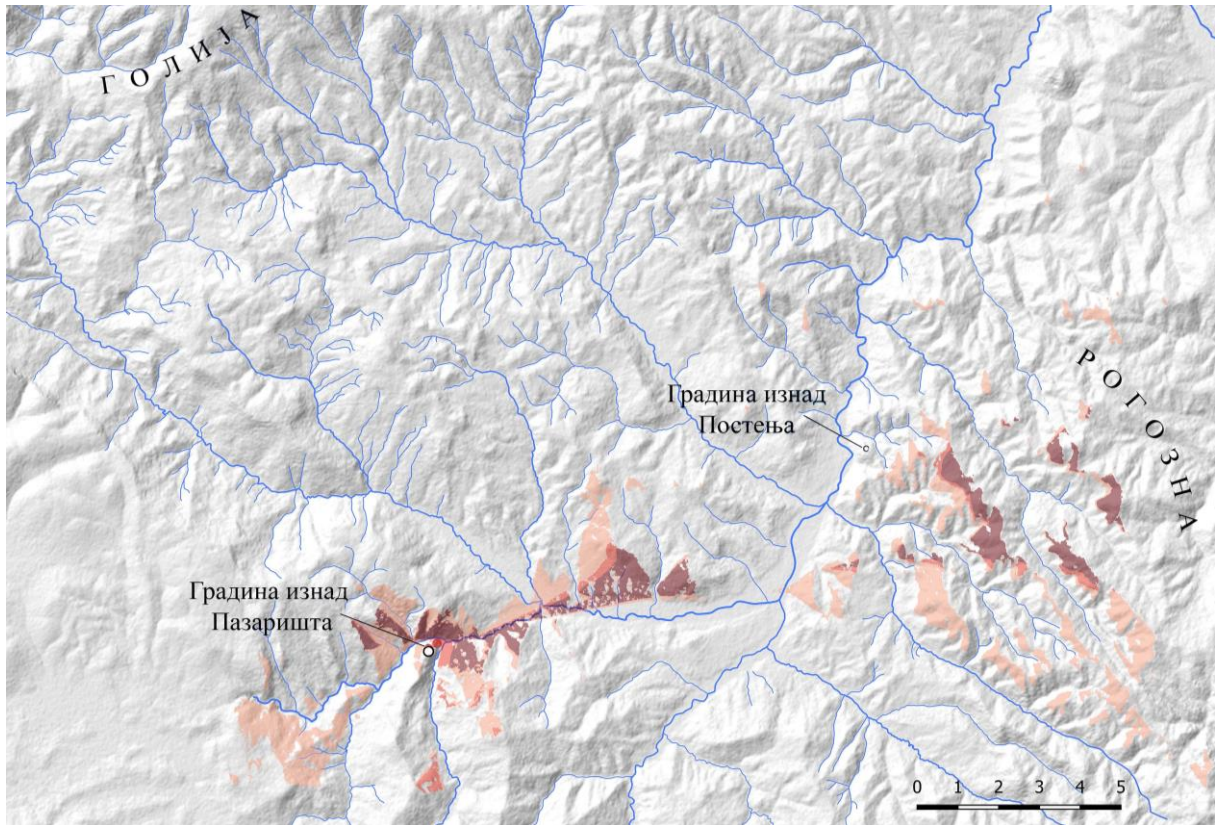
Током друге четвртине IX века Бугари су проширили своју власт над словенским племенима у долини Мораве, Дунава и Тимока (Komatina 2010), да би већ током друге половине IX века започели непријатељства са Србима (Коматина 2015). Све до почетка експанзије бугарске државе ка српским земљама на западу није постојала реална војна опасност која би условила повлачење становништва у утврђене положаје. Византијска власт у том периоду остала је ограничена на приобалне градове и неколико тема на југу Балканског полуострва (Фергула 1957; Острогорски 1969; Ферјанчић 1997). Тежње бугарских владара да овладају плодним равницама кроз које су пролазили значајни путни правци, водиле су ка томе да у наредном периоду долине Ибра и Рашке постану главно поприште бугарско-српских сукоба. Како сазнајемо из писаних извора, ратна срећа у овим првим окршајима била на страни Срба. С обзиром да су они били ти који су се бранили, логичније би било у таквим околностима поновно запоседање касноантичких и рановизантијских тврђава око долина Рашке и Ибра приписати бранитељима пред бугарском најездом. Мање је вероватно да Бугари као освајачи током IX века подижу фортификације, то јест обновљају утврђења на локалитетима Подграђе изнад Пазаришта, где је најстарији средњовековни хоризонт настаје најкасније током друге половине IX века (Роровић 1999, 297-298), као и Градина изнад Постоња, где је најранији средњовековни хоризонт опредељен у IX и X век (Мркобрад 1997, 212-214).

Као што је претходно истакнуто, писани извори сведоче да је у периоду IX столећа Рас био погранична област између Бугарске и Србије (Константин Порфирогенит, 51-52). Иако су све шире прихваћени закључци да раносредњовековне границе не треба видети као јасне линије, већ као шире зоне разграничења (Ћирковић 1981, 162; Коматина 2015), чини се да су утврђења која контролошу улазе у каснију жупу Рас постављена на стратешким местима чије предиспозиције за одбрану представљају првенствено одлике рељефа. Док би ширу зону разграничења у виду слабије насељена област у периоду који је претходио било логичније потражи на простору између бугарске новоосвојене долине Мораве, и чини се у то време српске долине Ибра, то јест у планинским масивима Копаоника и Столова (Новаковић 1964; 1981; Ферјанчић 1996, 150), бугарски покушаји покорвања Србије највероватније су

утицали на њено померање. И поред тога остаје отворено питање у којој мери су првовремене бугарске офанзиве након овладавања долином Мораве могле да угрозе територијалну целовитост тадашње Србије о којој сведочи Константин VII Порфирогенит. По свему судећи, оне су током друге половине IX века, у складу са вестима које доноси Константин Порфирогенит, довеле до померања зоне разграничења при чему је један од продора у централно поље Рашке котлине окончан заустављањем даљег напредовања Бугара и испраћања талаца поражене стране до природно брањеног положаја Градине у Постоњу.

Како сведочи Константин Порфирогенит, први покушаји бугарског поковања Србије са краја IX века махом су бивали одбијени, те би озбиљно војно присуство и контрола територије око долине реке Рашке од стране Бугара могло да се хронолошки сместити тек у време династичких сукоба који су уследили након смрти кнеза Мутимира 891/892. године. Овај процес кулминирао је 924. године када је Србија „покорена“ од стране бугарског цара Симеона (Острогорски 1969, 257-258; Ћирковић 1981б, 158-159), што је, по свему судећи, условило у науци више пута истицан податак да се у спису Константина Порфирогенита, насталом средином X века (Коматина 2021, 38-39), међу насељеним градовима у Србији не помиње град Раса (Константин Порфирогенит, 58). Посматран кроз овакву призму, археолошки материјал бугарске провенијенције откривен током истраживања на утврђењима која обезбеђују прилаз централном пољу котлине реке Рашке (Роровић 1999, 155-159, 297-298), сведочи управо о повременом запоседању ових утврђених положаја у време бугарских војних успеха (Војводић 2020, 258; Бикић 2021, 303). Шта више, теза о јужном рубу Сјеничког поља као природној граници разграничења у том периоду (Роровић 1999, 37-38, 298), добила је додатну потврду услед непостојања предмета насталих у оквиру бугарског културног круга на локалитету Градина у Врсеницама (Роровић, Викић 2009). По свему судећи, тврђава Рас и долина реке Рашке у време писања списа *De Administrando Imperio* била је под контролом Бугара, највероватније још од времена освајања цара Симеона 924. године. Покоравање Србије у том тренутку није било потпуно већ резултат тих окршаја представља утврђивање бугарских трупа на положајима у области Расе. Такво стање је остало непромењено вероватно и за време владавине цара Петра (927-969).

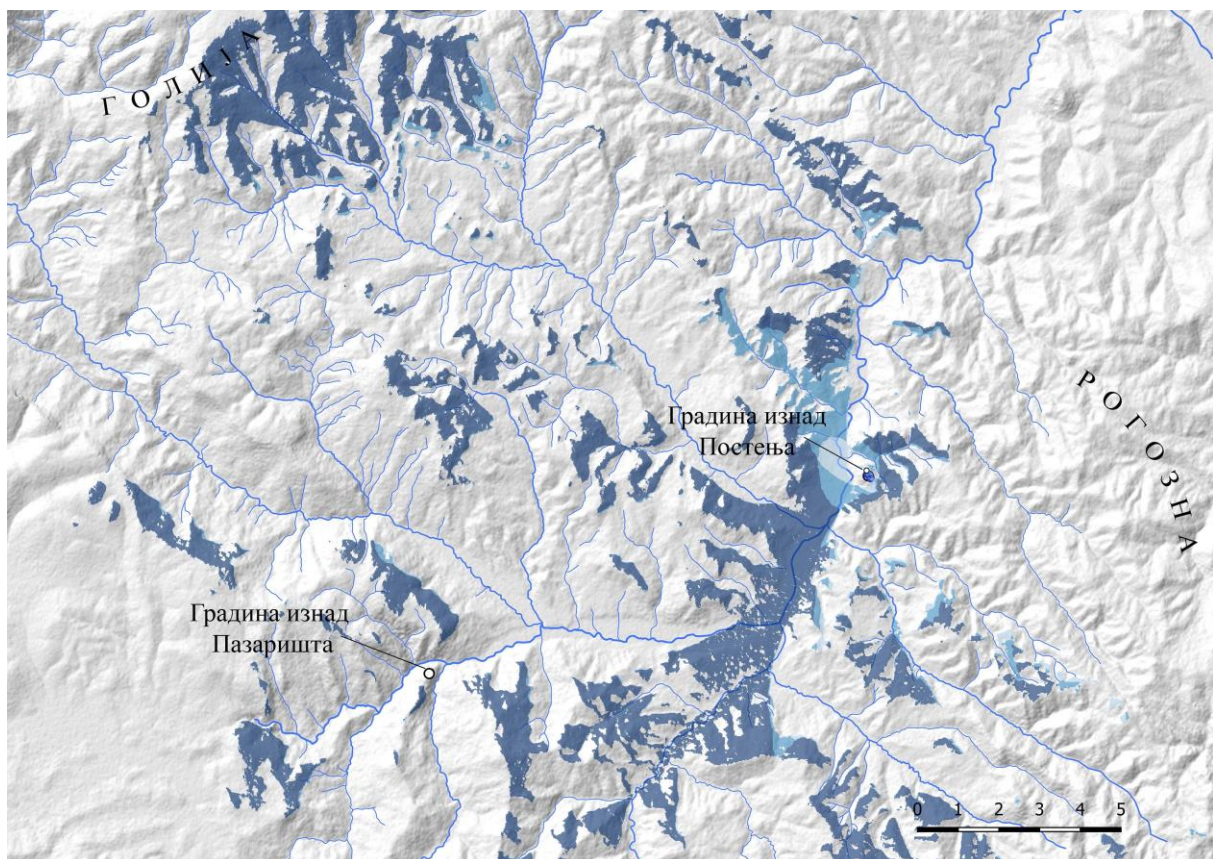
О византијској обнови која је највероватније уследила након успешног похода Јована Цимискија 971. године, опширно је расправљано (Максимовић 1989, Станковић 2002). Свакако најзначајнији податак који сведочи о поновном византијском присуству представља откривени печат Јована, протоспатра и капетана Расе (Catalogue 1991, 100/33.1). Као што је претходно истакнуто, оба утврђења на Градини изнад Постоња и Пазаришта имала су значајну улогу у обезбеђивању централног поља долине реке Рашке, то јест простора на којем се налази данашњи Нови Пазар. Ипак, у прилог тези да Расу X века, седиште катепаната, треба тражити управо на локалитету изнад Постоња сведочи и близина епископског седишта у цркви св. апостола Петра и Павла (Јиричек 1959, 291; Калић 1989; 2013).



Слика 8 – Приказ кумулативне видљивости са кула Подграђа (горе) и млађег утврђења (доле) на локалитету Градина изнад Пазаришта

У циљу бољег разумевања система одбране у којем су неминовно поменуте утврде учествовале, обављене су анализе видљивости (*Viewshed analysis*) са оба локалитета у програму *Qgis*, које подразумевају дефинисање простора који су видљиви са одређене тачке на терену (DeMers 2000, 283).⁵⁷ Како је претходно истакнуто, услед комбинованог утицаја фактора закривљења земље и природних ограничења оштрине вида, видљивост је сведена на раздаљину од 20 километара (Wheatley & Gillings 2000, 15–16; Ogburn 2006, 406; Kanter, Hobgood 2016, 1309), док је висина тачке посматрања постављена на 7,7 метара (кула и стражар).

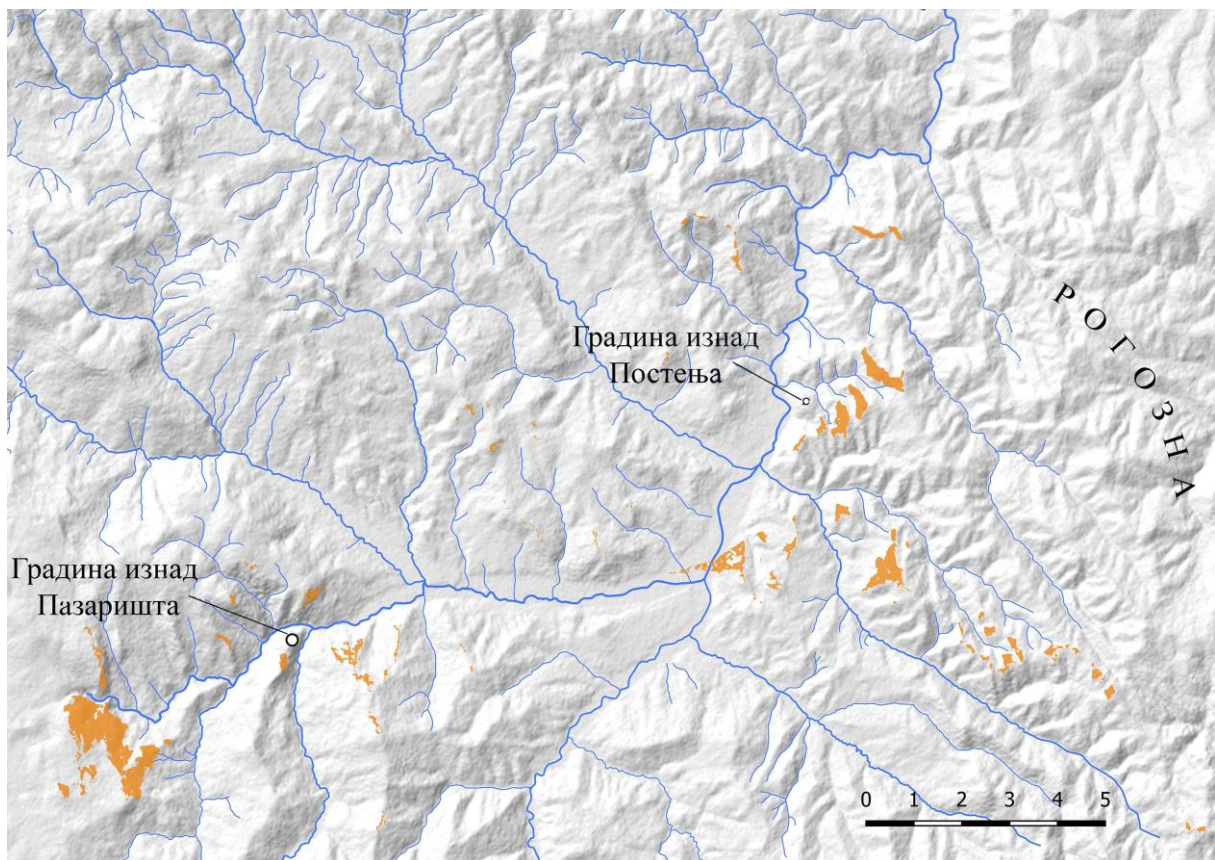
На основу резултата анализа увиђа се да је видљивост са кули VI, VII и VIII на локалитету Подграђе на Градини изнад Пазаришта знатно слабија од видљивости са кула на млађем утврђењу на врху Градине (Слика 8), при чему не треба изоставити могућност постојања осматрачнице на највишој тачки Градине и у време IX и X века. Значајно је истаћи и то да је видљивост са кула у Подграђу јасно усмерена ка кланцу који контролише комуникацију између изворишта реке Рашке и централног поља њене котлине.



Слика 9 – Приказ кумулативне видљивости са кула утврђења на локалитету Градина изнад Постоња

⁵⁷ Неопходно је истаћи да методолошки приступи засновани на проучавању видљивости имају дугу традицију у археологији и да предходе појави географско-информационих система: Gillings, Wheatley 2000, 1, са наведеном литературом.

Са друге стране, видљивост са утврђења на локалитету Градина изнад Постоња је знатно боља и покрива много већи део долине реке Рашке (Слика 9). На основу визууре која се пружа са овог локалитета да се закључити да је његова улога била да заштити како пролаз кроз кланац који формирају североисточни обронци Рогозне и југоисточни обронци Голије на простору између данашњих села Пожежина и Постоње, тако и прилаз рудоносној области која је на обронцима Рогозне експлоатисана још од римског периода. Утврђења на Градини изнад Пазаришта и Градини изнад Постоња нису имала директну визуелну комуникацију, док су тачке преклапања видљивости релативно честе и поред непосредне околине утврђења јављају се на готово свим узвишењима око манастира Ђурђеви ступови као и источно и југоисточно од данашњег Новог Пазара што је свакако олакшавало комуникацију ватреним или димним сигнаlima у случају опасности (Слика 10).



Слика 10 – Тачке преклапања видљивости са локалитета Градина изнад Пазаришта и Градина изнад Постоња

У разматраном периоду IX и X века, па тако и у тренутку формирања катепаната, главног противника Византије на простору Балкана представљало је Бугарско царство, док су српски жупани признавали византијску врховну власт. Из тог разлога је затварање прилаза Расу са истока у време византијске обнове било значајније. Захваланији положај за одбрану од бугарских напада свакако је представљала тврђава изнад десне обале реке Рашке на Градини изнад Постоња, која се налазила на источном рубу централног поља. Од Постоња ка истоку се мења рељеф, при чему обронци Голије и Рогозне природно затварају пролаз и формирају кланац све до данашњег села Пожежине. Шта више, чини се да би геолошки гребени који прилазе

релативно близу Рашкој и сужавају пролаз на простору између данашњих села Пожежине и Постења могли да крију положаје још неких мањих испостава које су учествовале у одбрани прилаза Расу са истока. Такође, значајно је истаћи и чињеницу да је покушај обнове Јована Цимискија из осме деценије X века и на просторима изван Раса карактерисало успостављање византијских центара у старим епископским градовима (Коматина 2023). Са тиме у вези, утврђење на Постењу које се налази у непосредној близини цркве св. апостола Петра и Павла вероватније је представљало седиште катепаната.⁵⁸

Крајем X и током XI века долази до бројних значајних, али и оних краткотрајних поседуња области Раса од стране Византије у Бугарске. Такве прилике су, по свему судећи, окончане освајањима Василија II. Као што је претходно истакнуто, победа Византије над Бугарском на простору Раса је, највероватније, довела до успостављања власти локалних српских кнежева, слично као и над западнијим аграрним областима без градова (Ћирковић 1981в, 181; Благојевић 1989, 21), те би такве околности могле да представљају разлог непостојања византијске управе на простору Раса у првој половини XI века. Чини се да су тадашњу прилику искористили Срби, чији су жупани поново загосподарили Расом. У прилог томе сведочи и претходно поменути податак да се на челу теме Србије већ крајем четврте деценије XI века налазио Љутовид, локални династ, те је византиска организација, чак и уколико је била успостављена у време Василија II, врло брзо замњена локалном (Максимовић 1997, 41-42; Поповић 1999, 299). Нажалост, ни у археолошком запису на Градини изнад Постења и Градини изнад Пазаришта није могуће јасно пратити дешавања везана за промене власти на простору Раса крајем X и почетком XI века. Шта више, чини се да ова два утврђења нису имала исту судбину, с обзиром да на Градини изнад Постења није уочен слој деструкције раносредњовековне фортификације (Мркобрад 1997, 214). Значајно је истаћи и запажање истраживача да је утврђење изнад ушћа Себечевске реке у Рашку било напуштено током готово читавог XI века (Поповић 1999, 299). На одсуство византијских посада на простору Раса и након реконквите из 1018. године упућује и чињеница да током истраживања није откривен ни један анонимни фолис (Поповић 1999, 300; Ivanišević 1999, 421).

До промене историјских прилика у Расу долази тек услед покушаја Срба да се пробију даље ка Косову и Метохији. Њихови упади, који се помињу у време владавине царева из династије Комнина, свакако су сматрани најозбиљнијом претњом, услед чега је морало доћи до војне интервенције Византије. Остаје непознато да ли су српски владари своју власт у Расу пре продора ка Косову покушали да утврде подизањем земљано-палисадног бедема (II хоризонта) на локалитету Градина изнад Пазаришта крајем XI века, или су утврђење подигли Византинци након победе над жупаном Вуканом како би заштитили простор Раса од даљих српских упада (Поповић 1999, 300-301). Како сведоче писани извори и откривени слој пожара у којем је страдало, до његовог релативно брзог нестанка у пожару дошло је већ 1127. године (Поповић 1999, 300-301), те би се тај положај, услед непостојања слоја деструкције на Постењу, по свему судећи, могао поистовети са Расом који су, како саопштава Јован Кинам, спалили Срби у почетку борби из 1127. године (Јован Кинам, 14-15). И поред првовремених српских успеха, резултат тих окршаја била је победа Византије и постепено јачање њеног присуства у области Раса. Појачана претња са Пештери од стране Срба, који су у претходним раздобљима током окршаја са Бугарима бивали византијски савезници, навела је на потребу подизања каменог утврђења на Градини изнад Пазаришта. Над

⁵⁸ Значајно је истаћи да такву могућност не искључује ни М. Поповић: Поповић 1999, 299.

пепелиштем палисадног утврђења за време владавине цара Јована II Комнина подигнуте су фортификације изведене од камена везаног малтером (Роровић 1999, 301), при чему положај његових кула које су биле усмерене ка западу, измеђуосталог наслућује и правац из којег је очекивана опасност. Како показују резултати анализа видљивости (*Слика 8*), изабрани положај контролисао је прилаз долини Рашке и централном пољу из правца Пештери, одакле је водио најкраћи пут и најлакши прилаз долини Раса са Сјеничког поља и Доње Пештери преко атара сопоћанских села Грачане и Дољани (Поповић 1993, 21).

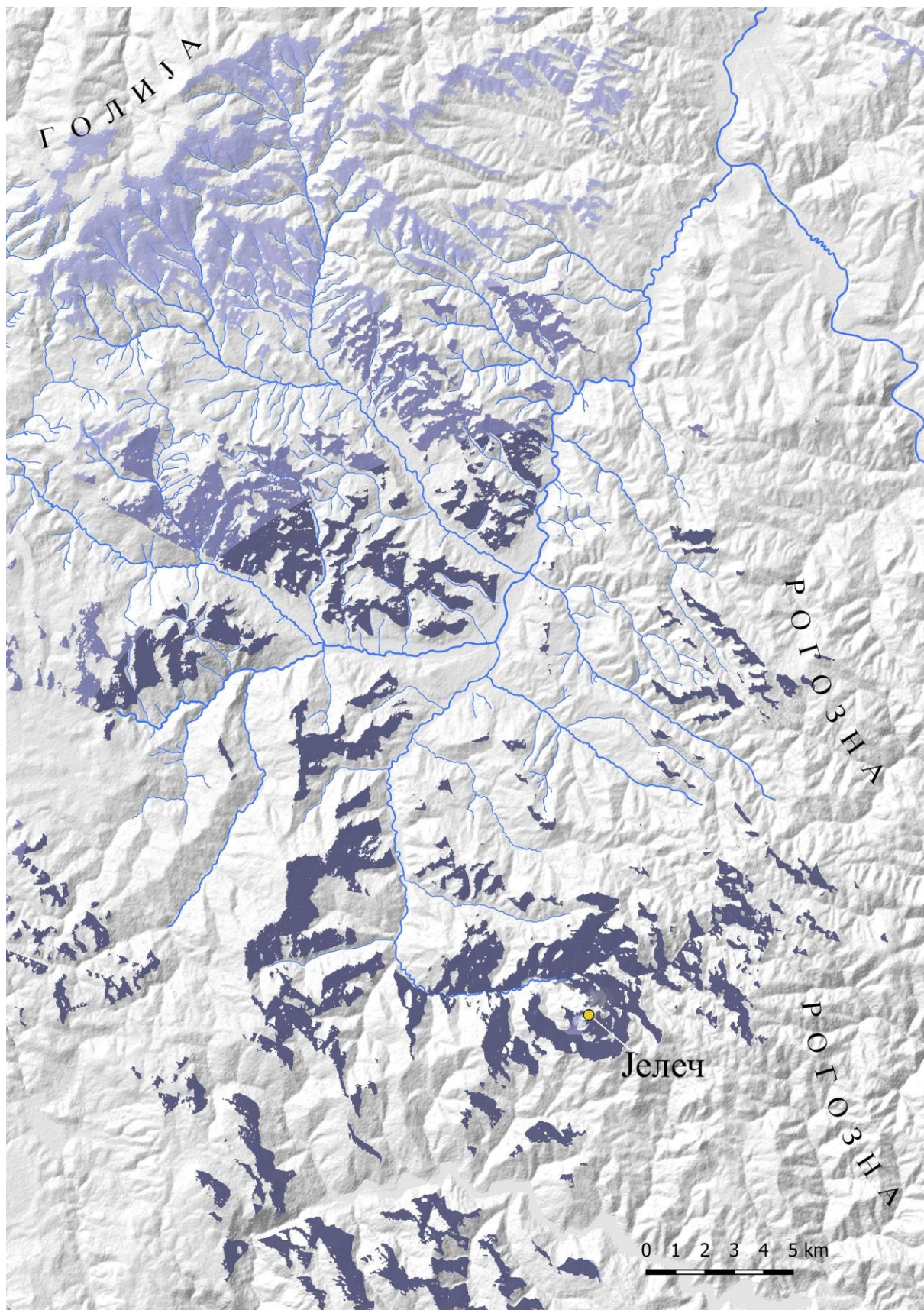
Као и у времену X века, одабир локације за одбрану Раса био је добро осмишљен од стране византијске администрације. Искоришћен је познати и претходно коришћен, географски повољан положај у покушају сузбијања непријатељског надирања у кланцу. Постојање два истовремена утврђења на терену, на опречним деловима Рашког централног поља, у великој мери отежава доношење коначних закључака али наводи на домишљање да би промена положаја седишта византијског Раса могла да буде условљена и променом правца из којег су се очекивали најсилнији напади непријатеља ка простору централног поља и касније жупе Рас. За разлику од постењског утврђења које се налазило на потпуно другом крају на обронцима Рогозне, утврђење на Градини изнад Пазаришта било је погодније за одбрану рашке котлине од потенцијалних српских напада али и касније простора Пештери и Сјеничког поља од византијских војски. Из тог разлога, логичан је одабир српских великих жупана који су након претварања области Раса из пограничне територије у центар своје државе, током друге половине XII и почетка XIII века, ову позицију изабрали за формирање владарског рефугијума (Роровић 1999, 303-304; Поповић 2000, 242-243).

Како су показали резултати археолошких истраживања, тврђава изнад Пазаришта страдала је током четврте деценије XIII века (Роровић 1999, 306). На тренутном нивоу истражености није могуће прецизно утврдити да ли је утврђење могло да страда услед продора Монгола (Ковачевић 1977б, 9), или у оквиру династичких сукоба (Роровић 1999, 306). Како је краљ Драгутин у време своје владавине и даље користио дежевске дворове (Архиепископ Данило II, 60-62), остаје отворена могућност да је владарски рефугијум био премештен у тврђаву Јелеч (Поповић 2000, 245). На такав закључак упућују чињеница да на простору рашке жупе током друге половине XIII столећа није постојало друго утврђење.⁵⁹ У прилог изнетом закључку сведоче и резултати обављених анализа видљивости, који су указали на чињеницу да је са кула јелечког града могућа визуелна контрола читавог простора средњовековног Раса (*Слика 11*). Чини се да су у новонасталим околностима и у складу са оновременом геополитичком ситуацијом, положаји на којима су се налазила утврђења изнад Постења и Пазаришта изгубили стратешки значај. Постењско утврђење нестаје са историјске сцене већ током XII века, највероватније у периодима када су Срби постепено овладали територијом са обе стране Рогозне. Улогу поменутих рашких градина преузела су, по свему судећи, утврђења Звечан и Јелеч. Таква ситуација одржала се на терену и током друге половине XIV века. Иако је свеprisутна опасности од османских упада у том периоду проузроковала подизање и обнављање бројних утврђења на територији Србије кнеза Лазара, на простору Раса нам такви примери нису познати. Чини се да је на том простору услед надирања Османлија дошло до одређене промене у концепту постојећих манастирских обзића. Иако се ова промена најбоље уочава на новоподигнутим остварењима у моравским деловима Србије са краја XIV и почетка XV

⁵⁹ Измеђуосталог значајно је истаћи и податак да је краљ Драгутин непосредно пре абдикације повредио ногу док је био у лову управо под овим утврђењем: Архиепископ Данило II, 59.

века, где је све већи акценат постављен на само утврђење и смештање економије у брањени простор (Мојсиловић 1981, 37-38), потреба за бољим обезбеђивањем манастирских комплекса зидањем јачих утврђења увиђа се и на манастирским обзићима на простору Раса. Крајем XIV и током прве половине XV века у Сопоћанима је дограђен главни улаз уз који је подигнута кула и постављена двострука капија (Кандић 1984, 23; Кандић, Милошевић 1994, 7), док је у комплексу Петрове цркве крајем XIV века на северозападној страни подигнуто ново обзиће са Дежевском капијом (Марјановић-Вујовић 1987).

По свему судећи, ове интервенције нису донеле значајну превагу, те су након заузимања Звечана и Јелеча крајем XIV века, Османлијама били омогућени продори кроз долину Ибра, ка северу низводно и ка Босни узводно (Динић 1978б, 68-69). Турски утицај који се осећао много више у области Бранковића, с обзиром да је она за Османлије имала већи стратешки значај, подразумевао је највероватније и непосредну контролу над простором жупе Рас коју је обезбеђивало поседовање поменутих утврђења на Рогозни.



Слика 11 – Кумулативна анализа видљивости са утврђења Јелеч 20 до 35 километара

3.2. Манастири

Манастирски комплекси старог Раса привукли су релативно рано пажњу путописаца и бројних истраживача. На основу до сада познатих података може се закључити да се на простору Раса у време доласка на власт Стефана Немање поред Цркве св. апостола Петра и Павла, епископског седишта, где је он био миропозањем преведен у православну веру (Стефан Првовенчани, 18-19), налазио и манастир пресвете Богородице у Расу, који се помиње као место замонашења Јелене, жене великог жупана Стефана Немање (Свети Сава, 165). У периоду владавине Немањића на простору Раса је подигнуто неколико манастирских комплекса. Поред самих градитељских подухвата, српски владари су се постарали да својим задужбинама обезбеде финансијску стабилност и неометано функционисање, те су уз бројне дарове оснивали и њихова властелинства у рашкој жупи. Нажалост, оснивачке повеље којима су потврђивани поседи углавном нису остале очуване, што у великој мери отежава проучавање промена у организацији жупе Рас у том периоду. По свему судећи, оснивањем Ђурђевих ступова и његове економије у непосредној близини епископског храма, неминовно је започето редефинисање постојећих привредних односа на простору жупе. Нешто касније, током треће четвртине XIII века, краљ Урош је подигао манастир Свете Тројице – Сопоћани. Том приликом је формирано језгро властелинства на простору између падина Велике плане и југозападних обронака Хоцева. Такође, почетком XIV века краљ Милутин је део владарског поседа у долини Дежеве приложио новооснованој задужбини у Бањској.

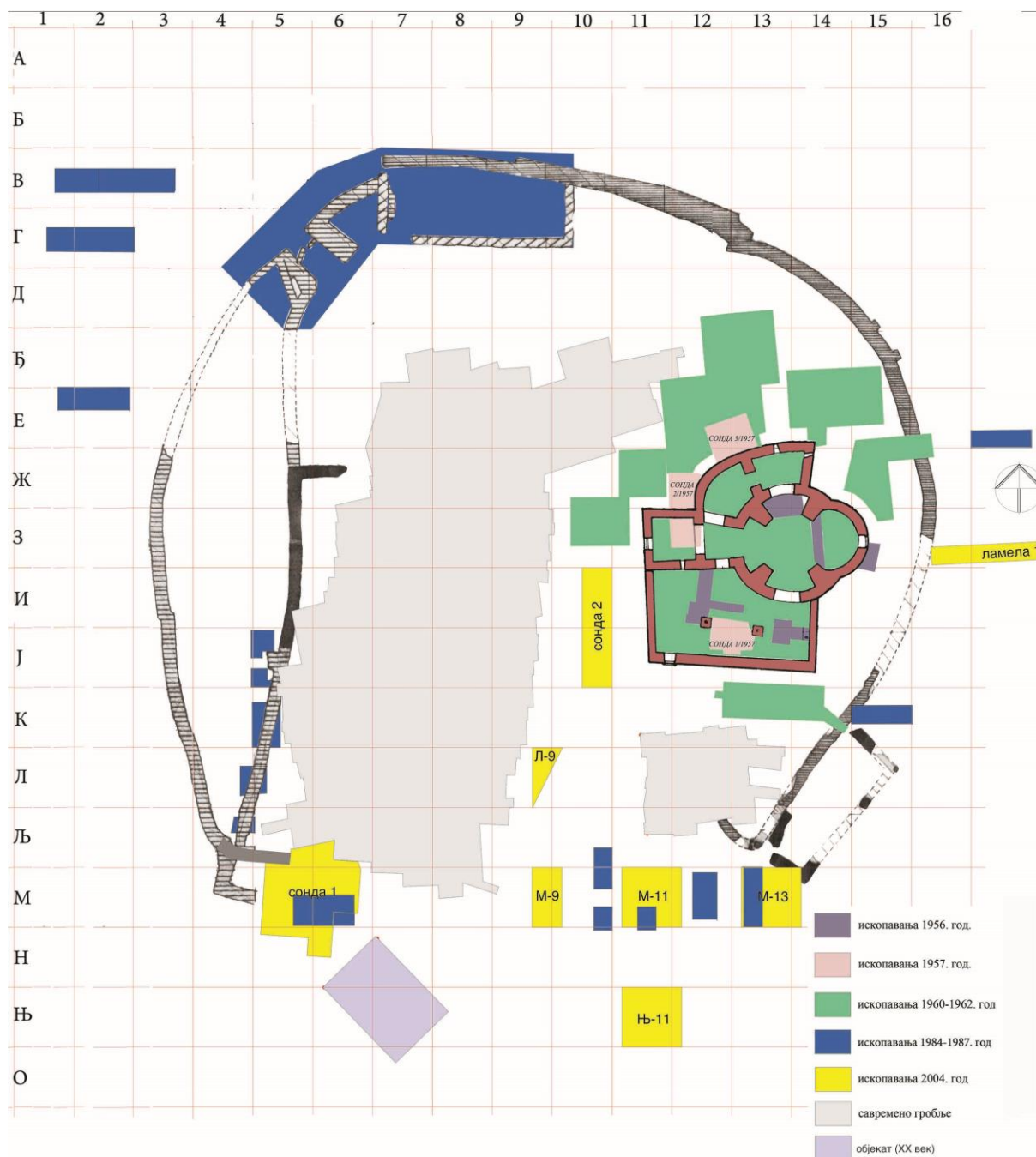
Монаштво, иако је на простору средњовековне Србије постојало и пре времена Саве Немањића, посебан замах добија у годинама након његовог повратка са Свете Горе, у највећој мери услед велике пажње с којом је приступио организацији и развоју живота у манастирима (Богдановић 1981, 324-327). Већина манастирских комплекса у Расу били су киновјски, док су пећине у литицама око извора реке Рашке и ушћа Себечевске реке у Рашку пружале уточиште монасима који су живели пустињачки. Сви они, поред духовних средишта, представљали су и расаднике културе, писмености и образовања, болнице, али и својеврсне економске центре који су привлачили људе из свих друштвених слојева. За разлику од византијских манастира, чија су братства тежила да постигну што већи степен изолације од свакодневног живота (Богдановић 1981, 327), српски владари су, по свему судећи, приликом оснивања својих задужбина посебну пажњу усмерили на одабир локације која ће бити довољно удаљена од животних токова, али и довољно близу главним комуникацијама. На тај начин манастири су, посебно у време османске владавине, постали центри очувања традиције и колективног идентитета.

3.2.1. Црква св. апостола Петра и Павла – Петрова црква



Тачно време подизања ове древне цркве није познато. Забележено је више прича обавијених велом легенде о настанку овог храма, између осталих и она коју је Сава Немањић користио приликом добијања аутокефалности, да је цркву подигао апостол Тит, ученик апостола Павла (Марковић, Војводић 2021, 13-29). Свој допринос у покушају решавања питања хронологије настанка и грађевинских фаза Цркве св. апостола код Новог Пазара, пружила су истраживања историчара, историчара уметности, историчара архитектуре али и археолога. Црква и њена порта археолошки су истраживани у више наврата. Убрзо након завршетка Другог светског рата, у периоду од 1956. до 1960. године, започета су прва систематска истраживања Цркве св. апостола у Расу.

Испрва, она нису била извођена под надзором археолога, већ је сондирањима руководио архитекта Слободан Ненадовић, што је утицало на методологију ископавања и, нажалост, условило губитак многих значајних података о стратиграфији културних слојева на откопаном површинама. Поменута истраживања обављена су како би се стекла нова сазнања о архитектури храма, пре свега о првобитном решењу спољашњег дела цркве (Нешковић 1961а, 137). Захваљујући резултатима тог првог испитивања споменика установљено је да је црква саграђена на старијем култном месту, праисторијском тумулу, то јест гробници (Љубинковић 1970). Уз северни зид нартекса храма откривена је група луксузних илирских предмета који су сведочили да је овај гроб припадао неком истакнутом појединцу из праисторијске епохе, али и указали на неопходност укључивања археолога у даље радове – они су обављени у оквиру три кампање истраживања од 1960. до 1962. године. Тада је истражен преостали део цркве и знатан део некрополе изван ње (Слика 12).

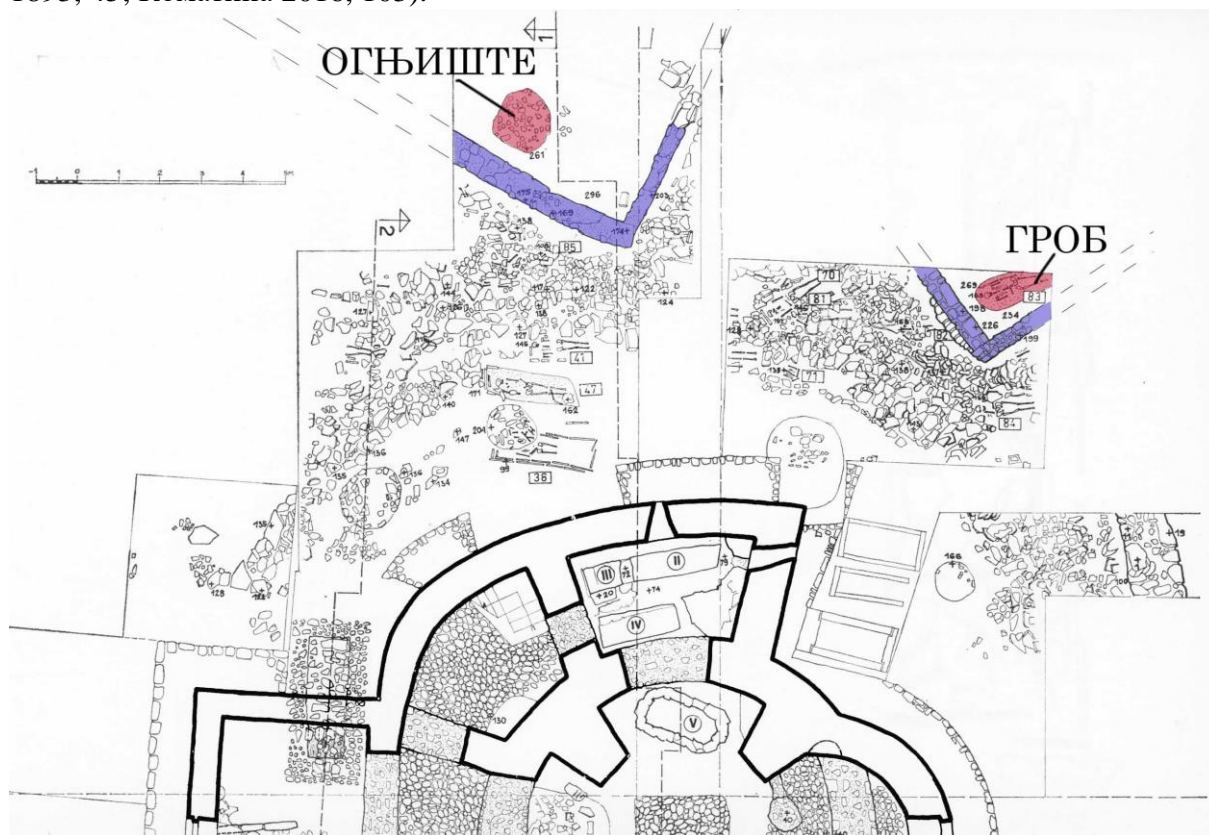


Слика 12 – Положаји археолошких сонди са ранијих истраживања (према Војводић 2020, 238, Сл. 1)

Такође, у северном делу порте откривени су углови два објекта који су првобитно хронолошки опредељени у преднемањички период (Слика 13) (Љубинковић 1970, 181-184).⁶⁰ Ове две грађевине на основу хронолошког опредељења

⁶⁰ Према виђењу руководиоца истраживања М. Љубинковић, откривени објекти су били знатно старији, о чему сведочи слој гаражи – пожара, којим су били негирани остаци једне од поменутих грађевина у оквиру које је откривено огњиште са уломцима керамичких посуда IX и XI века. Рушење друге зграде је такође опредељено у раније епохе, с озбиром на откриће гвозденог ножића у оквиру гроба 87 који је укопан у рушење објекта. На основу тог налаза гроб је датован у период XII века, те су стога обе грађевине хронолошки оквирно опредељене у преднемањички период, прецизније у X век: Љубинковић 1970, 181-184.

претходних истраживача доведене су у везу са комплексом древног епископског средишта (Љубинковић 1970, 181-184), које је први пут поменуто у другој повељи византијског цара Василија II изdatoј Охридској архиепископији 1020. године (Gelzer 1893, 45; Коматина 2016, 103).

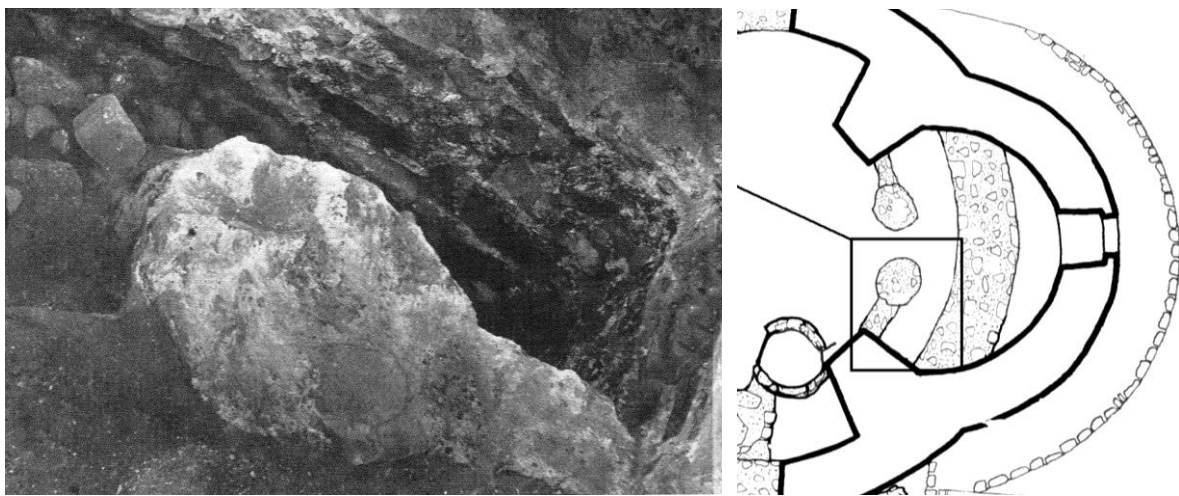


Слика 13 – Грађевине у северном делу порте

Друга етапа археолошких истраживања изведена је између 1984. и 1988. године под руководством Гордане Марјановић-Вујовић. Нажалост, резултати ових истраживања публиковани су само у виду сажетих извештаја, на основу којих сазнајемо да је том приликом у највећем делу била утврђена траса пружања обзића порте, које је имало више градитељских фаза, при чему су поменута здања у северном делу очигледно била урушена пре подизања оградног зида са краја XIV века (Марјановић-Вујовић 1987, 214). Такође, пронађени су и остаци још неколико грађевина у оквиру комплекса означених римским бројевима од I до IV, као и темељи северозападне, Дежевске капије (Марјановић-Вујовић 1984; 1985; 1986б; 1987; 1988). Изнета је хипотеза да је Грађевина II служила као трпезарија (Марјановић-Вујовић 1985, 233-234; 1986б, 241). Наредна етапа археолошких истраживања изведена је 2004. године под руководством Гордане Гаврић у циљу припреме простора за извођење пројекта преуређења порте, чији резултати нажалост нису публиковани. Значајно је истаћи да су у току писања дисертације изведена и заштитна археолошка истраживања у северном делу порте којима је захваћен и неистражени простор. Нажалост, резултати тих истраживања моћи ће да буду укључени у даље расправе тек након обраде откривеног материјала, али и поновне анализе поменуте грнчарије опредељене у раздобље између IX и XI века откривене у оквиру огњишта.

Резултатитих архитектонских истраживања у највећој мери су допринели раздвајању фаза изградње храма (Нешковић 1961б; Нешковић, Николић 1987). Првобитна црква, ротонда скромних димензија, унутрашњег пречника 7,60 метара,

хронолошки је опредељена на основу архитектонских одлика у крај IX или почетак X века (Нешковић 1961б, 26). Имала је анексе са северне и западне стране, с тим да је постојање западног претпостављено на основу остатака свода који су очувани на делу унутрашњег кружног зида (Нешковић, Николић 1987, 28). С обзиром да током изведених радова нису откривени остаци темеља опходног брода са јужне стране цркве, оваква интерпретација требало би да буде узета са одређеном дозом резерве. Неке од првобитно изнетих хипотеза, попут оне да је на месту цркве постојао старији, ранохришћански објекат, највероватније баптистеријум, као и постојање крстионице уз југоисточни пиластер храма, подвргнуте су поновном разматрању. С обзиром на то да током истраживања није откривен ни један налаз који би хронолошки могао да припада касноантичком или рановизантијском периоду, одбачена је хипотеза о старијем објекту, док је такође непостојање хидростатичког малтера на зидовима такозване крстионице, као и откриће грнчарије у испуни укопа указало на то да је она заправо служила као скривница све до XVII века (Поповић 2000б, 210-218).⁶¹



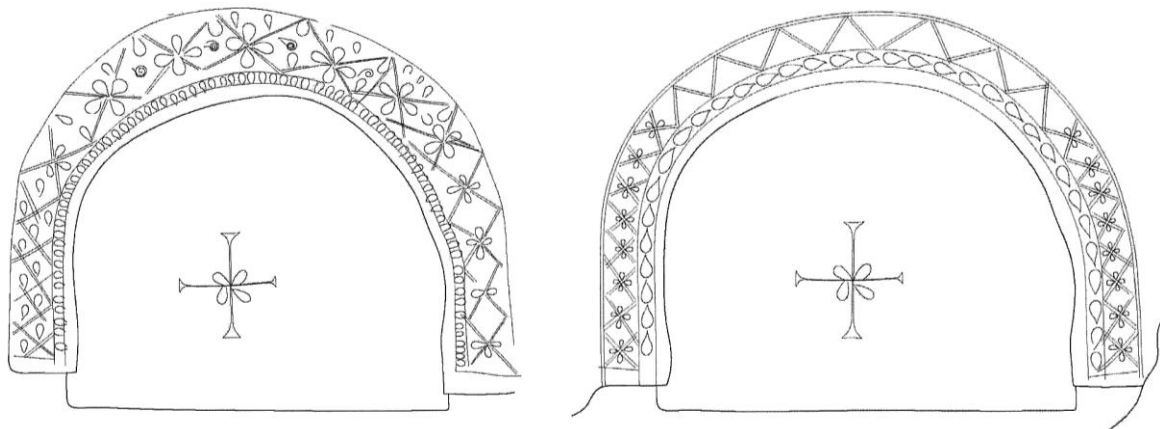
Слика 14 – Темељ јужног стуба олтарске преграде и зид откривен у олтарском простору (фотографија лево: Нешковић, Николић 1987, 22, Сл. 8; основа према Љубинковић 1970, План 2)

Такође, значајно је истаћи и да је откриће остатака зида у олтарском простору (Слика 14) неосновано занемарено у каснијим тумачењима (Поповић 2000б, 215). У најновијој монографији о Петровој цркви (Марковић, Војводић 2021), учињен је осврт на ово откриће и изнето је мишљење да би требало прихватити једну од хипотеза Ј. Нешковића, да је до промене плана могло доћи већ током зидања храма, с обзиром да се на спољном лицу зидова апсиде, на тачкама пресека кружница апсиде и ротонде, не уочавају хронолошке разлике (Марковић, Војводић 2021, 86-87). Међутим, на закључак да је првобитна црква била ротонда без апсиде на истоку, поред откривених темеља у олтарском простору упућују и остаци слепих ниша на фасади (Слика 15), које су биле пресечене приликом накнадне интервенције када је апсида дограђена (Војводић 2020, 240).

⁶¹ У недавно публикованој монографији о Петровој цркви изнета је нова аргументација да би се овални базен уз југоисточни пиластар ипак могао окарактерисати као крстионица: Марковић, Војводић 2021, 109-110.



Слика 15 – Слепа ниша пресечана приликом интервенције на апсиди
(фото: В. Видосављевић)



Слика 16 – Аниконични украс источне и западне тромпе у јужној конхи
(према Марковић, Војводић 2021, 97, Сл. 68, 69, цртеж А. Пекез)

Подизање првобитне цркве, уз одбацивање тезе о проширивању апсиде, у скорије време прецизније је опредељено, на основу иконокластичког карактера унутрашње декорације изведене у свежем малтеру на луковима и тромпама (Слика 16), у период владавине српског кнеза Радослава, Вишеслављевог сина, то јест у време које је претходило тијумфу поштовалаца култа икона 843. године (Марковић, Војводић 2021, 34-35). Уколико се прихвати теза о иконокластичкој декорацији у Петровој цркви

(Марковић, Војводић 2021, 34-35)⁶², али и теза о проширењу апсиде која је на основу поменутих аргумената по свему судећи била дограђена, положај једнообразне декорације и у простору апсиде указивао би на то да она није могла да припада првобитном храму, већ је настала након реконструкције на елементима који су дограђени и преуређени. Такво тумачење могло би да упути на закључак да је апсида била проширена приликом прве грађевинске интервенције, то јест да је првобитна грађевина, ротонда, могла настати или током VIII века, или како је тврдио Ј. Нешковић, над касноантичком или рановизантијском грађевином. Првобитна ротонда у Расу настала је, по свему судећи, као резултат преплитања утицаја са истока и запада и угледањем на узор из јадранских градова, али и са простора Централне Европе. Цркве скромних димензија, сличне првобитној Цркви св. Апостола код Новог Пазара, означене као *proprietary churches* (термин у савременој науци устаљен на Западу), јављају се широм Централне Европе током VIII и IX века (Kalhous 2019, 121). Неке од њих са простора Велике Моравске откривене су и археолошки истражене (Macháček, Sládek 2019, 1-38). Подизане су од стране припадника локалних елита као меморије које су требале да истакну њихов социјални статус, али и да буду породичне гробнице (Kalhous 2019, 122-125). Поред ове улоге и симболичке вредности, оне су имале и економску вредност, као власништво једне породице, али и као место преко којег су убирани додатни приходи у виду црквеног пореза (Kalhous 2019, 122-125). Чини се да према предложеном моделу ктиторе прве ротонде у Расу, али по свему судећи и преграђене цркве, треба потражити управо међу припадницима српске елите, највероватније и саме владарске породице која током VIII и IX века, призната и потпомогнута од самог византијског цара, управља простором Србије и супротставља се бугарским кнежевима. Значајану потврду оваквом виђењу представља део 32. главе списа *De administrando Imperio* где Константин Порфирогенит наводи да је Захарија након преузимања власти у Србији и победе над бугарском војском трофеје послао у Цариград, наставивши тиме да, као и архонти пре њега, буде одан и покоран царевима Ромеја (Константин Порфирогенит, 55-56).

Наредна фазу преграђивања, у оквиру које је над централним делом цркве св. Апостола у Расу подигнута купола док су са северне, западне и јужне стране придодате галерије, хронолошки је опредељена у прву половину X века (Поповић 2000б, 224) или нешто прецизније у време владавине кнеза Мутимира (Марковић, Војводић 2021, 35-38, 114). Са друге стране, изнете су и претпоставке да су проширивање апсиде и доградња куполе и галерија изведени једновремено током осме деценије X века (Војводић 2020, 253), што није у складу са новим интерпретацијама иконокластичких украса и датовања најранијих фаза живописа (Марковић, Војводић 2021). Како је својевремено истакао Ј. Нешковић, најближу паралелу ове преуређене Цркве св. Апостола код Новог Пазара представља црква св. Доната у Задру, чија је изградња започета око 800. године, да би, као и Црква св. Апостола, у накнадној доградњи добила галерију (Нешковић 1961б, 27). Нешто другачије тумачење архитектуре цркве пружила је С. Поповић, указавши да ротонда у Расу има највећу сличност основе са храмовима које одликује архитектура прероманичког круга, то јест храмовима какви се појављују на просторима западнохришћанског света у VIII веку а нарочито током IX и X столећа (Поповић 2000б, 223-224). Значајно је истаћи да је том приликом С. Поповић указала и на то да поједини елементи компоновања куполе „Петрове цркве”, као и декоративне нише зидане опеком и каменом указују на непосредан утицај византијског градитељства

⁶² Својевремено је М. Лађевић приметио, али не подробно аргументовао, могућност таквог опредељења украса у Петровој цркви: Лађевић 1961.

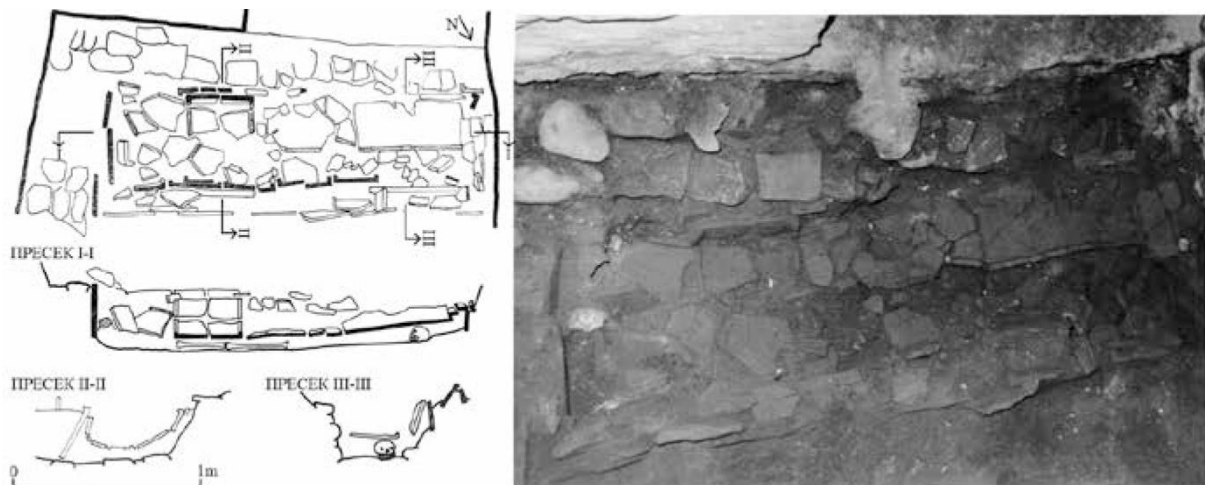
(Поповић 2000б, 223-224). Цркве кружне основе које се јављају како на западу, тако и на просторима византијског културне сфере, потпут Јерменије, Грузије и Бугарске, у великој мери се међусобно разликују у идејним решењима, што је С. Ћурчића навело на закључак да све оне сигурно нису имале исти прототип (Ћурчић 2010, 340). За разлику од првобитне ротонде која своје узор налази на просторима Централне Европе, у дограђеној цркви са галеријама и опходним бродом може уочити утицај из византијског културног круга (Марковић М. 2016, 149; В. Кораћ, М. Шупут 2005, 58-61). Ипак, изолована проматрања архитектуре, без увида у датовања остатака живописа, писаних извора или остатака материјалне културе, нису пружила жељене резултате. По свему судећи, решавање једног тако комплексног проблема нужно је поверити тиму истраживача уз поновно преиспитивање и проверу досадашњих закључака. Изнете хипотезе нису ни близу усаглашене и, као и у случају рашких утврђења, аргументима је јачина придавана у складу са научним ауторитетом аутора који је о споменику писао.

Као што је недавно истакнуто, доприноси археологије, иако на први поглед делују скромно, могли би да пруже одређену помоћ у атрибуцији и времену извођења доградњи на храму рашке епископије. Поред анализе архитектуре, прецизнијем хронолошком одређењу најстарије грађевинске фазе цркве св. Апостола код Новог Пазара пружили су резултати археолошких истраживања. Шездесетих година XX века откривене су две гробне конструкције чији настанак би могао да се доведе у везу са првобитним храмом. Наиме, гроб Z и гроб 86 (Слика 17) имали су карактеристичне конструкције у виду правоугаоног ковчега од већих камених плоча, постављених насатице, понегде међусобно удвојених и додатно учвршћених гвозденим спонама, „кланфама“ (Љубинковић 1970, 185).



Слика 17 – Гвоздене споне којима је био причвршћен ковчег са налазима из праисторијског тумула (према Mano-Zisi, Popović 1971, Tafel 46)

Оба гроба су била укопана у конструкцију илирског тумула, из којег потичу плоче искоришћене за израду камених гробница. Како је то уочила Мирјана Љубинковић, поменути гробови су били оријентисани по хришћанском обреду, у правцу запад-исток, и паралелни су са зидовима цркве (Љубинковић 1970, 186). Значајно је истаћи да су сличне споне везивале храстове греде дрвеног сандука у који је било смештено поменуто „илирско благо“ (Љубинковић 1970, 186, Таб. II/5; Mano-Zisi, Popović, 1969, 9; Mano-Zisi, Popović, 1971, 46), те су по све му судећи и „илирски налаз“, откривен са спољне стране западног зида нартекса (Бабић 2004, 99; Palavestra, Krstić 2006, 89; Vabić 2015, 249 – 264) и поменути гробови били укопани у хронолошки блиском периоду са временом настанка храма. Гробови у облику ковчега израђеног од насатично постављених камених плоча уобичајена су појава и на старохрватским гробљима VIII до XI века, нарочито у млађем хоризонту сахрањивања са хришћанским одликама (Petrinec 2009, 109). Употреба тако формираних гробница честа је и на појединим гробљима око доњег тока реке Цетине (Petrinec 2009, 109), која би према опису из 36. главе списка *De administrando imperio* византијског цара Константина VII Порфирогенита представљала границу између Крштене Хрватске и Паганије (Константин Порфирогенит, 36-37).



Слика 18 – Гроб X откривен у северозападном делу опходног брода. Основа и попречни пресеци (прем Љубинковић 1970, План 5) и фотографија гроба X (документација Народног музеја у Београду).

У време непосредно након прве доградње на храму могао је бити укопан гроб X (Слика 18), откривен у северозападном делу опходног брода цркве. Био је врло немарно озидан византијским опекама које су постављене и као поклопац у виду крова на две воде. На основу тадашњих сазнања изнета је претпоставка да је настао или у хришћанском периоду, или је укопан у другој половини IX века, односно крајем тог столећа, у току зидања цркве а пре њеног довршења (Љубинковић 1970, 176). Одређену помоћ за прецизније датовање гроба X пружа слична али знатно брижљивије зидана конструкција такозваног „Методијевог“ гроба из Мачванске Митровице. Он је, као и поменути гроб из Цркве св. апостола код Новог Пазара, био делимично укопан у темељ цркве. Настанак митровачког храма хронолошки је опредељен у период после 1018. године и обнове византијске власти на територији Балкана (Поповић В. 1975, 265–270). На простору старог Раса до сада нису констатовани гробови настали у периоду од IX до XI века, због чега остајемо ускраћени за могућност прецизнијег датовања поменутих гробних конструкција. Гроб X показује, међутим, одређене сличности и са другим

гробним конструкцијама од римских и рановизантијских опека, које се спорадично јављају у оквиру до сада истражених средњовековних некропола на ширем простору Балкана (Ercegović-Pavlović, 1980, 171-180). Посебно су значајни примери гробних конструкција које су прецизно датоване новцем, попут гроба IV откривеног на локалитету Орашје, у којем је пронађен чанкасти византијски новчић, кован у време владавине цара Јована Цимискија (969-976) (Мано-Зиси, Марић, Гарашанин, 1950, 163). Из времена након прве велике архитектонске интервенције на храму највероватније потиче и бронзани језичак, откривен у земљи која је испуњавала млађи епископски гроб IV (Слика 19). Како је истакнуто у теренском дневнику, укопавањем гроба IV у простор северног дела опходног брода, био је поремећен неки старији гроб у којем је могао да буде сахрањен власник овог ванредног налаза. Откриће луксузног језичка навело је М. Љубинковић на претпоставку да је у старијем, поремећеном гробу, могао да буде сахрањен сам Предимир или неко од других ктитора цркве (Љубинковић 1970, 181).



Слика 19 – Језичак откривен у земљи која је испуњавала гроб IV (према Војводић 2020, 248, Сл 9)

Откривени језичак је правоугаоног облика (димензије 8,74 x 3,30 центиметара) са троугаоним врхом док је наспрамна страна изведена у виду „ластиног репа“. На бочним странама налази се по три ситна украса у виду испупчења. Језичак је био причвршћен за кожу или тканину помоћу две нитне које се налазе на полеђини. Иако представља јединствено стилско решење, својим обликом најсличнији је примерцима који су пронађени на простору Бугарске и Кијевске Русије (Кирпичников 1973; Бонев, Дончева 2011, 274). Поред облика значајна је и декорација која је изведена у виду уоквирене лозице, вреже, испуњене емаљом плаве, црвене и зелене боје. Мотив лозице територијално и хонолошки је широко распрострањен на Медитерану. Он представља један од омиљених украса на језичцима касноаварских појасних гарнитура из друге половине VIII века. Међутим, како је то својевремено уочила М. Љубинковић, лозица која краси језичак стилизована је на исти начин као и украс на круни византијског цара Константина Мономаха (1028 – 1050) која је откривена у Нитри у Словачкој (Љубинковић 1970, 181; Wessel 1976, sl. 32; Kislinger 2012, 58, IV.2). Круна која је израђена у периоду од 1042. до 1050. године представља производ врхунског јувелира. И поред тога што је откривени језичак израђен од скромнијег материјала, висок степен вештине у изради, који се увиђа захваљујући прецизности уреза и употребе емаља, не дозвољава да се овај неуобичајени примерак окарактерисе као дело лаика (Љубинковић 1970, 181), већ се може пре окарактерисати као рад искусног златара неке од византијских радионица. Производња предмета украшених емаљом посебно је била заступљена у време владавине Македонске династије (Вреје 1976, 208-209).

Значајно откриће представљају и два аверса бронзаних пекторалних крстова-реликвијара (Слика 20), који су током археолошких ископавања обављених између

1960. и 1962. године пронађени испод садашње часне трпезе, у оштећеној јами некадашњег темеља часне трпезе (Љубинковић 1970, 177). Откривени енколпиони носе рељефну представу Христа у колобијуму са представом равнокраког крста над главом. Аналогни примери откривени на подручју Балкана и шире упућују на закључак да су недостајуће половине носиле представу Богородице (Дончева-Петкова 2011, 49-58, 131-136). Овакви крстови реликвијари у почетку проучавања везивани су за сиријско-палестинске радионице одакле су доспевали путем ходочашћа (Љубинковић 1970, 178; Дончева-Петкова 2011, 512). У новијој литератури они су посматрани као византиски импорт, а у њиховој појави на простору Балкана, током друге половине IX века, увиђа се почетак процеса христјанизације Бугара и Срба (Шпехар 2012, 214; Шпехар 2017, 193).



Слика 20 – Енколпиони откривени у бази часне трпезе у Петровој цркви (према Зечевић 2014, 135)

Примерци истог типа као и енколпион А откривани су релативно често на простору Бугарске. Фигуре представљене на оваквим реликвијарима веома су схематизоване, што уз њихову честу појаву наводи на закључак да су произвођени за широку употребу (Дончева-Петкова 2011, 131-136). Настанак енколпиона овог типа откривених на простору Бугарске Људмила Дончева-Петкова одређује у период од IX до средине X века, истичући да су такви примерци произвођени и током прве четвртине XI столећа (Дончева-Петкова 2011, 134-136). Примерак из Петрове цркве у домаћој литератури датован је у период X и XI века (Шпехар 2011, 156; Марјановић-Вујовић 1977, 30; Љубинковић 1970, 177-180; Зечевић 2014, 135).

Енколпиони аналогни примерку Б такође представљају релативно чест налаз на простору Централног Балкана. Представе које они носе, иако су планарне, статичне, шематизоване и грубе, према Љ. Дончевој-Петковој указују на сигурне потезе искусних мајстора који су их израђивали (Дончева-Петкова 2011, 52). Са простора данашње Републике Србије потичу четири примерка, при чему они из Мале Врбице код Кладова и Градине код Крагујевца представљају случајне налазе, док су примерци из Новог Пазара и из Браничева откривени током археолошких истраживања. Браничевски

реликвијар откривен је на локалитету Рудине, на поду куће 2, заједно са археолошким материјалом XII века (Поповић, Иванишевић 1988, 140, Сл. 11). У исто време датована су и преостала три енколпиона, с тим што примерак из Цркве св. апостола Петра и Павла поједини аутори датују нешто шире у XI и XII век (Љубинковић 1970, 178-179; Марјановић-Вујовић 1977, 42-43; Зечевић 2014, 13, 135). Међутим, на основу датовања археолошких контекста из којих потичу, као и иконографских и стилских одлика Љ. Дончева-Петкова сугерише да овај тип настаје раније, крајем X и кроз XI век и да је намењен широкој употреби, што посебно потврђују енколпиони који су откривени у месту Одарци у Бугарској заједно са анонимним византијским фолисом класе А2 (Дончева-Петкова 2011, 57).

Поседовање енколпиона као својеврсне драгоцености на простору Централног Балкана током IX и X века указује на високи социјални статус власника, али је и показатељ прихватања хришћанства међу елитом (Шпехар 2012, 214-219). Крстови-реликвијари чији су делови пронађени у темељу часне трпезе Петрове цркве могли су бити узидани у њу приликом освећивања новоподигнутог или темељно обновљеног храма. Пракса усађивања крста, уз молитву, при зидању и освећењу цркава дефинисана је правилима VII васељенског сабора (von Hefele 1910, 781-782; Кандић 1978, 13). Услед наведених чињеница, време настанка и коришћења енколпиона откривених у бази часне трпезе могло би да се доведе у везу са освећивањем обновљеног храма (друга фаза) који се као епископско средиште помиње у другој повељи цара Василија II, издатој Охридској архиепископији 1020. године. Слични енколпиони, као и других предмети византијске провениенције, настали током X и XI века, спорадично су откривани и на Јадранској обали где је њихова појава доведена у везу са јачањем византијског утицаја на том простору, које доживљава свој врхунац у време владавине Василија II (976-1025) (Petrinec 2014, 89; Goldstein 2003, 33).

Досадашња проучавања архитектуре и историјских извора, као и археолошка истраживања, упутила су истраживаче на различите закључке о времену успостављања епископије у Расу. Својевремено је оснивање епископије у Расу у науци везано за време владавине бугарског цара Петра (927-969) (Popović 1999, 298; Коматина 2016, 90), при чему је циљ њеног оснивања било, поред политичког, и духовно покоравање Срба (Popović 1999, 298). Такође, недавно је изнета теза да је епископија у Расу успостављена у време српског кнеза Мутимира (Марковић, Војводић 2021, 38) али постоји и мишљење да је оно знатно старијег датума (Калић 1989, 14-16). У прилог тези да успостављање епископског седишта у Расу, као ни извођење накнадних грађевинских интервенција на цркви св. Апостола у Расу, не би могло да се припише Бугарима, сведоче стилски елементи који немају аналогије у решењима примењеним на простору Бугарске у периоду од IX до XI века, где се праћењем византијских, престоничких предлога као доминантан тип издваја тробродна базилика (Krautheimer 1965, 221-228; Кораћ, Шупут 1998, 209-218; Ćurčić 2010, 280-293). Овакво тумачење поткрепљују бројни примери које пружају престони градови Плиска и Преслав, при чему ће новину и промену постојећег тренда представљати постепен прелазак на нови тип цркава са основом у облику уписаног крста са куполом. Изузетак представља Округла црква која свакако својим димензијама и идејним решењем није могла да буде узор Рашком храму, већ је и сама настала праћењем константинопољских примера (Ćurčić 2010, 342).

Утицај Византије, који на посредан начин долази из Јадранског приморја у српске земље у залеђу, увиђа се како кроз избор архитектонског решења и првобитне декорације, тако и кроз откривене остатке материјалне културе. Освећење те цркве пратило је највероватније и постављање пронађених предњих страна два енколпиона у

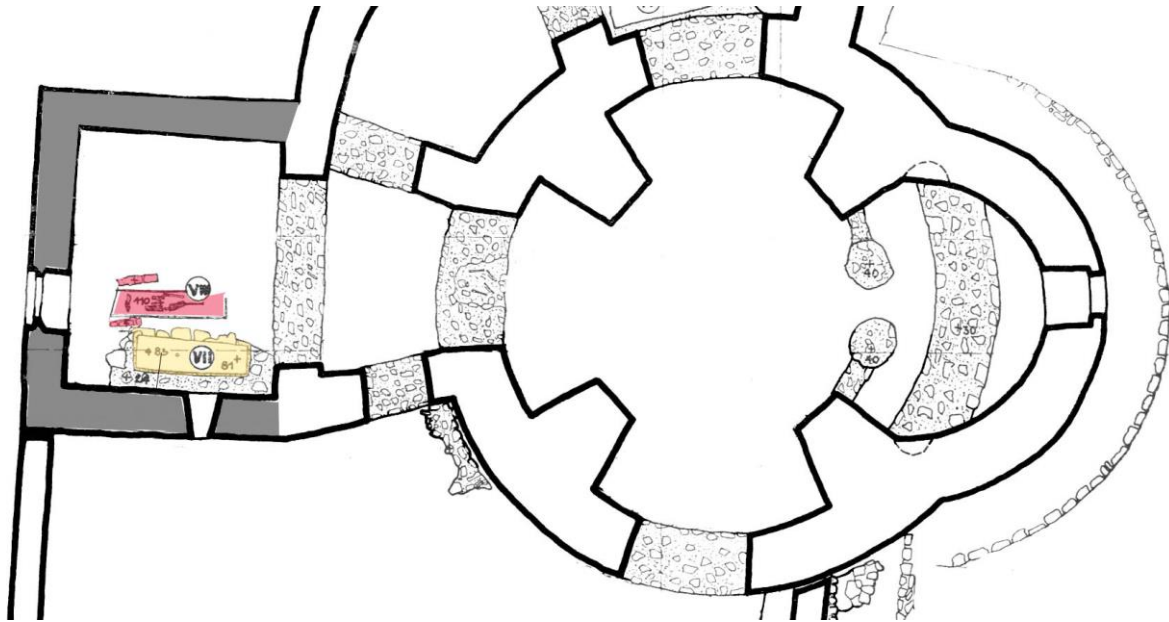
базу часне трпезе, док је поменути језичак, могао припадати неком од ктитора који је на основу ктиторског права био сахрањен у северном делу опходног брода (Војводић 2020, 261). Као што аналогни архитектонски примери не постоје на простору ране Бугарске државе, до сада нису пронађени делови појасних гарнитура у гробним целинама, то јест није била уобичајена пракса полагања појаса у гроб заједно са покојником (Lango, Patay-Horvát 2016, 581). Сви поменути археолошки налази друге половине X столећа, могли би да се доведу у везу са византијским културним кругом, те они, уз архитектонске одлике цркве и њеног живописа, указују на закључак да је дограђивање цркве са галеријама, куполом и опходним бродом, као и успостављање епископског седишта, подразумевало византијско присуство у Расу. Услови за такав подухват стекли су се поновним успостављањем византијске власти на Балкану током треће четвртине X века (Војводић 2020, 260). У том периоду долази до поменуте реорганизације тематског система, што је резултирало, између осталог, формирањем катепената у Расу након 971. године (Станковић 2015, 293).⁶³ Црква св. Апостола у Расу у овом периоду била је у непосредној вези са утврђењем на Постоњској градини (Калић 1988, 15; Popović 1999, 297-298, 103; Мркобрад 1997, 203-219). На основу свега претходно наведеног, чин успостављања епископије у Расу могао би да се доведу у везу са појачаним византијским присуством у време након 971. године (Војводић 2020, 260).

Новоосновано црквено средиште убрзо је ушло у састав бугарске цркве, највероватније у време Самуилове владавине, и то након његовог похода на Дукљу и Далмацију који је уследио између 997. и 999. године када, према савременим истраживањима, долази до покорвања српских држава (Коматина 2016, 82; Острогорски 1970, 148–157; Пириватрић 1997, 113). С обзиром да се рашка епископија не помиње у натпису насталом у периоду од 989. до 1002. године у апсиди такозване Велике цркве у близини Преспе на острву Св. Ахилија Ларишког (Коматина 2016, 84), она под јурисдикцију бугарске цркве највероватније улази непосредно пред крај X или на самом почетку XI века. Из тог разлога се епископија у Расу појављује међу епископијама које су охридском архиепископу додатно дароване повељом византијског цара Василија II из 1020. године, а које су у време цара Петра и у време Самуила држали бугарски архиепископи (Војводић 2020, 262). Другом повељом цара Василија II рашка епископија је 1020. године стављена под јурисдикцију охридске архиепископије, под чијим ће окриљем остати све до проглашења аутокефалности Српске православне цркве 1219. године.

Подаци о архитектури и живопису цркве који су прикупљени током досадашњих истраживања упућују на закључак да су на храму вршене вишекратне интервенције и у потоњој средњовековној историји, то јест након оснивања државе Немањића све до средине XV века и времена турске доминације. Део комплекса око цркве који се везује за период зрелог средњег века и у којем се налазила једна од светосавских епископија, функционисао је истовремено са црквом и двором у селу Дежева и тада је служио као место одржавања државних сабора (Калић 1988, 17-19). Може се такође утврдити да је негде између краја XIII и друге половине XV столећа цркви приздана спољашња припра. Основу за одређивање горње границе подизања приправе пружила су раније поменута археолошка истраживања спроведена у периоду од 1960. до 1962. године. Том приликом установљено је да је гроб VII у конструктивној вези са темељима нартекса, као и да је његов источни део делимично искоришћен приликом каснијег формирања гроба VIII (*Слика 21*). Покојник који је био сахрањен у млађој

⁶³ С обзиром да се епископија не помиње у *Notitiae Episcopatum X: Notitiae episcopatum*; Коматина 2016, 90, до оснивања могло је да дође неку годину касније.

конструкцији, то јест гробу VIII, држао је у шаши новчић Мехмеда Освајача кован 1462. године, те је на тај начин добијен *terminus ante quem* подизања нартекса (Љубинковић 1970, 191). Крајем XIV или на почетку XV века, подигнуто је и ново обзиђе комплекса (Марјановић-Вујовић 1985, 233-234). Овој фази припадала је и Грађевина II која је препозната као трпезарија, с обзиром на то да су у њеној унутрашњости пронађени остаци живописа. Са спољне стране поменуте грађевине откривена је отпадна јама са уломцима керамике израђене у периоду између XIII и XV столећа (Марјановић-Вујовић 1984, 244; 1986, 241). Додатне податке о простору северног дела порте пружиће поменута заштитна археолошка истраживања, обављана у три наврата током 2020. и 2021. године.

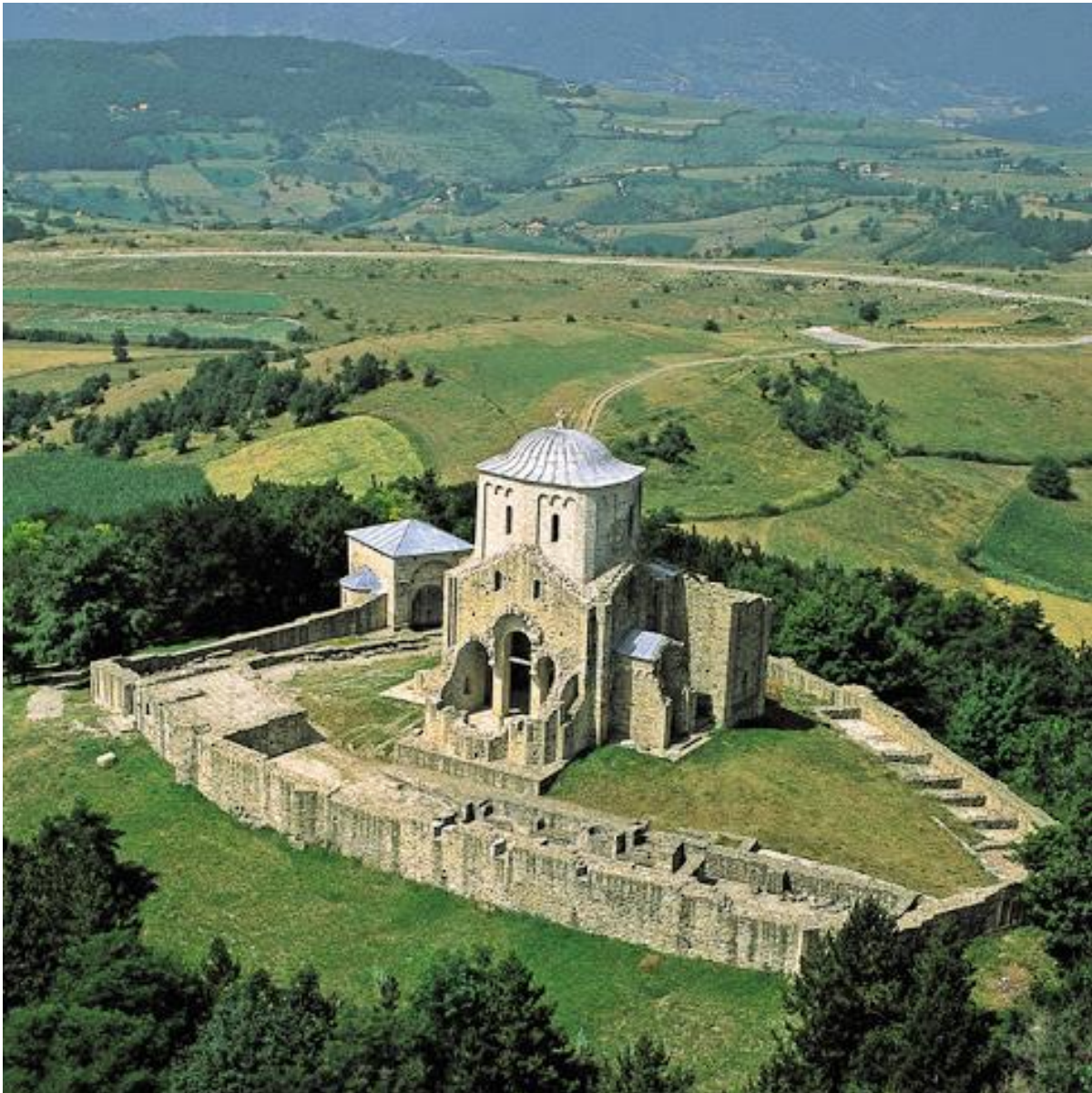


Слика 21 – Положај гробова VII и VIII у припрати Петрове цркве

Живот Петрове цркве у периоду османске владавине није нам у потпуности познат. Чини се да је она у једном тренутку запустела, међутим има и мишљења да се она крије под називом „Чатал-црква“ која се помиње међу хасовима Илијас-бега (Марковић, Војводић 2021, 60). Црква је највероватније и страдала у турској одмазди 1689. године након Аустријско-турског рата, о чему сведочи и спис дубровчанина Николе Бошковића који је у новопазарском крају живео током осме и девете деценије XVII века (Пантић 1972, 255-259; Поповић 1995/1996, 108). Према натпису изнад улазних врата у храм Св. апостола, њена обнова је извршена 1728. године за време патријарха Арсенија IV, када је у основи добила данашњи облик. Том приликом су обновљени зидови и сводови припрате и галерије, при чему је највећи број пролаза у цркви преправљен. Из истог периода потиче и под који је делимично изведен од средњовековних надгробних плоча, а највероватније је у склопу те обнове и тројни лук пред олтаром замењен јединственим луком (Нешковић, Николић 1961, 33). Такође, проширени су и пролази на западној, северној и јужној страни централног дела цркве. Почетком XIX века, највероватније 1835. године, изведена још једна значајна интервенција на цркви, када је од надгробних плоча изграђена велика припрата са јужне стране покривена дрвеном кровном конструкцијом (Нешковић, Николић 1961, 33-34).

3.2.2. Манастир Св. Ђорђа – Ђурђеви ступови

Недалеко од данашњег Новог Пазара, на узвишеној купи изнад десне обале Дежевске реке у атару села Врболази, налази се манастир Ђурђеви ступови. Како су католикон посвећен св. Ђорђу и околна манастирска здања били у великој мери разорени, убрзо након завршетка Другог светског рата су започети радови на обнови комплекса. Археолошка истраживања, предузета 1960. године од стране стручњака Народног музеја у Београду, трајала су три године, да би се након кратког прекида наставила 1968. и трајала све до 1982. године у организацији Завода за заштиту споменика културе из Краљева.⁶⁴



Слика 22 – Ђурђеви Ступови након прве конзервације, пре обнове
(<https://srpskaistorija.rs/2020/09/08>)

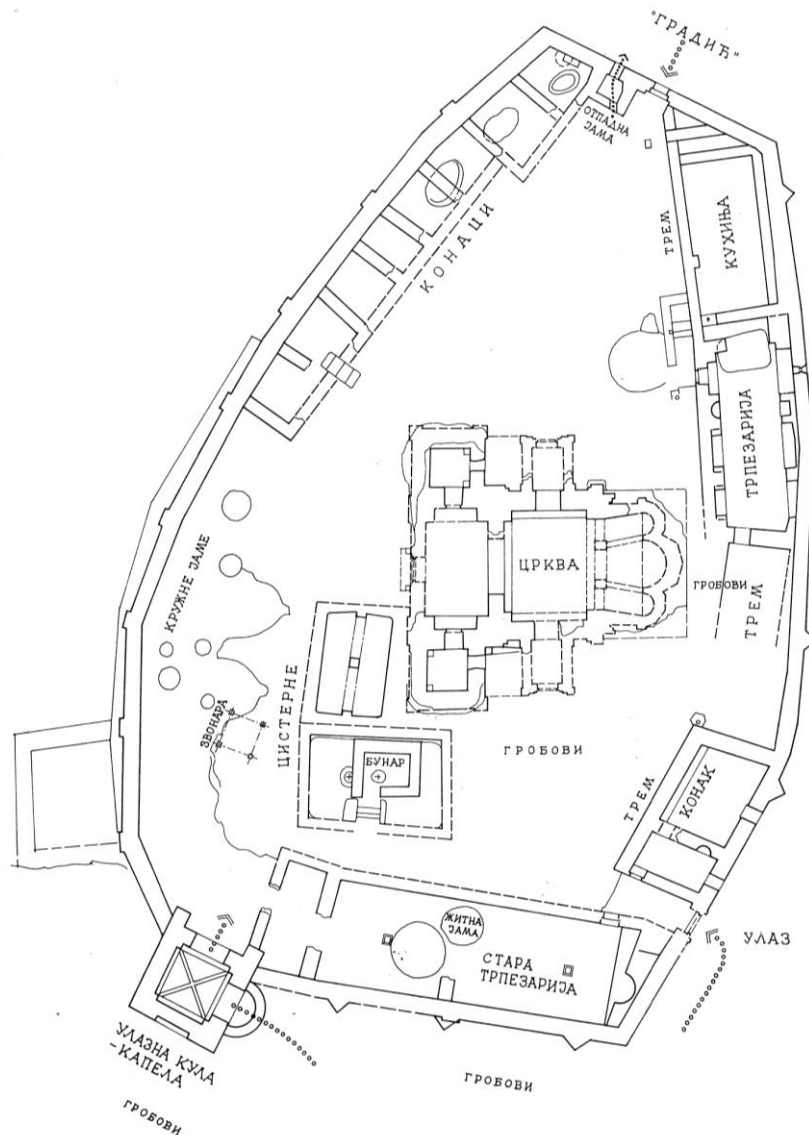
Упоредо са археолошким истраживањима текли су и радови на конзервацији архитектуре и живописа (Слика 22), које су спроводили стручњаци Републичког завода

⁶⁴ Извештаји са обављених истраживања нису објављени. Покретни материјал као и непотпуна документација смештени су у депоу Народног музеја у Београду: Зечевић, Радичевић 2001, 30.

за заштиту споменика културе (Нешковић 1975, 152). Током обављених истраживања откривени су делови ктиторског натписа који се налазио над западним порталом цркве, а који су откривени током археолошких истраживања комплекса, из кога сазнајемо да је црква завршена 6679. године од стварања света, то јест у другој половини 1170. или првој половини 1171. године (Нешковић 1975, 156; Нешковић 1977, 97; Милошевић, Нешковић 1987, 8). Разлози одабира овако истакнутог и неуобичајеног положаја за изградњу манастира могли би да стоје иза жеље Стефана Немање да за храм свецу који је услишио његове молбе и избавио га из окова и пећине у коју је бачен од стране своје браће (Стефан Првовенчани, 26-27), изабере најистакнутији положај у пејзажу Старог Раса. Поједини аутори избор локације за подизање манастира св. Ђорђа од стране великог жупана Стефана Немање повезивали са одређеним симболичким значењем подигнуте цркве, са одбрамбеним функцијама манастира насталог у времену сукоба са Византијом, као и покушајем стварања „домаћег верског центра у непосредној близини византијског епископског седишта у Петровој цркви“ (Милошевић, Нешковић 1987, 8). Како су показали резултати истраживања, разлог подизања Ђурђевих Ступова на овом положају није било постојање старијег храма.⁶⁵ Ипак, податак да северни зид припрате лежи над дечијим гробом упућује на закључак да се на истакнутом вису раније налазила некропола (Нешковић 1984, 15).

Црква св. Ђорђа у основи је једнобродна грађевина чији унутрашњи простор је подељен на три травеја. Припрата је правоугаоног облика и надвишена је полуобличастим сводом и наткривена кровом на две воде. Северно и јужно од припрате налазили су се улази у куле. Као и припрата, наос цркве има правоугаону основу. У његовим угловима подигнути су пиластри повезани луковима над којима је на пандантифима заснована купола са високим тамбуром. Северно и јужно од наоса налазе се два вестибула у које се улазило кроз портале. Троделни олтарски простор је био одвојен троделним луком од наоса и надвишен подужним полуобличастим сводовима и наткривен као и припрата кровом на две воде. На истоку се налази апсида која је изнутра полукружна а споља полигонална. Иако узор већег броја архитектонских решења Црква св. Ђорђа проналази у Цркви св. Николе у Куршумлији, коју је нешто раније подигао велики жупан Стефан Немања, њена спољна архитектура изведена је у духу романске архитектуре (Милошевић, Нешковић 1987, 18, 25). Чини се да је као и у случају Петрове цркве, комбиновање романских и византијских архитектонских облика имало за циљ стварање оригиналног архитектонског израза који краси ове храмове (Поповић 1994, 51; Зечевић, Радичевић 2001, 24).

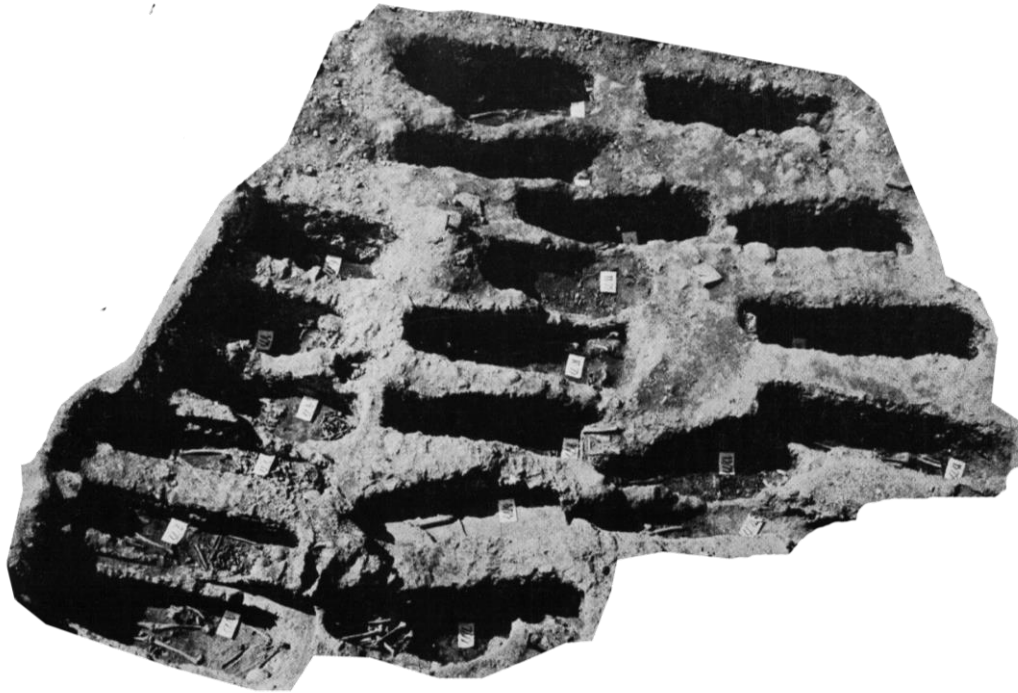
⁶⁵ Е. Зечевић и Д. Радичевић не искључују могућност да је старији објекат, уколико је постојао, могао да буде разидан у току изградње манастирског комплекса: Зечевић, Радичевић 2001, 24.



Слика 23 – Основа манастирског комплекса према Ј. Нешковићу
(према Нешковић 1984, 17, Цртеж 5)

Првој грађевинској фази манастирског комплекса припадала је и трпезарија на југу и две цистерне уз југозападни угао цркве (Слика 23), док се улаз у комплекс налазио на југозападној страни (Милошевић, Нешковић 1987, 8-10). У цистерни која се налазила западно од јужне куле цркве скупљана је вода која није била пречишћавана, док је у другој цистерни постојао систем за пречишћавање воде. Та друга цистерна била је дубље укопана и њени зидови обложени су дебелим слојем иловаче док је унутрашњост делимично била испуњена песком. Након пречишћавања вода је сакупљана у бунар озидан у њеном централном делу (Милошевић, Нешковић 1987, 28). У оквиру манастира постојали су и конаци чији су остаци сачувани једино на северозападној страни. У питању су биле спратне грађевине у чијим надземним деловима су се налазиле монашке келије док су у подрумима биле оставе за храну и пиће (Милошевић, Нешковић 1987, 31). Испитивањима обимног зида утврђено је да оригинални манастирски зид сачуван дуж западног дела комплекса и да је имао плитке правоугаоне пиластре са спољне стране, док су на другим деловима у каснијој фази зидови били ојачани троугаоним пиластрима (Нешковић 1977, 99). Током истраживања није установљен положај економских просторија манастира, већ је претпостављено да

би оне могле да се налазе на равнијем простору са северне стране који се данас назива Градић, док је у самом комплексу, у његовом северозападном делу, претпостављено постојање ковачнице (Нешковић 1975, 151). У време владавине краља Драгутина (Ђурић 1967, 131-137), долази до извођења обимних грађевинских радова у комплексу. У том периоду улазна кула на југозападу претворена је у капелу, нови улаз је отворен на југоисточној страни, док је уз источни обимни зид изграђена нова трпезарија са кухињом (Милошевић, Нешковић 1983, 10). Краљ Драгутин, као други ктитор, након смрти 1316. године сахрањен је у Ђурђевим Ступовима. У оквиру манастирског комплекса, осим у унутрашњости цркве сахрањивање је вршено југоисточно од храма. Грбови укопавани у стену (Слика 24), коришћени су за сукцесивно сахрањивање. (Нешковић 1984, 19, сл. 9). У грбовима није било налаза.



Слика 24 – Грбнице откривене јужно од цркве Св. Ђорђа
(према Нешковић 1984, Слика 9)

На основу резултата досадашњих истраживања чини се да након доласка Османлија комплекс није страдао, већ је у периоду од средине XV и током XVI столећа обновљена зграда старе трпезарије од које је начињена спратна грађевина са дрвеном међуспратном конструкцијом и житном јамом у подрумском делу (Милошевић, Нешковић 1987, 31). У оквиру те интервенције обновљена је и трпезарија са кухињом из времена краља Драгутина. Обе просторије су наткривене подужним сводом, при чему је кухиња имала спратну конструкцију. У оквиру те интервенције настало је и степениште у дворишном делу, камени банци у нишама трпезарије и трем са њене јужне стране (Милошевић, Нешковић 1987, 31). Поред улаза у манастир подигнут је југоисточни конак (Милошевић, Нешковић 1987, 10). Највећи део тих радова изведен је у другој половини XVI века.

За разлику од остатака архитектуре који су у више наврата публиковани и интерпретирани, извештаји о археолошким истраживањима и техничка документација о обављеним ископавањима остали су изван увида стручне јавности. Својевремено, обједињено је публикован керамички материјал откривен у оквиру комплекса у циљу стицања опште слике, то јест сачињавања приказа врста и облика коришћених

керамичких посуда (Зечевић, Радичевић 2001, 29-30). Изузев ретких посуда које би могле да се припишу првој фази манастирског комплекса (Зечевић, Радичевић 2001, 34), док остали уломци грнчарије показују опште карактеристике позносредњовековног српског грнчарства XIV и XV века. Откривени примерци грнчарије не доносе суштинске промене у времену након османских освајања ни у периоду XVI и XVII века, те у том смислу сведоче о континуираном функционисању производње на локалном нивоу и у периоду османске власти (Зечевић, Радичевић 2001, 35, 67).

Такође, историјски извори, то јест дефтери из најранијег периода османске владавине, не пружају довољан број података с обзиром да манастири у њима нису пописивани под истима називима какви су коришћени у средњем веку. Како поједини аутори сматрају, манастир Ђурђеви Ступови могао би да се поистовети са црквом Чатал (Зиројевић 1984, 103-104), међутим, ова теза мање је вероватна с обзиром да се он помиње на простору нахије Трговиште (Hadzibogović, Handžić, Kovačević 1972, 5). Одређене податке о броју монаха и животу манастира током XVI и XVII века пружају путописи (Зечевић, Радичевић 2001, 26-27).

Манастир бива напуштен током аустријско-турских ратова 1688. године, када долази до највећег разарања црквених споменика на простору око Новог Пазара. Том приликом је био запаљен и разнет је његов кровни покривач од олова, при чему је у пожару страдала и већина манастирских грађевина (Милошевић, Нешковић 1983, 10). Убрзо након што је манастир Ђурђеви ступови запустео, услед све чешћих и Новом Пазару ближих превирања у оквиру Аустријско-турског рата, започето је подизање камених бастионих фортификација новопазарске тврђаве. На основу писма пећког патријарха Мојсија из 1722. године сазнајемо да је том приликом за грађење бедема коришћен камен од урушених здања манастирског комплекса (Грујић 1913, 125-126). Иако је енергична реакција патријарха привремено зауставила даљу разградњу манастирског комплекса, он је често у потоњим вековима услед повољног стратешког положаја на којем се налази служио као војно упориште. Током 1912. године, у оквиру српско-турског рата, у склопу Првог балканског рата, српске трупе су бомбардовале положаје турских јединица у оквиру манастирског комплекса са оближњег узвишења Соколовице (Милошевић, Нешковић 1987, 11). Рушење манастира настављено је и у време Другог светског рата од стране окупационих власти, када је поново одношен материјал у сврху дограђивања новопазарске тврђаве (Милошевић, Нешковић 1987, 11), док су археолошки слојеви додатно поремећени пошумљавањем порте након завршетка рата (Милошевић, Нешковић 1987, 62).

3.2.3. Манастир Св. Тројице – Сопоћани

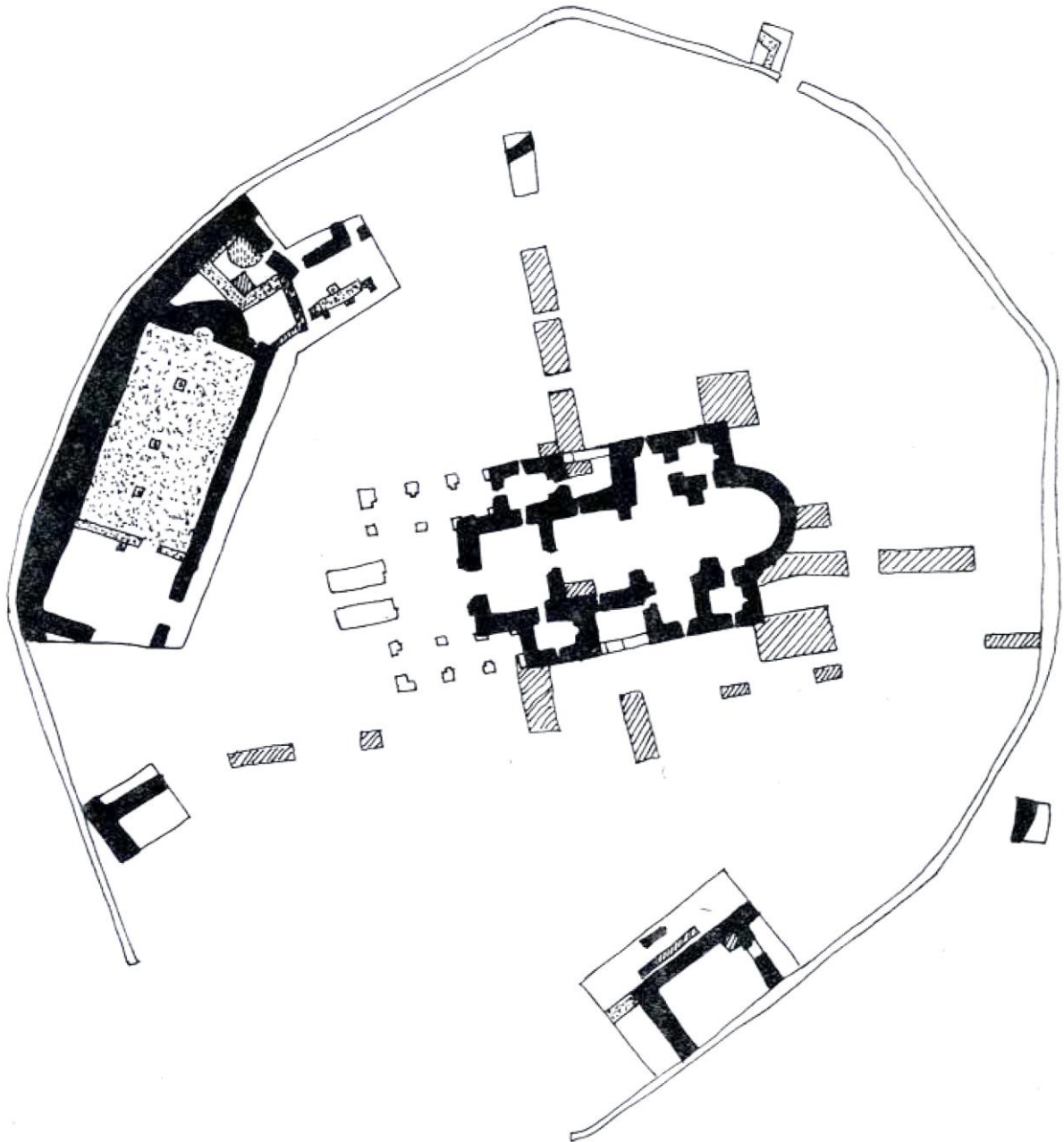


Манастир Сопоћани, задужбина краља Уроша I (1243-1276), подигнут је у атару села Дољани, на заравни усеченој у падине Велике Планае, недалеко од изворишта реке Рашке. У централном делу комплекса налази се католикон посвећен Светој тројици чија тачна година завршетка зидања није позната, али је завршетак живописања храма опредељен у период између 1263. и 1268. (Ђурић 1963, 27), то јест 1270. године (Кандић, Милошевић 1994, 6), док поједини истраживачи осликавање датују нешто касније у период 1272. до 1276 (Николић 1980, 74-75, 84-85; Чанак-Медић, Тодић 2013, 118). Није познато када је подигнута спољна припрата са звоником која је била осликана између 1338. и 1346. године, у време владавине краља Душана (Кандић, Милошевић 1994, 6). Археолошка истраживања, започета 1973. године у оквиру ширег конзерваторско-рестаураторског подухвата (Слика 25), пружила су значајне податке о животу манастира током средњег века и периода османске владавине (Јуришић 1977, 63-66; Кандић 1984, 7).

Током обављених радова испитани су темељи цркве, којом приликом је у његовој најнижој зони код апсиде пронађен отисак дрвеног крста 0,8 x 0,6 метара. Као што је истакнуто на примеру Петрове цркве, пракса усађивања крста, уз молитву, при зидању и освећењу црква дефинисана је правилима VII васељенског сабора (von Hefele 1910, 781-782; Кандић 1978, 13). Такође, истражени су остали објекти у комплексу, постављени уз обимни зид полигоналне основе који је затварао комплекс. Монументална манастирска трпезарија, у основи правоугаона са слободном апсидом на истоку, налазила се на западној страни, наспрам улаза у цркву. Њена дужина износила је 25 метара и над њом је постојао спрат чију конструкцију је носила колонада у централној оси просторије. Била је украшена живописом и каменом пластиком клесаном од пешчара. Северно и јужно од цркве налазили су се објекти у чијим су приземљима постојале оставе, док су монашке келије биле на спрату. Таква врста организације простора била је релативно честа у српским средњовековним манастирима (Мојсиловић 1981, 33). Ови објекти имали су по свему судећи две фазе које се разликују по величини, начину градње и распореду просторија. О постојању трема испред њих сведоче откривене камене базе за дрвене стубове. Поједине просторије су на основу покретних налаза окарактерисане као суваче,⁶⁶ кухиње, оставе

⁶⁶ Места на којима се помоћу ручних млинова млела со и жито.

и тако даље. Капије кроз које се приступало манастирској порти налазе се на југозападној и североисточној страни (Јуришић 1977; Кандић 1978).

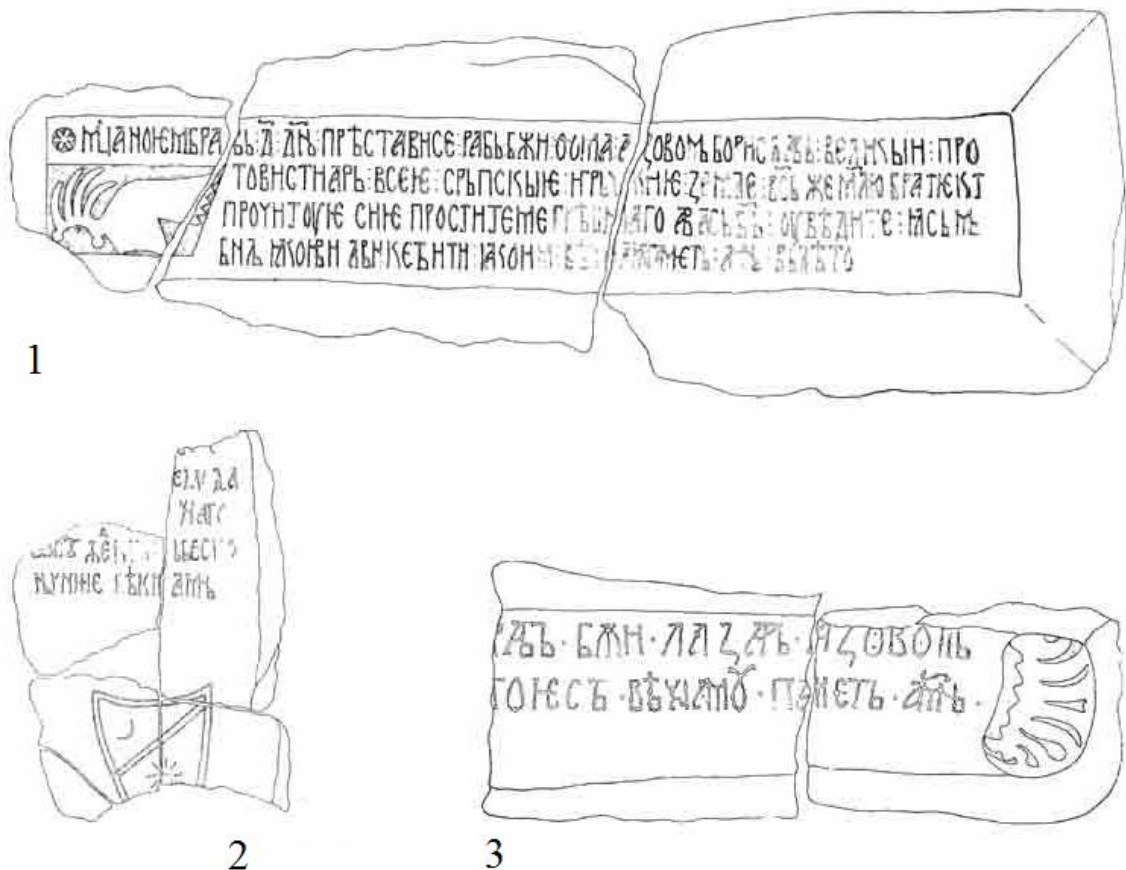


Слика 25 – Ситуациони план комплекса манастира Сопоћани након истраживања обављених седамдесетих година XX века (према Јуришић 1977, 67)

На основу резултата археолошких истраживања установљено је да је манастир први пут страдао након Косовске битке, о чему сведоче новчићи Вука Бранковића и његовог властелина Јакова у најнижем слоју паљевине северног конака (Јуришић 1983, 182-183; Кандић 1978, 25). Грађевине у комплексу су убрзо обновљене и том приликом је услед несигурности која се појавила са приближавањем Османлија дограђен главни улаз уз који је подигнута кула и постављена двострука капија (Кандић 1984, 23; Кандић, Милошевић 1994, 7). Такође, током те обнове долази и до преуређења трпезарије, у оквиру којих је отворен мањи пролаз поред апсиде, постављен под од камених плоча, док је у њеном западном делу преграђен мањи простор у који је

смештено велико огњиште са калотом – мађупница (Јуришић 1977, 65; Кандић 1978, 18-19; Кандић, Милошевић 1994, 24).

Манастир је наставио да постоји, додуше са малим бројем монаха, и након коначног пада под османску власт (Зиројевић 1990, 138), да би крајем XVI и почетком XVII века доживео нови велики полет градитељске активности. Црква је том приликом добила нови кров, преправљени су спољна припрата и звоник и сви објекти у комплексу су обновљени. Ове обновљене грађевине одликују каменорезачки детаљи вешто изведени у пешчару (Кандић, Милошевић 1994, 7). Као и други храмови на простору око Новог Пазара, Сопоћани су страдали 1689. године. Тада су Османлије са цркве скинуле олово, те су као и у другим бројним примерима зидови и живопис остали директно иложени атмосфералијама.



Слика 26 – Надгробне плоче из сопоћанске порте: 1) плоча Томе Борислава; 2) плоча са представом штита; 3) надгробна плоча Лазара (према Филиповић 1983, 43, 48, 50, Табла II, VI, VII)

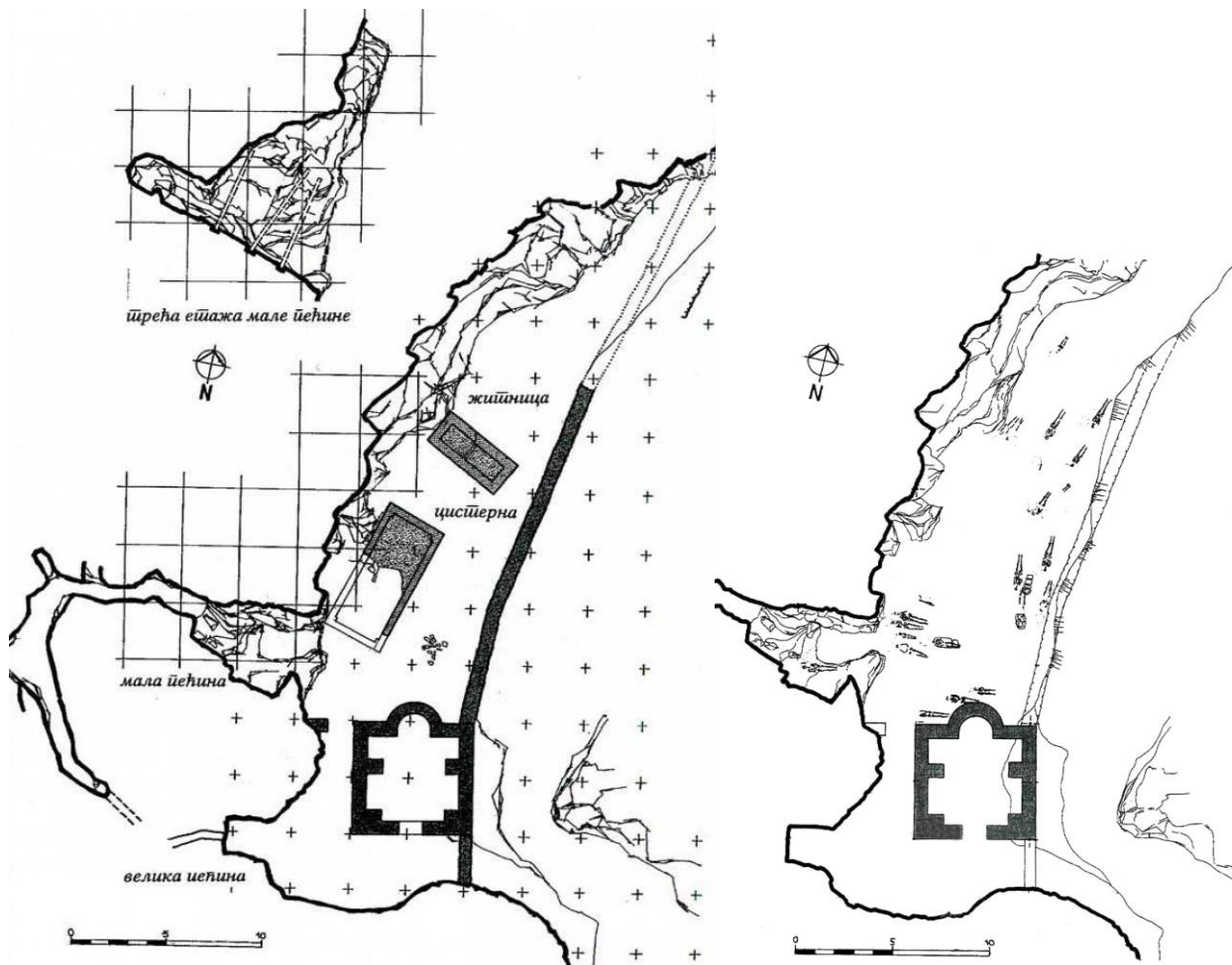
Главна манастирска црква током средњег века представљала је маузолеј краљевске породице те су у њој сахрањени краљева мајка Ана Дандоло, отац краљ Стефан Првовенчани, и брат од стрица велики кнез Ђорђе, као и нешто касније сам ктитор (Кандић, Милошевић 1994, 6). Сахрањивање је вршено и око католикона, а како су показали резултати археолошких ископавања сопоћанска некропола има изразито монашки карактер с обзиром на то да приликом истраживања није откривен велики број налаза. Нажалост, током конзерваторских радова који су претходили, биле су померене све плоче које су се налазиле у порти иако су поједине носиле веома значајне натписе, али и представе хералдичких мотива (Слика 26), које сведоче о сахрањивању припадника породица средњовековне српске властеле (Филиповић 1983). С тиме у вези

издваја се гроб 24, у којем је откривено 20 малих калотастих дугмета, од којих је по осам служило за закопчавање оба рукава, док су преостала четири откривена у пределу груди (Јуришић 1977, 64).

3.2.4. Пећински манастир св. Архангела Михаила

Пећина-испосница у оквиру које је током друге половине XII века био формиран манастир св. Архангела Михаила (Ковачевић 1977, 8; Бошковић 1977, 21-22; Поповић, Поповић 1998, 26), налази се непосредно испод касноантичке и средњовековне тврђаве на локалитету Градина изнад Пазаришта. Најранији помен пећине испод тврђаве Рас могао би да потиче из Житија Симеона Немање од Стефана Првовенчаног, где се, као што је претходно истакнуто, наводи да су Стефана Немању његова браћа после подизања Цркве св. Николе у Куршумлији заробила и бацила у камениту пећину (Стефан Првовенчани, 26-27). Још један помен који би могао да се доведе у везу са манастиром налазимо у Вукановом јеванђељу, где се помиње да је оно писано у *Пећини* у *градџи Рашки* (Стојановић Љ. 1982, 5; Марјановић–Душанић 1994, 201- 202).

Археолошка истраживања пећинског манастира у Расу трајала су у периоду од 1974. до 1977. године под руководством Ђ. Бошковића (Бошковић 1977; Бошковић 1979; Поповић, Поповић 1998, 15). Комплекс се састојао из две пећине које су биле затворене и оспособљене за становање. На улазу у „Велику пећину“ налазила се црква која је била само делимично очувана. Била је зидана од ломљеног и притесаног камена повезаног кречним малтером, док су прислоњени луци и свод били изведени од сиге. Изнад западног и јужног дела цркве, на стени, виде се коси и доста дубоко усечени жлебови који су служили за прихватање кровне конструкције цркве (Бошковић 1977, 18; Поповић, Поповић 1998, 21-22). Како су показали резултати истраживања, унутрашњост цркве била је прекривена живописом својственим за крај XII и почетак XIII века. Остаци живописа откривени су и на јужној литици стене у виду правоугаоног поља на којем је, по свему судећи, био представљен лик патрона – св. арханђела Михајла (Поповић, Поповић 1998, 24). Поред наведених здања, манастирском комплексу припадале су и испоснице које се налазе на литицама јужно од цркве на локалитетима „Орлове пећине“ и „Очи разбоја“, а највероватније и у оквиру „Јукове пећине“ на обронцима Оцева на наспрамној обали реке Рашке (Kalić, Mrkobrad, Petrošević 1976; Ковачевић 1979; Митровић 1982; Поповић, Поповић 1998, 28-32).



Слика 7 – Пећински манастир Св. арханђела Михаила, основа првобитног комплекса (лево); некропола XIV и XV века (десно) (према Поповић, Поповић 1998, 21, 35, Сл. 3, Сл. 14)

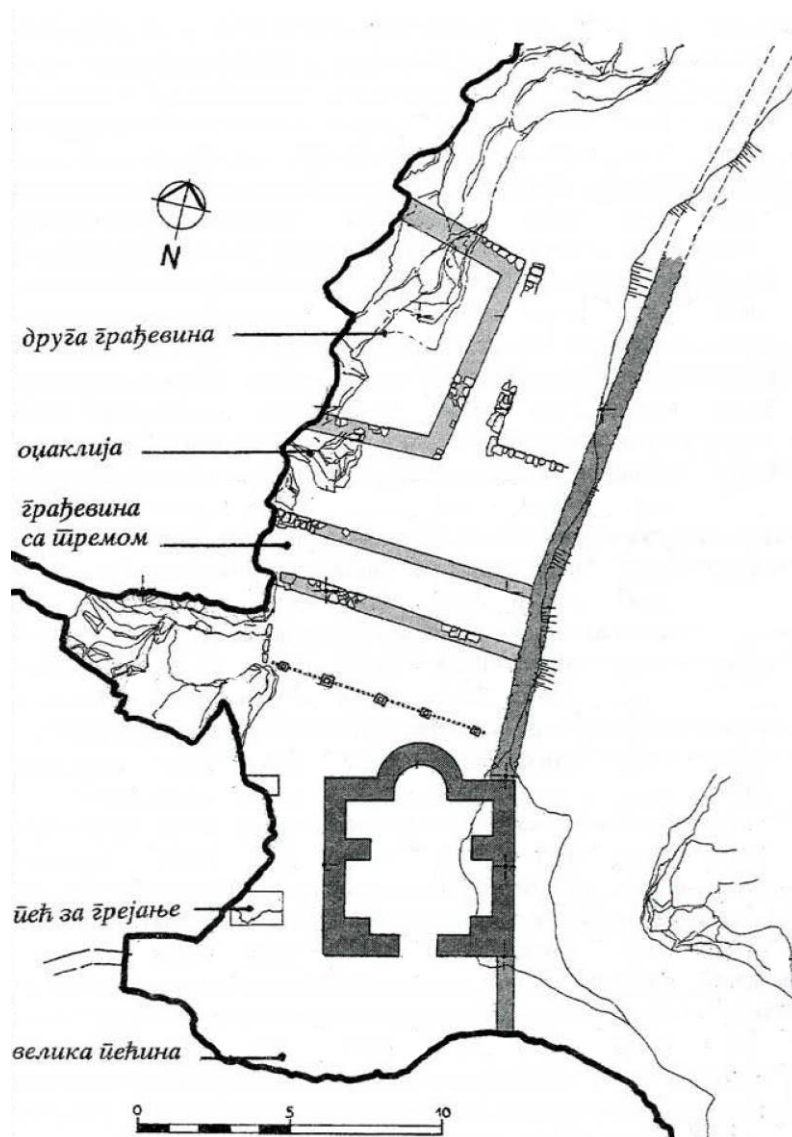
Унутрашњост „Велике“ и „Мале пећине“ истражена је до нивоа стене. Остаци најстаријег слоја коришћења манастирског комплекса су веома ретки с обзиром на подлогу на којој је било тешко наслојавање и своде се махом на уломке лонаца, који су по својим типолошким одликама истоветни са онима из слојева XII века из тврђаве на Градини, као и нешто истовремених гвоздених предмета (Поповић, Поповић 1998, 26). У „Великој пећини“ откривени су остаци огњишта, као и две јаме у нивоу пода. Оне су биле затворене жутом песковитом земљом и ситним каменом и у њиховој испуни није било археолошког материјала. Такође, наспрам југозападног угла цркве откривени су остаци пећи зидане ломљеним и притесаним каменом (Бошковић 1977, 16-17). „Мала пећина“ била је нешто ужа у основи али виша и шири у горњим нивоима. Имала је три спратне конструкције чији остаци су препознати на основу уклесаних лежишта за дрвене греде у стени (Бошковић 1977, 17). Током обављених истраживања установљено је постојање два хоризонта коришћења који су били раздвојени слојем наплавине (Бошковић 1977, 18)

На платоу испред пећина откривени су остаци још неколико објеката који би могли да потичу из прве фазе манастирског комплекса као и мања некропола која их негира (Слика 27). У једном од објеката препозната је цистерна, о чему сведочи дебео слој масног малтера са туцаном опеком који се налазио над њеним подом. Он је био поправљан, што сведочи о дужем времену употребе (Бошковић 1977, 20). Поред ње се

налазила житница чији под је био обложен дебелим слојем малтера без додавања туцане опеке (Бошковић 1977, 20).

Како је првобитно предложено, до рушења овог комплекса могло је најраније да дође или након битке на Косову пољу или након пада Деспотовине (Бошковић 1977, 23), након чега је комплекс запуство и започето је формирање некрополе. Са друге стране, постоје и опречна тумачења, у којима се на основу анализа археолошких налаза откривених у пећинском комплексу, као и оних из околних пећина испосница, закључује да су све оне напуштене најкасније у првим деценијама XIII века (Поповић, Поповић 1998, 34). У периоду између XV и XVI века над урушеним остацима ова два објекта настала је поменута некропола (Поповић, Поповић 1998, 38). У већини гробова констатована је употреба дрвеног ковчега приликом полагања покојника, док су покојници ређе били ограђени плочастим каменом, који највероватније служио за учвршћивање покривних дасака. У гробовима махом није било прилога, а изузетак представља стаклена посуда »манасијанског типа« уз главу покојника сахрањеног у гробу бр. 7. Овакве посуде углавном су датоване у XV век, мада њихова нешто ранија појава, као ни дуже трајање нису искључени (Јовановић 1989, 100-101). Над гробом бр. 15 налазила се надгробна плоча са шематизованом представом људске фигуре какве се налазе на Трговишту (*Слика 46*) и одређене су широко у период од XIV до XVI века (Ердељан 1996, 92-94). Како је претходно уочено, занимљива појава, која за сада остаје без утемељеног објашњења, уочена је у односу на оријентацију гробова, на основу које се издвајају две различите групе гробова (Поповић, Поповић 1998, 36). Једна скупина од десет гробова ближих цркви има правилну оријентацију запад-исток, док остали гробови, чијим укопавањем је поремећена некадашња житница, као и на простору између оградног зида и цистерне, имају правац југ-север. Они прате оријентацију цркве, али одступају од регуларне оријентације. Сви гробови укупани су у слој рушења старије фазе комплекса (Поповић, Поповић 1998, 36). С обзиром да су на некрополи откривани женски и дечији скелети претпостављено је да су је формирали мештани Трговишта (Бошковић 1977, 23).

Археолошка истраживања пружила су податке о томе да је манастир био у потпуности обновљен највероватније током друге половине XVI века (*Слика 28*) (Бошковић 1977, 20-23; Поповић, Поповић 1998, 39). Стара манастирска црква том приликом је изнова осликана, о чему сведоче бројни уломци фресака који се разликују од оних оригиналних како по дебљини и саставу фреско малтера, тако и квалитетом колорита и искоришћеним сликарским техникама (Поповић, Поповић 1998, 38). У „Великој пећини“, наспрам југозападног угла цркве, током ове обнове сазидана је пећ од притесаног камена. Њој је највероватније припадало и неколико пећњака који су откривени у непосредној близини. У предњем делу приземља „Мале пећине“ откривени су остаци огњишта које је зидано каменом, док су се главна здања обновљеног комплекса налазила на заравни окапине. Остаци откривених зидова рађени су од ломљеног камена који је био повезан веома трошним малтером (Бошковић 1977, 17-23).

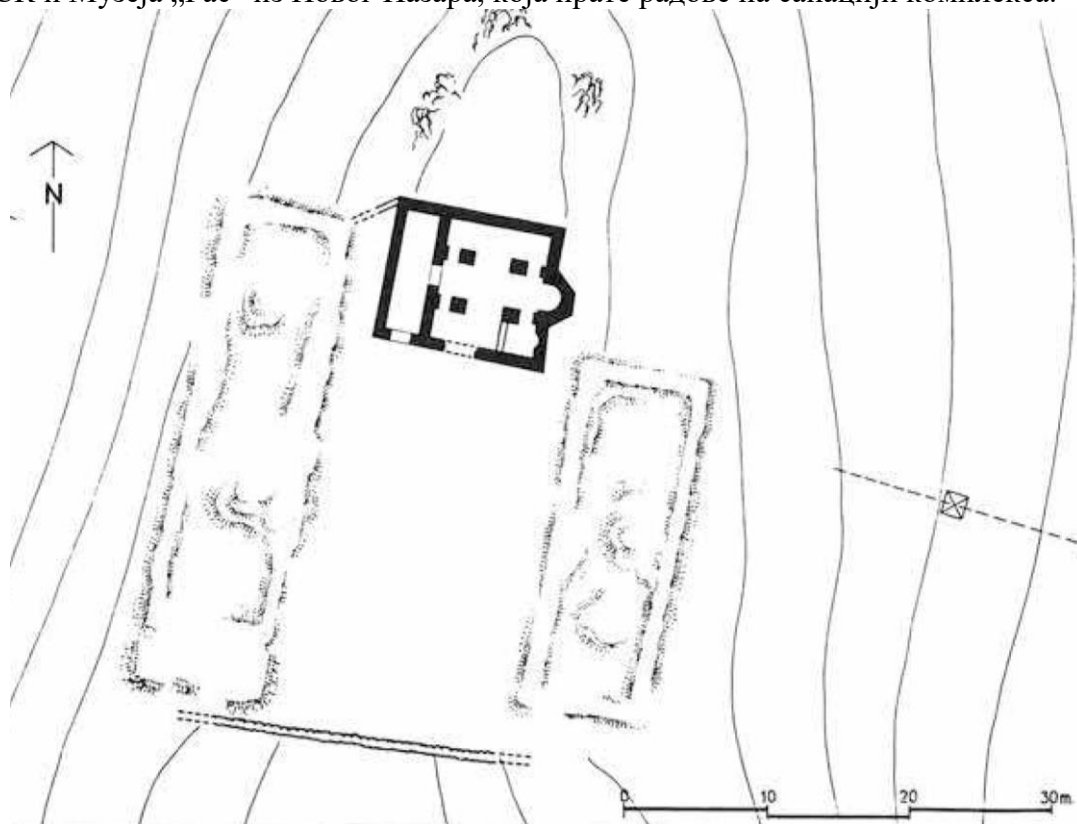


Слика 28 – Манастир Св. арханђела Михаила, основа након обнове у XVI веку (према Поповић, Поповић 1998, 37, Сл. 15)

На основу досадашњих истраживања могуће је закључити да је пећински манастир св. архангела Михаила изнад Пазаришта следио организацију оновремених лаври, насталу заслугом великих пустињских отаца који су успешно уравнотежили два наизглед супротстављена приступа монаштву, општежиће и анахорезу. Средиште манастира са црквом и могућом трпезаријом у простору „Велике пећине“ чувало је преимућство киновије, док су монаси опредељени за исихију налазили своје место у одвојеним монашким келијама повезаним стазама. У средиште лавре долазили су у суботу увече, на вечерњу службу, док би у недељу узимали учешће у литургији и заједничком обеду. Након тога монаси исихасти би се поново повлачили у келије, где су се поред посвећивања молитви бавили и мануелним радом, као и преписивањем и украшавањем књига. Како је, без сумње, кључно усмерење српском монаштву, у организационом али и духовном погледу, дао Сава Немањић, можемо претпоставити да је поред успостављања оваковог система на Атосу, подизањем Карејске испоснице уз Хиландарски католикон, а затим и у Студеници, управо он могао барем идејно учествовати и у формирању манастирског комплекса св. Архангела Михаила у Расу (Поповић, Поповић 1998, 56-57).

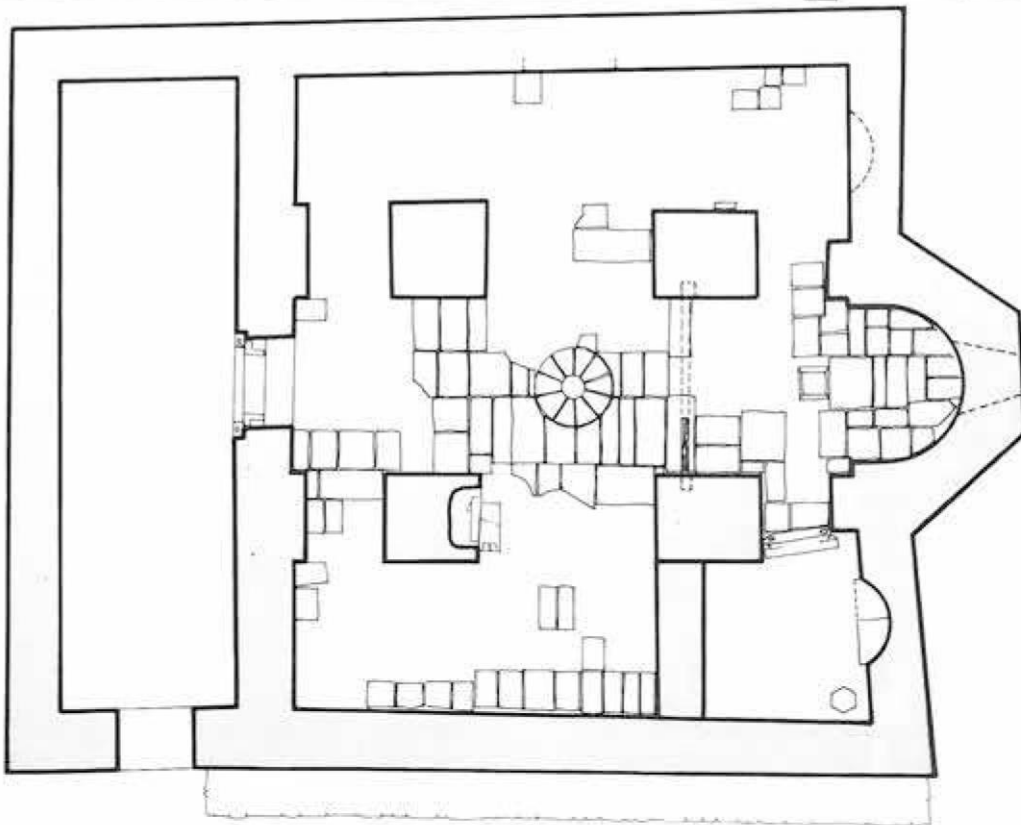
3.2.5. Манастир Св. Варваре – Рељина градина

Остатаци манастира у атару села Лукоцрево привлачили су пажњу путописаца још средином XIX века. Тако је руски историчар и путописац А. Гиљфердинг записао народно веровање да се на том месту налазила кула у којој је живео Реља од Пазара или Реља Крилатица. Током свог обиласка Гиљфердинг је увидео и остатке грађевине од белог камена за коју је претпоставио да представља остатке Хрељине породичне цркве (Гиљфердинг 1972, 133-134). Његов опис привукао је пажњу и С. Новаковића који је у описаним остацима видео рушевине двора непознатог властелина из времена Немањића (Новаковић 1911, 13). Крајем прве половине XX века локалитет је у два наврата обишао и П. Ж. Петровић који је први извршио идентификацију рушевина са манастиром св. Варваре (Петровић 1984, 163-165; Поповић 1996, 95-96). Крајем XX века, манастирски комплекс у атару села Лукоцрево, на рту косе која се од брда Шанац спушта према северу, претрпео је делимична оштећења приликом грађења далековода. Радови су заустављени реакцијом Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, с обзиром да је уочена неопходност спровођења археолошких истраживања на локалитету. Она су започета 1987. године. У току наредне године је откривена целокупна црква, након чега су 1989. године испитани њени темељи, док су допунска истраживања гробова у северном броду и припрати обављена 1994. године (Слика 29) (Поповић 1988; Поповић 1988б; Роровић 1990; Поповић 1996, 97). Нешто касније, у периоду између 2004. и 2006. године, настављена су истраживања манастирског комплекса, у оквиру којих је истражен његов западни и делимично јужни део (Брмболић, Премовић-Алексић 2004; Премовић-Алексић 2015, 219-221). У тренутку писања тезе обављају се и допунска археолошка истраживања од стране стручњака РЗЗСК и Музеја „Рас“ из Новог Пазара, која прате радове на санацији комплекса.



Слика 29 – Ситуациони план манастирског комплекса на Рељиној градини (према Поповић М, 1996, 95, Сл. 1)

Црква откривена у оквиру манастирског комплекса на Рељиној градини имала је основу у облику уписаног крста са четири масивна ступца који су носили куполу (Слика 30). Храмови са оваквом основом нису уобичајени на простору рашке жупе. Зидан је од ломљеног и притесаног камена пешчара релативно слабо везаног белим кречним малтером, док су лукови и сводови рађени од сиге. Апсида храма била је споља трапезаста а изнутра полукружна, док се са западне стране храма налазио релативно узак нартекс. Улаз се налазио са јужне стране, док је између нартекса и наоса постојао портал чији су делови откривени у шуту. На подним плочама уочени су и остаци дрвене олтарске преграде. Северно и јужно од олтара налазили су се проскомидија и ђаконикон, с тим што је ђаконикон био накнадно одвојен од јужног брода једним познијим зидом. Поред остатака портала у масивном шуту који је испуњавао унутрашњост цркве откривени су и делови профилисаног венца који је потицао са куполе, чирака и посуде за освећену воду, подних плоча од белог мермера чији отисци су уочени у малтерној подлози пода, као и делови амвонске розете чији је централни круг откривен у средишњем делу поткуполног простора *in situ*. За разлику од пода у централним деловима цркве, у ђаконикону је попличање било изведено од шестоугаоних подних опека. Испод равни малтерне подлоге пода откривени су низови керамичких цеви, у јужном броду два у северном броду један, као и већи керамички лонци испод средишње плоче амвонске розете и у северном броду, који би могли да имају акустичну функцију (Поповић 1996, 99-98; Поповић 1988, 141).



Слика 30 – Манастирска црква Св. Варваре (према Поповић М 1996, 97, Сл. 2)

Веома значајно откриће представљају остаци архијерејског трона који се налазио у конструкцији југозападног ступца и по свему судећи је подигнут истовремено са црквом. Основа његове конструкције била је израђена од пешчара, док су делови рађени од белог мермера проналажени у шуту. Један фрагмент носио је име рашког митрополита Силвестра (Поповић 1988, 142). Над првобитним троном налазила се

конструкција од белог мермера у виду балдахина чији делови су остали очувани уз источну страну ступца. Посебна пажња и обради посвећена је предњој плочи конструкције трона, која је клесана од белог мермера у виду перфориране транзене са сложеним геометријским орнаментом. Поред поменуте деокорације уз горњу и доњу ивицу плоче био је уклесан ктиторски натпис рашког митрополита Силвестра који је датован у 1579. годину (Поповић 1987, 217; Поповић 1996, 100-102).

Поред делова камене пластике у шуту су откривени и делови живописа који су хронолошки опредељени у другу половину XVI и прве деценије XVII века (Поповић 1988, 142). С обзиром да су зидови били сачувани и до висине од два метра, на појединим местима остали су очувани делови представа као и геометријска декорација сокла (Поповић 1996, 102-104). Значајно је истаћи да су једино у ниши ђаконикона уочена два слоја живописа (Поповић 1996, 104-105). Такође, у шуту који је испуњавао унутрашњост храма откривена је и мања количина археолошког материјала, попут коштаних украса намештаја обрађених на стругу, какви су откривени и током истраживања у порти Петрове цркве, затим металних окова, уломака грнчарије и окулуса (Поповић 1996, 105, *Сл. 16, 17*).

Како су показали резултати археолошких истраживања, подизању манастирског комплекса претходила је средњовековна некропола, о чему сведоче открића скелета испод равни пода, који су били поремећени укопавањем темеља цркве. Овај старији хоризонт сахрањивања опредељен је на основу откривених надгробних плоча и уломака грнчарије у крај XIV и почетак XV века (Поповић 1996, 107, 109). Зараван на којој је манастир подигнут је вештачки формирана засецањем и нивелисањем терена и подзидом на јужној страни комплекса, који је формиран од крупних блокова полупритесаног камена (Поповић 1996, 95, 106; Брмболић, Премовић-Алексић 2004, 263-264). Уз конструкцију подзида није постојао зидани објекат већ је претпостављено постојање дрвене конструкције (Поповић 1996, 106) која је касније на основу открића подница две калотасте пећи и веће количине црепуља и керамичких лонаца за припрему хране протумачена као кухиња (Брмболић, Премовић-Алексић 2004, 264). Овај објекат био је повезан преко трема са јужним делом западне просторије који је препознат као трпезарија (Брмболић, Премовић-Алексић 2004).⁶⁷ Јужни део трпезарије имао је апсиду и нишу правоугаоне основе. Северно од трпезарије, у оквиру истог објекта, налазила се подрумска просторија у коју се улазило помоћу степеништа са северне стране. Над њом је постојала етажа којој се приступало из трпезарије. Керамички материјал који је откривен приликом истраживања поменутих просторија налази своје директне аналогije у материјалу откривеном током истраживања Трговишта и Ђурђевих Ступова (Брмболић, Премовић-Алексић 2004, 266-268). Објекат откривен на источној страни комплекса изграђен је много репрезентативније и чинило га је неколико просторија. У питању је здање које је имало подрум и горњу етажу а улаз се налазио са северне стране. Спољни зидови оба објекта чинили су обзиће манастирског комплекса (Премовић-Алексић 2015, 219-221). Прелиминарне опсервације истраживача М. Поповић, да су помоћне грађевине у комплексу биле изведене у виду спратних здања са тремовима ка унутрашњости (Поповић 1996, 95, 106), потврђена су и каснијим истраживањима (Брмболић, Премовић-Алексић 2004). Улаз у комплекс претпостављен је на североисточној страни, између олтарске апсиде и источне грађевине, док је остављена могућност постојања улаза и у зони уз јужни подзид.

⁶⁷ Обиласком терена у оквиру пројекта рекогносцирања обављених током 2020. године, уочено је да су за базе дрвених стубова искоришћене приклесане надгробне плоче са старије некрополе.

У идентификацији манастирског комплекса на Рељиној градини са манастиром Св. Варваре значајну улогу имала је анализа путописа и историјских извора. Према сведочењу Дубровчанина Николе Бошковића, који је крајем XVII века прошао рашким крајем, манастир Св. Варваре био је већ „скоро савим разорен“ и од њега су се виделе само „голе и напуштене зидине“ (Пантић 1972, 255; Поповић 1988, 142; Поповић 1996, 108). Према закључцима ранијих истраживача, манастирску цркву са конацима је током прве половине XVI века подигао рашки епископ Симеон. Прецизније хроношлошко опредељење подизање комплекса, у трећу деценију XVI столећа, пружају два записа из прве половине XVI века, први у којем се наводи да је рашки епископ Симеон 1526. године приложио цркви Св. Варваре једну књигу (Стојановић 1982, 144, запис 457), као и један нешто каснији, из 1547. године, у којем се помиње да је Симеон цркви Св. Варваре коју је подигао, уздигао и украсио многим црквеним утварима приложио и једно четворојеванђеље (Стојановић 1982, 175, запис 544). Највероватније је прввремена црква била осликана само у оквиру ниша у олтарском простору, на шта упућује налаз два слоја живописа у ђаконикону. У југозападном делу наоса цркве откривена је гробница настала пре постављања мермерног пода, у којој је, највероватније по ктиторском праву, био сахрањен епископ Симеон (Поповић 1996, 111). Други ктитор комплекса митрополит Силвестер, некадашњи игуман манастира Хиландар, који је 1560. године рукоположен за рашког митрополита а 1571. поменут је у османском дефтеру као поседник манастира Св. Варваре. Он је наставио радове на уређењу комплекса, о чему сведочи и натпис на поменутој плочи са архијерејског трона. У последњој етапи уређивања манастирска црква је била живописана (Поповић 1996, 111-115). Податке из поменутих записа и оне добијене током археолошких истраживања потврђују и подаци из османских дефтера XVI века у којима се црква помиње. У првом дефтеру који је настао у време владавине цара Сулејмана (1520-1566), манастир је у рукама калуђера Симеона, док се 1571. године налази у рукама калуђера Силвестра (Зиројевић 1990, 133; Поповић 1996, 108-109).

Тешко је прихватити претпоставку да црква није била уништена, већ да је највероватније напуштена након неког од пљачкашких похода с почетка осме деценије XVII века, после чега се урушила (Поповић 1996, 120), с обзиром да је у поменутом путопису Николе Бошковића насталом мање од двадесет година касније она већ поменута као урушена. Такође, током истраживања која су уследила након изношења оваквог закључка, откривени су остаци угљенисаних греда међуспратне конструкције у помоћним објектима, које сведоче о пожару (Брмболић, Премовић-Алексић 2004, 267). Времену након пропасти комплекса припадали би гробови укопани у под након урушавања цркве. На такав закључак упућује велика количина шута и малтера у испунама рака. У гробовима није било прилога (Поповић 1996, 107).

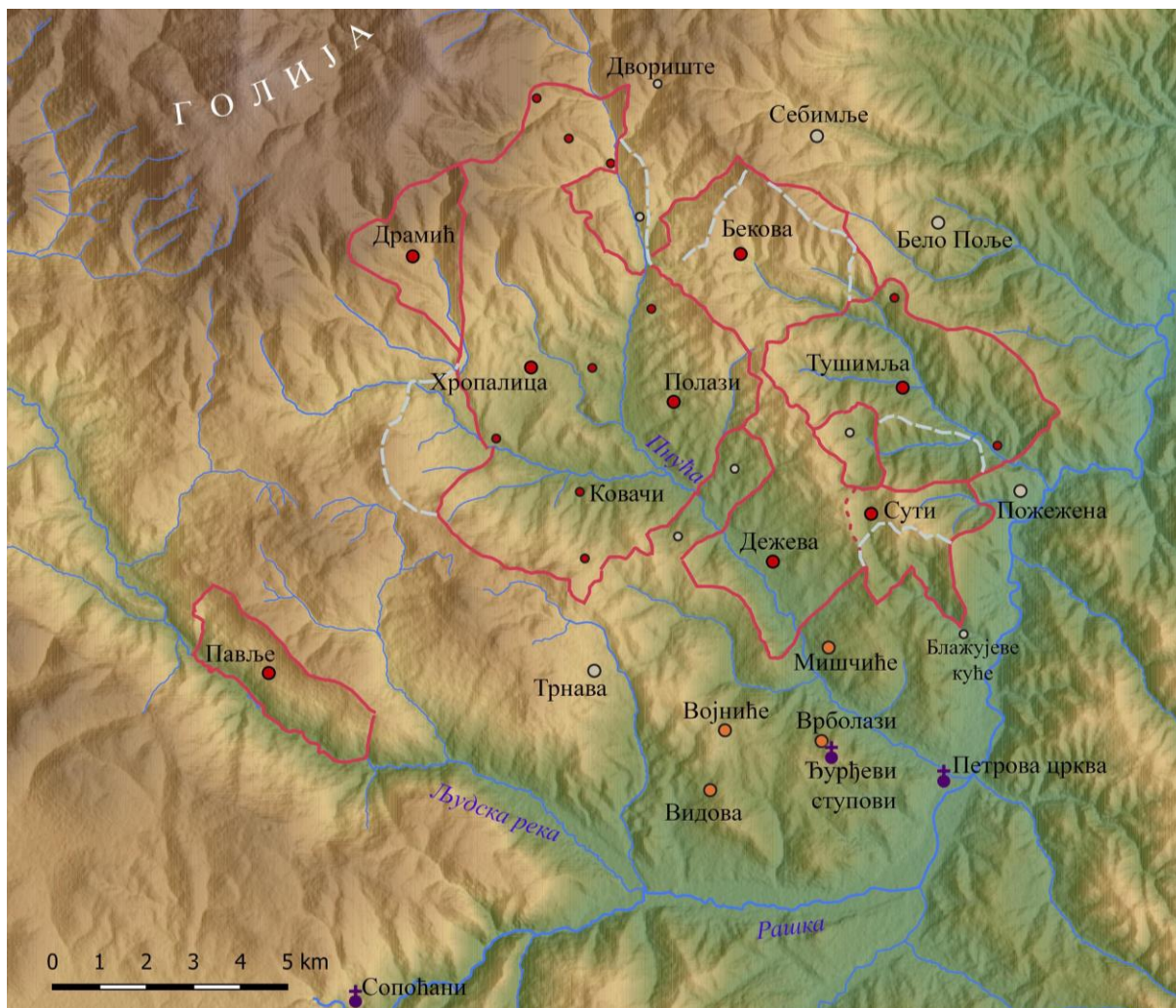
3.2.6. Манастирска властелинства

Трагање за селима која су припадала жупи Рас у средњем веку свело се управо на проучавање оскудних писаних извора у виду манастирских оснивачких повеља даровница очуваних у оригиналу или препису. Како је претходно истакнуто, у оквиру дефинисаних граница жупе Рас налазила су се жупска села чији су житељи имали одређене обавезе према жупском граду. Оснивањем владарских манастира, српски велики жупани и каснији краљеви даривали су својим задужбинама ова села приликом формирања манастирских метоха. Тим чином мењале су се и обавезе и пореска давања њихових житеља. Иако су подаци из очуваних писаних извора оскудни и упућују на потребу за поновним обиласцима терена у циљу стицања нових сазнања и бољег разумевања самог простора жупе, чини се да је на основу доступних података могуће,

барем у основним цртама, испратити процес превођења жупских села у оквире манастирских властелинстава.

У време добијања аутокефалности 1219. године, Сава Немањић и Стефан Првовенчани успоставили су епископске центре махом у манастирским комплексима, формиравши том приликом и њихова властелинства у жељи да им обезбеде економску сигурност (Јанковић 1985, 32-33). Није нам познато и делује недокучиво како је изгледало властелинство и економија епископског седишта које се налазило у цркви св. апостола Петра и Павла у Расу. Одређену помоћ у проучавању његових опсега пружају познати подаци о другим епископским властелинствима (Јанковић 1985, 101-131). Епископије чији настанак је претходио времену успостављања аутокефалности, имале су старе поседе из времена византијских царева, као и поседе које су им даривали владари из династије Немањића (Мишић 2019, 81). Временом, оснивањем других владарских задужбина и њихових властелинстава у жупи Рас, делимично је уоквирен потенцијални епископски посед. Иако оснивачка повеља даровница манастира Ђурђеви Ступови није остала сачувана, поједини подаци о селима која су чинила језгро његовог властелинства остали су очувани у писму патријарха Арсенија III из 1693. године. Наиме, у тексту овог писма које је објављено само у изводу, наводи се да је село Мишчић, као и оближња села Врболази, Војниће и Видохово (данас Видово), у време оснивања манастира св. Ђорђа велики жупан Стефан Немања даривао његовом метоху (Љубинковић 1966, 111–113). Убицирањем положаја наведених села увиђа се да су она чинила највероватније језгро властелинства у његовој непосредној околини, које је, по свему судећи, претрајало и у времену османских освајања. Такође, значајно је истаћи да се у Светостефанској хрисовуљи не помиње да су из рашког епископског властелинства изузети поседи како би били прикључени бањском. Из побројаних разлога, чини се да би језгро Рашког епископског властелинства требало убицирати око ушћа реке Пнуће/Дежаве у Рашку.

Свакако најзначајнији извор за проучавање манастирских властелинстава у Расу представља *Светостефанска хрисовуља* настала између 1314. и 1316. године (Богдановић 2011, 117). У њој се као насеља жупе Рас приложена манастиру Бањска наводе села: Дежево, Сути, Беково, Тушимља, Полази, Хропалица, Драмићи, Павље, Ковачи, Иваново село, село Доброслава Степковића као и засеоци Србања, Врановина, Драгорађ Поток и Даљетин Ждроб. Већина побројаних насеља чини целину, док је нешто удаљеније село Павље уз које су манастиру Бањска приложени и уљари у Људској, односно из долине реке Људске (Томовић 2011, 226-230; Катић, Војводић 2020, 130-132, 135). И поред чињенице да је у више наврата извршено убицирање бањских поседа у Расу (Шкриванић 1956, 184-188, Томовић 2011, 226-230; Катић, Војводић 2020, 130-135), многи топоними који се налазе у тексту нису повезани са постојећим геолошким формацијама у Расу. Поједини називи средњовековних потеса носе податке о привредним активностима које су обављане на одређеном простору, али и сведоче о постојању данас непознатих цркава и селишта. Такође, њиховом прецизнијом убикацијом отвара се могућност сагледавања крајолика појединачних сеоских атара али и проучавања и провере одређених правилности у одабиру положаја на којим ће бити успостављена међа. Из тог разлога чини се оправданим да се и овом приликом направи кратак осврт на међнике бањског властелинства у Расу.

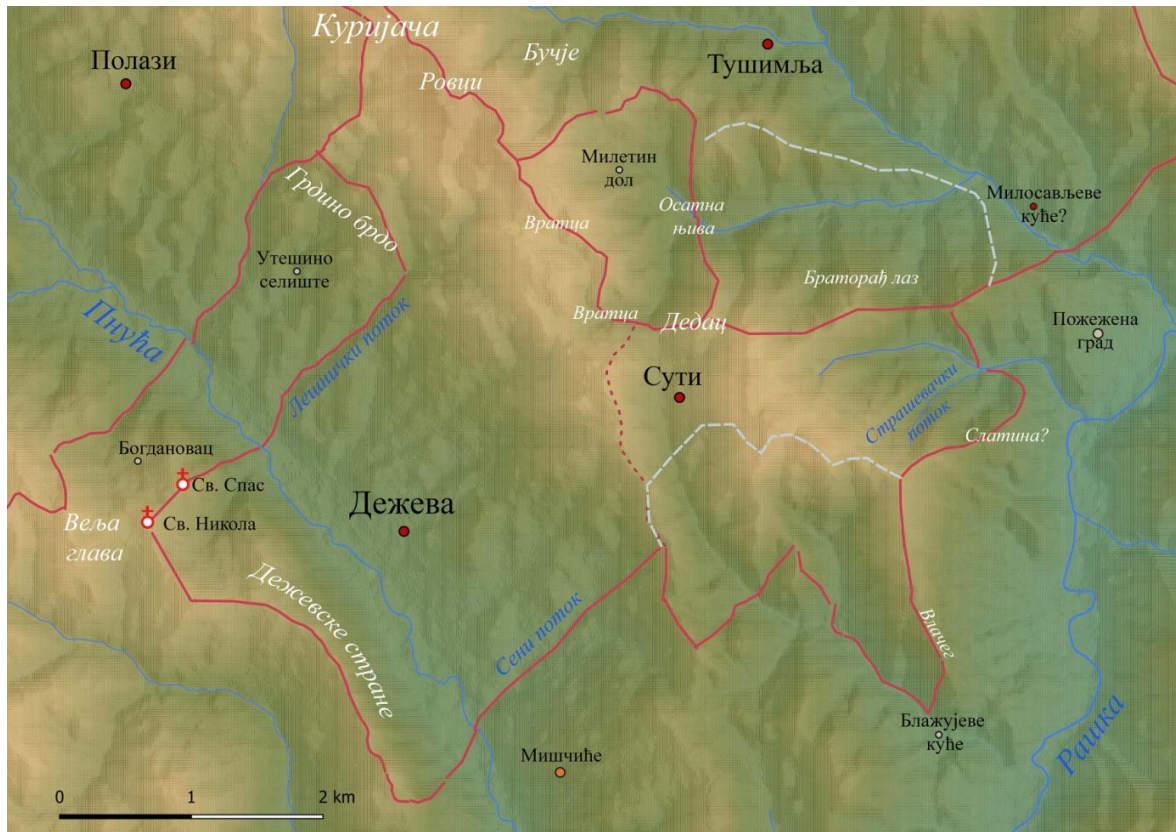


Слика 31 – Властелинство манастира Бањске у Расу (Црвена линија означава извршене убикације, бела испрекидана линија означава убикације према Г. Томовић 2011)

Као што је претходно истакнуто, бањски метох у Расу (Слика 31) био је распоређен у различитим деловима жупе (Шкриванић 1956; Томовић 2011). Међе прве групе села, Дежево-Сути-Бекова прилично су прецизно препознате. Атар села Дежево (Слика 32) почињао је од села Мишчиће, које је, као што је претходно истакнуто, припадало властелинству Ђурђевих Ступова. Од реке Пнуће, данас Дежевске реке, међа је водила преко рта који надвишује потес Дежевске стране до у велню главоу - Велике греде (876 м). Међа је даље водила ка североистоку кь богданов'цоу. Топоним Богдановац, који је по свему судећи означавао мање насеље, заселак или селиште које је држао неки Богдан или његови наследници, по свој прилици налазио се између врха Велике Греде и Дежевске реке. Даље се као гранични топоними помињу цркаве св. Николе и св. Спаса. Обе цркве су се налазиле у побрђу с обзиром да се наводи да је међа даље ишла низь р'тъ оу р'ккоу, те их стога највероватније треба тражити на данашњем потесу Паљевине. Даље, од реке Пнуће атар села Дежево је ишао уз Лешнички поток који се по свему судећи може поистоветити са потоком између данашњих насеља Алуловиће и Рајковиће. Како су то истакли претходни истраживачи, међа је ишла изнад оут'џшина селница – Утешино селиште,⁶⁸ које је као и Богдановац

⁶⁸ Утешино селиште је по свој прилици презивно убицирано на простору данашњих заселака Бадово, Шиљевци и Лајковићи: Томовић 2011, 226-227.

остало изван оквира бањског метоха. Одатле је атар Дежева водио преко рта у побрђе изнад насеља оу грџино врџо – Грџино брдо, у подножју познате планине Курјаче (Шкриванић 1956, 187; Томовић 2011, 227),⁶⁹ па даље у сагивачу поуту – Сађавач пут испод Курјаче. Од подножја планине атар села Дежева ишао ка југоистоку гребеном оу воућни. Назив потеса Бучје очувао се и данас у атару Горње Тушимље, између обронака Курјаче и западних обронака Јајине главе (787 м).



Слика 32 – Међе села Дежева

Даље гребеном међа је слично као изнад Бучја сада водила оу горњине чело милетина дола – то јест изнад Милетина Дола, селишта или засеока Милетин До који се налазио на месту Пусте Тушимље. На основу убикација међа ово насеље није улазило у оквире Бањског метоха. На нешто веће потешкоће приликом убикације атара Дежеве наилазимо у даљем набрајању међника. Након поменутог гребена изнад Милетиног Дола, међа је водила оу вратца џсоуднииа. и пакн оу друга вратца. По свему судећи, термином вратца означавају су кланци или клисуре (Лома 2013, 50), а њихове положаје можемо препознати у кланцима на простору између врхова Калем (963 м), Плоча (870 м) и Јасике (845 м). На сличан начин, на основу убикације претходних међа и геоморфологије терена, може се само претпоставити да се Купусов дол, над којим је ишла међа, налазио у долини потока Мијеч. Међе Дежева изнете су заједно са атарима села Бекова и Сути, тако да се приликом даљег навођења међа, највероватније атар села Сути граничио са атаром села Тушимља код Осатне њиве и на Дедцу. Значајно за прецизније одређење положаја овог топонима је то што је међа атара села Сути ишла више а Тушимље оу џсатноу ниву – Осатну њиву, што упућује на закључак да се и она налазила на простору данашње Пусте Тушимље. Положај дџдца – Дедца, истакнутог стеновитог врха (Лома 2013, 73), треба потражити између села Скукова и Пожежине, с

⁶⁹ Г. Томовић помиње да постоји потес Грде у атару данашњег села Будиће.

обзиром да се у опису међа Тушимље од њега ками ваљни оу пожеженоу градъ. Он би се тешко могао поистоветити са врхом Соколовица (902 м) с обзиром на опис међе села Сути где се помиње да се Дедац налази више Осатне њиве. По свему судећи, таквом опису више одговара врх Главица (774 м). Од Дедца је међа села Сути даље ишла оу брѣдо више браторага лаза а одатле у дол'нне чело страшнѣткни потокъ који и данас постоји на терену у атару села Пиларета. У односу на ред набрајања потеса у повељи брдо изнад Браторађ лаза⁷⁰ треба тражити изнад места где се поток Страшевац улива у Пиларетски поток, то јест Голо брдо (765 м) или Шатра (702 м). Од доњег чела потока Страшевац, то јест његовог ушћа у Пиларетски поток, међа је даље водила оу слатноу, по свему судећи слани извор. Није позната тачна локација овог топонима међутим, треба истаћи да се у атару села Вражогрнци налази извор слане воде (Петровић 1984, 27).⁷¹ Даље набрајање међника ѿ слатне оу р'тъ. 1 оу гомылоу конь р'тъ. и низ р'тъ мндо блажоујеке коуце кон' дѣла, води ка врху Јајино брдо (791 м) и даље низ рт који се налази западно од данашњег села Вражогрнци. Даље је атар села Сути водио низ влачег оу потокъ. Како сматра А. Лома, термином влачег означена је нека преседлина, то јест коса између два дола (Лома 2013, 45), те би се овај топоним могао поистоветити са крајњим делом поменуте греде која се спушта од Јајиног брда и дели атар данашњег села Вражогрнци и Блажево. Посебну потврду такве убикације пружа и чињеница да овај рт и данас носи назив Преседло. Од њега је међа ишла у Блажевски поток мимо заселка Блажујево куће, који се по свему судећи налазио у доњем току истоименог потока. Пратећи узводно ток Блажевског потока, атар села Сути омеђавао је грабовнѣткни потокъ који треба тражити на неком од узводних притока. На овом месту изнова постаје нешто теже пратити даље наводе у бањској хрисовуљи. Убицирање топонима које је предложила Г. Томовић не делује прихватљиво, с обзиром да су према њеном мишљењу они водили поново ка северу све до потока Мијеч у оквиру атара села Пусте Тушимље (Томовић 2011, 227). Како је крајња међа села Сути и Дежева према селу Мишчиће ишла низ сѣн'нни потокъ – Долачки поток, а затим поново у реку Пнућу, логично је претпоставити да су се недостајући топоними налазили у атару данашњег села Долац. С обзиром на то да позната гробља у селу Долац немају споменике старије од XVII века (Премовић-Алексић 2014, 99-100), као и да се најстарији мештани сећају тренутка када су у атару села постојале свега две њиве (Петровић 2010, 118), логично је претпоставити да се то насеље развило тек након демографских покрета са краја XVII века. Током средњег века тај простор могао је бити у оквиру атара села Дежево.

⁷⁰ Према мишљењу Г. Томовић Браторађ лаз се налазио у атару данашњег села Пиларета: Томовић 2011, 227, међутим, на основу претходних набрајања граничних топонима чини се да је по правилу навођен топоним који се налази изван атара села чије се међе описују. Таква пракса делује и логичније с обзиром да циљ *тесања међа* управо стварање разграничења према топонимима који излазе из сеоског атара. Стога се чини логичнијим да се Браторађ лаз налазио на наспрамним обронцима у Голица – Доња Тушимља.

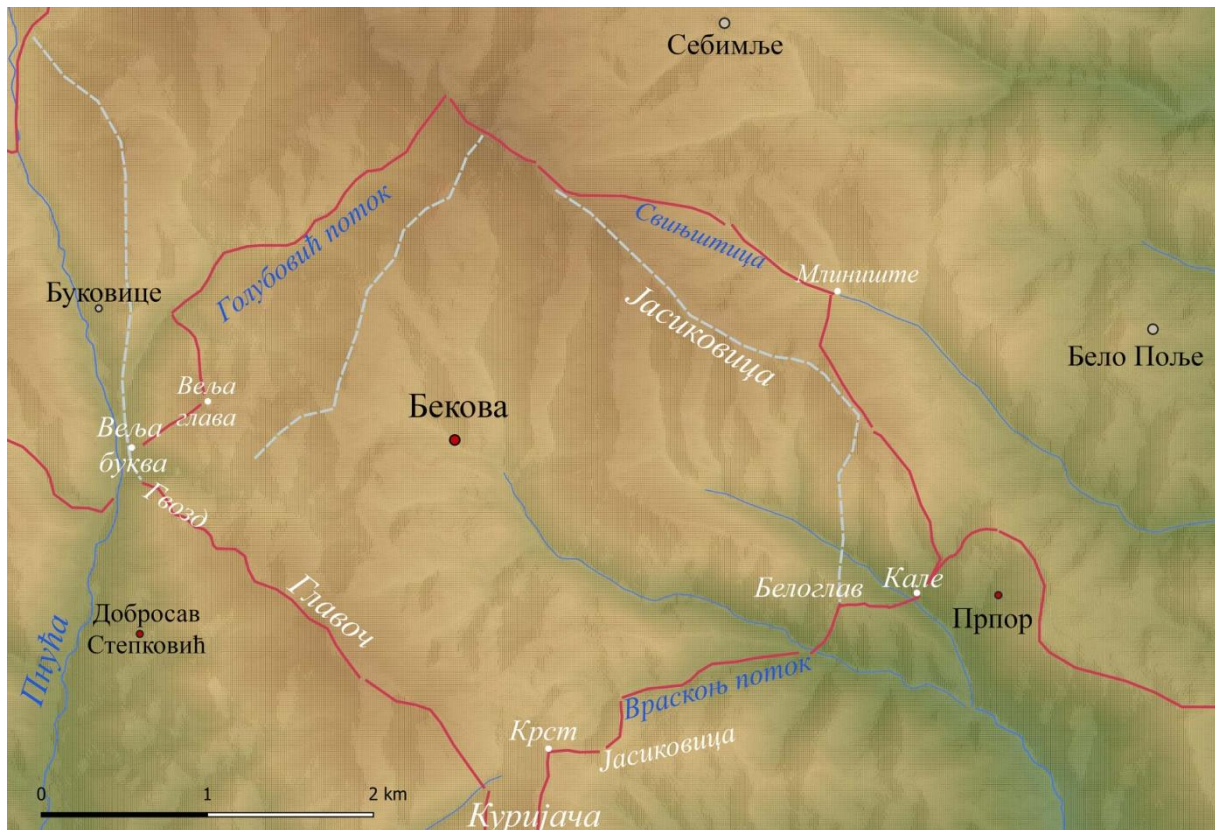
⁷¹ Како је насеље Вражогрнци по свему судећи основано у другој половини XVII века од стране колониста из истоименог насеља у Бјелопавлићима: Петровић 2010, 25, требало би оставити отвореном могућност да је и тај простор делимично припадао атару села Сути.



Слика 33 – Исечак топографске карте: Geripp. Offic. W. Ahl u. Assist. R. Dokaupil; Terrain: Hptm. A. Vogl u. Offic. L. Korb; XXII Türkei, 1898.

За разлику од атара Бекове који се много лакше издваја из побројане групе насеља, село Сути није прецизно раздвојено од дежевског поседа. Прецизнијом убикацијом међа на карти, увиђа се да не делује превише логично да се село Сути налазило на месту данашњег Судског села, како је то у литератури више пута истицано (Томовић 2011, 226; Катић, Војводић 2020, 131). Закључак је изнет на основу читања Војне карте Географског одељења Генералштаба са краја XIX века, на којој се, како истиче Г. Томовић, село Дежево налази са десне стране Дежевске реке, док се село Сути налази на левој обали (Томовић 2011, 226, напомена 81). По свему судећи, ова карта је непостојећа, с обзиром на то да Нови Пазар није улазио у оквире Србије 1894. године када су исцртаване карте. Највероватније је у питању аустријска карта из 1898. године (Слика 33), која је рађена по узору на претходно поменуте, с обзиром да се и на њој са десне стране реке Дежаве налази истоимено село, на месту где нема простора за постојање сеоског насеља, док је са супротне стране реке село Скуково. Прецизнијим постављањем побројаних средњовековних међника на карти увиђа се да не постоји никаква природна граница између данашњих села Дежево и Судско село. По свему судећи, атари свих побројаних насеља били су јасно раздвојени елементима рељефа попут река, потока, брда и тако даље. Такође, у случају да се село Сути налазило на месту Судског села његов атар би обухватао данашња насеља Судско село, Скуково и Пиларета и био би знатно већи од Дежевског. Стога се чини да не треба одбацити

могућност да је Судско село настало као заселак села Дежева, на месту где су у време власти Немањића одржавана суђења, док би село Сути могло да се налази на простору данашњег Скукова. У том случају, природну границу између атара села Сути и Дежева представљао би венац, рт који се спуштао од врха Јасике (845 м) ка југу, све до данашњег села Долац.



Слика 34 – Међе села Бекова

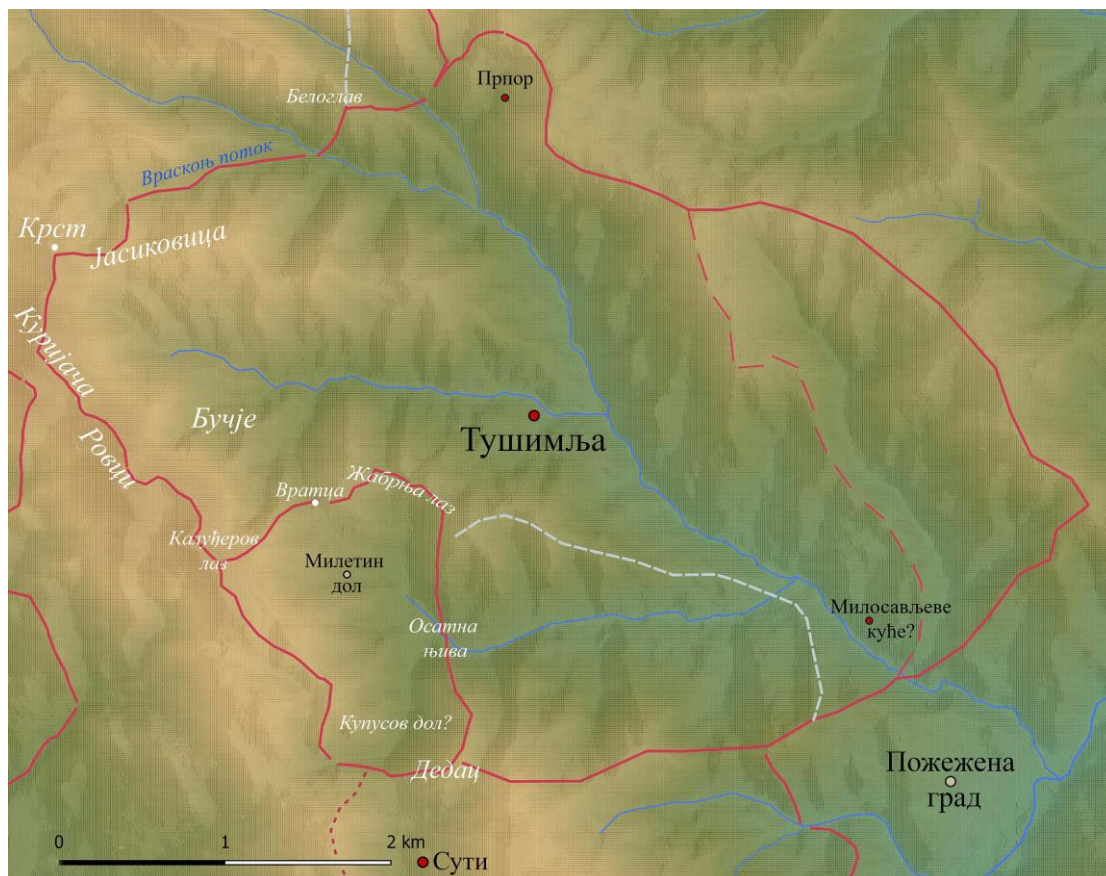
Међе села Бекове (Слика 34) нешто је лакше убицирати на савременој топографској карти. Набрајање топонима започето је од Сађавач пута испод планине Куријаче даље на врх Главоч па низ рт срдџ гвозда. Топоним гвозд се јавља као међаш села на три места у Бањској хрисовуљи, између осталих и као међаш села Бекова. На примеру међа Чрних гора између Плава и Будимље, Г. Томовић сматра да је у питању: „рудна планина Гвозд, чије се име није сачувало“ (Томовић 2011, 238). Међутим у описима рашког метоха она тај топоним не помиње у коментару. Чини се прихватљивијим мишљење А. Ломе, који овај топоним доводи у везу са прасловенским термином који означава густу листопадну шуму (Лома 2013, 53). Посебну потврду таквом тумачењу даје даље набрајање међа где се наводи да се кроз средину гвозда долази у велику букову а школо је гоздла. По свему судећи, у питању је била велика количина стабала, густа букова шума, која је била коришћена од житеља Бекове и околних насеља. У непосредној близини, на саставу Плешинске реке и Паресијског потока, постојало је и насеље које је по топониму добило име Буковце. Значајно је истаћи да се у османским дефтерима насеље не помиње, док је на терену на том потесу откривена црква брвнара подигнута над средњовековном некрополом. Поједине хоризонталне плоче искоришћене су у зидању камене супструкције цркве, док један споменик од белог мермера носи средњовековни натпис (Премовић-Алексић 2014, 85-86).

Од потеса Веља буква граница атара села Бекова водила је у врх велнио главоу. С обзиром да се нигде не помиње прелазак реке или потока, овај топоним могао би да се доведе у везу са врхом Мали Главоч (969 м). Како је међа даље водила у голубовик⁷² поток. ѿ тоудь оус поток оу стѣноу, ове топониме могли би да поистоветимо са Паресијским потоком⁷² и стеновитим масивом Ковијоница који је чинио крајњу северну тачку атара села Беково. Даље ка југоистоку међа је водила низ обронке Ковијонице. Чини се да на овом месту атар Бекове није ишао даље рубом планине Дебелице, како је раније сматрано, већ би требало узети у обзир навод да међа иде низ р^ть како се камы вални к^т себѣмлю и право оу свин^тциноу. Како је то истакао А. Лома, топоним Свињштица могао би се односити на речни ток у чијој непосредној околини је било дивљих свиња (Лома 2013, 198). Такође, посебну потврду оваквог тумачења представља помен млиништа као наредног међника до којег води Свинштица. Такав водоток, који је водио низ обронке Ковијонице ка атарима Себимља и Белог Поља могао би се препознати у горњем току Градинске реке на северним обронцима планине Дебелице. Поменуто млиниште као међник низ Свинштицу, по свему судећи било је коришћено од житеља сва три поменута села. Даље, како се наводи, међа је водила оу сирѣковноу, по свему судећи планина Дебелица, одакле је даље ишла долоу оѣ кале. Према мишљењу А. Ломе у питању је нека локва или каљуга која је могла да служи као појило за стоку (Лома 2013, 99). Даље, преко потока, међа је ишла воз^тникоу – колским путем оу стѣну конь врьда оу кранно. ѿ тоуда прѣко оу вѣлоглаву. Потес Белоглав постоји на терену. У питању је стеновити брег југоисточно од врха Кршеви (963 м). Као и потес Белоглав, сви наредни топоними красконни^т поток, масиковын р^ть и брдо крсте – Крстови, су се очували до данас на терену и затварали су атар села код врха Куријаче.

Међници села Тушимља (Слика 35) у великој мери се поклапају са претходно побројаним. Од планине Куријаче граница атара села ишла је по дѣлоу на рок^тце. Овај топоним може се приближно убицирати на месту природних раседа, ровова између врхова Куријача и Калем,⁷³ и као и наредни топоним – Калуђеров лаз, налазио се изнад поменутог потеса Бучје у атару данашњег села Горње Тушимље. Кроз Калуђеров лаз, који је име могао добити као посед манастира Тушимље, међа је водила путем оу вратца посрѣдъ жьбраниа лаза. Као и у претходном помену *вратца* у питању је био неки од тесних пролаза између брда Јејина глава (787 м) и брда Лаз, на којем се налазио поменути Жабрања лаз. Даље, као што је претходно поменуто, међа је водила кроз Осатну њиву, која се налазила између Жабрња лаза и Дедца. Од Дедца атар села Тушимље водио је како се камы вални оу пожеженоу градъ, то јест низ Голо брдо и Шатру, ка Тушимској реци. Иако се не помиње прелазак реке, међа је морала ићи преко ње у днлосавли^т коукише, по свему судећи заселка у југоисточном делу атара Тушимље. Ка североистоку међа је даље водила преко рта и врхова Кула (799 м) и Караула (802 м) ка Прпору, који се налазио на североисточном делу атара Тушимље. Од заселка Прпор, међници су даље водили путем који иде у поток Враскоњ и од потеса Белоглавац до Куричаје се подударала са атаром Бекове.

⁷² Данашње насеље Паресије налази се са обе стране Паресијског потока, с тим што је површина са његове десне стране засељена тек током XIX века: Петровић 2010, 122, док је други део насеља који се назива Лозно остао изван оквира бањског властелинства.

⁷³ А. Лома сматра да се прасловенски термин **rov-âci*, представља множину од **rov-âcâ*, и деминутив од **rovâ*, и најпре означава мали ров, јарак, остављајући могућност да се односи на природни облик: Лома 2013, 191. Такође, не треба одбацити могућност да се термин односио на копање и да указује на постојање ископа, ровова за експлоатисање руде.



Слика 35 – Међе села Тушимља

У оквиру бањског валастелинства краљ Милутин је придружио и поседе цркве св. Димитрија у Бекови и њеним поседима у селима Беково, Полази и Хропалица (Слика 35). Међници Бекова претходно су побројани, село Полази је до данас задржало име, док је село Хропалица препознато на месту данашњег села Полокце. Атар села Полокци са северне стране омеђавали су већ поменути врхови Велики Главоч (1062 м) и Куријача (982 м), при чему највероватније међа није била на самом врху већ у подножју код Сађавач пута који је био међник Дежева. Даље је низ поменуто Грдино брдо водила у дол'не чело оутѣшина селица, па даље путем у поток, највероватније Батин поток у селу Будиће, који се даље уливао оу пноукю – у Дежевску реку. Наредне међнике који се помињу на ѿноу страну оу оуръвк како се ниве стаю оу лоупежницоу. по д'лоу надь николнноу црккьв, могуће је искључиво са одређеном дозом резерве учртати на карти, али чини се да би они могли да означавају уску клисуру, стрмину – *урав* (Лома 2013, 221-222), кроз коју је текао поток Лупежница. Одатле је атар села ишао на потес Велике Греде, надвишујући тако Николину цркву, као топоним који се јавља у опису дежевског атара, остављајући простор за постојање Богдановца који је могао да представља селиште наспрамно Утешином селишту са друге стране реке Пнуће – Дежеве. Даље, међа атара наведених села ишла је ц'стоуь оу петр'чъ, који такође на тренутном нивоу сазнања није могуће прецизно лоцирати. У питању могло бити неко насељено место (Лома 2013, 167)⁷⁴ на простору између данашњег насеља Косурић, Трнава и Пустовлах. Постојање извора Корита и великих крчевина на потесу Велике ливаде на том простору могло би да пружи одређене индикације за убикацију положај овог непознатог средњовековног насеља. Даље, међа атара ишла је оу р'чъ по сен стран'к тр'нова. оу близн'цъ,

⁷⁴ А. Лома наводи пример истоименог насеља у оквиру метоха манастира Хиландара.

по свему судећи греди која се налази североисточно од данашњег засеока Мрљеши и која води ка врховима Близанца (1036 и 1069 м). Слично као и у примеру Тушимље, Међа је даље водила како се ками вални сѣмо и ѿнамо, на основу чега се може претпоставити да се под таквим описом подразумевају греде које су се спуштале од врхова Близанца. Њихова крајња одредница била је оу поток' низъ лѣсковникъ како пристае оу пноукио. Чини се да убикација потока који се низ Лесковик уливао у Пнућу коју је извршила Г. Томовић – између данашњих заселака Ђорице и Губерево (Томовић 2011, 228), не би могла да се прихвати, с обзиром да би у том случају у оквиру поменутих атара улазио и простор на којем се налазило неко веће насеље чији житељи су своје покојнике сахрањивали на некрополи Љуљац. Једно тако велико насеље са монументалном некрополом која је у употреби највероватније од XIII века, а можда и раније, по свему судећи је имало и засебан атар. Поред тога, уколико би се преузела убикација Г. Томовић, у наредном набрајању међника долази до проблема даље убикације топонима, с обзиром да са друге стране реке не постоји могућност настављања међе која је ишла оус потокъ оуз волоуи дољ. Са тиме у вези, западну границу описиваних атара требало би тражити између врха Боровњак (982 м) и Шароњске реке.⁷⁵ На тај начин отвара се простор да се настави ређање међника, те би поменути поток био састав Кузмичевске реке и Драмићког потока, док би се волоуи дољ могао налазити на простору између Градине у Кузмичеву и ушћа поменутих водених токова у Шароњску реку – Пнућу.⁷⁶ Даље убицирање топонима које је извршила Г. Томовић такође је нелогично и недоречено с обзиром да је међа након поменутог преласка Дежевске реке водила оу вѣлоглав'ць а затим оу хвал'юу главоу. Као и у неким претходним случајевима, топоними које није било могуће пронаћи на терену су прескочени тако да се у опису наводи да је: „преко Полошког поља, међа је даље водила изнад Бадња, засеока села Полази“ (Томовић 2011, 228). Према претходно описаном примеру топонима вѣлоглавъ из описа разграничења села Беково и Тушимља, и овом приликом се мислило на неки од стеновитих врхова. Најсличнији таквом опису одговара стеновити врх који се налази североисточно од Градине у Кузмичеву, са друге стране Кузмичке реке. Требало би свкакако оставити могућност и за опцију према којој би се волоуи дољ могао налазити на месту данашњег Шароњског поља, те би топоним вѣлоглав'ць могли убицирати и са леве стране Драмићке реке. У оба случаја предложено Полошко поље остаје знатно источније. Наредни топоним хвал'юу главоу требало би поистоветити са данашњим врхом Марина глава (1396 м), те би у том случају разграничење атара даље пратило гребен источно од села Драмићи, са леве стране Драмићког потока.

⁷⁵ Како истиче Г. Томовић, читав слив реке Деве у горњем току називао се Пнућа а данас се назива по селима кроз која река протиче – Шароњска, Ковачанска и Митрова река: Томовић 2011, 228.

⁷⁶ Не би се могла прихватити убикација на месту данашњег брда Волујар: Лома 2013, 48, с обзиром да се налази на супротној страни реке и да је у питању брдски предео а не удолина, како се наводи у тексту повеље.



Слика 36 – Атари села Полази, Хропалица и Драмићи

Од претходно поменутог места, Бањско властелинство је било омеђено путем за вѣдань, заселак села Полази (Томовић 2011, 228). Чини се да би се његов положај могао убицирати на простору данашњег села Туново, с обзиром да испод Марине главе пролази пут који низ обронке Голије води ка атару тог села. Даље, међа је водила и како се ниве стаю за ѿраѣхъ низъ дѣль оу драгораѣ потоку. Како је топоним драгораѣ потоку правилно је препознат у данашњем Бањском потоку (Томовић 2011, 228), преостале топониме требало би тражити на простору ка Мариној глави. Уз потребну дозу опрезности, положај неког великог дрвета ораха ѿраѣхъ које је представљало међник, могли би потражити на месту топонима Запис у оквиру атара села Туново, којим се у српском језику означава дрво које за мештане села представља светињу. Идентификацију Драгорађ потока са данашњим Бањским потоком потврђује и даље набрајање међа које су водиле оу рѣкоу и прѣзъ рѣкоу конь дворища, данашњег села Двориште са леве стране Плешинске реке. По свему судећи, међа је даље ишла са леве стране Плешинске реке до врха Ровиште (1170 м) изнад села Дворишта а затим по тѣменеви, оу мачковѣць, и оус потоку мачковѣцькни до цѣсте оу долъне чело тръноваго дола до потока. оу главоць. оу саглавѣць поутѣ.

оу рѣть оу коуриначъ. Као и у претходним случајевима где није било изводљиво извршити прецизну убикацију топонима, могуће је само оквирно претпоставити куда је ишла међа метоха манастира Бањска. У овом случају Г. Томовић је предложила да се побројани међници налазе са леве стране Дежевске реке заобилазећи атаре села Калудре и заселака Паресије и Лозно и иду преко поменутог Сађавач пута до познатог врха Куријаче (Томовић 2011, 228). Међутим, веома је значајан податак на који наилазимо у тексту повеље да је од границе села Дворишта међа ишла оу мачковъць. и оус потокъ мачковъчкни. На предложеној левој обали Дежевске реке не постоји прилика за убицирање водотока – потока уз који би међа могла да иде и да при томе заобилази поменута села и засеоке а да на крају затвори атар у планини Главоч и преко Сађавач пута на Куријачи преко цѣсте оу долнѣ чело тръноваго дола. Са друге стране, Чини се да би веродостојније било убицирање Мачковца и Мачковачког потока на месту насеља Витош, које је настало тек у XIX веку (Петровић 2010, 108). Даље је међа могла да иде на данашње насеље Тодорица и одатле у поток који се улива у Дежевску реку насупрот рта Великог Главоча. На тај начин би изван манастирског властелинства остало насеље које се налазило на месту данашњих заселака Буриће и Буковице.

Поред наведених насеља, у оквире бањског властелинства улазили су и заселе сръбаниа и врановина. и драгорагъ потокъ. и заселе на далѣтинѣ ждрѣбн земак. село драмкни чѣто е харачоугъ дрѣжалъ и съ свонци мегамал. и ивановъ з дѣтню и съ свонци селом. Убикацијом познатих заселака, која су до савременог доба одржала поменуте називе, попут Врановине, увиђа се да су, по свему судећи, побројани засеоци били у оквиру претходно дефинисаних међа. У прилог томе сведочи и чињеница да се село Драмиће, које се није налазило у оквиру претходно наведених међника, наводи и съ свонци мегамал. Уколико се прихвати предложена хипотеза, са одређеном дозом резерве могло би се усвојити и виђење да се заселак Србања налазио на месту данашњег села Шароње (Томовић 2011, 229). Са друге стране, Драгорађ поток као крајњи најсевернији међник бањског властелинства препознат је на месту данашњег села Тунова (Томовић 2011, 229), међутим чини се да то насеље треба убицирати на месту данашњег насеља Бањска, у атару села Плешин. Положај насеља на самом рубу властелинства, по свему судећи условио је да временом, као и водоток – Бањска река, промени име и добије данашњи назив. Није нам познато где се налазило Иваново село и Далѣтин ждрѣб, док је село ковача препознато на месту данашњег Ковачева (Томовић 2011, 229). На предложени начин могуће је прецизније претпоставити и положај села које је краљ Милутин даровао Доброславу Степковићу а које се налазило странъ вѣкова (Трифунковић 2011, 122; Томовић 2011, 228). Положај села Доброслава Степковића треба потражити на супротним падинама – странама од оних које су припадале атару села Беково. Како се са северне стране налазио атар Себимља, источно Бјелог Поља, југоисточно Тушимље, јужно Дежеве, југозападно Полази, једине расположиве локације остају потеси данашњих села Запуже и Калудра-Паресије. С обзором на то да простор Калудре није улазио у оквире описаних међа, једина расположива локација на којој је могло да се налази поменуто село Доброслава Степковића јесте локација данашњег села Запуже.

У оквире рашког метоха бањског властелинства улазило је још и село Павље са уљарима, то јест воскарима на Људској. Његове побројане међе веома су прецизно убициране између Сухог потока, који дели атар данашњег Доњег Павља од села Кукавице, уз реку Људску до ушћа Рогачког потока, затим у врх Градина (1054 м) и поново ка југоистоку преко гребена Рудине (Томовић 2011, 229).

Побројаним познатим манастирским поседима у Расу треба придодати и посед Богородичиног манастира у Расу. Према сведочењу Саве Немањића, у њему се

замонашила његова мајка Ана (Свети Сава, 165). И поред тога што постављањем у простор познатих властелинства остаје свега неколико доступних делова рашке жупе, и даље је непозната локација ове богомоље.⁷⁷ Са друге стране, пећински манастир испод Градине изнад Пазаришта није нужно морао да има своје властелинство али је могао имати мање поседе попут баште, винограда или воћњака у непосредној близини. У прилог томе сведочи и текст Карејског типика (Мирковић 1934, 58). Узимајући у обзир наведене податке, уочава се да је током периода владавине Немањића постепено све већи број жупских села у Расу припао манастирским властелинствима, тако да је време османских освајања жупа Рас дочекала као мешовита жупа у оквиру које је највећи део простора био прикључен манастирским властелинствима.

Као што је претходно истакнуто, постојећа утврђења у непосредној околини заједно са изведеним преправкама и доградњама на манастирским обзиђима у Расу, нису успеле да задрже надмоћнијег освајача. Након покоровања српских области сви манастирски поседи су пописани и укључени у новоформирану систем управе. Након продора Османлија на простор Раса и страдања до којих је сигурно дошло, манастирски комплекси наставили су да живе. Они су у тимарским пописима XV и XVI века често били уписани као засебне фискалне јединице, док су намете које манастир није могао да подмири плаћали мештани оближњих села (Шулетић 2011, 333). Оваква пракса довела је до тога да су већ у пописима из треће деценије XVI столећа многи манастири постали парохijske цркве, или да су били забележени као сеоска домаћинства (Шулетић 2011, 333). Такође, значајно је истаћи чињеницу да су у новонасталој друштвеној хијерархији архијереји Српске православне цркве изгубили своје истакнуто место као и материјалну потпору владајуће елите. Поред тога, њима је била наметнута улога сакупљача државних пореза (Шулетић 2011, 338). И под оваквим околностима манастири су задржали функцију централних места у организацији духовног живота на простору некадашње средњовековне Србије. Села која су припадала манастирским властелинствима, поготово она која се нису налазила у непосредној околини, била су махом подељена османским војним заповедницима. Тако је део бањског поседа, село Дежево и део села Беково и Сути, помиње 1571. године као посед синова Муставе б. Јунуса (Катић 2010, 317, 333-334, 402-403). По свему судећи, са доласком османске управе започет је процес уситњавања властелинстава, тако да се међу манастирским поседима сада помињу појединачне парцеле а не атари читавих села.

Иако је увелико познато да су османске власти ригорозним мерама спречавале грађење нових цркава, док је обнова старих подразумевала бројна ограничења (Зиројевић 1984, 20-21), по свему судећи у појединим периодима долазило је до „толерантне коегзистенције“ између српског становништа и освајача, која је подразумевала економски напредак и релативне слободе хришћанског становништва (Поповић 1996, 117). На основу досадашњих истраживања увиђа се да је овакво стање било на снази и пре обнове Пећке патријаршије 1557. године, када долази до значајног грађевинског замаха у оквиру којег је подигнут манастирски комплекс са црквом св. Варваре на Рељиној Градини. Манастир св. Варваре и манастир св. Тројице, који су се за током османске власти налазили у оквирима нахије Трговиште, имали су у време пописа Призренског санџака из периода владавине султана Сулејмана II (1520-1566) свега по три монаха (Зиројевић 1990, 137-138). За разлику од средњовековних повеља, османски дефтери пружају више података о привредним делатностима од којих је манастирска братија плаћала годишњи порез. Манастирско имање св. Варваре чинила

⁷⁷ Значајно је истаћи да се у османским дефтерима уз манастир св. Тројице помиње и црква св. Пречисте, посвећена по свему судећи Богородици, за коју се казује да у њој живе жене. Манастир је био по свему судећи мали, с обзиром да су његова годишња давања износила свега 15 акчи: Зиројевић 1990, 138.

су три поседа: Калуђеровац, Дучић или Ведић и Иступ при чему је висина дажбина износила 317 акчи. Приходи са овог властелинства у највећој мери су давани од рода пшенице, (2 товара или 80 акчи), шире (3 чабра или 72 акче) и суражице (13 товара или 63 акче), али и повртњака и дрвета (Зиројевић 1990, 137-138).

Неколико година након обнове Пећке патријаршије, 1571. године, извршен је и други катастарски попис. На основу података које он пружа чини се да су поменути манастирски поседи делимично трансформисани и увећани. У периоду између два пописа манастирско имање је промењено, тако да се у попису из 1571. године имање Дучић у селу Вареву налази у рукама синова извесног Мусе, док су манастирском властелинству прикључена два нова имања у Шавцима и Лукоцреву. Такође, количина дажбина повећала се са 317 на 500 акчи, при чему су најзначајнији приходи манастира били од пшенице, шире, суражице, повртњака и дрва (Зиројевић 1990, 133; Поповић М, 1996, 108-109). Поменути потес Дучић у селу Вареву у међувремену прешао је у руке синова неког Мусе, док су манастиру придодате баштина у селу Шавци и три њиве чије име Сухи лаз сведочи о томе да су настале на крчевинама. Ова промена поседа по свему судећи условила је и промену годишњег пореза на 500 акчи, који је сада добијан у највећој мери од винограда (5 чабара или 160 акчи), пшенице (3 товара или 150 акчи), суражице (5 товара односно 100 акчи) и другог (Зиројевић 1990, 138; Катић 2010, 398-399).

Са друге стране, манастир Сопоћани посвећен св. Тројици у време овог пописа плаћао је годишњи порез од 864 акче. Највећа давања била су од винограда (13.5 чабра или 323 акче), од пшенице (5 товара или 200 акчи), суражице (3 товара или 63 акче), повртњака, дрва, воћа и кошница (Зиројевић 1990, 138). Значајно је истаћи да се на Рашкој налазило тридесет и три млина од којих су четири била у поседу манастира и на њих се плаћао порез од 30 акчи, док је деветнаест воденица припадало житељима околних села, као и десет ваљавница на које је плаћан порез од 15 акчи годишње. Други попис из 1571. године сведочи да је део постојећих воденица враћен у посед манастира, тако да је манастиру припадало деветнаест воденица и седам ваљавница као и једна брана за наводњавање (Зиројевић 1990, 138). Такође, у међувремену је манастирско братство повећано на четири монаха од којих тројица врше соколарску службу, док су у оквиру поседа ушле баштина Ахмеда у селу Паљеву и друга у селу Доњим Нелудима (Катић 2010, 418-419). Дажбине манастира св. Тројице незнатно су увећане тако да према овом попису разрезан попис од 1000 акчи.

Тренутак духовног просперитета, који је могао да буде условљен и економским јачањем српског живља на простору Раса, убрзо је прекинут након поменутих Аутријско-турских ратова у одмазди османских трупа када су готово све хришћанске богомоље претрпеле уништење. Највећи број манастирских католикона страдао је тако што је са њих био скинут оловни кров (Андрејевић 1976, 102), што је проузроковало брзо пропадање живописа и малтера услед директног излагања атмосферским падавинама.

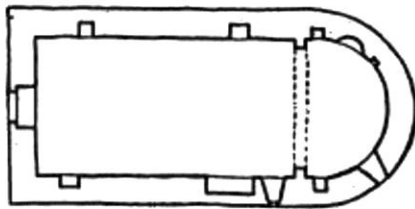
3.4. Сакрални споменици

3.4.1. Цркве

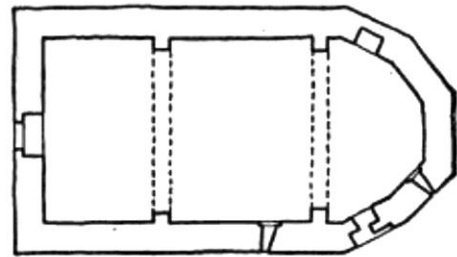
На самом почетку разматрања о црквеним споменицима на просотру Раса од велике важности би било успостављање терминолошког разграничења између појмова *црква*, *црква брвнара*, *црквина* и *црквине*, с обзиром да се у постојећој литератури често ови термини посматрају као синоними. Првенствено, термином *црквине* означени су топоними на којима се најчешће, али не и нужно, налазе остаци црквене грађевине, око које су се у ранија времена окупљали мештани околних села и обелажавали сеоске славе – заветине. На постојање богомоље на том месту, поред предања које чувају мештани (Петровић 1984, 146; Петровић 2010, 145, 151), указују и удубљења на терену (Премовић-Алексић 2014, 26, 32, 90-91), остаци зидова (Премовић-Алексић 2014, 58-59) или комада обрађене сиге (Премовић-Алексић 2014, 36, 44, 45, 70), као и понекад постојање делова часне трпезе (Премовић-Алексић 2014, 65, 69, 77). Остали наведени термини, односе се на различите типове црквених грађевина чија различитост се првенствено проналази у конструктивном смислу. Док су цркве биле подизане од обрађеног, тесаног или притесаног камена везаног кречним малтером, цркве брвнаре и црквине биле су зидане без везива у техници сухозида, често уз употребу старијих надгробних споменика, попут оне у селу Запуже (Премовић-Алексић 2014, 88). Такође, цркве су у целости зидане од камена и најчешће су биле засвојене, док су код цркава брвнара камени делови махом имали улогу сокла над којим се налазила дрвена конструкција. Остаци дрвеног дела конструкције потврђени су и током чишћења или археолошких истраживања, открићем великог броја гвоздених клинова који су повезивали њене делове (Премовић-Алексић 2014, 207-208, 228). Такође, како сазнајемо из писаних извора, постојале су и цркве брвнаре које су у целости биле подизане од дрвета (Павловић 1962, 17, 109) али је, нажалост, њихово уочавање на терену знатно теже. *Црквине*, пак, представљају сухозидне конструкције сачињене од неколико редова притесаног камена или старијих средњовековних надгробних плоча. Поред конструктивне улоге, чини се да је постојала и функционална разлика између наведена три типа сакралних објеката, о чему ће више речи бити у завршним разматрањима овог поглавља.

Проучавање црквених споменика на поростору Раса започето је релативно рано. Иако су највећу пажњу привлачиле већ поменуте црквене грађевине у оквиру манастирских комплекса, оку истраживача нису могле промаћи релативно добро очуване цркве подигнуте у периоду XVI и XVII века (*Слика 37, 38*). Њихова неуобичајена архитектура и јединствени живопис релативно су добро проучене (Станић 1969; 1977), док су археолошка истраживања изостала. Подизане на истакнутим положајима, упућивале су већину аутора на закључке о добрим односима црквених поглавара и раје са османском управом у периоду њиховог настанка, као и повлашћеном статусу становништа Новопазарског санџака у датом тренутку (Станић 1977, 170-171). Оне старије, средњовековне, очуване тек у темељеној зони, остале су прввремено невидљиве и откриване су махом случајно током заштитних археолошких ископавања, или у темељима, приликом конзерваторских радова на црквеним објектима млађих датума, који су подигнути на њиховој основи. Тако су током радова на конзервацији цркве у селу Попе, који су започети 1971. године, откривени остаци старије, средњовековне цркве над чијим је заравњеним зидовима у XVII веку подигнута нова црква (Вукадин 1977). У оквиру заштитних истраживања обављених 1982. и 1983. године откривена је и припрата средњовековне цркве на локалитету Латинска црква у Постоњу (Премовић-Алексић 1985), а нешто касније, 1987. године, источни део

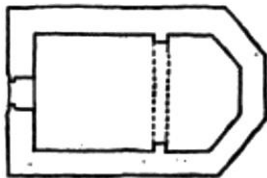
средњовековне цркве са краја XIII и почетка XIV века на локалитету Напреље (Премовић-Алексић 1988). Изузетак представља црква нешто већих димензија 16 x 10 метара у селу Дежева, откривена између 1980. и 1982. године, у оквиру систематских истраживања (Калић, Поповић 1985). Остаци још неколико цркава, црква брвнара и црквишта откривени су у оквиру опсежних пројеката рекогносцирања простора средњовековног Раса. Поједине од њих биле су касније и археолошки истражене, попут цркве у Пожеги (Премовић-Алексић 1987), Лелетићу, засеоку Слатине (Поповић 1991, 19–23), Спужанићима (Поповић 1991, 29) или очишћене од растиња до нивоа пода.



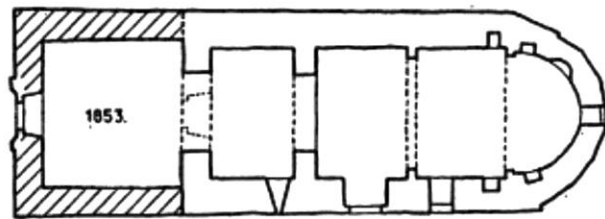
ЛАЗАРИЦА - ПУРКЕ XVI / XVII ВЕК



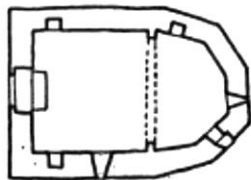
СВ. ДИМИТРИЈЕ - ЈАНЧА
СРЕДИНА XVII ВЕКА



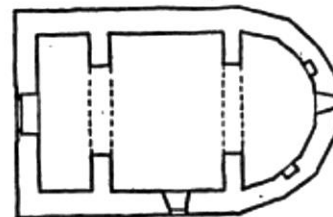
СВ. МАРКО-ВИТУШ XVI / XVII ВЕК



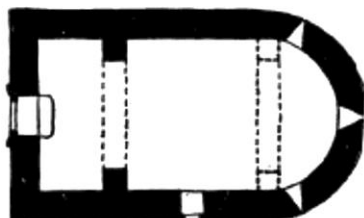
СВ. ДИМИТРИЈЕ - МИТРОВА РЕКА
ДРУГА ПОЛОВИНА XVII ВЕКА



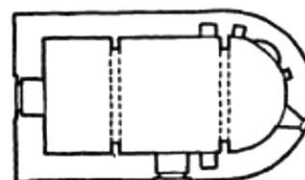
ЛАЗАРИЦА - ЖИВАЛИБЕ 1624.



СВ. НИКОЛА - ШИТАРИ
СРЕДИНА XVII ВЕКА



СВ. БОГОРОДИЦА - КОВАЧЕВО



СВ. НИКОЛА - КУЗМИЧЕВО 1590.

Слика 37 – Основе цркава на простору Раса (према Тодоровић 1989, 222)

Дежевски храм, чији су зидови били очувани само у темељној зони, нешто је већих димензија од осталих до сада откривених цркава из средњовековног периода и настао је највероватније током прве половине XIII века (Калић, Поповић 1985, 135). На основу преосталих делова на терену установљено је да је зидан од ломљеног камена у кречном малтеру, при чему је унутрашњост зидне масе била испуњена облацима (Калић, Поповић 1985, 122). На исти начин грађена је и црква чији су остаци пронађени на локалитету Напреље (Премовић-Алексић 1988, 24). Није познато да ли је иста техника зидања коришћена и приликом подизања Латинске цркве у Постењу, чији је настанак опредељен у почетак или прву половину XIV века, с обзиром да су зидови били очувани само у нивоу темеља (Премовић-Алексић 1985, 63-64). Средњовековна црква у селу Попе, над чијим заравњеним зидовима је током османске владавине направљена млађа црква, зидана је са доста пажње, у правилном слогу, каменим квадерима уједначених димензија, који су такође били повезани кречним малтером (Вукадин 1977, 158). Иако су сви откривени храмови очувани парцијално и у нивоу темељне зоне, у шуту су откривани тесаници и обрађени сводари од сиге, као и остаци опека различитог формата (Калић, Поповић 1985, 131), из њихових горњих конструкција. Такође, значајан налаз који сведочи о изгледу кровног покривача представљају оловне плоче, откривене са спољне стране дежевске цркве. Поједине од њих биле су разливане преко једног надгробног споменика, највероватније услед пожара у којем је храм страдао (Калић, Поповић 1985, 133). Све побројане цркве нису имале куполу, већ су, највероватније по узору на дежевску, биле засведене полуобличастим сводом. Под у дежевској цркви био је рађен од правилно клесаних камених плоча постављених на малтерну подлогу (Калић, Поповић 1985, 133). Значајно је истаћи, да разлика у техници грађења, као и у избору конструктивних решења у односу на католиконе оближњих манастирских комплекса, упућују на то да су побројане цркве биле дело локалних мајстора. Са тиме у вези посебну пажњу завређује претходно истакнути податак, да је цар Стефан Душан приликом оснивања манастира св. Арханђела код Призрена једну групу зидара преселио из Пнуће у Љутоглаву недалеко од Призрена (Калић, Поповић 1985, 118). Сведочанство о овом догађају, заједно са именима зидара – Петрош, Војислав, Средан, Нос, и Војихна са својим породицама, остало је очувано у повељи дарованој новооснованој владарској задужбини у Призрену (Шафарик 1862, 304-305; Мишић, Суботин-Голубовић 2003, 15, 41).

Како су показали резултати археолошких истраживања, сахрањивање око цркве у Дежеву почиње тек након што је посед био додељен манастиру у Бањској од стране краља Милутина у другој деценији XIV века (Калић, Поповић 1985, 117). Слично је констатовано и у другим случајевима. С обзиром да нису откривени старији гробови под темељима цркве, претпостављено да је и некропола на локалитету Напреље такође настала тек након подизања цркве (Премовић-Алексић 1988, 25-26). Међутим, чини се да би овакву тезу требало преиспитати и да би гробље могло да буде старијег датума, о чему ће нешто више речи бити у поглављу о некрополама. С друге стране, Латинска црква у Постењу је истражена само у габаритима очуваног дела припрате, те није могуће са сигурношћу рећи да ли јој је претходила некропола. Постојање више нивоа сахрањивања у припрати, при чему су се поједине надгробне плоче откривене веома плитко, око петнаест центриметара испод нивоа темеља, навеле су истраживаче на закључак да би најстарији III хоризонт сахрањивања могао да претходи изградњи храма (Премовић-Алексић 1985, 63).

Све наведене цркве биле су украшене живописом о чему сведочи велики број фрагмената фрескомалтера који је откриван током археолошких истраживања (Калић,

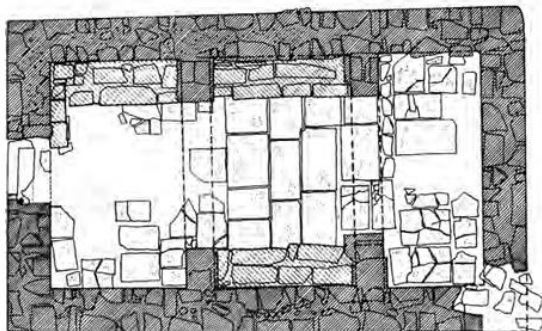
Поповић 1985, 127; Премовић-Алексић 1988; Јовановић и др 1990, 21-22). Нажалост, услед слабе очуваности зидова, из средњовековне епохе су претрајали само доњи нивои са остацима сликане драперије (Калић, Поповић 1985, 127; Јовановић 1988, 147-8; Јовановић 1984, 238), док су у дежевском храму у шуту откривене и парпетне плоче украшене фреско малтером (Калић, Поповић 1985, 122-124). Изузетак представља Црква I на Трговишту, где је у апсиди до пре тридесетак година била видљива композиција архијерејског входа са представом животворног крста, али је и она нестала пре него што је у потпуности проучена и документована (Ћулафић 1964, 5; Мандић 1967, 50; Јовановић и др. 1990, 21).⁷⁸

Посебној групи могле би се приписати четири цркве откривене током истраживања средњовековног Трговишта (*Слика 3, 44*). Црква I, која је откривена на левој обали Рашке, као што је претходно поменуто, датована је на основу остатака живописа у другу половину XII века. У питању је једнобродна грађевина, засведена полуобличастим сводом, са споља тространом а изнутра полукружном апсидом на истоку. Црква је у накнадној интервенцији која је датована у крај XIV и почетак XV века добила припрату. Црква II откривена је на локалитету Табачина, на североисточном делу Трговишта. Подигнута је током друге половине XIV века и такође је једнобродна грађевина са припратом и споља тространом а изнутра полукружном апсидом. Црква III, која је подигнута на доминантном платоу у средишењем делу насеља, сматра се главном црквом у насељу. Подигнута је између 1430. и 1460. године. У питању је такође једнобродна грађевина са изнутра полукружном а споља полигоналном апсидом. Северни зид цркве делимично је укопан у падину. Црква је била засведена полуобличастим сводом и живописана. Обновљена је током друге половине XVI века од стране припадника породице Прибисалић, приликом чега је изведен нови слој живописа и обезбеђен нови црквени намештај. У оквиру истог подухвата, цркви је са западне стране придодата је припрата која је током XVII века служила као маузолеј члановима ктиторске породице. Северно од Цркве I откривена је мања гробна капела која је добила ознаку Црква IV. Она је мања од осталих и уместо апсиде има правоугаони наос док се са јужне стране налази мањи анекс. Њен настанак хронолошки је опредељен у прву половину XV века (Премовић-Алексић 2015, 210-212).

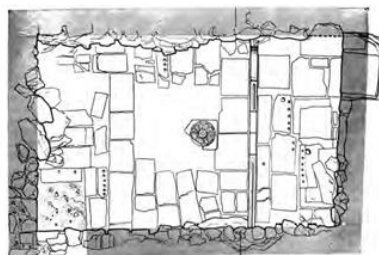
Као што је претходно истакнуто, током средњовековног периода у области Раса поред поменутих цркава зиданих од камена, постојале су и цркве брвнаре. Нажалост, с обзиром да су биле изграђене од лаких материјала остаци оваквих цркава нису, за сад, археолошки потврђени на простору Раса. На основу досадашњих истраживања уочено је постојање већег броја цркава брвнара које су имале камену супструкцију. Оне се међусобно разликују како изгледом своје основе, тако и начином како су биле конструисане. Један број, попут цркве у селима Буковице, Запуже, Трнавци (Премовић-Алексић 2014, 85-86, 88, 138), имале су камени сокл рађен од притесаних камених блокова ређаних у техници сухозида, са полукружном апсидом ка истоку. Такође, постоје и храмови који су зидани од тесаника сиге и који имају квадратну основу, попут цркава у Спужанићима, Грачанима и Лелетићу (Премовић-Алексић 2014, 208, 212-213, 230). Са друге стране, постоје и примери супструкција правоугаоне основе без апсиде на истоку, попут црквине у Штитарима, Забрђу, Слатини, (Премовић-Алексић

⁷⁸ У центру ове композиције био је приказан животворни крст као редукована варијанта хетимасије, а не Христ агнец, што је примењивано до пред крај XII века, на основу чега је подизање Цркве I оквирно датовано у седму или осму деценију XII века. У нашим крајевима се представе Христа-agneца на живопису први пут јавља у цркви св. Ђорђа у Курбинову, на обали Преспанског језера, 1191. године. Према томе, најстарија за сада позната средњовековна црква на Пазаришту јесте Црква 1: Бабић 1966.

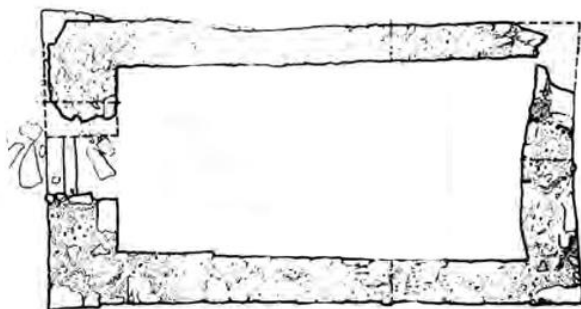
2014, 50, 219, 228), или са полукружном апсидом попут Црквине у Веверу, Шароњама, Бекови и Бубреговићима (Премовић-Алексић 2014, 56, 72, 82, 207). Чини се да би настанак ове друге групе могао да буде нешто познијег датума, с обиром да се у каменом делу конструкције најчешће налазе делови масивних средњовековних надгробних плоча које помажу у успостављању њиховог нешто приближнијег хронолошког опредељења у време османске власти. Њих треба разликовати од појединих случајева где су дислоцирани надгробни споменици нешто касније постављани над остацима камене супструкције цркве брвнаре попут цркава у селима Тврђеву и Буковицама (Премовић-Алексић 2014, 48, 85-86), или је камен набациван како би се повећала висина зидова, као у случају локалитета Црквина у Горњој Јанчи (Премовић-Алексић 2014, 37).



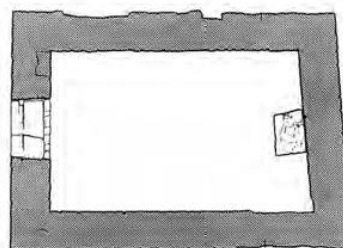
ЦРКВА - ПЕТРОВА



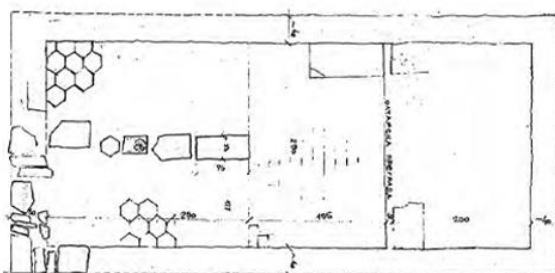
ЦРКВА - ЛЕЛЕТИЋЕ



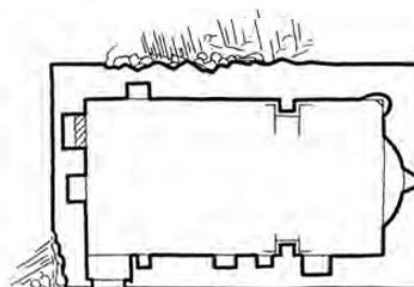
ЦРКВА - ГРАЧАНЕ, КОРИТА



ЦРКВИНА - СПУЖАНИЋИ



ЦРКВИЦА - ИЗБИЦЕ



ИЛИЈНИЦА - ДОЛИНОВИЋЕ



Слика 38 – Цркве правоугаоне основе (према Премовић-Алексић 2014)

Крајем XVI и почетком XVII века у долини Дежевске реке настаје знатан број хришћанских богомоља. Црква св. Димитрија која је подигнута крајем XVI века у селу Митровој Реци, у основи је једнобродна са изнутра полукружном а споља осмоугаоном апсидом и полуобличастим сводом (Слика 37). Њен живопис, нажалост, није преживео

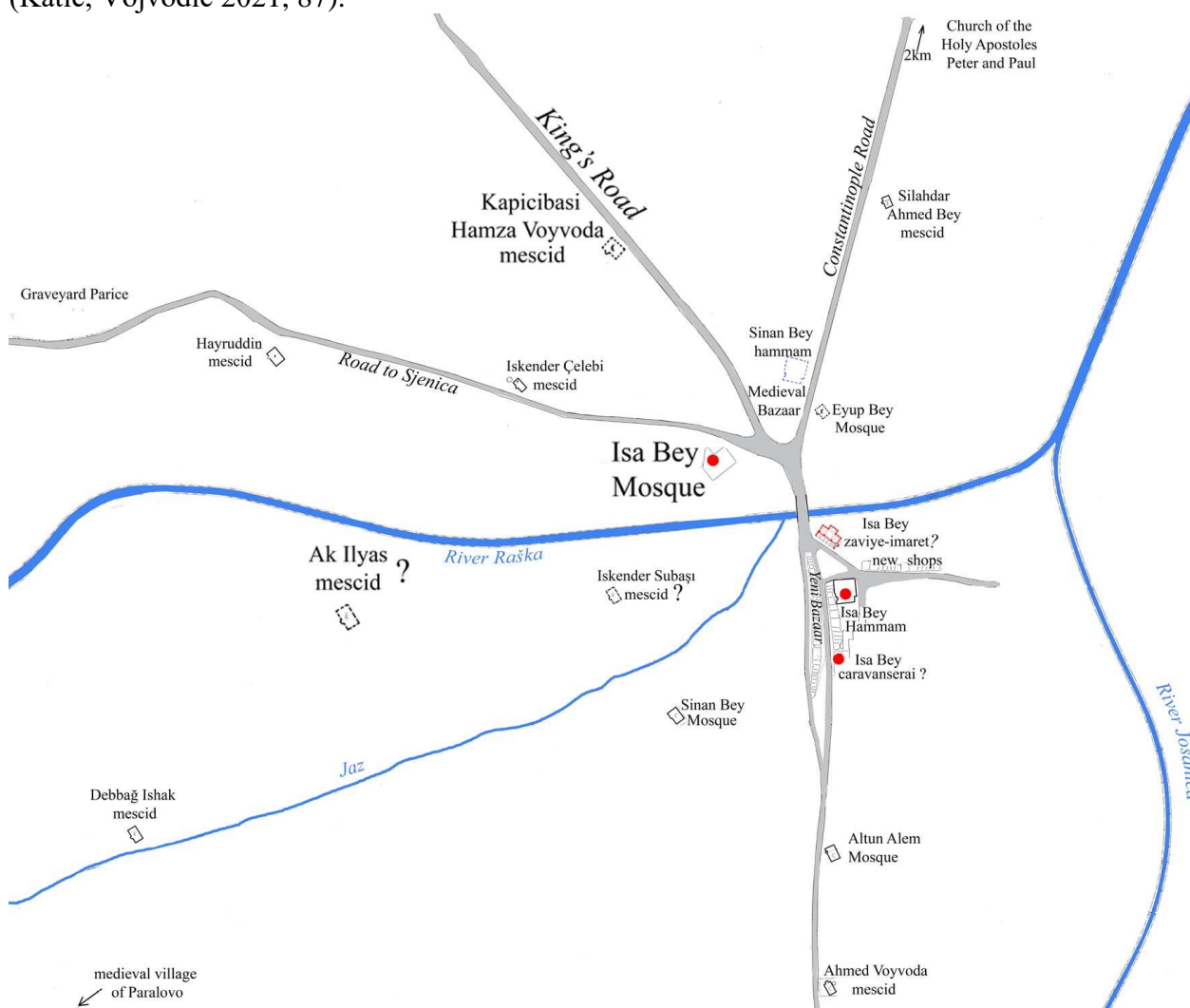
рушење у XVIII веку о којем сведочи натпис на цркви (Станић 1969, 224). Црква св. Богородице у селу Ковачеву такође је у основи једнобродна са полукружном апсидом на истоку. Она је са јужне стране имала призидан параклис док јој је иконстас био зидан. По предању је оригинално из средњег века, а обновљена је крајем XVI века. Иако је у међувремену била поново порушена, према Р. Станићу очувани остаци су шездесетих година сведочили да је некада била живописана (Станић 1969, 225). Нешто касније, 1993. године, црква је поново обновљена (Премовић-Алексић 2014, 76). Крајем XVI века, тачније 1598. године, саграђена је и црква св. Николе у Кузмичеву о чему сазнајемо из натписа уклесаног изнад улазних врата. Ктитор ове једнобродне цркве са полукружном апсидом у ширини цркве био је неки Вучихна. Нажалост, живопис је остао очуван само у фрагментима (Премовић-Алексић 2014, 66). На основу стилских карактеристика и морфолошких особина слова на фрагментованим деловима живописа у Цркви III на Трговишту, у исти период, другу половину XVI века, хронолошки је опредељено време њене обнове (Минић 1988, 235-236). Чињеница да у истом тренутку долази до обнове и подизања већег броја цркава на простору око Новог Пазара, па чак и манастирског комплекса св. Варваре на Рељиној градини, упућује на могућност да су у приближно исто време обновљене и неке друге цркве у Трговишту (Јовановић и др. 1990, 22).

Нешто касније, током XVII века долази до настанка већег боја храмова и у селима која су гравитирала ка долини Људске реке. Црква св. Николе у Штитарима издваја се међу њима како решењем унутрашњег простора, тако и својим спољашњим изгледом. Ова једнобродна црква са изнутра полукружном а споља седмостраном апсидом, имала је припрату која је од наоса била издвојена луком над ступцима. Унутрашњи простор цркве био је наткривен полуобличастим сводом ослоњеним на два ојачавајућа лука. Посебну специфичност штитарског храма св. Николе чини његова западна фасада, на којој је архитектонски украс изведен са шест профилисаних конзола које су повезане луковима чинећи слепу аркаду (Станић 1969, 229). Живопис у цркви, који је како сазнајемо из натписа у олтарском простору настао под патронатом неког Вујка, није очуван у великој мери, али је на основу стилске анализе приписан сликарима који су осликали цркву св. Петра у Тутину 1647. године (Станић 1969, 231). На основу одлика живописа у исти период опредељен је и настанак цркве св. Димитрија у Јаначком Пољу на левој обали Људске реке (Станић 1969, 231). Ова такође једнобродна црква са изнутра и споља петостраном апсидом и припратом на западу, била је зидана од средњовековних надгробних споменика. Специфичност овог храма представља зидани иконостас украшен фрескама. Нешто већих димензија је поменути црква св. Петра и Павла у Попама, која је 1650. године под патронатом неког Велимира Чолића са братијом саграђена над зидовима старије, средњовековне цркве, о чему сведочи сачувани натпис над улазом.⁷⁹ Иако је својим димензијама најскромнија, највећу пажњу привлачи црква св. Богородице у селу Доиновиће – *Мариница*. Овај храм поред својих несвакидашње малих димензија, 3 x 1.5 метара, заузима и неуобичајено место у пејзажу, с обиром да је подигнут на доминантном брегу. Као и претходне цркве, она је на основу карактеристика очуваног живописа опредељена у средину XVII века (према Премовић-Алексић 2014, 57; 2015, 158-161).

⁷⁹ Цркву је својевремено обишао још А. Гиљфердинг и том приликом забележио и поменути натпис: Гиљфердинг 1972, 263.

3.4.2. Цамије

Османски храмови у области Раса јављају се у првим годинама након успостављања њихове власти над тим простором (Слика 39). Готово по правилу, прве цамије настале су конвертовањем најмаркантнијих цркава у насељу, док су оне мање првобитно остављане у функцији (Зиројевић 1984, 23-24; Катић, Војводић 2021, 85, 90). Као што је претходно истакнуо, Иса-бегову изградњу османског трга у Расу, која је највероватније започета почетком 40-их година XV века, пратио је и процес насељавања крајишника у самом граду и околини, који су са своје стране допринели „османизовању“ средњовековног Раса. Поред чињенице да су за своју верну службу добијали земљишне поседе, о чему сведоче очувани катастарски пописи (Алић 2008, 22), они су, следећи пример свог заповедника, подизали верске објекте око којих су се формирале исламске заједнице. Тако је Ментешелу Али у граду подигао месџид око кога је формирана заједница новодосељених муслимана названа по оснивачу. Будући да није имао вакуф из кога би се издржавао, касније је постао познат као месџид табака Исака б. Абдулаха, преобраћеника који је првих деценија XVI века завештао своја имања у његову корист. Ова богомоља, више пута реконструисана и обнављана, и данас постоји и налази се на десној обали Рашке, испод Јаза, у новопазарском насељу Луг (Катић, Војводић 2021, 87).



Слика 39 – Распоред исламских богомоља у Новом Пазару (према Катић, Војводић 2021, 85)

Други османски заповедник који је допринео преобликовању Раса био је извесни Искендер субаша који је такође успоставио месцид око кога је формирана махала (Katić, Vojvodić 2021, 87). Иако није могуће утврдити где се месцид налазио, његов патрон се може поистоветити са Искендером, личним службеником/гуламом Иса-бега кога је овај поставио за субашу Јелеча и дао му шест села у околини Раса као тимар (Šabanović 1964, 36). У једном од њих, у Вражогрнцима, Искендер је имао и свој чифтлик (Aličić 2008, 20).

Иса-бег, који се од 1463. до 1469. године налазио на положају санџакбега Босне и био више посвећен градњи својих задужбина у Сарајеву, и даље је имао директан увид у дешавања у Расу јер је једним делом рашке нахије управљао његов син Мехмед-бег (Aličić 2008, 10). И двадесет година касније чланови Иса-бегове породице остају везани за ову област. Други син Иса-бега, Ахмед-бег, држао је у поседу 1485/86. године нека села нахије Рас груписана у већи посед под именом зеамет *Jenidže Pazar* (Katić, Vojvodić 2021, 87).

У ово време су у Расу успостављена још два месцида чији се оснивачи зову Ахмед – први извесног Ахмед-бега а други неког Ахмед војводе. Иако би се за првог задужбинара могло можда помислити да је идентичан Иса-беговом сину, ипак је реч о другој личности – силахдару Ахмед-бегу, који се као власник више имања у селима Јанча и Корутане у нахији Рас помиње у попису из 1489. године. Његов месцид, данас познат као Лејлек џамија (Мушовић 1985, 71), налази се на око 200 метара североисточно од Житног трга, на Цариградском друму у делу града који се назива Ћуковац. Као што је претходно истакнуто, на простору османског Раса налазило се неколико хришћанских махала у оквиру којих су били организовани делови средњовековног трга инкорпорирани у новоподигнути део града. Једна од њих била је и Ћуковац, који се налазио у непосредној близини некадашње главне градске цркве (потоње Иса-бегове џамије). Његови становници, хришћани, чинили су заједницу (махалу) Ћуковац која је у другој половини XV века спадала у најмање хришћанске махале у граду. Бројала је између десет и петнаест домаћинстава, односно око педесет-шездесет људи. Прелазак на ислам локалног становништва махале је довео до тога да, изгледа, још једна градска црква буде замењена месцидом (Katić, Vojvodić 2021, 88). Наиме, и за Лејлек џамију се верује да је подигнута на месту средњовековне цркве, а наводно је 70-тих година XX века на источној страни грађевине још увек био приметан олтар (Петровић 1968, 90).

Други месцид – месцид Ахмеда војводе, изграђен је такође на Цариградском друму, али на супротном крају града, на десној обали Рашке. Ахмед војвода био је утицајна и богата личности задужена за скупљање државних прихода на Скопско-босанском крајишту. Он је осамдесетих година XV века успео да издејствује султанову наредбу о ослобађању од пореза на нека од имања која је поседовао: њиве и винограде у селима нахије Враче, воденице у селу Супње на ушћу Рашке у Ибар и на њиве које су раније припадале манастиру Ђурђеви ступови (Katić, Vojvodić 2021, 88). Ахмед војвода је такође имао и воденице у селу Кућане поред Супња, као и 22 дућана у самом Новом Пазару, чије је приходе наменио издржавању свог месцида. Данас је Ахмед-војводин месцид познат под именом Мала или Кораћка џамија (Мушовић 1985, 74).

У последњој деценији XV или можда почетком XVI века, у тада већ доминантно муслиманском граду Новом Пазару, изграђена су још три месцида, на местима која су, попут Цариградског друма, представљала значајне градске комуникације. Месцид капиџибаше Хамза војводе налазио се западно од месцида Ахмед-бега, на око три стотине метара удаљености, на Старом Краљевом путу (Калић 1984) који је долазио са северозапада и водио до центра старог Раса, односно до катедралне цркве где се спајао

са Цариградским друмом. Југозападно од њега, на простору средњовековног Раса који се звао Парице, на око 500 метара западно од Житног трга, извесни Хајрудин је саградио месцид на путу који је до Раса долазио долином Људске реке из правца Сјенице. Муслимани који су се доселили у Парице и конвертовани домаћи хришћани, формирали су заједницу по имену Бајрамлија, односно другим именом Хајрудинов месцид, док су хришћани чинили махалу Парице (Katić, Vojvodić 2021, 88-89). Хајрудинов месцид постоји и данас и познат је по имену Паричка Хајрудин џамија. Трећи месцид, око кога је формирана посебна махала, подигао је извесни Ак Илијас на десној обали Рашке. Његов тачан положај није могуће утврдити јер није сачуван под својим именом. На основу једне дефтерске примедбе, међутим, да се закључити да се налазио у суседству табак Исхаковог месцида, односно махале Ментешали као и махале Паралово. За махалу Ментешали већ смо напоменули да се налазила на простору данашњег новопазарског насеља Луг, док је махала Ак Илијаса морала заузимати, барем делом, простор уз саму Рашку, с обзиром на то да се у изворима наводи да је завештач, поред осам дућана, завештао свом месциду и воденицу са два жрвња која се налазила у његовој махали (Katić, Vojvodić 2021, 89).

У наредном периоду градски урбани пејзаж се није битније променио све до краја друге, односно почетка треће деценије XVI века, када због интензивнијег привредног развоја, пре свега рударства сребра на оближњој планини Рогозни, следи нови талас изградње (Katić, Vojvodić 2021, 89). У овом периоду је основано још неколико месцида/џамија унутар границе коју су означили првоформирани. То су месцид Муезин хоџе, данас Алтун-алем џамија, месцид Искендер челебије (Мелајска џамија) и месцид Синана маденџије (потоња Ејуп бегова џамија). До 1528. године у Новом Пазару је саграђена и џамија Хасан-бега, чији положај нисмо могли да утврдимо али претпостављамо да није била изван описаних граница јер се град у међувремену није значајније проширио. Након 1530. године изграђени су и медреса, мектеб Синан-бега, а вероватно и џамија. Синан бег је највероватније био ктитор још једног имарета, каравансараја, новог хамама, као и неколико трговачких радњи.

3.4.3. Улога сакралних споменика у формирању културног пејзажа жупе и нахије Рас

Религијски, „свети“ пејзажи – *sacred landscapes*, настајали су, то јест конструисани су, као резултат дуготрајне људске активности. Они се састоје из више појединачних светих, култних места, која су формирана у различитим тренуцима историје и која се међусобно прожимају чинећи, тако повезана, једну вишедимензионалну целину насталу на одређеном географском простору (Reese-Taylor 2012, 752). Подизање сакралних споменика на истакнутим позицијама у пејзажу представљало је релативно честу праксу. Иако овај феномен није до сада подробно проучен на простору рашке жупе, положај Петрове цркве, најстаријег средњовековног храма на простору Раса чије подизање је, по свему судећи, спроведено под патронатом припадника српског владарског рода, упућује на закључак да је избор истакнутог брега који доминира централним пољем котлине реке Рашке био промишљен и да је са собом носио поруку (Слика 40). Поред истакнутог положаја у пејзажу, на избор ове локације могло је утицати и постојање старијег „светог места“ на овој локацији. У питању је такозвани кнежевски тумул, у оквиру којег је био сахрањен непознати кнез праисторијске заједнице која је током V века пре нове ере насељавала простор Рашке области. Ова монументална хумка била је неупитно видљива у тренутку зидања цркве, а највероватније и препозната од стране српске популације која је, према резултатима истраживања Д. Премовић-Алексић, у то време на простору Пештери и даље практиковала обреде са подизањем хумке (Премовић-Алексић 2003а). Препознавање

тумула као гробнице могло је да доведе до поистовећивања са покојником сахрањеним испод плашта, на шта упућује и велика доза пијетета према откривеним гробним инвентаром праисторијског гроба, који је од стране градитеља цркве прикупљен и поново сахрањен у дрвеном ковчегу изван зидова цркве. С тим у вези, подизање Петрове цркве на месту старијег култног места, које је услед практиковања сличног начина сахрањивања од стране словенских народа могло бити препознато, захтева даља и додатна проучавања читавог комплекса. Значај овог храма за простор Раса посебно је истакнут током IX или X века, када је у њему била основана епископија, а потребно је истаћи и да је у оквиру овог храма настављено покрштавање и у потоњим вековима, а између осталих у на том месту је у православно хришћанство миропомазањем примио и родоначелник династије Немањића.



Слика 40 – Петрова црква 1920. године (према Марковић, Војводић 2021, 38)

Недуго затим, у другој половини 1170. или првој половини 1171. године, на још узвишенијој купи изнад десне обале Дежевске реке у атару села Врболази, велики жупан Стефан Немања подигао је манастир Ђурђеве ступове (Милошевић, Нешковић 1987, 8). Као што је претходно истакнуто, разлози избора овако истакнутог и неуобичајеног положаја за изградњу манастира могли су да буду бројни. Према предању, Стефан Немања је желео да се одужи свецу који је услишио његове молбе и избавио га из окова и пећине у коју је бачен од стране своје браће (Стефан Првовенчани, 26-27), те је стога изабрао најистакнутији положај у пејзажу Старог Раса да му подигне храм. Са друге стране, поједини истраживачи су овакав одабир локације за храм повезивали са одређеним симболичким значењем подигнуте цркве, затим са одбрамбеним функцијама манастира насталог у времену сукоба са Византијом, као и „покушајем стварања домаћег верског центра у непосредној близини византијског епископског седишта у Петровој цркви“ (Милошевић, Нешковић 1987, 8). Разлог подизања Ђурђевих Ступова на овом положају није било постојање старијег храма, о чему сведоче резултати обављених истраживања (Зечевић, Радичевић 2001, 24).

Избор истакнутих положаја у пејзажу, на доминантним висовима жупе Рас, за подизање задужбина од стране припадника српског владарског рода указује на њихову жељу да сакрализују простор. У прилог томе сведочи и податак из житија св. Саве, да је за живота на местима на којима није стигао да подигне цркве постављао крстове (Доментијан, 124).

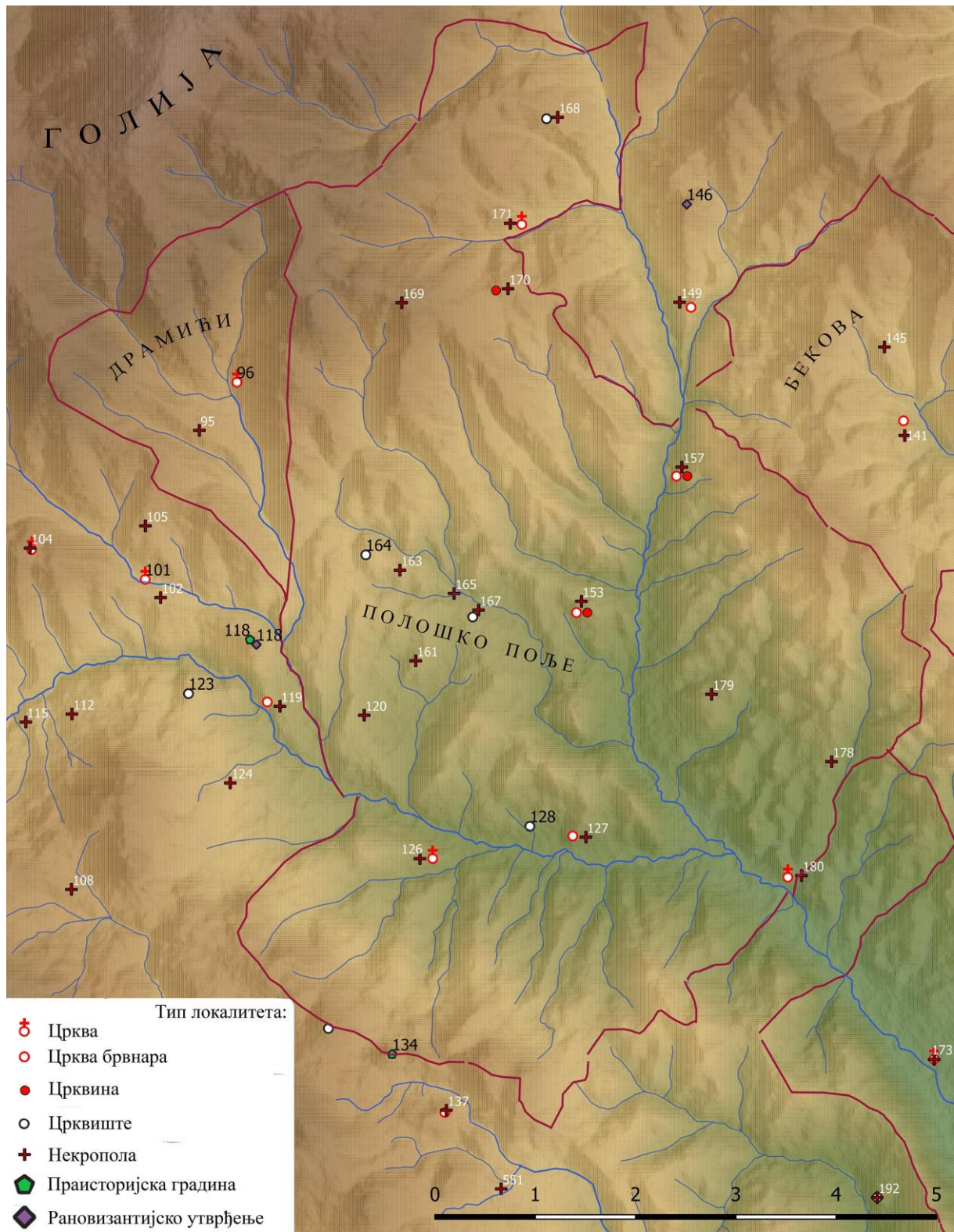
За разлику од манастирских цркава насталих под патронатом чланова владарске династије, на простору Раса највероватније већ крајем XIII века, а можда и раније, основано је неколико мањих храмова који се помињу у Светостефанској хрисовуљи и чији ктитори су, као и у другим деловима оновремене Србије, по свој прилици долазили из властеоског сталежа. У том периоду у српској држави долази до постепеног уздицања властеле, која је услед све већег значаја у тадашњим освајачким походима постепено добијала простор за истицање свог статуса у сталешки јасно раслојеном средњовековном друштву. Између осталих, један од начина на који су исказивали свој положај подразумевао је праћење добро познатог предлошка који је велики жупан Стефан Немања успоставио подизањем задужбина и замонашењем пред крај живота. Поред могућности да се изрази одређена врста захвалности Богу или светитељу кроз подизање задужбине, ктиторски чин је пружао властели прилику да исказе своју истакнуту улогу у друштву, тиме што на основу ктиторског права обезбеди помен у богослужењу и гробно место унутар цркве за чланове породице, као и право на ктиторски портрет, који је пружао прилику за успостављање континуитета власти на микропростору сликањем својих наследника (Ђорђевић 1994, 13-15, 27-28). На тај начин, кроз јасно дефинисан образац, био је приказан статус властелина и чланова њихове породице као и континуитет управљања одређеним простором. У оквиру осликаних композиција налазиле су се и представе владара у чијој су служби били, што је пружало додатни легитимитет њиховој локалној власти, с обзиром да је за обављање једног таквог чина као што је подизање цркве била неопходна владарева сагласност. Иако је временом утицај и моћ властеоског сталежа растао, поготово у време владавине цара Уроша, чини се да је постојала нека врста поретка који је морао да буде поштован приликом подизања цркава. Властеоске задужбине, поготово у ранијим периодима владавине Немањића, биле су стога израђене знатно сведеније, оне нису биле надвишене куполама и налазиле су се на мање истакнутим положајима у пејзажу, што је чини се пре свега био одраз одређене врсте опрезности властелина који су тежили да не „увреде“ владара превише монументалним грађевинским захватима. Положај ових цркава, у централном делу сеоских гробаља, указује да су оне, по свему судећи, имале и улогу гробних капела. С обзиром да је простор Раса током већег дела српске управе чинио делове неколико крупних манастирских властелинстава владарских задужбина, сва је прилика да су ови храмови настали напорима властеле нижег ранга која је у већини случајева била у служби манастира. Изузев цркве у Напрељу која је претрајала све до XVII века (Премовић-Алексић 1988; Премовић-Алексић 2014, 128), њихове задужбине махом нису преживеле доба османских освајања и управе, те су откриване само у темељима, а самим тим су бројни подаци о њиховом архитектонском склопу, декорацији и живопису остали заувек изгубљени.

У периоду османске власти долази до постепене промене културног пејзажа Раса и планског „заузимања“ простора унутар њега. Тај процес започет је у периоду око 1440. године претварањем цркве на централном рашком тргу у Иса-бегову џамију, а затим формирањем новог османског трга тј. пазара, урбанистички јасно дефинисаног изградњом завије, хамама, каравансараја и бројних дућана. Такође, он се паралелно и постепено одвијао и у другим средњовековним четвртима Раса претварањем хришћанских богомоља у муслиманске, каква је била позната пракса након освајања

одређеног простора (Андријевић 1976; Самарџић 1993, 62-63; Воуков 2016; Атеен 2018), као и подизањем нових османских сакралних и комуналних објеката. Овај процес представљао је покушај претварања дотадашњег хришћанског прејзажа формираног током византијске и српске управе Расом, у османски, са исламом као главном религијом. Иако постепене, ове промене су у великој мери измениле физиономију средњовековне вароши Рас, као и простора који је окружује. Први месциди су несумњиво с намером смештени на кључним градским позицијама (*Слика 34*), било да су у ту сврху подигнути нови објекти или су преуређене цркве које су се на тим местима налазиле. Свих седам најстаријих месцида је подигнуто на рубовима затеченог градског простора, на главним прилазним правцима, то јест улазима у варош, чиме је постојећи средњовековни урбани простор на неки начин „опкољен“. Наредна етапа интензивније изградње уследила је током треће деценије XVI века, када је услед значајног привредног развоја и обнављања рударских радова на Рогозни дошло до економског јачања османских војних заповедника. Тада је основано још неколико верских грађевина унутар границе коју су означили првоформиране богомоље. Попут српских властелина током раздобља средњег века, истакнути појединци османског друштва наглашавали су свој статус и ширили нову религију на простору нахије подизањем задужбина и кроз институцију вакуфа, слéдећи на тај начин предлог који је представио Иса-бег. И поред конвертовања хришћанских богомоља и подизања бројних нових џамија, хришћанска заједница у Новом Пазару била је бројна чак и у време XVII века. О томе сведочи Евлија Челеби, који је пролазећи кроз Нови Пазар 1660/61. године у граду, поред двадесет и три џамије, видео још седам хришћанских храмова (Џелеби 1979, 265-268). Ово сигурно нису биле цркве подигнуте после османског освајања, јер је градња нових хришћанских богомоља у градовима Османског царства законом била забрањена.⁸⁰

Са друге стране, иако је период османске владавине сматран јако дуго временом када је било потпуно забрањено подизање нових хришћанских богомоља, цркве настале у периоду XVI и XVII века на простору Раса показују да су околности биле променљиве и да су у појединим тренуцима постојали повољни услови за овакве подухвате. Чак и нешто пре обнове Пећке патријаршије 1557. године, након скоро три века, у руралним пределима Раса настављена је градитељска активност хришћанских сакралних објеката (Зиројевић 1984, 30, напомена 150). У то време је у околини Новог Пазара, слично као и на Косову и Метохији, подигнут или обновљен завидан број скромних цркава, које се по архитектонској концепцији и стилским карактеристикама живописа сматрају својеврсним градитељским остварењима. За разлику од градских средина, где је подизање и обнова цркава било забрањено и строже контролисано, у пасивним крајевима су житељи села успевали да обнове неке раније цркве или да уз дозволу Порте подигну потпуно нове храмове. Таква пракса је поготово била могућа у крајевима у којима уопште нису живели муслимани (Зиројевић 1984, 31). У том погледу посебно је занимљив претходно истакнут полет у црквеном и сликарском стваралаштву, остварен у селима на периферији новопазарске нахије. Поред тога што је проучавање споменика насталих у поменутом раздобљу пружило слику о дOMETИМА народног стваралаштва тог времена, даље проучавање њиховог положаја у пејзажу (*Слика 41*), пружа барем делимичан увид у динамику и дOMETE процеса постепене исламизације српског становништва, и указује на чињеницу да је залеђина Новог Пазара већински била насељена српским православним живљем.

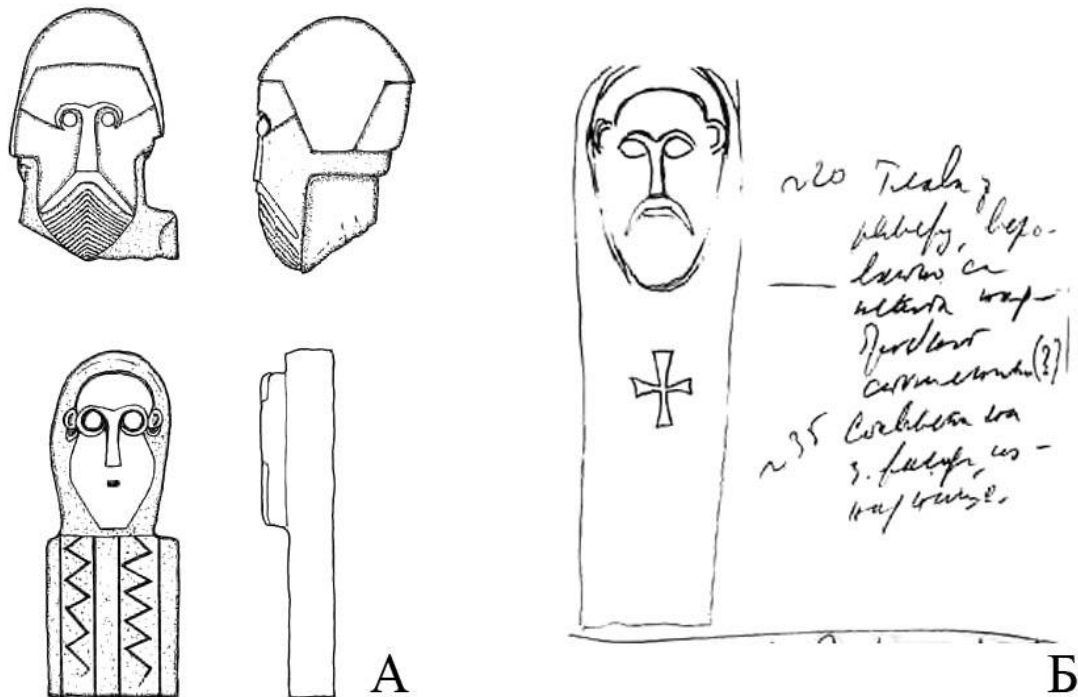
⁸⁰ Петковић 1995, 8, са напоменом 13.



Слика 41 – Цркве на простору нахије Нови Пазар у периоду XVI и XVII века

Храмови настали у периоду XVI и XVII били су обнављани и подизани у складу са одобрењем османских власти и финансијским могућностима хришћанске заједнице – знатно сведеније су зидани и украшавани и имају веома једноставне основе. У питању су махом једнобродне грађевина које понекад нису имале апсиду, док је у случају

постојања, она најчешће била полукружна или полигонална. Кровови ових цркава по правилу су израђени од камених плоча, при чему су поједине цркве биле благо укопане у земљу, док су им врата знатно нижа од просечне људске висине а прозори изведени у виду пушкарница. Како је то раније истакнуто, све поменуте одлике утицале су да те цркве својим спољашњим изгледом више подсећају на профане грађевине него на храмове (Станић 1977, 171-172), те би подизање цркава у пуној висини на истакнутим положајима у рељефу, попут цркве Маринице, носило одређену поруку. Ипак, највећи број хришћанских храмова подигнут је на некрополама, те су они, као и током средњовековног периода, поред неспорне функције капеле, могли да подражавају претходно успостављени систем подизања властеоских задужбина на сеоским гробљима у знато сведенијем облику и у складу са тадашњим донетима. У том правцу сведоче и очувани ктиторски натписи на којима се углавном у улози ктитора јављају истакнутији чланови друштва – влашки кнежеви,⁸¹ као и локални свештеници, док су својим скромнијим прилозима, по свему судећи, ове подухвате помагали и други становници села (Зиројевић 1984, 34). Управо из редова новоформиране елите српског друштва, влашких кнежева и локалних свештеника, могли су потицати ктитори цркава на простору око Новог Пазара. Уместо некадашњих портрета у оквиру средњовековних ктиторских композиција, они су представљани на пластично моделованим каменим скулптурама (Слика 42, 43), какве срећемо у оквиру храмова у Тврђеву, Бекову, Митровој реци, Сувом Долу и Црчеву (Премовић-Алексић 2011; Премовић-Алексић 2014, 49, 97)



Слика 42 – Скулптуре ктитора из цркава у А) Тврђеву и Б) Митровој Реци (према Премовић-Алексић 2014, 49, 97, Сл. 66, Сл.180)

⁸¹ Као што је претходно истакнуто, постепено укључивање српског становништва у редове сточара током средњег века, као и изражено давање влашког статуса српском становништву у пограничним областима, крајиштима у првим вековима османске владавине, довела је временом до тога да су влашко и српско име постали синоними, те је трмин Влах временом постао погрдан назив за српско православно становништво.



Слика 43 – Портрет из цркве у Црчеву (према Премовић-Алексић 2011, 475, Сл. 4)

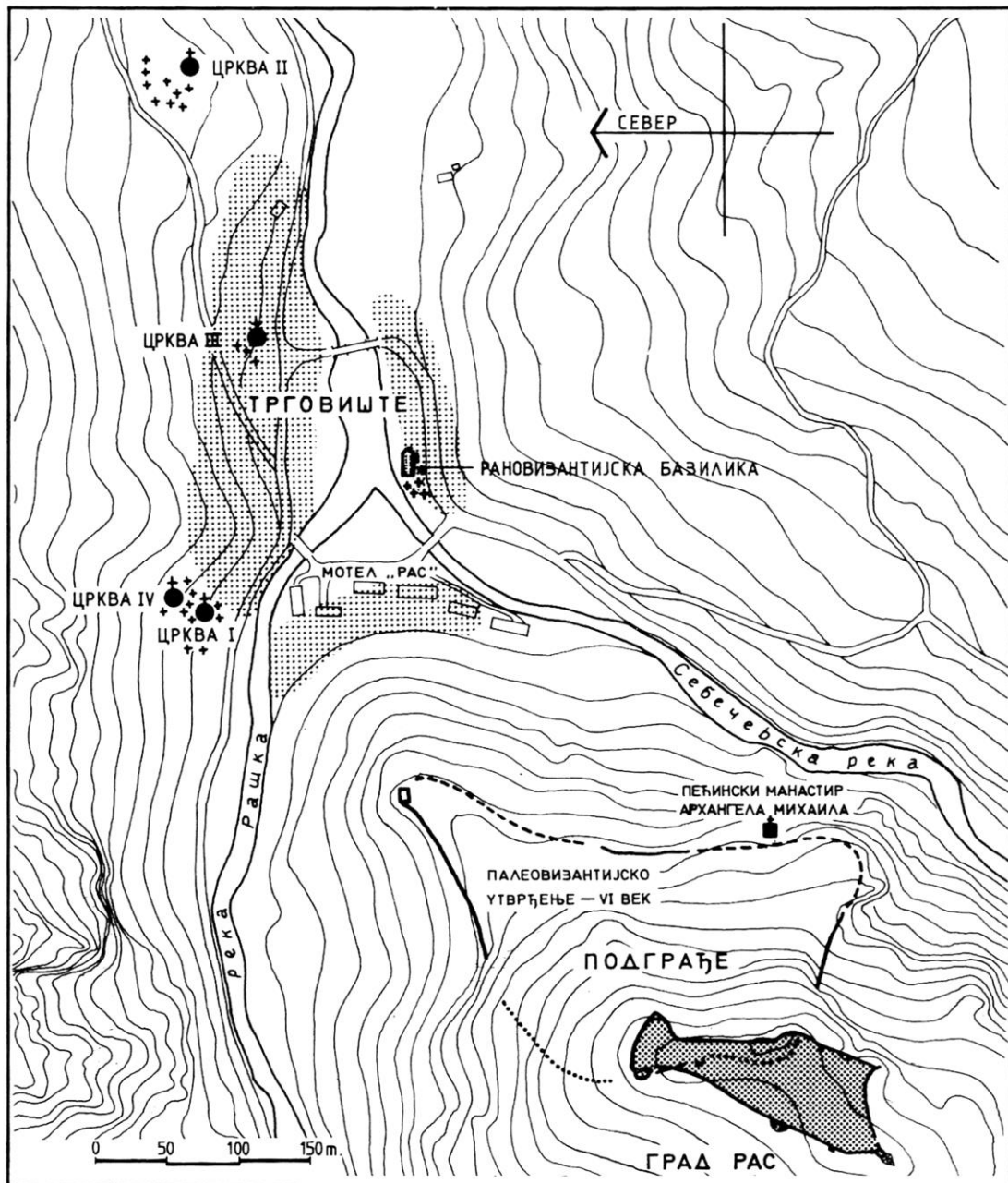
Како је претходно истакнуто, на црквама подигнутим и обновљеним током XVI и XVII века, уочава се и присуство елемената типичних за исламску архитектуру, што се посебно односи на лукове изнад ниша или прозора, сведочећи тако да су њихови градитељи могли паралелно да учествују у подизању турских јавних грађевина у Новом Пазару (Станић 1969, 215–244; Станић 1977, 171-173; Премовић-Алексић 2014, 21). Са друге стране, декоративни елементи рађени у рељефу јасно упућују на пластичне елементе приметне на истовременој групи надгробних споменика које су, по свему судећи, радили исти мајстори (Станић 1969; Станић 1977, 172; Ердељан 1996, 39). Тренутак духовног просперитета био је условљен и економским јачањем српског живља на простору Раса током XVI и XVII века. У прилог томе сведочи и чињеница да су и поред промене фискалне политике са почетак владавине Селима II (1566-1574), која је довела до такозване продаје цркава, при чему су се одржали једино финансијски стабилнији и богатији манастири (Зиројевић 1984, 26), познати средњовековни манастири на простору Раса не само претрајали, већ је и подигнут нови манастирски комплекс св. Варваре на Рељиној градини. Такво стање ствари указује на постојање својеврсног економског узлета српског становништва у периоду XVI и XVII века. Такве околности су биле прекинуте након поменутих аустријско-турских ратова и одмазди османских трупа када су готово све хришћанске богомоље претрпеле уништење. Као што је претходно истакнуто, највећи број манастирских католикона страдао је тако што је са њих био скинут оловни кров, што је проузроковало брзо пропадање живописа и малтера услед директног излагања атмосферским падавинама. Могуће је да је управо то тренутак када је нестала већина, ако не и сви, хришћански храмови који су преживели епоху османских освајања, између осталих и они које у Новом Пазару помиње Евлија Челеби.

Постепена трансформација средњовековног Раса, својевремено центра српске државе и једне од епископија Српске православне цркве, представљало је осмишљену акцију османске власти. Као што су поједини претходни истраживачи истакли, њен

циљ био је не само трансформација затеченог насеља у град исламско-орјенталног типа, већ и стварање једног јаког привредног и идејног упоришта које би деловало на широком простору (Чар Дрнда 1984, 78). Поред пренамене централних црквених грађевина које су дефинисале простор, временом је дошло и до промене назива насеља, што је, како ће време показати, била значајна прекретница у трансформацији већ постојећег вишевековног хришћанског византијско-српског културног пејзажа на простору Раса и успостављању новог османског (Katić, Vojvodić 2021, 90). Из тог разлога је веома значајно истаћи утицај постепеног преласка на ислам локалног становништва, првовремено у градским срединама, на ширем простору Балкана. Редифинисање идентитета са преласком у исламску религију водило је до потребе за преуређењем простора, то јест рушења или промене намене сакралних споменика који су у том дефинисању претходно учествовали (Katić, Vojvodić 2021). У том правцу требало би посматрати и разграђивање Ђурђевих ступова у време подизања Новопазарске тврђаве. Како показују бројни примери, крајњи резултат тог процеса бивала је промена самог пејзажа како би се прилагодио новим социо-економским односима и социо-политичким идентитетима који су у међувремену настали или су модификовани (Parantoniou, Vionis 2017). Са тиме у вези, процес редифинисања рашког пејзажа је и даље у току, те покушаји успостављања новог, бошњачког идентитета на простору Рашке области добијају потпуно нове димензије, чије описивање излази из оквира овог рада.

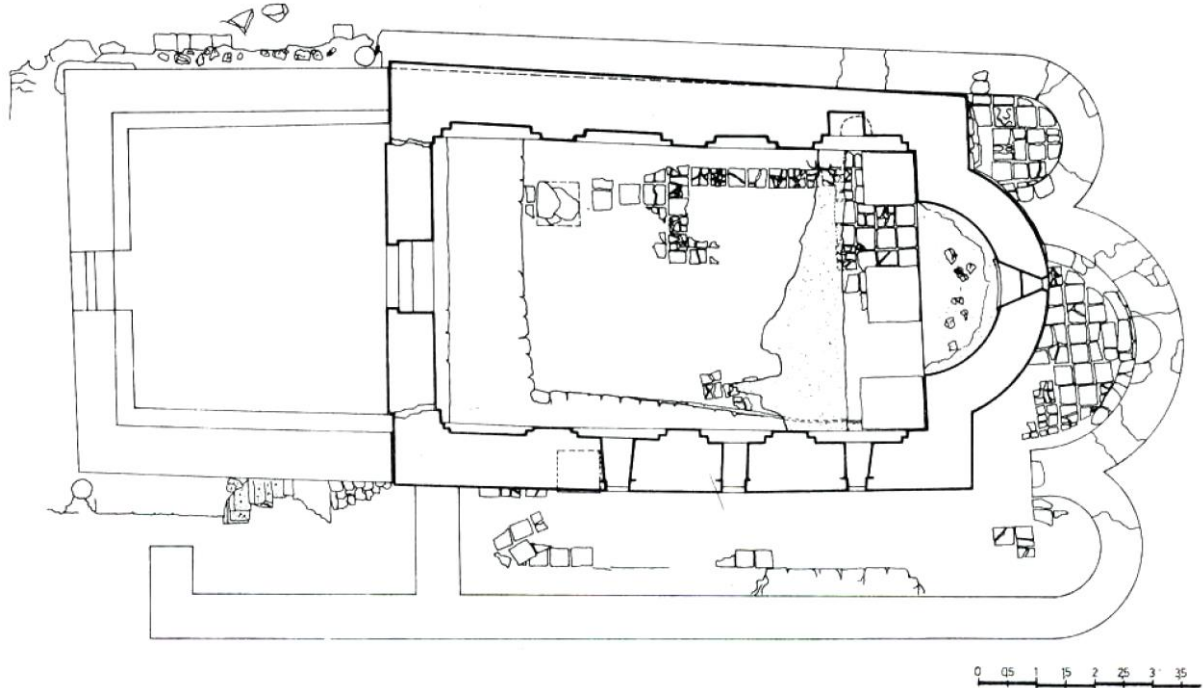
3.3. Некрополе

Почетак истраживања средњовековних гробаља на простору Раса везан је за архитектонска истраживања која су била обављана у оквиру манастирских комплекса. Радови попут оних који су средином XX века започети у Ђурђевим ступовима, Петровој цркви и Сопоћанима, врло брзо су указали на неопходност присуства археолога на терену. Недуго затим, шездесетих година XX века, започета су систематска истраживања средњовековне некрополе у порти Петрове цркве. Почетком наредне декаде, почевши од 1972. године, вршена су и истраживања остатака средњовековног Трговишта, прва систематска археолошка ископавања средњовековних насеобинских некропола на овом простору (Јовановић и др. 1990). На основу резултата вишегодишњих кампања установљено је да су становници средњовековног Трговишта покојнике сахрањивали на најмање пет некропола (Слика 44).

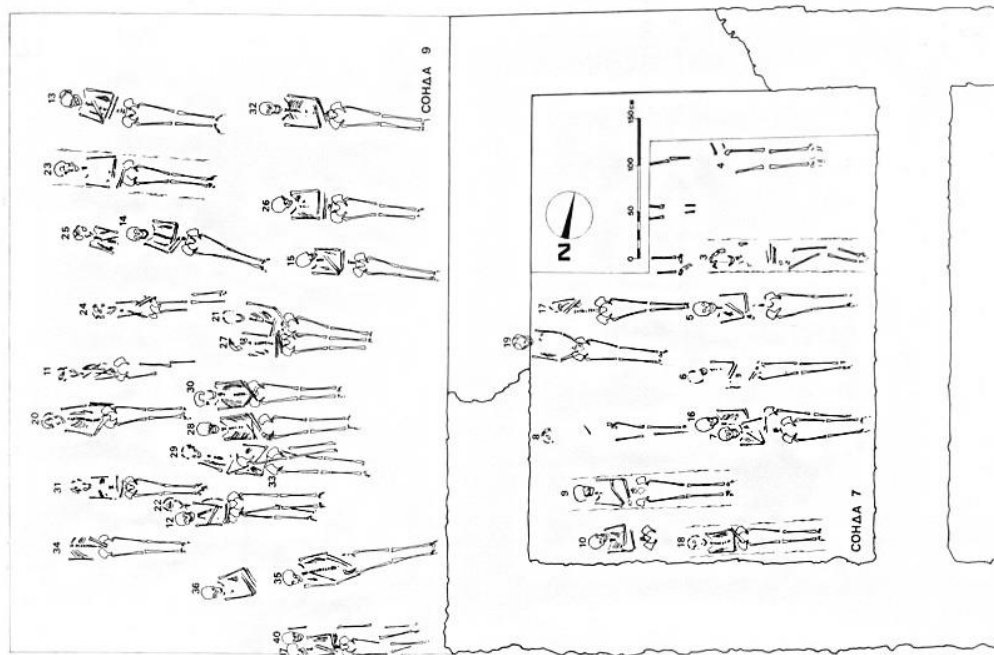


Слика 44 – Ситуациони план Трговиште према (према Јовановић и др. 1990)

Током 1971. и 1972. године, извршени су и заштитни радови на цркви Св. Петра и Павла у селу Попе (Слика 45), приликом којих је откривен велики број средњовековних гробова (Вукадин 1977, 158). Нажалост, како сазнајемо, антрополошке анализе су извршене на свега 15 од 140 скелета (Живановић 1988, 239). Резултати истраживања објављени су у виду сажетог извештаја (Вукадин 1977), јер је у плану истраживача било публикавање монографије. До реализације плана није дошло, а техничка документација о самој некрополи не постоји у Заводу за заштиту споменика културе у Краљеву, као ни у Музеју „Рас“ у Новом Пазару.

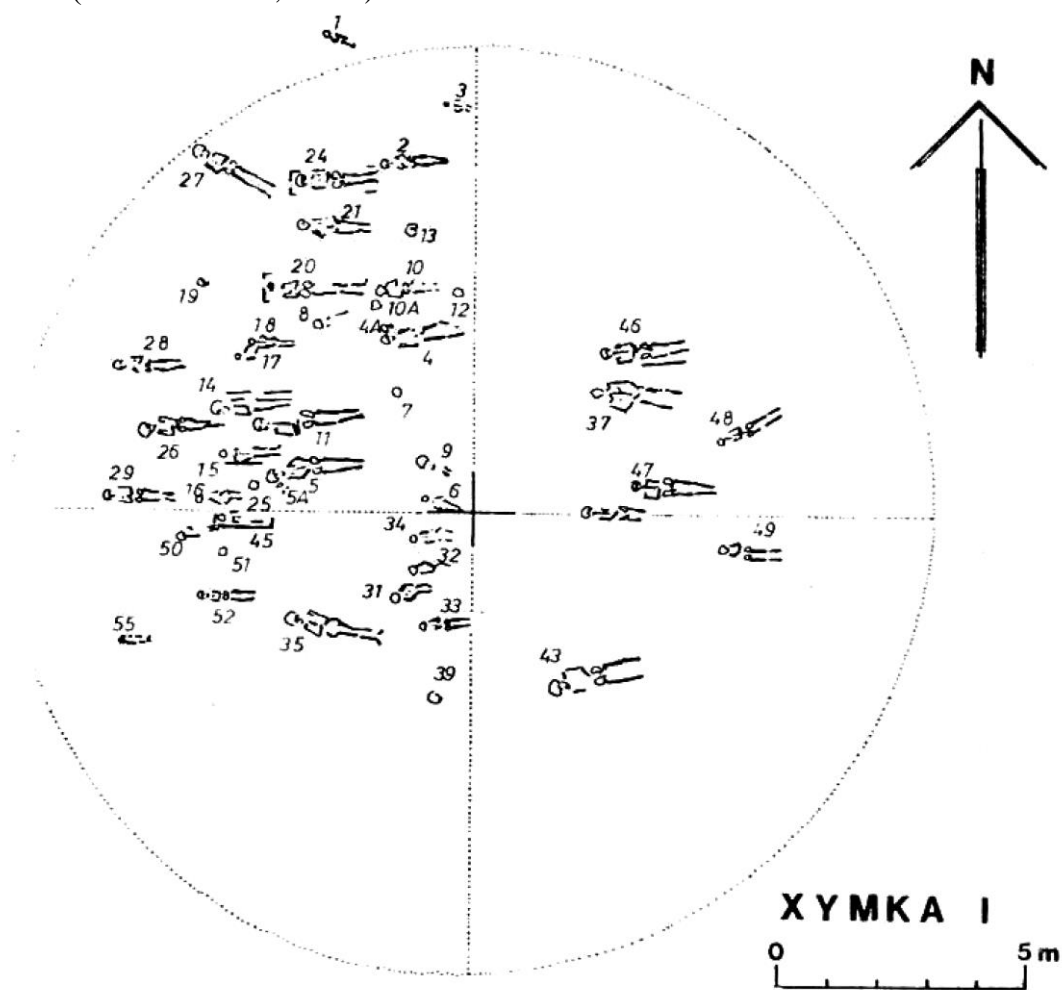


Слика 45 – Основа средњовековне цркве Св. Петра у селу Попе и тробродне базилике испод ње (према Вукадин 1977, 163, План 1)



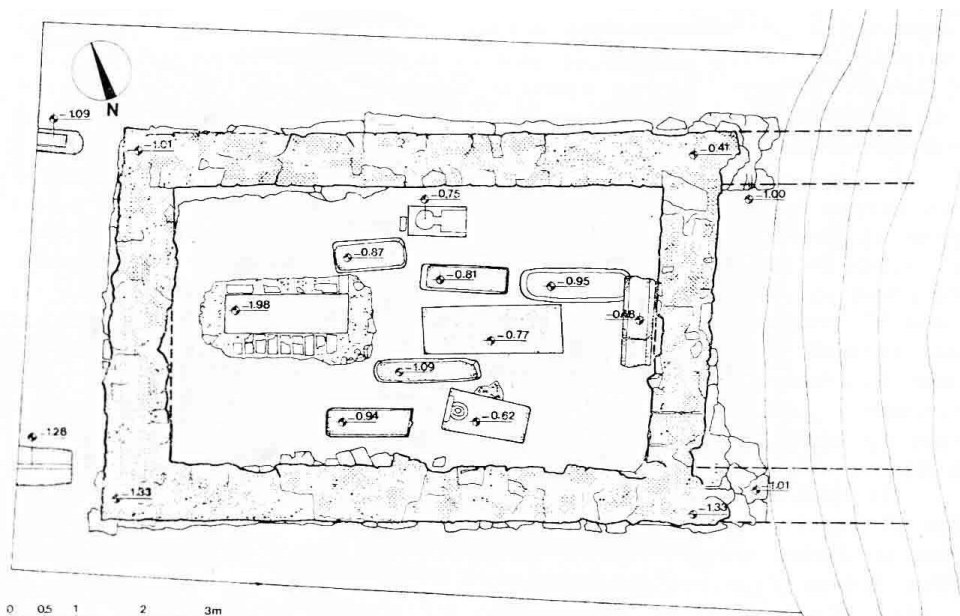
Слика 46 – Ситуациони план сонди 7 и 9 око цркве у селу Дежева, према Ј. Калић и М. Поповићу (према Калић, Поповић 1985, 137, Сл. 22)

Иако се у истраживање простора средњовековног Раса крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година XX века ушло амбициозно, у периоду који је уследио рашка гробаља су махом испитивана сондажно и у оквиру истраживања остатака средњовековне архитектуре. Латинско гробље у атару села Глоговика (Слика 47), истраживано је током 1979. и 1980. године. Нажалост, ни до тог истраживања није дошло плански, већ је радове условио положај средњовековног гробља преко праисторијске хумке која је била предмет истраживања (Премовић-Алексић 1986). Током археолошких истраживања саборног храма у Дежеву 1981. и 1982. године, која су поред радова око храма подразумевала и сондажно истраживање околног простора, откривена су 63 гроба у цркви и на простору западно и јужно од ње.⁸² Грбови уз северни и источни зид (Слика 46), очишћени су до нивоа надгробне плоче (Калић, Поповић 1985). Осамдесетих година XX века, под руководством М. Поповића, вршена су сондажна истраживања утврђења и некропола на Јужцу, у околини манастира Сопоћани (Поповић 1993, 14-15).



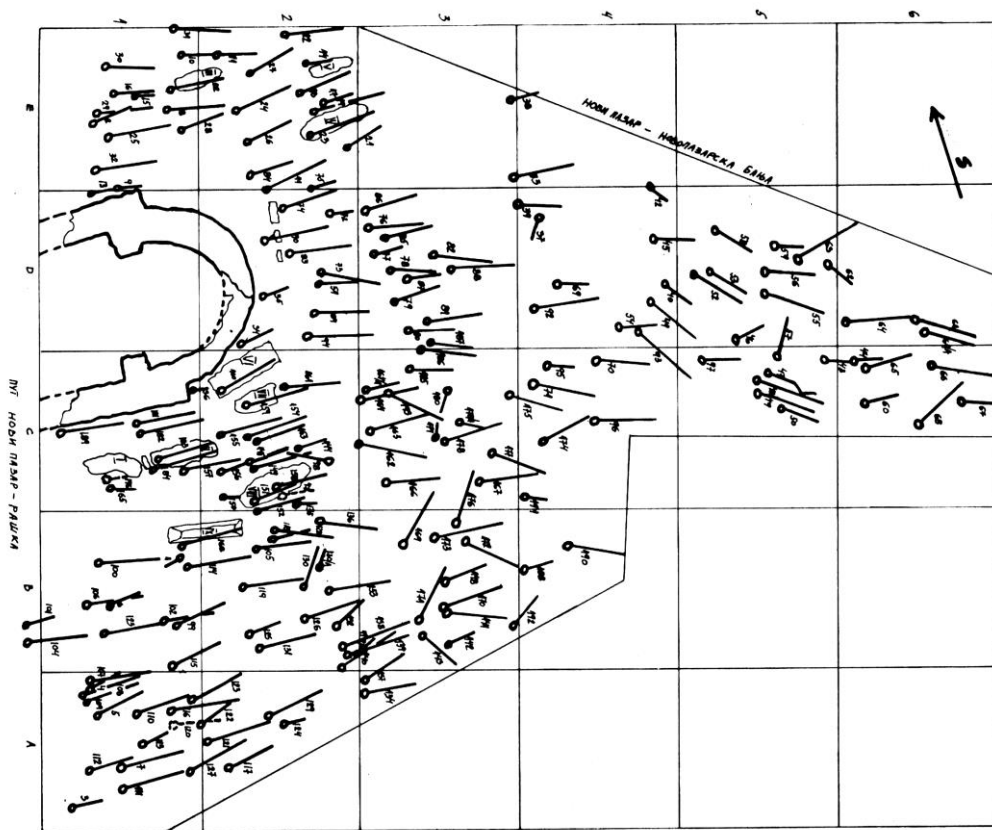
Слика 47 – Глоговик, ситуациони план (према Премовић-Алексић 1985, 29, Табела III)

⁸² У наосу је откривен само један гроб док су остали били у припрати.



Слика 48 – Ситуациони план локалитета Латинска црква у Постењу, основа са надгробним плочама II и III хоризонта (према Премовић-Алексић 1985, 57, Табла II)

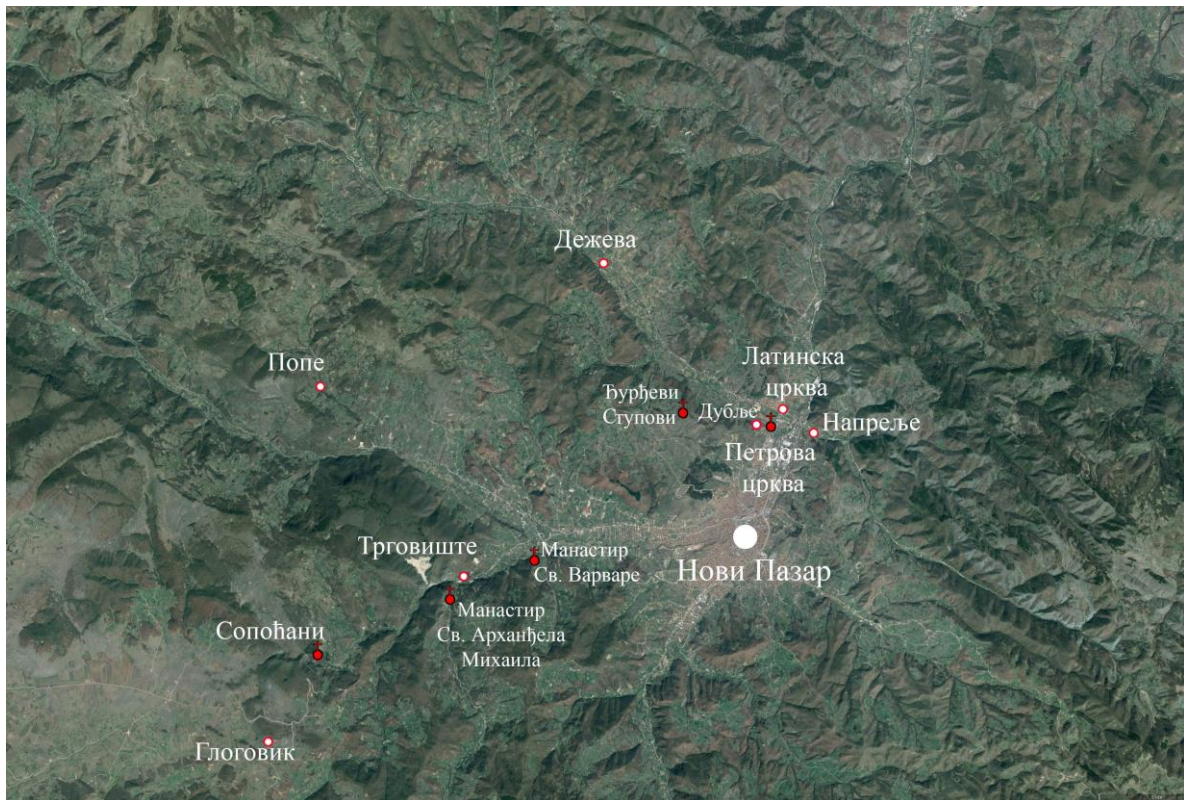
Значајан корпус средњовековних гробова откривен је и током заштитних археолошких ископавања на локалитетима Латинска црква 1983. године (Слика 48) (Премовић-Алексић 1985), Напреље 1987. године (Слика 49) (Премовић-Алексић 1988), и Дубље 2017-2020. године (Видосављевић, Војводић 2018, 2019, 2021).



Слика 49 – Ситуациони план некрополе на локалитету Напреље према Д. Премовић-Алексић (према Премовић-Алексић 1988, 27, План 2)

Археолошка открића до којих се дошло приликом досадашњих радова (Слика 50), упућују на потребу за сумирањем досадашњих резултата истраживања како би се повезали подаци о надземним и подземним деловима средњовековних гробова на простору Раса. Чини се да би једна таква „ревизија“ могла да буде плодотворна уколико би дала ваљане доказе за кориговање постојећих датовања рашких некропола, али и пружила другачији начин сагледавања у простору некропола насталих у пуном и позном средњем веку на простору жупе Рас.

Преостала гробља на простору Раса, попут гробаља у Љуљцу, Балетићу, Штитарима и других, углавном су оквирно датована на основу анализе облика и декоративног репертоара надгробних споменика видљивих на терену. У том смислу посебно би требало истаћи радове Радомира Станића и Данице Поповић (Станић 1969а; Поповић 1983; Поповић 1984; Поповић, Ердељан 1989), монографију Јелене Ердељан (Ердељан 1996), као и радове Драгице Премовић-Алексић (Премовић-Алексић 2011; 2012; 2016) и Николе Дудића (Дудић 1995). Такође, значајно је истаћи и вишегодишњу реализацију Пројекта чишћења и документовања средњовековних некропола на простору Раса којим је испред Музеја „Рас“ из Новог Пазара руководила Драгица Премовић-Алексић.

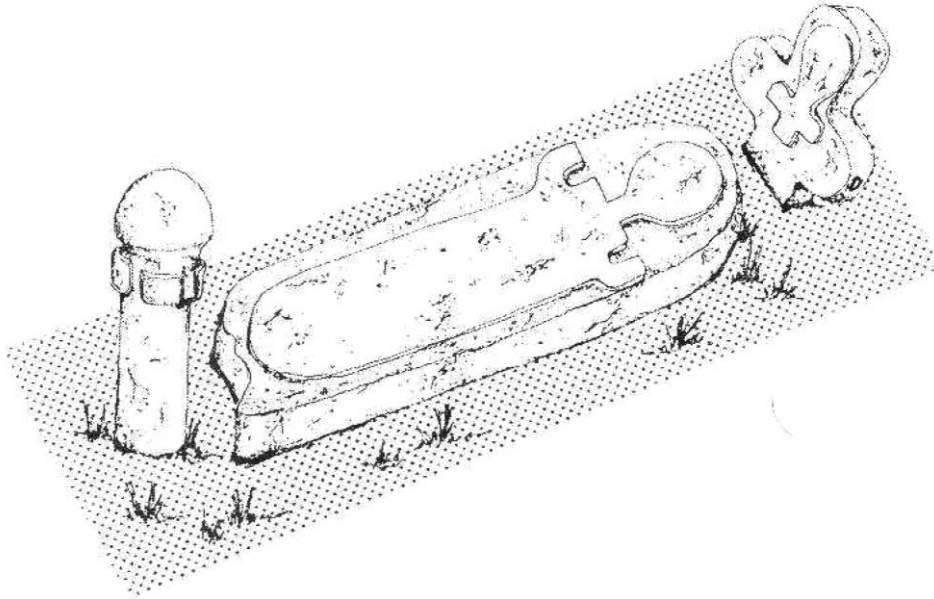


Слика 50 – Археолошки истраживене некрополе у Расу

Током обављања побројаних археолошких радова, на простору средњовековног Раса истражен је велики број гробних целина и надгробних споменика из периода између XIII и XVII столећа. Како до сада није извршена систематизација доступне грађе, у оквиру овог поглавља биће учињен покушај сагледавања досадашњих резултата истраживања, како би се стекао увид у домете коришћене методологије, али и предложиле смернице за даља проучавања. Такође, биће учињен покушај да се кроз проучавање положаја средњовековних некропола, као најчешће ученог типа налазишта, претпоставе потенцијални положаји оних које данас нису видљиве на терену.

3.3.1. Типови надгробних обележја

Надгробни споменици рашког краја до сада су врло добро проучени у постојећој литератури. Они се угрубо могу поделити на оне положене и оне усправне, док специфичност овог подручја у време османске власти представља управо ансамбл састављен од два или три појединачна надгробника код којих средишње место у композицији заузима масивна хоризонтална надгробна плоча положена над покојником, док су код главе и ногу постављени вертикални усадници (*Слика 51*) (Ердељан 1994; Ердељан 1996, 41-42). Огромна већина гробних белега у Расу исклесан је без натписа који би могли да пруже прецизније одређење времена њиховог настанка, а веома мали број је археолошки истраживан.

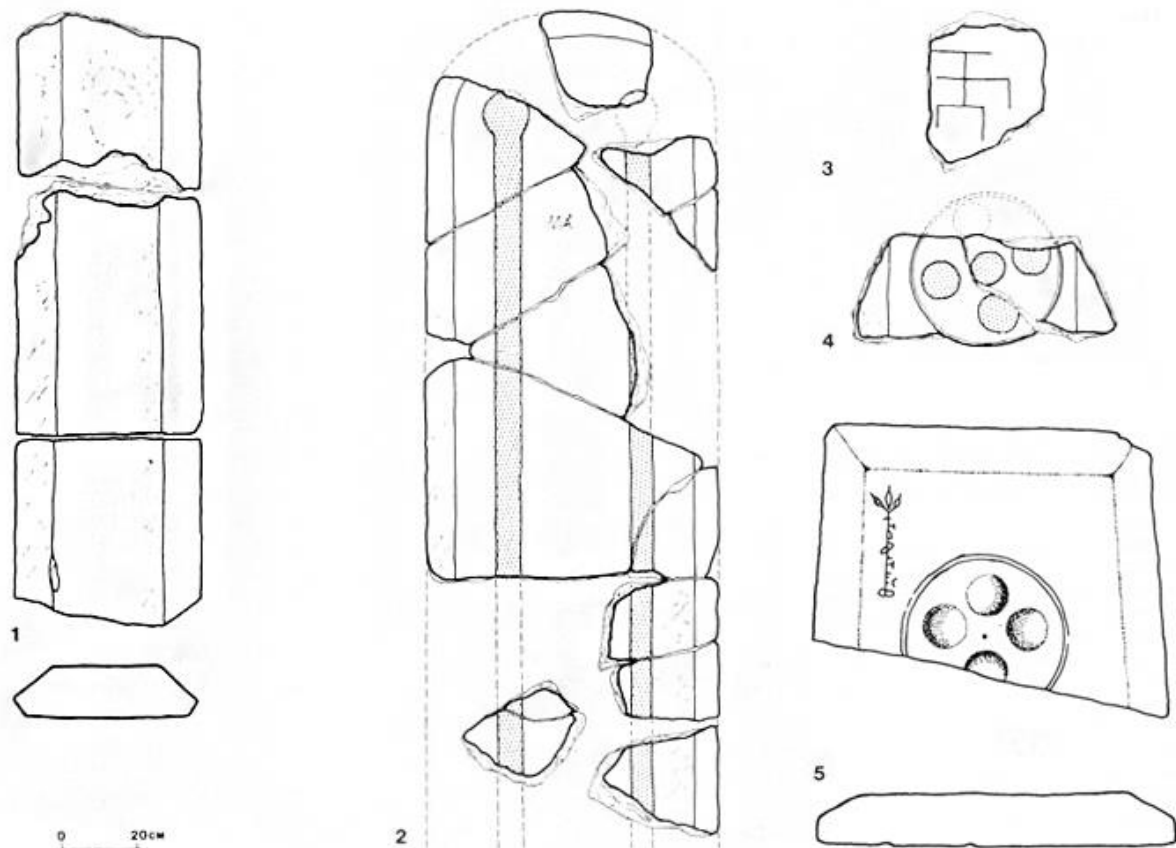


Слика 51 – Изглед троделног надгробног обележја на некрополи Грчко гробље у Балетићу (према Ердељан 1996, 70, Сл. 33)

Најраније археолошки истражени и датовани средњовековни надгробни споменици са простора Раса откривени су током археолошких ископавања обављених око цркве у селу Дежеву. У питању су хоризонталне плоче рађене од белог мермера које углавном имају закошене ивице и носе лепо клесане натписе са декоративним завршецима. Откривене мермерне плоче су махом биле фрагментоване и дислоциране те их, нажалост, није могуће повезати са припадајућим гробовима. Међутим, на основу палеографских карактеристика натписа оне налазе своје аналогне примере на читавом подручју средњовековне Србије и хронолошки су опредељене од средине XIII до почетка XIV века, при чему постоје и нешто млађи примери овог типа који су опредељени у прве деценије XV века (Калић, Поповић 1985, 139-140). Међу поменутих фрагментима издваја се један са гроба извесне Марине, који је откривен у свом првобитном положају, уз западни зид цркве, над гробом бр. 26 у којем је откривен скелет женске особе (Калић, Поповић 1985, 139, *Слика 23*).

Поред мермерних плоча са натписима, на некрополи око цркве у селу Дежева откривено је и неколико фрагментованих плоча од белог мермера без натписа од којих су неке носиле украс. Једна од њих имала је косо засечене ивице и полукружно завршен горњи део, док доњи део недостаје. Горња површина плоче украшена је орнаментом у виду две паралелне, уздужно постављене удубљене траке које су на врху кружно завршене и, за разлику од остатка плоче, грубо обрађене (*Слика 52/2*). Испод плоче је

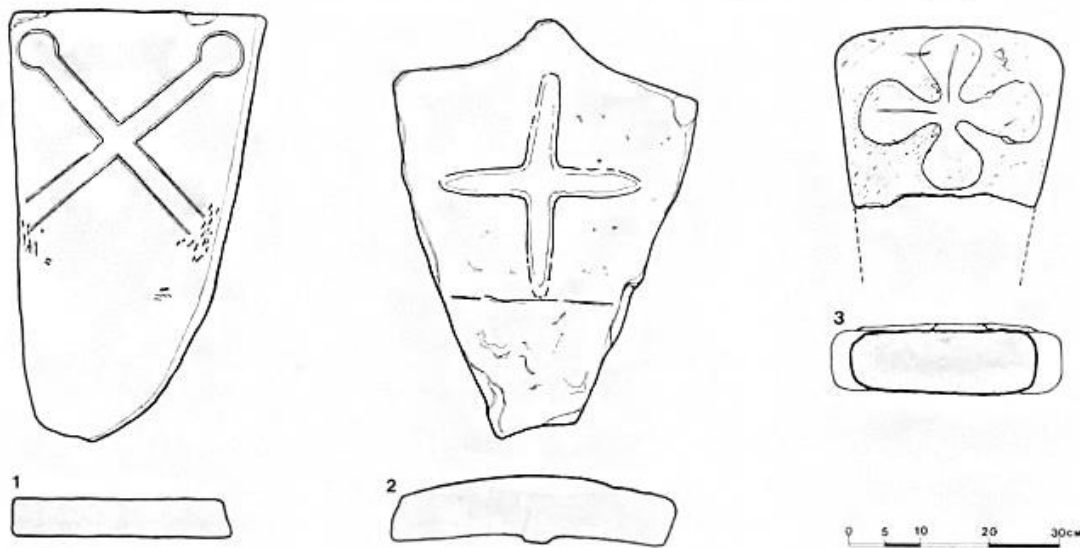
откривен двојни гроб, што је истраживаче навело на претпоставку да удубљења представљају персонификације покојника (Калић, Поповић 1985, 140-141). Плоче украшене на исти начин откривене су током археолошких истраживања у комплексима манастира Градац и Сопоћани (Калић, Поповић 1985, 141, напомена 54). Такође, на дежевској некрополи откривено је и неколико фрагмента мермерних плоча са косо профилисаним ивицама, од којих је једна имала орнамент у виду круга урезаног танком линијом у чијем оквиру се налазе четири мања круга постављена у облику крста и издубљена техником штоковања (Калић, Поповић 1985, 140). Плоче од белог мермера изведене на сличан начин пронађене су и на другим локалитетима на простору старог Раса, попут примерка откривеног уз Цркву III на Трговишту (Слика 52/4), и датоване су у период од краја XIII до турских освајања (Јовановић, Минић, Ерцеговић-Павловић 1990, 26). Примерак са Трговишта у горњем левом углу носи натпис укомпонован уз вертикалну дршку стилизованог цвета и који највероватније носи име покојника – Брајко (Слика 52/5). Једна слична, добро очувана плоча откривена је секундарно постављена у под припрате цркве у Избицама, где је доведена у везу са споменицима студеничке школе и опредељена у почетак XVII века (Премовић-Алексић 2001, 80-81). Још један занимљив налаз са аланогним примерима на простору Раса представља плоча са урезаним пољем за игру „мице“ (Слика 52/3).



Слика 52 – Хоризонталне надгробне плоче са некрополе у Дежеви (према Калић, Поповић 1985, 139, Сл. 25)

Следећи тип надгробних обележја откривених на рашким некрополама представљају масивне, грубо обрађене камене плоче рађене од пешчара које су махом биле очуване *in situ* (Калић, Поповић 1985, 141; Премовић-Алексић 1988, 30,

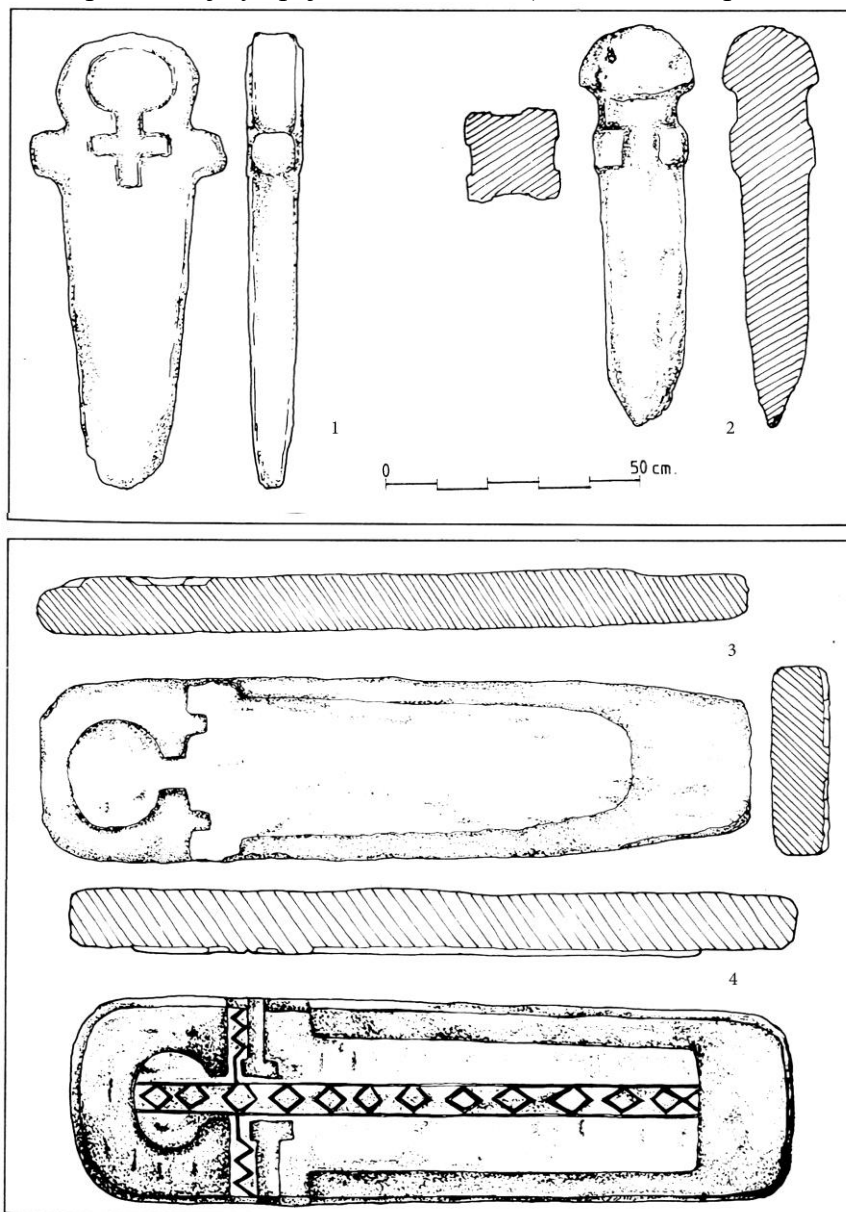
Видосављевић, Војводић 2018, 224-225). Оне су углавном неправилног издуженог облика са косо засеченим ивицама (Слика 52/1). Иако углавном нису биле украшене, поједини примерци носе сведене украсе. Плоче од пешчара са косо засеченим ивицама хронолошки су истовремене луксузнијим примерцима од белог мермера и срећу се на готово свим неистраженим средњовековним гробљима око Новог Пазара. За њихово датовање посебно је важан налаз растопљеног олова, из времена разарања цркве, то јест пре краја XIV века, на једној од плоча уз северни зид (Калић, Поповић 1985, 142). Међутим, њихова употреба је свакако почела раније, према претходним истраживачима већ крајем XIII века и, за разлику од мермерних примерака, остају у употреби и током друге половине XV и XVI столећа (Ердељан 1996, 86-88).



Слика 53 – Надгробна обележја у виду усадника са некрополе у Дежеви (према Калић, Поповић 1985, 140, Сл. 26)

Поред хоризонталних, на рашким некрополама откривани су и вертикални споменици од мермера и пешчара различитих облика и димензија. Они су понекад били постављени уз хоризонталну плочу, чинећи на тај начин композиције специфичне за овај простор, које по свему судећи постоје на овом простору и пре османских освајања (Ердељан 1994). Најрепрезентативнији примерак (Слика 53/1), клесан од мермера, откривен је дислоциран у јами која се налазила у јужној капели цркве. Његова предња страна носи украс у виду две укрштене траке са кружно завршеним горњим крајевима. Истоветно израђен споменик секундарно је употребљен приликом зидања гробнице браће Мусић у Новој Павлици (Јуришић 1991, 27-28, слика 18, 21). Други примерак био је клесан у облику штита. Израђен је од пешчара и на предњој страни носи представу равностраног крста (Слика 53/2). Још један сличан примерак вертикалног споменика, који је такође на предњој страни био украшен рељефним крстом клесаним у виду четворолиста (Слика 53/3), откривен је у шуту јужно од дежевске цркве. Овакви споменици краковима карактеристични су и за некрополе Трговишта, те је један такав примерак откривен уз Цркву III и припадао је гробу који је претходио подизању цркве (Калић, Поповић 1985, 141, напомена 55). Овакви вертикални усадници потичу из истог времена као и надгробна обележја у виду неукрашених хоризонталних плоча од мермера са косо засеченим ивицама, и на основу стилских карактеристика, опредељени су у XIV и прве деценије XV века (Калић, Поповић 1985, 141-143; Ердељан 1996, 96).

Поменуте композиције сачињене од хоризонталног споменика уоквиреног са по једним усадником код главе и ногу покојника, први пут уочене на некрополама средњовековног Трговишта (Јовановић 1984, 238), представљају специфичан облик гробне конструкције карактеристичне за простор Раса. Усадници постављени ког главе покојника били су најчешће у облику крста са заобљеним краковима од којих је средњи увек већи од бочних (Слика 54/1). Код ногу покојника налазили су се усадници у виду мањих камених блокова од локалног туфа. Они су знатно једноставнији, стубастог су облика и понекад при врху завршени полулоптом због чега подсећају на турске нишане (Слика 54/2). Начин израде оба типа усадника давао је силуети споменика антропоморфни облик, што по свему судећи представља развојни корак ка формирању антропоморфних мотива у народној уметности Срба (Влаховић 1974; Ердељан 1994, 27-28). На основу њихових карактеристика и распрострањености на ширем простору Раса, очигледно је да су били продукт локалних каменорезаца који су их радили серијски, а њихов настанак опредељен је у крај XV и XVI век (Јовановић и др. 1990, 26-27).



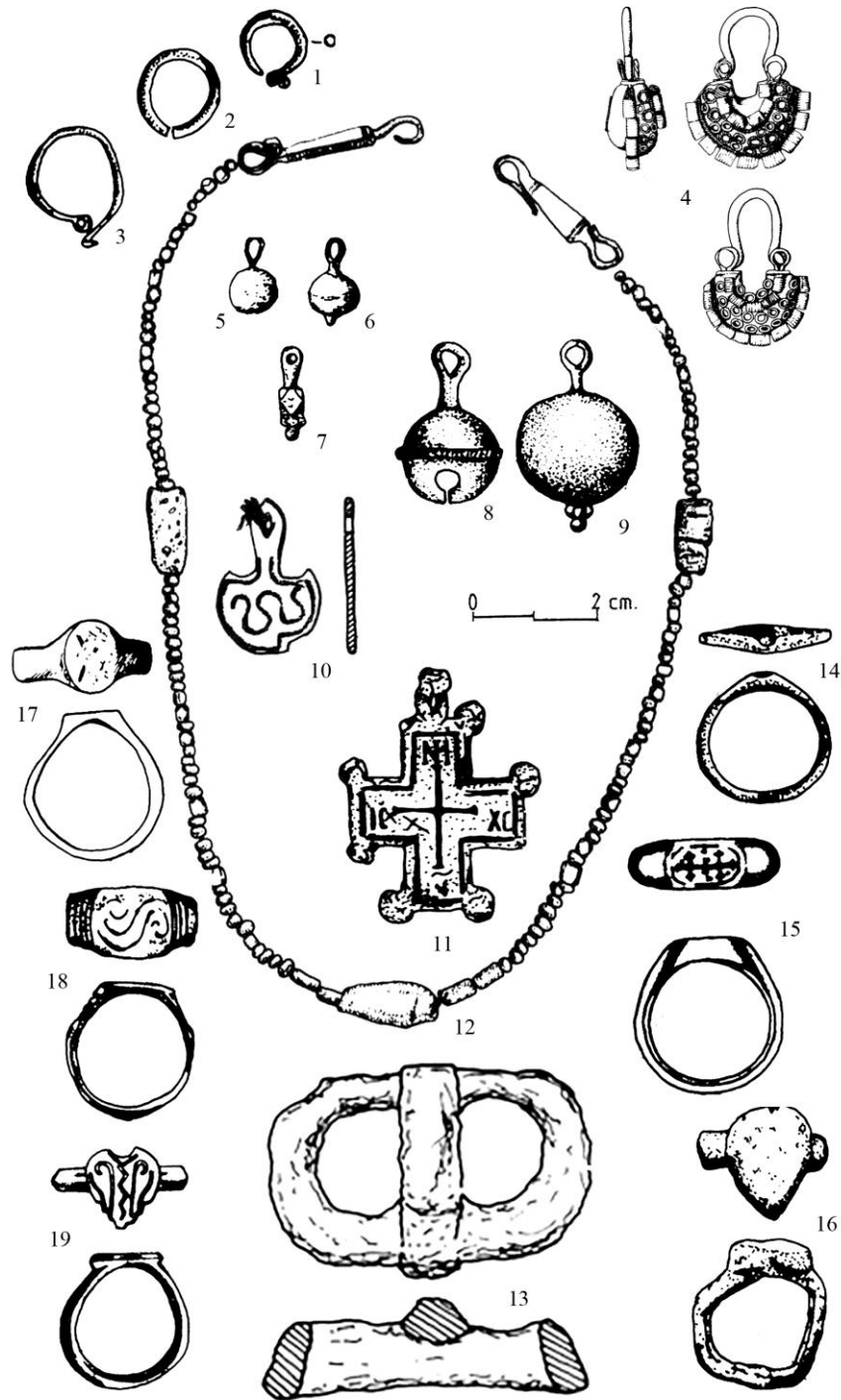
Слика 54 – Надгробна обележја са некрополе око Цркве II на Трговишту (према Јовановић и др. 1990, 25, Сл. 6)

Централни део ових гробних ансамбала чиниле су велике хоризонталне плоче издуженог облика које на горњој површини носе плитко урезани рељеф сведен на силуету издуженог тела без назначених екстремитета, са карактеристичним зупчasto обликованим раменима, кратким вратом и главом израђеном без анатомских детаља (Слика 54/3). Према Д. Поповић и Ј. Ердeљан ови зупчasto моделовани делови одају молитвени став покојника (Поповић, Ердeљан 1989, 85). Поједине плоче украшене су и мотивом ромба и цик-цак линије (Слика 54/4). Према руководиоцима археолошких истраживања, као и у случају вертикалних усадника, надгробни белези овог типа припадају млађој фази некропола на Трговишу и хронолошки су опредељени у период с краја XV и XVI века (Јовановић и др. 1990, 26). Једна од таквих конструкција датована је на основу одлика керамичког крчага откривеног изнад ногу покојника сахрањеног у гробу 86 у XVI (Јовановић 1985, 226), а потом у XIV или XV век (Јовановић и др. 1990, 28). У још једном гробу, бр 109 некрополе око Цркве II, који је био обележен оваквом конструкцијом откривена је стаклена фиола оквирно датована у XV и XVI столеће (Јовановић и др. 1990, 28-30). На основу поменутих налаза, као и контекста налаза оваквих плоча на млађој некрополи у оквиру пећинског манастира Св. Арханђела Михаила, првобитно датовање гробних ансамбала померено је у период између XIV и XVI века, с тим што се на млађим примерцима уочава да је представа људске фигуре била подвргнута даљој схематизацији (Ердeљан 1996, 93-94). Иако се млађи усадници разликују од претходно побројаних насталих током XIV и прве половине XV века, истоветан начин формирања ансамбла упућује на потребу за даљим проучавањем ове појаве. Досадашњи закључци да су они настали под утицајем исламске сепулкралне праксе (Бешлагич 1982, 121-124), како је претходно истакнуто, претерано су уопштени, поготово за оне у облику крста, али релевантни за појаву „српских нишана“, с обзиром да се уклапају уметничке токове XVI и XVII века (Ердeљан 1994, 26, напомена 13).

Нажалост, на средњовековним некрополама у Расу ретко су откривани археолошки налази уз покојника који је сахрањен испод надгробног белега одређеног типа, те су датовања рашких споменика махом извршена на основу њихових стилских одлика, као и општег датовања гробаља на којем су откривени. По свему судећи, на тренутном нивоу истражености није могуће прецизније хронолошки одредити издвојене типове већ је једино могуће успоставити релативну хронологију. Из тог разлога, било би веома значајно да се будућа археолошких истраживања усмере у правцу успостављања прецизније хронологије настанка и коришћења појединих типова гробних белега у Расу. Са тиме у вези, како би се неопходно је да будућа истраживања буду усмерена на некрополе на којима доминира искључиво један тип надгробника, при чему би било неопходно предвидети извођење специјалних анализа, пре свега метода радиоактивног угљеника – C14, с обзиром да су током досадашњих истраживања веома ретко проналажени предмети који би могли прецизно да хронолошки определе гробне целине. Недостатак налаза, као и веома често прекопавање, главне су препреке у покушају успостављања разлике између хоризоната на гробаљима која су коришћена у континуитету од XIII до XVII века.

3.3.2. Налази у гробовима

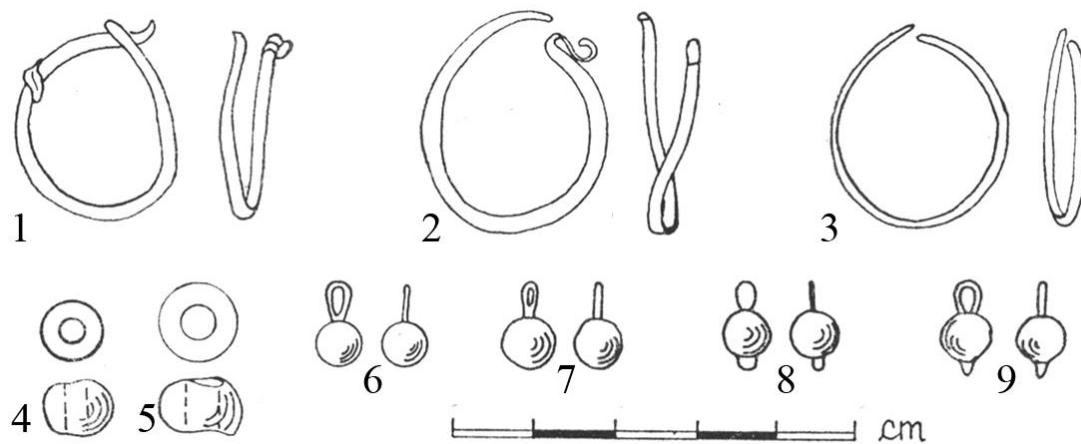
Средњовековне некрополе у области Раса карактерише мали број гробних налаза. Таква пракса довођена је у везу са напуштањем обичаја прилагања предмета у гроб током пуног и позног средњег века (Јовановић и др. 1990, 28). Највише налаза, сходно броју истражених гробова, откривено је на средњовековном Трговишту. Откривени налази могу се поделити на оне који су украшавали покојника, затим функционалне делове одеће, и оне који су положени уз покојника у оквиру погребног обреда.



Слика 55 – Налази са некропола средњовековног Трговишта (према Јовановић и др. 1990, 32-37, Т. I, Сл. 14-17, 19, 24)

Међу украсима који су откривени у пределу главе покојника на некрополама средњовековног Раса налази се неколико *наушница* у форми каричица. Оне се угрубо могу поделити на примерке са равно звршеним крајевима и са такозваном „S“ петљом. Примерци каричица од бронзане или сребрне жице, чији се крајеви завршавају равно откривени су и на некрополи у порти Петрове цркве (Слика 56/ 3) и некрополама Трговишта (Слика 55/2) и оквирно су датовани у време пре средине XV века (Љубинковић 1970, 200).

Са друге стране, наушнице са „S“ петљом су чешће пронађене на рашким некрополама. Оне представљају нешто измењен облик наушница типичних за налазишта бјелобрдске културе из друге половине X до краја XII века, док се на ширем простору јужно од Саве и Дунава се јављају у познијим епохама. Два примерка израђена од бронзане жице и слабијег квалитета откривена су на некрополама средњовековног Трговишта, и то у дечијем гробу бр. 24 на некрополи Цркве II (Слика /1), и гробу бр. 51 некрополе Цркве IV. Ови налази су препознати као најстарији средњовековни накит на локалитету (Јовановић и др. 1990, 30). Такође, у гробу 73 из порте Петрове цркве, у којем је била сахрањена особа женског пола, откривена су два примерка израђена од сребра. Према М. Љубинковић, на карикама је постојала по једна пропала јагода поред коленца (Слика 56/1-2), на основу чега би се тешко могле сместити у период после XIII века (Љубинковић 1970, 200). Значајно је истаћи да су алке чији се један крај завршава „S“ петљом, а које потичу из познијих раздобља, нешто масивније и да им петља поред декоративне улоге уједно служи и за закопчавање. Такође, оне су ношене на другачији начин, провучене кроз уши (Љубинковић 1970, 226), а не окачене на траку изнад ушију (тзв. слепоочничарке), како је то било уобичајено. Таквом типу припада наушница откривена у гробу 134 на некрополи Напреље. На њихово позније датовање упућује и чињеница да је покојник уз којег је приложена носио и бронзани прстен чија глава је елипсоидног облика (Слика 50/13).

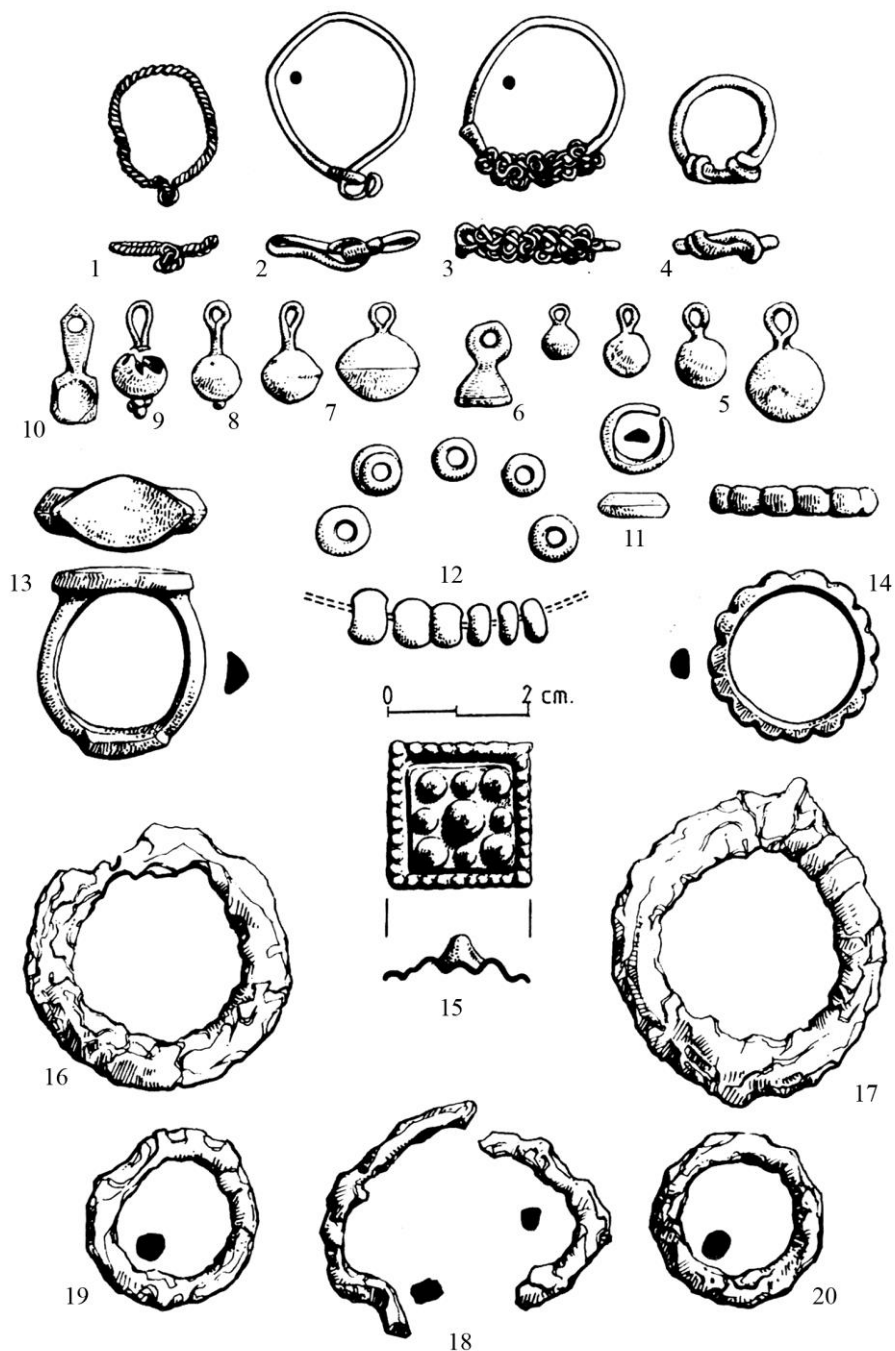


Слика 56 – Поједини налази са некрополе у порти Петрове цркве (према Љубинковић 1970, Таб. XIV, XV, XVI)

Поред наведених наушница на некрополи на локалитету Напреље у гробу 117 откривен је пар наушница које на доњем делу карике налази се украс од спирално увијене жице које су на једном крају имале петљу за закопчавање (Слика 55/3). Овакве наушнице пронађене су на широком простору од централне и источне Европе до Коринта на југу, док су у Србији пронађене на више локалитета од којих се већина налази у Подунављу, док су по две откривене у унутрашњости Србије, у Добрачи код Крагујевца и поменути пар на Напрељу. С обзиром на тако широку распрострањеност, оне нису на свим просторима јединствено датоване, већ се најчешће одређују у

период од X до XII, или од XI до XIII столећа, док налази са простора Румуније и северне Бугарске упућују на њихову нешто дужу употребу све до XV века (Минић 1988, 73-76, 78, напомене 1-18; Јовановић 1988, 117, 130, Т II/6, Т III/26-27, TV/98).

Нешто другачија наушница од увијене жице откривена је у гробу 10 на Напрељу (Слика 57/1). Израђена је од двоструко увијене сребрне жице. На једном крају има кружни отвор кроз који је провучен и посувраћен други крај. Сличан примерак изведен од бронзе откривен је на средњовековној некрополи Бели Брег у Винчи и датован је у XIII век (Маџановић-Вујовић 1979, Y 212; Премовић-Алексић 1988, 33).



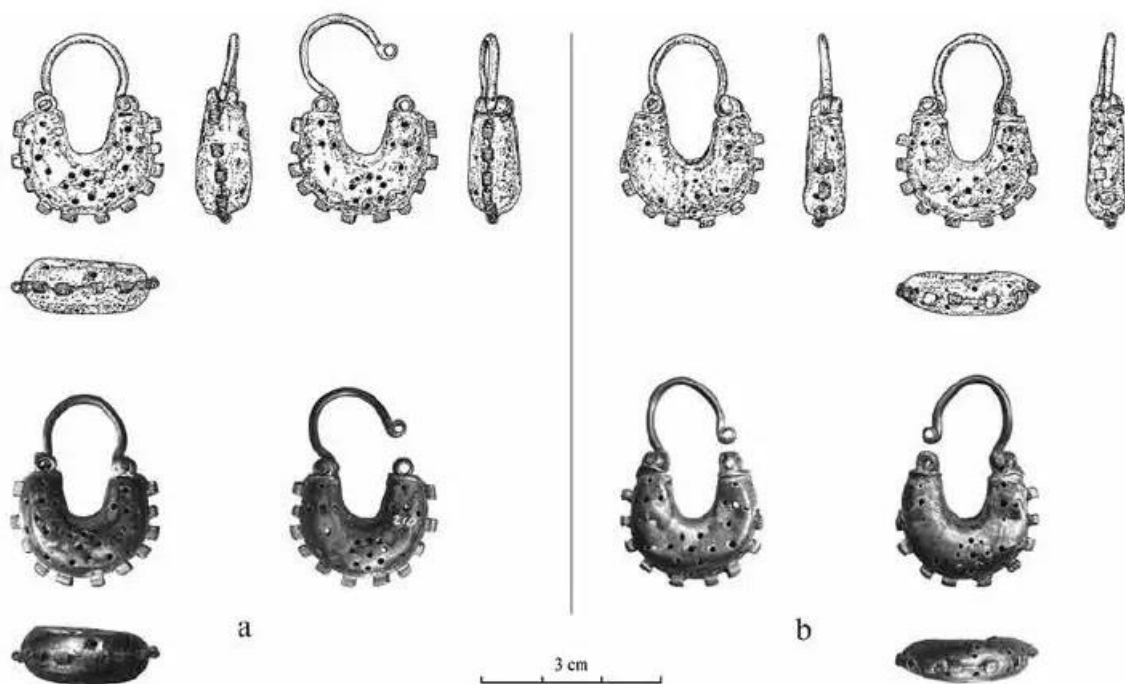
Слика 57 – Налази са средњовековне некрополе Напреље (према Премовић-Алексић 1988, 32, 34, Табла I, Табла II)

У гробу 161 некрополе Напреље откривена је наушница израђена од бронзане жице (*Слика 57/4*). Она је изведена у виду карике која са доње стране има два колена од увијених крајева жице. Према руководиоцу истраживања, највероватније се ради о имитацији раносредњовековних наушница, какаве су пронађене у севернијим областима, попут примерка из Ритопека (Премовић-Алексић 1988, 33). Наушница из Ритопека, изведена је на истоветан начин од бронзане жице и откупљена је од стране Музеја града Београда, потиче са некрополе која је оквирно датована у период X – XI века (Бајаловић-Хаџи-Пешић 1984, 22, 57, Т. I/6).

Веома луксузан налаз представља златна наушница са једном јагодом откривена на некрополи око цркве Св. Петра у селу Попе (*Слика 58*) (Вукадин 1977, 158). Јагода је рађена од филигранске жице, тако што су калоте обликоване у виду латица цвета. Нажалост, као што је већ истакнуто, није познато у оквиру ког гроба је откривен овај налаз с обзиром да су резултати истраживања публиковани само у виду извештаја, док техничка документација недостаје. Средњовековна фаза некрополе опредељена је на основу налаза оквирно у XIII–XIV столеће (Викић 2010, 64).



Слика 58 – Наушница откривена на некрополи у селу Попе (према Премовић-Алексић 2014, Сл. 88)



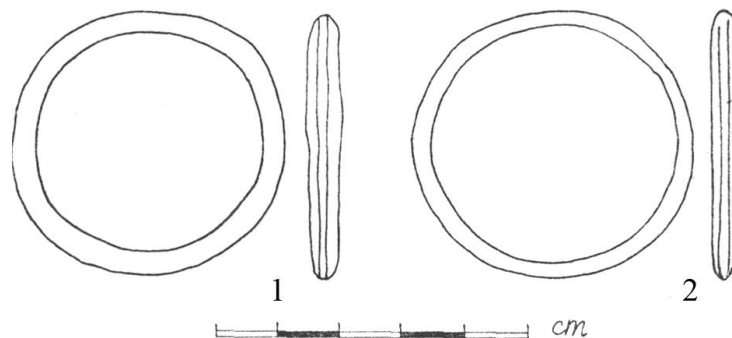
Слика 59 – Наушнице из оставе у Трговишту
(према Wołoszyn, Špehar, Garbacz-Klempka 2019, 453)

Посебну пажњу изазивају наушнице откривене 1979. године на Трговишту, у оквиру оставе која се налазила у керамичком лончићу уз источни зид објекта 26 (Слика 59). У питању су шупље лунуласте наушнице чији су доњи делови изведени од две спојене испупчене половине, били причвршћени на карику помоћу шарнира. Украс са спољне стране изведен је у виду више кружних и ромбоидних перфорација, док су по ободу лунула аплицирани цилиндрични украси од спирално намотане жице (Минић 1984, 26). На сличан начин био је изведен и пар наушница који је откривен у оквиру гроба број 14 некрополе око Цркве II (Слика 55/4). У питању су шупље лунуласте наушнице од сребра, које су, као и у претходном примеру, на карику причвршћене помоћу шарнира. Украс са спољне стране изведен је у виду мреже алкица од филигрантске жице, док су по ободу лунула аплицирани цилиндрични украси од спирално намотане жице. Са друге стране, украс је знатно скромнији и чини га по једна удвојена жица (Јовановић и др. 1990, 30). На нашим просторима овај тип наушница проналажен је у познијим контекстима и опредељен је у XV век на основу неколико откривених примерака (Ћоровић-Љубинковић 1958, 154-155; Љубинковић 1970, 206, Т. X/2; Минић 1984, Т. I/2, 26; Богосављевић 1986, 229-231; Зечевић 2006, кат. бр. 20, 21).⁸³ Велики број шупљих лунуластих наушница евидентиран је и на простору Македоније и датован је у период од средине XIV све до XVI века, као и на територији Бугарске, где су поједини луксузни примерци опредељени у период XIII и XIV века (Викић 2010, 54). Значајно је истаћи и чињеницу да су шупље лунуласте наушнице остале веома дуго у употреби, што отежава прецизније временско опредељење једног примерка откривеног у порти Петрове цркве (Љубинковић 1970, 206, Т. X/2).

⁸³ Овај тип лунуластих наушница настао је и коришћен нешто раније, током XI и XII века, на простору византијског културног круга: Викић 2010, 53-54, са литературом.

У оквиру рашких некропола откривено је неколико примерака *огрлица*. Једна од њих пронађена је у гробу број 131 некрополе Цркве II средњовековног Трговишта и састоји се од стотинак перли неправилног лоптастог облика које су израђене од тамног стакла, затим од неколико коцкастих и ваљкастих перли и три много крупније перле неправилног ваљкастог облика (Слика 55/12). За прикопчавање су коришћена два издужена плочаста аграфа од бронзе који немају аналогије (Јовановић и др. 1990, 34). Такође, у поменутом гробу 130/A са некрополе на локалитету Напреље, откривене су перле округлог облика направљене од плавог стакла (Слика 57/12). Оне су пронађене у пределу врата покојника, стога је закључено да су припадале огрлици (Премовић-Алексић 1988, 35).

Покојницима су каткад у пределу врата, или на грудној кости, проналажени *привесци*, који такође нису представљали чест налаз у истраженим гробовима. Два примерка откривена су на некрополи Цркве I на Трговишту. Један од њих је од бронзе, лунуластог тела и плочастог пресека (Слика 55/10). Израђен је техником ливења и са предње стране је био украшен рељефним таласастим мотивом док му је наличје глатко. Други примерак је израђен у облику малог пекторалног крста ливеног од олова (Слика 55/11). Са предње стране његови кракови су били украшени зрнцима која су ливена заједно са осталим деловима. Крст је био уоквирен рељефном траком, док су на лицу и наличју у пољима сва четири крака изведени натписи грчким алфабетом. На лицу су формуле које величају Христову победу, док се на наличју налазе иницијали јеванђелиста. Крст је пронађен у дечијем гробу 326 и на некрополама средњовековног Трговишта представља јединствен налаз без познатих аналогија; датован је оквирно у XV – XVI век (Јовановић и др. 1990, 38).

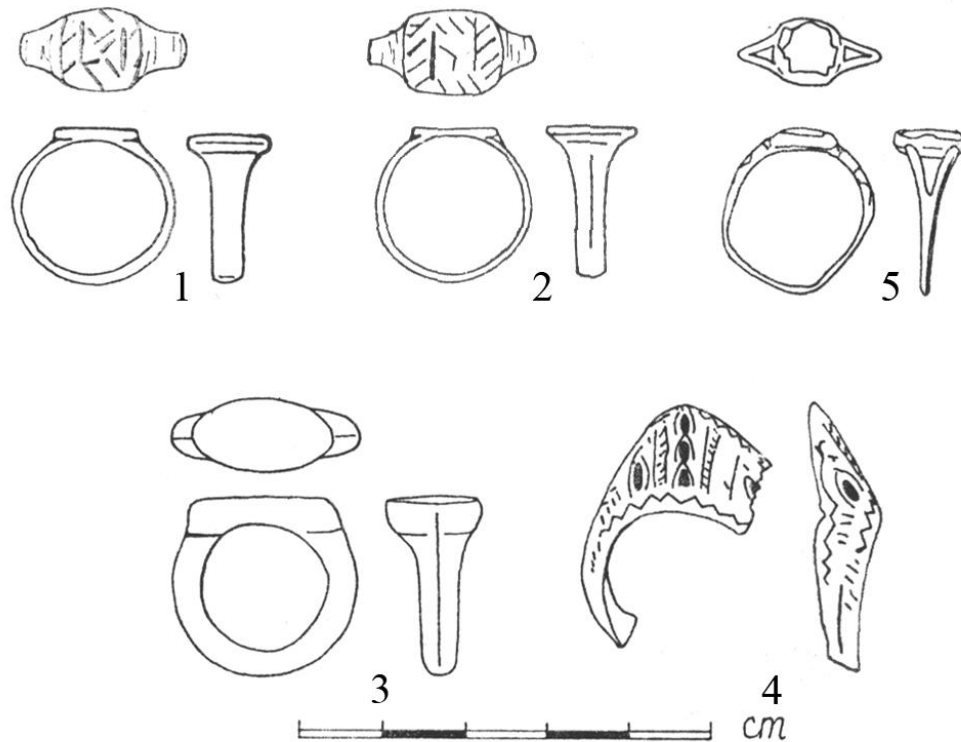


Слика 60 – Наруквице од стаклене пасте из гроба 52 у порти Петрове цркве (према Љубинковић 1970, Таб. XVI/3,8)

На рашким гробљима *наруквице* су откривене једино у гробу 52 у порти Петрове цркве. У питању је био гроб детета које је на обе руке имало по једну наруквицу од тамноплавог стакла (Слика 60). Гроб је на основу налаза приписан раздобљу средњег века (Љубинковић 1970, 205, 224). Наруквице од стакла плаве боје, кружног пресека, представљају најчешће проналажени тип у земљама византијског културног круга у раздобљу од X до првих деценија XIII столећа, при чему се њихова учестала појава на простору Србије доводи у везу са периодом највеће византијске активности на Балкану, то јест са периодом XII века (Викић 2010, 87-89, напомена 449; Радишић 2015, 105) и према мишљењу Д. Минић оне представљају рад локалних радионица (19756, 71-78).

Иако су украсни предмети у гробовима ретки, током вишегодишњих истраживања на рашким некрополама је откривено више *прстенова*. Према В. Јовановићу, најзначајнији примерак откривен на некрополама Трговишта представља прстен пронађен ван гроба, који је ливен од бронзе и украшен равном осмоугаоном

плочицом на којој је урезан мотив двоструког крста (Слика 55/15). С обзиром да такво прстење није пронађено до сада на другим локалитетима, овај примерак је доведен у везу са групом печатног прстења из XIII века из Народног музеја у Будимпешти који носе исти тип крста као украс (Јовановић и др. 1990, 38). Високо уздигнута глава, какву срећемо на описаном примерку из Трговишта, одлика је позносредњовековног прстења (Викић 2010, 99).



Слика 61 – Примери прстења са некрополе око Петрове цркве (према Љубинковић 1970, Таб. XIV, XV, XVI)

На некрополама старог Раса релативно чест и омиљен тип представља прстење са издигнутом плочастом главом. Два примерка чија је површина украшена паралелним и косим урезима откривена су и у оквиру порте Петрове цркве, један уз покојника сахрањеног у гробу 67 (Слика 61/1) и други ван гробног контекста (Слика 61/2). Ово прстење за разлику од тракастог прстења на прелазу између главе и рамена има жлебове који визуелно одвајају та два елемента (Викић 2010, 99).

Нешто другачији тип прстена са издигнутом плочастом главом огледа се у неколико примерака откривених на рашким некрополама. У гробу број 358 некрополе Цркве I на Трговишту, откривен је прстен од бакра са издигнутом плочастом главом овалног облика. Глава прстена била је украшена урезаним украсом (Слика 55/17), који је, нажалост, данас истрвен. Према мишљењу аутора урези су припадали представи Андријиног крста (Јовановић и др. 1990, 38). Прстен је оквирно датован у период XIV–XV века (Јовановић 1985, 134). Овај примерак представља развојну фазу групе прстенова са ваљкастим вратом која своје узор налази у византијском прстењу XI–XII века и чију развијену форму одликују примерци са повећаном масом и издигнутим вратом у односу на алку (Викић 2010, 101). Овом типу припада и прстен од бронзе откривен на Латинском гробљу у Глоговику (Слика 64/9). На једноставно ливеној карици имао је проширена рамена и истакнуту елипсоидно профилисану главу

(Премовић-Алексић, 1986, 40). Нешто развијенији облик овог типа представља бронзани примерак откривен на некрополи у Напрељу (*Слика 57/13*), чија је глава елипсоидног облика, без наглашеног врата, спојена са профилисаним раменом. Доњи део алке носи дугметасто испупчење. На основу поменутих карактеристика прстен је опредељен у XIV век (Премовић-Алексић, 1988, 33). Сличан прстен откривен у гробу 65 у порти Петрове цркве (*Слика 61/3*) опредељен је у период након XV столећа (Љубинковић 1970, 206).

Нешто развијенији примерак овог типа направљен од бронзе откривен је на некрополи Цркве I на Трговишту. Имао је канелована раменима и плочасту главу украшену двоструком "S"-спиралом (*Слика 55/18*). Овај прстен припада групи нешто познијег, грацилнијег прстења које на површини главе има линеарне мотиве или неку врсту волуте, док се као додатни детаљ на раменима јављају канелуре (Викић 2010, 96).

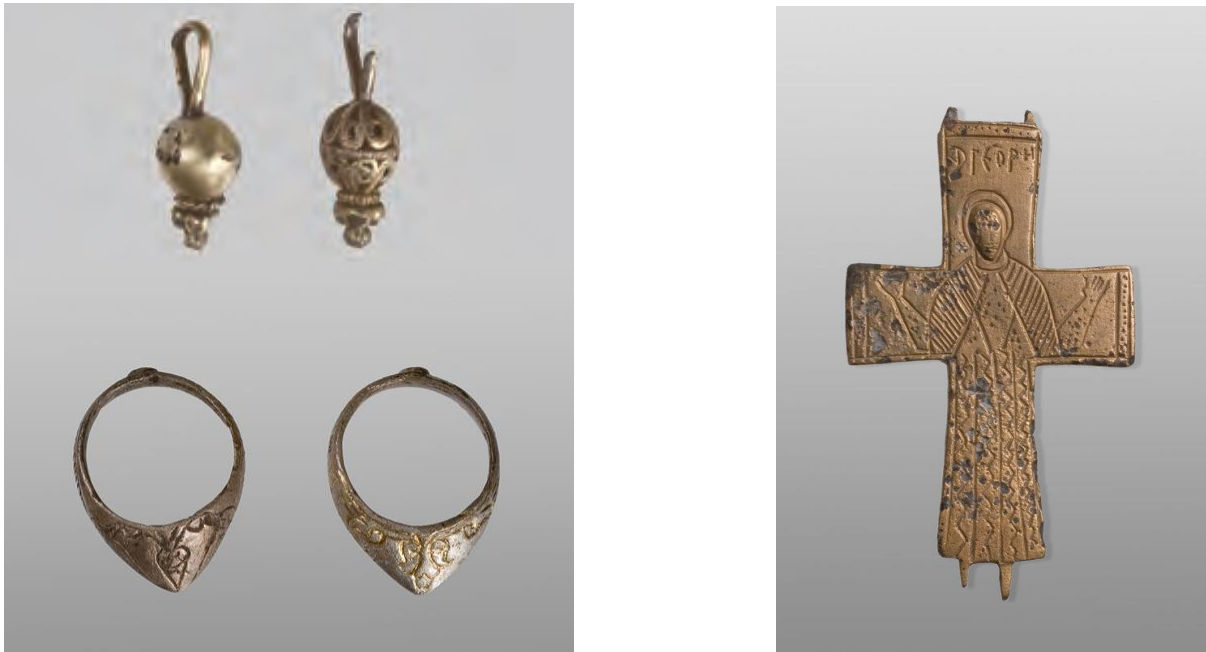


Слика 62 – Прстен са некрополе у селу Попе
(према Премовић-Алексић 2014, Сл. 88)

Посебно занимљив примерак прстена са шестоугаоном издигнутом главом, откривен је у непознатом гробу на некрополи у селу Попе (*Слика 62*). Израђен је од сребра са позлатом. На глави је урезани украс у виду два грифона, док је на спољним деловима карике украс изведен у виду стилизоване лозице у техници емаља. Налаз је датован у период XIII–XIV века (Вукадин 1977, 159), у складу са резултатима новијих истраживања (Bosselmann-Ruickbie 2011, cat. no. 193, 196).

У гробу број 6 откривеном на локалитету Латинска црква у Постоњу, на домалим прстима обе руке покојника дечијег узраста, откривен је по један сребрни прстен за натежање лука (*Слика 63*). Оба примерка су нешто мањих димензија, сходно величини дечије руке. Један од њих, позлаћен, на свом проширеном делу има урезани украс у виду цвета украшеног лозицом која се продужава и на део карике. Други прстен такође је украшен цветом који држе у кљуновима две стилизоване птице, док је на карици урезан орнамент рибе кости. Оба прстена имају мало испупчење са спољашње стране средишњег дела карике (Премовић-Алексић 1985, 63-64, Табла V/3-4). Слични примерци проналажени су на ширем простору Централног и Јужног Балкана и хронолошки су опредељивани у раздобље између XIV и XV века (Радојковић 1959, 207-208; Бикић 2019). Њихов настанак доводи се у везу са појавом композитног/рефлексног лука током II или III столећа у централној Азији (Викић 2019, 155, footnote 4), док је њихова појава у средњовековним археолошким контекстима у Србији тумачена као потврда војног али и сталешког статуса покојника којем су припадали с обзиром да је поред рата, композитни лук коришћен у оквиру витешких турнира и у лову током XIV и XV века (Радојковић 1959, 207-208; Викић 2019). Примерци откривени на простору средњовековне Србије израђени од кости, када углавном без украса, или од бронзе или

сребра, понекад са позлатом, када су били декорисани флоралним и линеарним мотивима (Vikić 2019, 159-160, Fig 4-7). Углавном су пронађени у утврђењима и рударским центрима, при чему је свега неколико налаза откривено у гробним целинама. Примерци откривени у Латинској цркви, као и они са Рудника, пронађени су у контекстима који потврђују тезу да су припадали члановима ктиторске породице која је по свој прилици долазила из виших друштвених слојева (Радичевић, Цицковић 2012, 36-41; Радичевић, Булић 2014, 126, T5/4; Vikić 2019, 162). Фрагментовани примерак откривен у порти Петрове цркве (Слика 61/4), испод покојника сахрањеног у млађем гробу 56,⁸⁴ такође упућује на сличан закључак, с обзиром да је тешко претпоставити да су лаици могли да буду укопавани око епископске цркве током XIV и XV века.



Слика 63 – Налази из горба 6 у Латинској цркви (лево) и реверсна страна крста реликвијара откривеног 1995. приликом уништења локалитета (десно) (према Премовић-Алексић 2014, 135-136, Сл. 267, Сл. 268)

Поред наведених типова, значајан налаз, поготово на некрополама Трговишта, представља прстење са плочастом срцоликом главом. У гробу 256 некрополе Цркве I пронађен је врло масиван примерак од ливеног сребра (Слика 55/16). Он је грубо израђен без украса, местимично деформисан а карика је у доњем делу полукружно проширена. Срцолику главу, која је била украшена линеарним украсом имао је и прстен откривен у близини Цркве I (Слика 55/19). Сличан налаз откривен је на некрополи цркве Св. Николе у Куршумлији где је датован у XVI век (Марјановић-Вујовић, Томић 1982, 75, бр. 465). Побројани примерци по облику су слични онима са листоликом главом, какви су пронађени у Ритопеку, у оквиру оставе која је новцем датована у крај XVII века, али и на Косову, где је опредељен у XV век (Јовановић и др. 1990, 38; Радојковић 1969, 206-207, T 152).

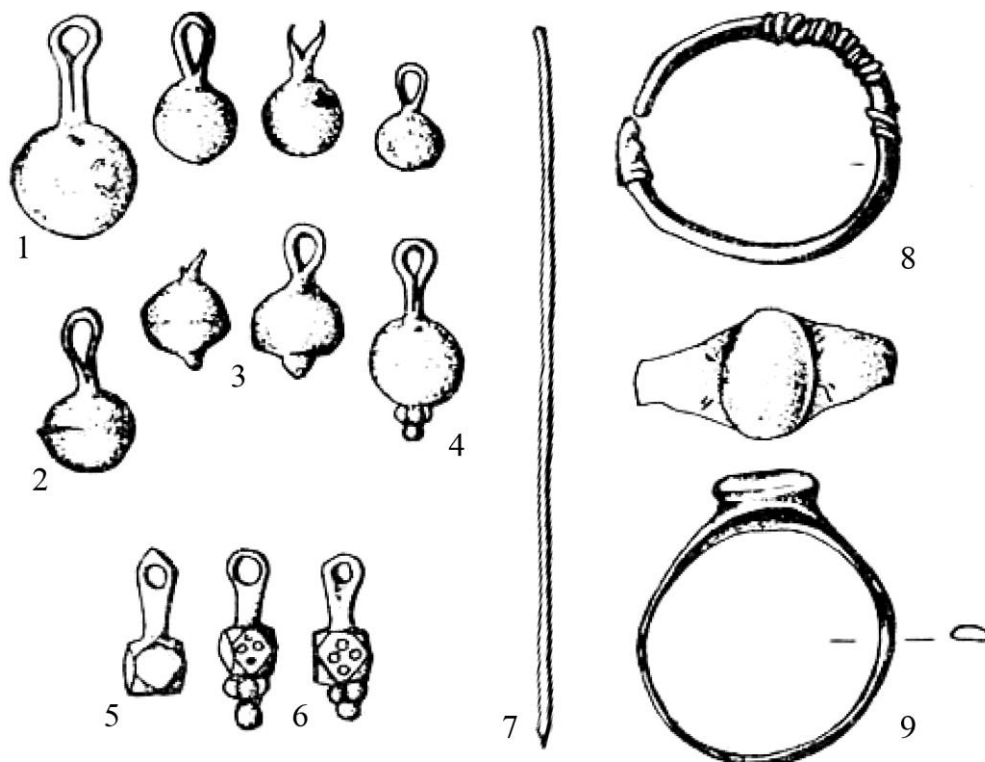
Посебну пажњу на некрополама у области Раса привлаче примерци прстенова датовани у позни средњи век, а који би се на основу својих стилских карактеристика могли одредити у раније епохе X и XI века, али су на основу датовања саме

⁸⁴ Гроб 56 који је откривен у северном делу порте млађег је датума, што је установљено на основу прстена на домалом прсту леве шаке покојника (Слика 61/5). Прстен је израђен од бронзе и има округлу главу у коју је уфасован црвени камен: Љубинковић 1970, 206, 225.

некрополе хронолошки опредељени у познији период. Такав пример представља прстен нађен у гробу 147 на Напрељу (*Слика 57/14*). Израђен је од сребра у облику једноставне карике која је са спољне стране заобљена и вертикално канелована. Иако су аналогни примери са простора Мађарске датовани у период X и XI века (Бајаловић-Хаџи-Пешић 1984, 43, 87, Т. XL/1; Шпехар 2016, 87-88), прстен са Напреља је датован у период након краја XIII века (Премовић-Алексић 1988, 33-34). Такође, поменутој групи могао би да се припише и примерак од лошијег сребра који је откривен ван гроба у близини Цркве I (*Слика 55/14*). Његова глава била је украшена уметнутим комадићем стакла. На истој некрополи у оквиру гроба 162 пронађен је сличан примерак израђен од бронзе, док је у гробу 148 некрополе Цркве II откривен један гвоздени примерак (Јовановић и др. 1990, 38). Овакав тип прстена, који своје аналогиије има у византијском накиту, јавља се током XII века на широком простору од Солуна, преко Прилепа све до Задра и даље ка централним деловима Европе (Vikić 2010, 107).

На свим истраживаним средњовековним гробљима на простору Раса најчешће налазе представљају функционални делови одеће попут дугмади и копчи. *Дугмад* која се проналази најчешће око руку покојника, али и у пределу врата или на грудима, коришћена је за прикопчавање одеће. Свакако, поред утилитарне улоге је постојала и естетска. На свим истраживаним некрополама на простору Раса проналажени су примерци лоптастог облика, мањих и већих димензија, израђени од бронзе. Дугмад откривена на некрополи на Напрељу (*Слика 57/5,7*), датована су у XIV и XV век (Премовић-Алексић 1988, 31), на основу аналогних примера откривених у порти Петрове цркве (*Слика 56/6,7*; Љубинковић 1970, 202). Међутим у питању су мала сребрна лоптаста дугмад украшена гранулираним зрнцима на врху каква се често јављају у поменутом периоду. Са друге стране, напрељска једоставна лоптаста дугмад од бронзаног лима, састављена од две калоте са једноставном ушицом од танке жице, типична су за нешто ранији период XII и XIII века на читавом подручју Србије (Vikić 2010, 114, паромена б18). Иако овај тип дугмета претрајава и у познијим периодима, чини се да је њихово искључиво позно датовање на простору Раса упитно. Поготово на то упућује проналазак једног бронзаног примерка у гробу 47 хумке I у Глоговику (Премовић-Алексић 1986, 34; Т I), заједно са наушницом типа карике са коленцима, какве су биле карактеристичне за период XI и XII века.⁸⁵ С обзиром да је наушница секундарно искоришћена као прстен, гроб је на основу дугмета датован, у период краја XIV и XV век (Премовић-Алексић 1986, 40). И поред наведеног аргумента који би подразумевао да је она претрајавала најмање три стотине година, сва је прилика да би поменуте налазе ипак требало приписати некој старијој епохи. На то упућује и положај и оријентација гроба (*Слика 40*) о чему ће нешто касније бити више речи.

⁸⁵ Иако се на цртежу не виде коленца, Д. Премовић-Алексић наводи да је у питању имитација наушнице са два гранулирана коленца, наводећи примерак са некрополе Трњане као аналоган: Марјановић-Вујовић 1984б, 86; Примерак наушнице са два коленца откривен је на некрополи у Мирјеву и оквирно је датован у XII и XIII столеће: Бајаловић-Хаџи-Пешић 1984, Т. IV/3, кат. бр. 178; Vikić 2010, 69.



Слика 64 – Налази из гробова са некрополе у Глоговику
(према Премовић-Алексић 1986, 31, 36, Табла I, II)

Релативно чест налаз представљају и примерци који на доњој калоти имају једну до четири грануле. Дугмад са гранулама потичу из нешто познијег периода XIV и XV века с обзиром да представљају развијени облик претходног типа. Такође, током археолошких истраживања откривани су и луксузнији примерци рађени од сребра или са позлатом. Поред поменутих (Слика 56/8,9), из порте Петрове цркве (Љубинковић 1970, 202), оваква дугмад откривана су на другим истраживаним некрополама на простору Раса. Посебну пажњу привлаче примерци украшени филиграном попут дугмета откривеног у гробу 6 на локалитету Латинска црква у Постењу (Слика 56; Премовић-Алексић 1985, 64, Табла V). Њихова појава могла би да се доведе у везу са економским успоном овог краја услед развоја рударства на Рогозни и Голији у другој половини XIII и XIV веку. У знатно мањем броју јављају се дугмићи полиедарског облика (Слика 55/7; 50/10; 57/5,6). С тим у вези посебно је занимљив налаз у гробу 4 хумке II на локалитету Латинско гробље у Глоговику, где је уз скелет одојчета сахрањеног поред мајке откривено чак 8 оваквих дугмића (Премовић-Алексић, 1986, 37).

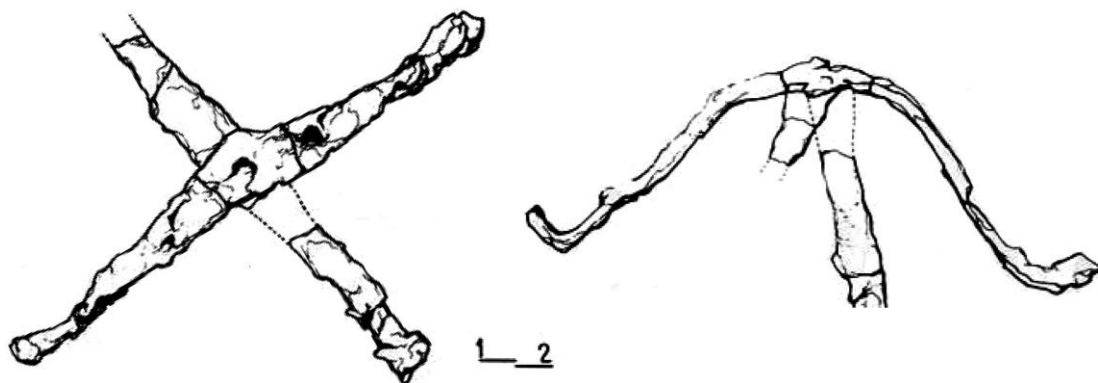
Приликом археолошких истраживања на некрополама средњовековног Раса откривено је и неколико *пређица*. Неке од њих изведене су у облику алке, попут примерка израђеног од бронзе из гроба 63 некрополе Цркве I на Трговишту (Јовановић и др 1990, 41). Најбоље сачувани примерак са Трговишта потиче из гроба 148 некрополе Цркве II (Слика 55/13). У питању је пређица овалног облика, ливена од бронзе чији трн је био израђен од гвожђа (Јовановић и др 1990, 41). Две овалне алке откривене су и на некрополи на Напрељу (Слика 57/16-17). Оне су се налазиле у пределу појаса покојника сахрањеног у гробу 19 који је на основу конструкције сандука опредељен у време краја XVI или почетка XVII века (Премовић-Алексић 1988, 31). На истој некрополи откривене су и две гвоздене пређице у облику алке мањих димензија

(Слика 57/19-20), за које је изнета теза да би могле да буду старије од претходно поменутих (Премовић-Алексић 1988, 31-32).

Још један налаз откривен у пределу појаса, који би могао да укаже и на значај и статус сахрањеног појединца, представља скуп од три квадратне *апликације* од танког сребрног лима откривене у гробу 130/А на Напрељу (Слика 57/15). По ивицама су биле украшене ситним испупчењима – псевдогранулацијом, док се на средишњем делу налази девет купастих узвишења која се међусобно разликују по димензијама. Највеће је централно, затим четири у угловима а најситнија су она између њих. Апликације откривене на другим некрополама у пределу појаса покојника протумачене су као украс властеоског појаса, за чије постојање знамо и из писаних извора (Ковачевић 1953, 174-181; Радојковић 1965, 222-229; Поповић 2002, 172). С обзиром да су напрељски примерци откривени слепљени на десној карличној кости дечијег скелета (Премовић-Алексић 1988, 35), чини се да је као и у случају гроба откривеног у манастиру Липовац (Поповић 2002, 175) у питању био властеоски појас положен уз последњег мушког изданка породице.

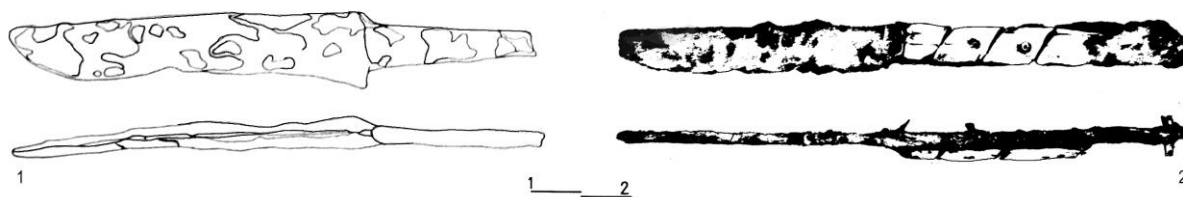
У једном броју гробова откривени су и *остаци тканине*. Они су махом били очувани уз делове поруба одеће, изведеног најчешће уз употребу жице, у појединим случајевима од племенитих метала, што би свакако указивало на истакнути статус појединца који је носио луксузно израђене одевне предмете. Такав пример представља део одеће из гроба 19 са некрополе у порти Петрове цркве. Доњи руб на хаљини у којој је био сахрањен покојник изведен је везом од сребрне жице, док је горњи разрез закопчаван помоћу два поменута дугмета са гранулираним зрнцием на врху (Љубинковић 1970, 202). На напрељској некрополи остаци тканине су уочени само у гробу 168, и у питању је тканина израђена од вунених нити тамноцрвене и тамножуте боје у комбинацији са металном жицом (Премовић-Алексић 1988, 36). Очувани део хаљине чинио је разрез хаљине око врата у облику латиничног слова „V“ и био је украшен у виду цик-цак линије. Над овим гробом налазила се једна од ретких плоча са напрељске некрополе израђена од пешчара са косо засеченим ивицама, на основу чега је гроб опредељен у почетак XV века (Премовић-Алексић 1988, 36).

Групи занимљивих и ретких налаза који су откривани у гробовима припадају и звездице (астерискос) од кованог гвожђа (Слика 65), скромне израде, које су откриване у црквама I, II и IV на Трговишту (Јовановић и др 1990, 40). Биле су полагаане у свештеничке гробове, понекад у пределу врата покојника⁸⁶



Слика 65 – Звездица из гроба 18, Цркве IV на Трговишту (према Јовановић и др. 1990, 35)

⁸⁶ О употреби звездица: Мирковић 1982, 117.



Слика 66 – Налази ножева са рашких некропола
(према Љубинковић 1970, Таб. XV; Јовановић и др. 1990, 36, Сл. 22)

Ретке налазе у средњовековним гробовима представљају предмети чије полагање у гроб се не може довести у везу са украшавањем покојника или причвршћивање његове одеће, попут *гвоздених ножева*. Како је истакнуто од стране претходних истраживача, њихово прилагање уз покојника релативно је чешће у време пре краја XII века, што је истраживаче навело да гроб 87 у порти Петрове цркве датују у време пре краја XII или почетка XIII века (Слика 66/1) (Љубинковић 1970, 184).⁸⁷ Међутим, чини се да би ову тезу требало преиспитати с обзиром на откриће неколико ножева на некрополама Трговишта (Јовановић 1980, 151; Јовановић 1984) које су из познијег периода. Посебно се издваја један брижљиво израђен нож (Слика 66/2), откривен на некрополи око Цркве I. На његовој дршци остала је очувана дрвена оплата спојена помоћу пет бакарних закивака, као и плитки урези који указују да је највероватније била украшена ужљебљеном жицом (Јовановић и др. 1990, 41).

Налази *новца* указују на претрајавање обичаја његовог полагања у гроб са покојником. Такође, они указују да су се на простору средњовековног Раса сустицао српски, мађарски и турски монетарни систем (Јовановић и др. 1990, 41). Српски новац на некрополама Трговишта је ређи и заступљен је са два читљива примерка, од којих је један кован у Призрену крајем XIV и почетком XV века, док је други највероватније ковао Ђурађ Бранковић (Јовановић и др. 1990, 41). Новац Ђурађа Бранковића откривен је и у гробу 28 на Напрељу (Премовић-Алексић 1988, 36). Један фрагментовани примерак српског новца друге половине XIV века откривен је и у гробу 11 испред припрате дежевске цркве (Калић, Поповић 1985, 138-139). Од примерака мађарског новца истичу се обол краља Јована Хуњадија (1446-1453), полугрош краља Лудовика II (1516-1526) и денаријус краља Матије II Хазбурговца (1608-1618). Турски новац је углавном кован у време султана Мехмеда II Освајача (1451-1481). Источно од Цркве I, приликом откривања групе поремећених и уништених гробова, наишло се на двадесет турских акчи. Оне су коване у Новом Брду за време султана Мехмеда II Освајача (1444-1445. и 1451-1481) (Јовановић 1979, 123-124. Јовановић и др. 1990, 41).

На некрополи у порти и у самој Петровој цркви налази новца су нешто речитији. Тако је, на пример, налаз сребрног новца Матије Корвина поред шаке покојнице сахрањене у гробу 94 определио и време коришћења такозваних мравиначких конструкција и у пуном XV веку (Љубинковић 1970, 200). Такође, покојник који је био сахрањен у поменутом гробу VIII у припрати Петрове цркве (Слика 21), држао је у шасти новчић Мехмеда Освајача кован 1462. године (Љубинковић 1970, 191). У гробу 89 на челу одраслог мушкарца, откривена је једна сребрна аспра египатског владара Ахмеда из 1603. године, док је око врата детета сахрањеног у гробу 90 откривена огрлица на којој су се налазиле три излизана перфорирана сребрна новчића, од којих је један са именом султана Мехмеда III и годином ковања 1594. (Љубинковић 1970, 201).

⁸⁷ Као што је претходно истакнуто, овакво датовање гроба 87 послужило је за потпору тезе о датовању објекта који лежи испод гроба у ранију епоху, то јест период између IX и XI века.

У једном од гробова који су откривени током поменутих сондажних истраживања на Јужцу, у пределу врата покојника, откривена је ниска са четири новчића и једном кружном апликацијом са орнаментом стилизованог крста, са кружним завршетцима на краковима, који подсећа на „свастику“. У питању су два дубровачка новчића кована 1646. и 1658. године и два жетона кована у Нирнбергу која се оквирно могу одредити у XVII век (Поповић 1993, 15).

3.3.3. Погребни обичаји и обреди

Истражени гробови на побројаним рашким некрополама у највећем броју случајева поседују типичне одлике сахрањивања српског православног становништва. Покојници су полагани у гробове у опруженом положају, орјентисани у правцу запад-исток, према обичајима православног становништва у средњем веку. У појединим случајевима долазило је до благе девијације у односу на осу запад-исток. Покојници су приликом сахрањивања полагани директно на земљу, док су релативно често коришћени дрвени елементи попут дасака или сандука. Археолошки је посведочено неколико типова конструкција са даскама. Поред једноставног прекривања покојника даском, забележено је постављање конструкције у виду крова на две воде или по једне даске бочно од покојника и једне преко. Постављање ових конструкција највероватније је имало за циљ да заштити покојника од директног удара земље приликом затрпавања, међутим, постоје тезе да ова пракса представља замену за дрво које се у давнинама садило на месту гроба како би примило покојникову душу и склонило је (Барјактаровић 1952, 11). За њихово формирање коришћени су и камени блокови и облаци, како би се даске учврстиле, што је условило да у појединим случајевима услед пропадања даске буде изведен закључак да су покојници били ограђени са по неколико каменова. Сандуци су били махом правоугаони и даске од којих су били сачињени повезиване су дрвеним клиновима (Јовановић, Минић, Ерцеговић-Павловић 1990, 24; Калић, Поповић 1985, 135).

Поједини гробни контексти сведоче о претрајавању обичаја карактеристичних за раније епохе. Тако је уз покојника у појединим случајевима у гроб био положен и новац. Такође, у неколико гробова откривени су комади угљенисаног дрвета око главе и груди покојника који су повезани са неком врстом погребног обреда, можда кађења гробне раке, док је веома специфичан налаз коњског зуба у шасти покојника сахрањеног у гробу 12 на некрополи у селу Дежева (Калић, Поповић 1985, 138). Посебну пажњу привлачи и обичај прилагања посуда у позносредњовековним гробовима. У гробу 263 некрополе Цркве I на Трговишту је са леве стране лобање пронађен керамички лонац грубље фактуре украшен урезаним таластастим и водоравним линијама (Јовановић 1979, 123; Јовановић и др. 1990, 28). У гробу број 86, који се налазио на некрополи Цркве II на Табачини, изнад ногу покојника пронађен је крчаг од fine глине са дршком округлог пресека. Био је украшен сликаном биљном орнаментиком и глеђосан (Слика 67).



Слика 67 – Крчаг откривен у гробу 86 некрополе око Цркве II на Трговишту (према Јовановић и др. 1990, 29, Сл. 9)



Слика 68 – Стаклене посуде откривене на нектополама Трговишта (према Премовић-Алексић 2014, 226, Сл. 487)

Такође, у појединим гробовима су откривене и стаклене посуде (Слика 68). Двоконусна боца, откривена у гробу 56 у Цркви III, спада у групу стакларских производа израђених на територији Угарске под јаким утицајем муранске продукције и оквирно припада средини XV века (Минић 1989, 59-60). Друга посуда, фиола, откривена је поред главе покојника сахрањеног у гробу 109 некрополе Цркве II. Она има широку округлу стопу, бокасти трбух и веома издужен плитко канелован врат који се при врху шири и завршава закошеним грлићем. Дно је конкавно и увучено у стопу а на рамену се налази украс израђен у виду канелура. Укупна висина бочице износи 14.2 цм. Готово идентична посуда откривена је и на некрополи пећинског манастира Арханђела Михаила и оне су опредељене у време XV и XVI века (Јовановић и др. 1990, 30).

3.3.4. Опште одлике рашких средњовековних гробаља

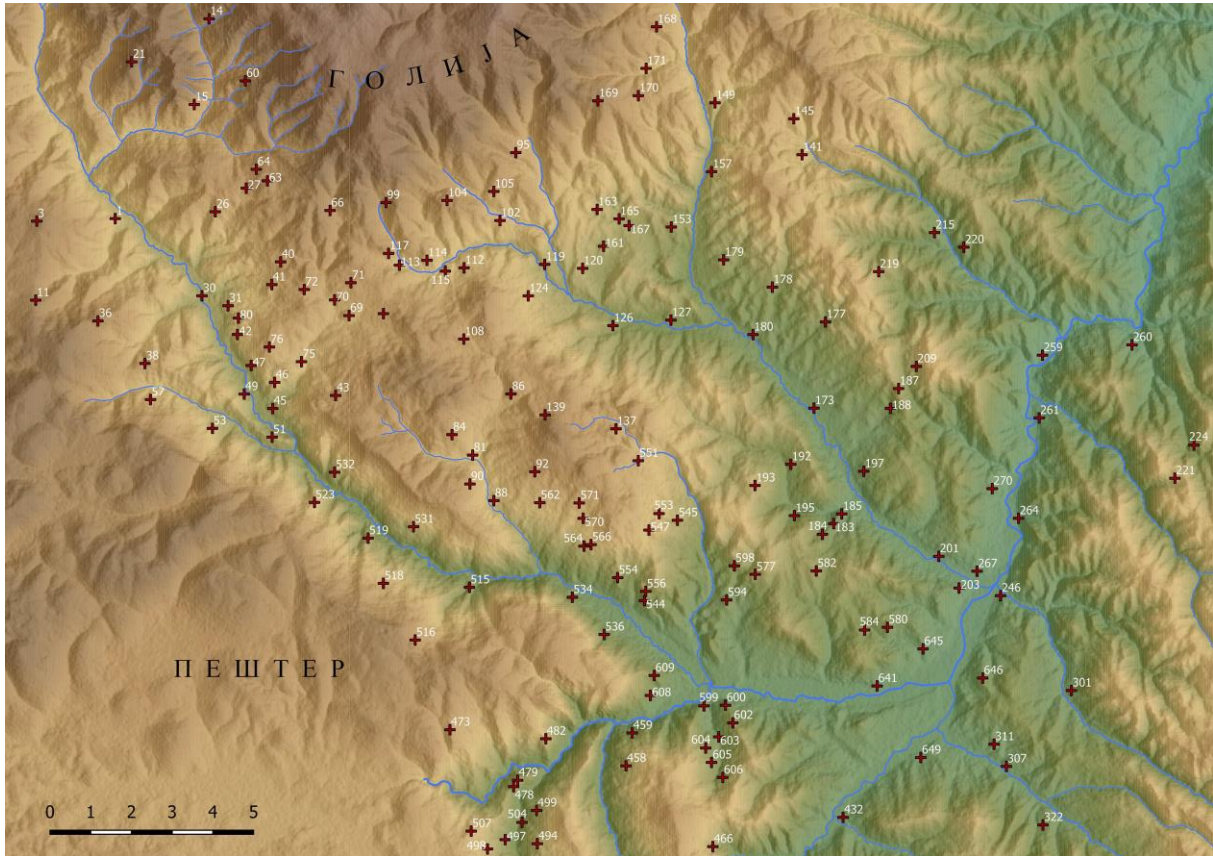
На основу досадашњих истраживања на простору Раса нису уочене насеобинске некрополе са гробовима старијим од XIII века. Једини старији гробни укопи откривани су у оквиру манастирских комплекса Петрове цркве и Ђурђевић ступова. Као што је претходно истакнуто у литератури, најстарији гробни белези на простору Раса били су аморфни, или су израђивани у виду хоризонталне надгробне плоче од пешчара или у луксузнијој варијанти од мермера (П. Ж. Петровић 70; Станић 1968а, 241; Ердeљан 1996, 85). Нажалост, недостатак археолошких истраживања гробова наткривених аморфним надгробним плочама не дозвољава прецизније хронолошко одређење њиховог настанка и трајања. Хронологија настанка оваквих надгробника на ширем простору Балкана, оквирно опредељена у период XII–XIII века (Bešlagić 1982, 117-118),

прихваћена је приликом датовања истоветних споменика и на простору Раса. Свакако да о њиховој старини на рашким гробљима сведочи примедба да се они махом налазе у средишњим, најстаријим деловима некропола (Ердељан 1996, 85). У највећем броју случајева, ове делимично притесане, готово и необрађене плоче, уништене су или померене приликом обрађивања земље или разнете као погодан грађевински материјал за конструисање црквина. На новонасталом слободном простору често је долазило до поновног укопавања покојника и прекопавања старијих укопа, што упућује на закључак да датовање гробаља искључиво на основу анализе надгробне конструкције представља непоуздану методу. Рашка гробља била су махом коришћена континуирано, кроз читав средњи век, све до велике сеобе 1690. године, а често и након ње. Све до сада наведено указује на неопходност обављања циљаних систематских истраживања некропола са претходно дефинисаним истраживачким питањем. Чини се да би у циљу установљавања прецизнијег хронолошког оквира коришћења појединих типова надгробних обележја било пожељно стављање фокуса на истраживање оних некропола на којима се они јављају изоловано.

Такође, потребно је нагласити да поједини налази откривени на некрополама у Расу упућују на неопходност преиспитивања досадашњих датовања. Поменуте наушнице (*Слика 57/1*; *Слика 64/8*), и прстен (*Слика 57/14*), указују на то да би истраживане некрополе могле бити и нешто старијег датума, иако је почетак коришћења готово свих рашких гробаља у литератури опредељен најраније у другу половину XIII, а већином у период XIV и XV века, махом на основу надгробних обележја. Са једне стране, проблем при покушају прецизнијег датовања претходно истраживаних гробаља представља недостатак археолошких налаза у гробним целинама, као и чињеница да на истраженим гробљима углавном није уочена и дефинисана вертикална стратиграфија локалитета, то јест нису издвојени хоризонти сахрањивања. На њихово постојање, у појединим случајевима (*Слика 40*), указује разлика у оријентацији гробова. Са друге стране, отежавајућу околност при датовању некропола на основу надгробних обележја представља чињеница да је сахрањивање вршено у континуитету током читавог средњег века. Да се закључити, да понуђена датовања, то јест затечено стање, приказује последњу фазу коришћења, када су најстарији споменици већ били уклоњени, често искоришћени за подизање црквине на гробљу. Почетак овог процеса није прецизно хронолошки опредељен, с обзиром на недовољну проученост, али је по свему судећи логично повезати његов почетак са доласком Османлија и поменутом забраном подизања цркава у местима где је постојало досељено или конвертовано муслиманско живље.

Упоредно убицање резултата археолошких рекогносцирања (*Слика 69*) и података из писаних извора о атарима села бањског властелинства, на простору који је обухватало једно сеоско насеље налазило се више гробаља, што је уједно и одлика разбијених села старовлашког типа. По свему судећи, мештани централног села нису били сахрањивани на истој некрополи као они који су живели у засеоцима и селиштима. Постепено, раслојавањем друштва једне жупе дошло је формирања локалне елите – властеле, чији гробови се разликују оделом од скупоценије тканине, у чијој изради су коришћене нити од племенитих метала, какве су откривне и на рашким гробљима, као и појединих луксузнијих предмета, попут златних наушница, прстења и делова властеоског појаса. Како је претходно истакнуто, имућнија властела имала је прилику да крајем XIII и на почетку XIV века на простору Раса започне изградњу мањих, парохиских цркава, у оквиру којих је, на основу ктиторског права, имала гробно место. Такође, примери гробаља око Петрове цркве, Сопоћана, цркве у Дежеву, указују на то да су се поједини припадници властеоског рода сахрањивали и у оквиру

владарских задужбина и епископских центара у познијим периодима, током XIV и на почетку XV столећа (Калић, Поповић 1985, 146). Како на истраженим површинама нема надгробних споменика XVI и XVII века (Калић, Поповић 1985, 146), претходни истраживачи оставили су могућност да би такво стање могло да представља последицу потискивања Срба са простора Дежеве у време турске власти (Калић, Поповић 1988, 64). Из тог разлога, чини се да некрополе које нису коришћене од друге половине XV века указују на демографске покрете до којих је дошло са променом власти.



Слика 69 – Положаји средњовековних некропола на простору Раса, према убијацији Д. Премовић-Алексић. Бројеви локалитета су постављени према: Премовић-Алексић 2014.

3.2. *Насеља*

Сеоска насеља у средњовековној Србији су била веома бројна и у њима је живео највећи број становника. Прву фазу вишедеценијских проучавања села у широком хронолошком оквиру, од раног средњег века до новог доба, махом је карактерисала мултидисциплинарност,⁸⁸ и њиховим спровођењем успостављен је методолошки приступ проучавању, као и типологије самих насеља. Највише истраживачке пажње феномену села посветили су географи, етнологзи, историчари и архитекте, док су резултати археолошких истраживања скромни. Проучавања руралних насеља у оквиру српске историографије су била усмерена на податке које доносе писани извори, то јест обимну и значајну грађу о организацији насеља и правима, обавезама и начинима привређивања њихових житеља (Новаковић 1965; Михаљчић 1967; Благојевић 1973; 2007; Мишић 2013; 2019). Са друге стране, полазну тачку у досадашњим проучавањима географа и етнолога представљало је изучавање географских услова поднебља као и одабира положаја за успостављање познатих, нововековних сеоских насеља (Цвијић 1922, 318-329; Петровић 1984, 69-95). Обављена испитивања изнедрила су различите типологије насебина које су биле успостављене и коришћене као неопходна основа (Drobnjaković 2019, 163-164). Једну од најстаријих типологија сеоских насеља у Србији успоставио је Ј. Цвијић, и она је примарно заснована на морфологији насеља, то јест на плану, разбијености и организацији као главним критеријумима (Цвијић 1922, 329-345). Његов приступ је био широко прихваћен, али и допуњаван и развијан у даљим годинама увођењем бројних индикатора (Drobnjaković 2019, 162-163).

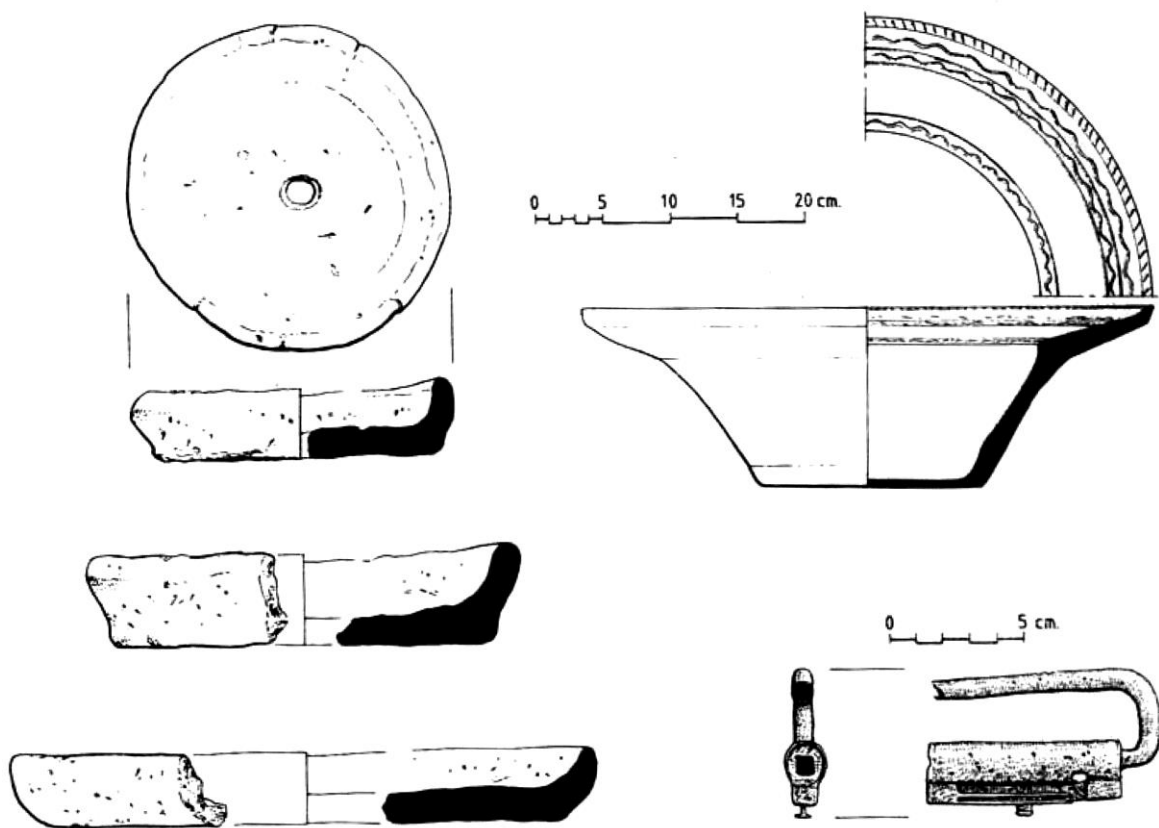
Са друге стране, проучавање протоурбаних и урбаних насебина, тргова и градова у средњовековној Србији, у великој мери засновано је на резултатима значајних студија историчара, који су највише пажње придавали проучавању привилегованих слојева српског друштва које је живело у њима, попут трговаца и рудара (Јиричек 1951; 1959; Динић 1955б; 1978г; Калић 1976; 1994; Храбак 1988, 2010; Благојевић 1992; Ћирковић, Ковачевић-Којић, Ћук 2002), али и археолошких истраживања, где се нарочито истичу резултати истраживања старог Трговишта на ушћу Себечевске реке у Рашку, која су пружила неизмерно значајну грађу. С тим у вези, у оквиру овог поглавља истраживачка пажња биће усмерена на сумирање резултата досадашњих археолошких истраживања са циљем њиховог инкорпорирања у постојеће научне дебате о руралним насебинама.

3.2.1. *Археолошка сведочанства о насељима на простору Раса*

У току претходних деценија на простору Старог Раса је откривен веома мали број материјалних остатака који би могли да буду приписани средњовековним сеоским насељима. Обављена истраживања су махом била веома скромног обима и углавном су се сводила на сондирање индикативних локалитета и истраживање појединачних објеката чији изглед је упућивао на претпоставку да би могли да потичу из раздобља средњег века (Поповић 1991; 1993; 1995). Како је том приликом утврђено, највећи број испитаних објеката потицао је из времена непосредно пре или након османских освајања, то јест из раздобља између XIV и XVII века, што према оцени М. Поповића (1991, 13; 1993, 7) не представља задовољавајући резултат и не пружа праву слику о насељености простора у праисторијском, античком и раносредњовековном периоду.

⁸⁸ Као што је претходно истакнуто у случају проучавања средњовековног Раса, радови истраживача из разнородних дисциплина махом су били усмерени на појединачне елементе и нису тежили ка томе да постану интердисциплинарни. Као један од ретких изузетака у том погледу могло би се истаћи проучавање руралних кућа где су се резултати истраживања архитеката и етнолога прожимали.

Недостатак археолошких потврда о насељима и некрополама из ранијих епоха на том простору, разложно је приписан несавршености методолошког поступка рекогносцирања који је подразумевао анкету становништва и анализу топонима (Поповић 1991, 13; 1993, 7). Међутим, овде је потребно подсетити да су на резултат утицале и бројне друге отежавајуће околности, попут слабе археолошке истражености речних долина услед убрзаног ширења савремених насеља. Често нелегалне и непријављене изградње, као и непостојање археолошког надзора у случају легалних грађевинских радова, водило је ка томе да налазишта буду трајно уништена. Управо на простору града, где се најпитомији обронци околних планина спуштају до котлине реке Рашке, били су најповољнији услови за живот, те би се на тим позицијама могло очекивати постојање трагова ранијег насељавања.⁸⁹ Са друге стране, како је то својевремено истакао М. Поповић (1991, 13), атари рашких села, у складу са рељефом, најчешће су под шумама, воћњацима и ливадама, што је у највећој мери онемогућавало стицање података о положајима насеља на основу уобичајних метода рекогносцирања.



Слика 70 – Налази из куће истражене на локалитету Дуварине у селу Слатина (према Поповић 1991, 17, Сл. 2)

Иако скромних домета, обављена археолошка истраживања пружају значајне податке о начину формирања насеља и објеката током средњовековног периода. Током рекогносцирања терена, у оквиру атара села Себечево и Слатина, као и њихових заселака Брунчевићи, Ганићи, Лелетиће и Првеновиће, установљено је постојање већег броја удубљења која су на основу сведочења мештана препозната као остаци кућа, као и остатака зидова који су се знатно боље видели средином XX века (Поповић 1991, 14-

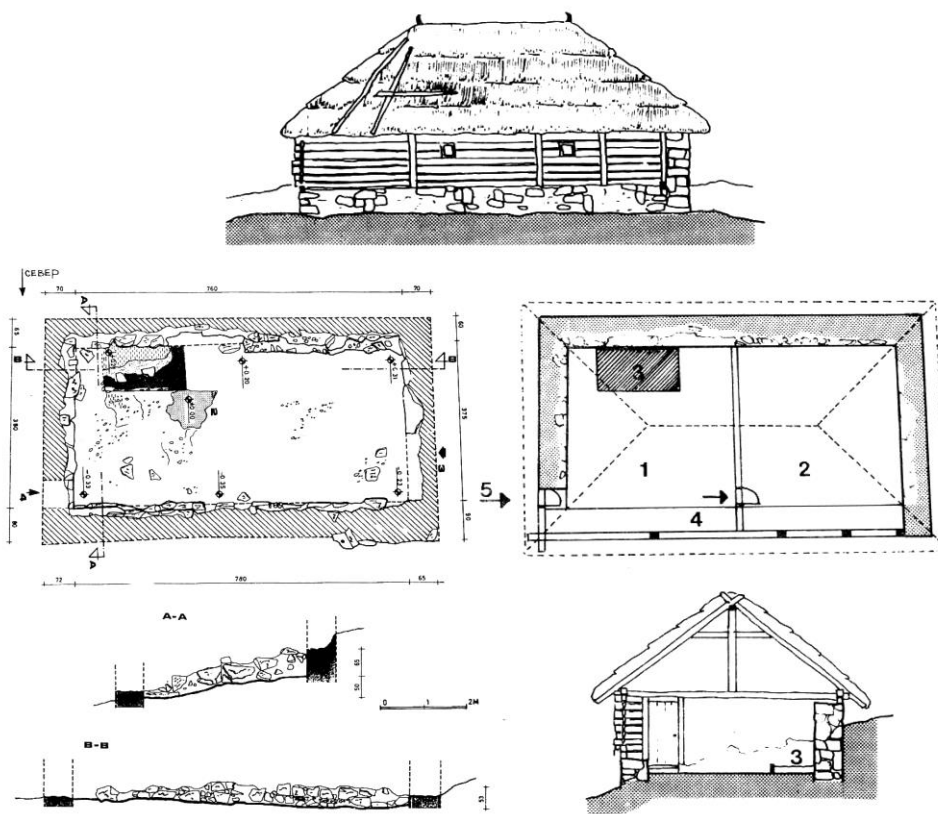
⁸⁹ У прилог томе сведоче и резултати истраживања на другим деловима Балканског полуострва: Милошевић 1997, 114-115, напомена 25.

18). Остаци једног од таквих објеката откривени су у средишту села Слатина, на локалитету Дуварине. На читавом потесу наилазило се на фрагменте грнчарије XIV века, што је упутило истраживаче на постојање средњовековног насељавања. У питању је био објекат грађен од дрвета, димензија 3 x 3,5 метара, који је својом једном страном био укопан у падину. На поду објекта који је био изведен од набијене земље уочавали су се трагови пожара, док на његовој средини налазила грубо обрађена камена плоча, вероватно база дрвеног дирека на који се ослањала кровна конструкција. База је била делимично укопана и додатно фиксирана са неколико комада камена. У северозападном углу куће откривено је огњиште које није имало конструкцију, већ је препознато на основу велике количине пепела у којој су откривене три црепуље и више фрагмената једне веће зделе која је имала водоравно разгнут обод са урезаним таласастим орнаментом у две траке (Слика 70). Такође, над подом објекта откривен је један гвоздени катанац, као и уломци зеленоглеђосане грнчарије који према М. Поповићу (1991, 14-16) имају блиске паралеле са материјалом откривеним у оквиру млађег хоризонта Трговишта, то јест припадају времену XVI и XVII века.

Нешто обимнија истраживања обављена су у селима око манастира Сопоћани, посебно у селу Грачане – локалитет Корита, у којем су у два наврата, 1985. и 1986. године, вршена сондажна археолошка истраживања (Поповић 1993).⁹⁰ Како сведочи недавно објављени катастарски попис Призренског санцака из 1571. године, у нахији Трговиште постојала су села Горње и Доње Грачане (Катић 2010, 385-387). Геопривредне одлике положаја данашњег села Грачане и локалитета Корита, као и величина и врста разрезаног пореза у поменутом дефтеру, упућују на закључак да се на месту данашњег села налазило Горње Грачане, док се на месту локалитета Корита налазило Доње Грачане.⁹¹ Атар тог насеља, по свему судећи, био је нешто шири од простора на којем се јављају куће, и дефинишу га падине Марковог брда, Мехмедовог брда, Велике Плане, Гњиевнице и Угљешиног брда. Највећи број кућа, око двадесет, констатован је на падинама Велике Плане и Мехмедовог брда које се спуштају ка извору Корита (Поповић 1993, 8). Сондажно су истраживани остаци четири куће, од којих је само једна истражена у целини. Том приликом је установљено да су куће на падинама Мехмедовог брда нешто више укопаване с обзиром на већи нагиб терена. Куће на падинама Мехмедовог брда имају архитектонске узорне у традиционалном народном градитељству овог краја, које се практиковало до недавно. Имале су две етаже, од којих је доња, укопана, имала зидове од камених блокова слаганих без малтера, док је горњи део куће био израђен од дрвета. Површина доњег, укопаног дела куће обично је била мања од горњег који често није могуће утврдити. Ширина ових објеката износила је око 6 метара, док је дужина била између 5 и 9 метара.

⁹⁰ Значајно је истаћи да је у периоду између 2017. и 2021. године, у неколико наврата екипа Археолошког института и Музеја „Рас“ у Новом Пазару обишла претходно поменуте локалитете, као и неколико нових, и том приликом ГПС уређајем снимила више објеката који нису били уочени приликом претходних обилазака.

⁹¹ Село Горње Грачане је знатно веће и има 55 кућа и баштина и 13 нежењених док годишњи приход, у највећој мери од житарица, износи 5500 акчи. Са друге стране село Доње Грачане има 24 куће и 9 нежењених, са порезом од 3704 акче у којем знатан удео има шира а помиње се да његови становници дају ресум на корито: Катић 2010, 385-387. Значајно је истаћи и да су извор Корита у селу Грачане користили су као појило за стоку све до средине XX века мештани села Баљен и Чаровина: Поповић 1993, 21-22.



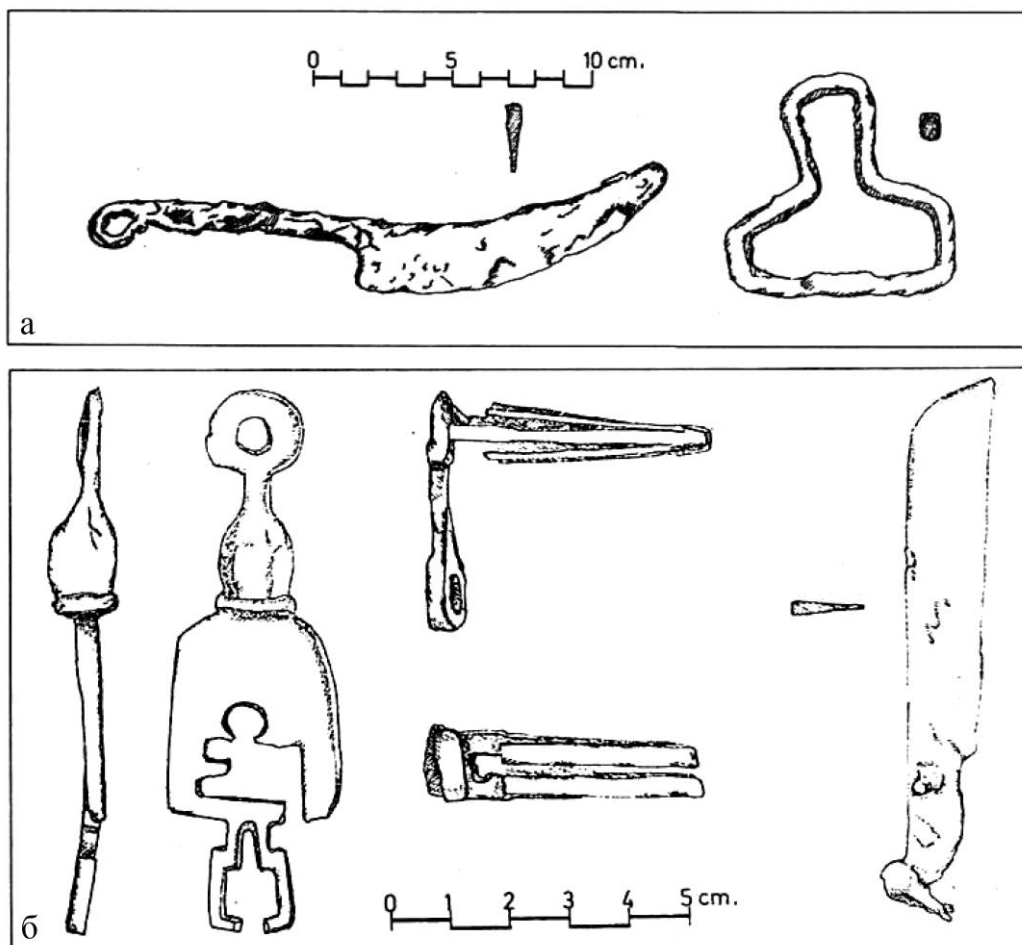
Слика 71 – Основа, пресек и идеална реконструкција куће 2 истражене на локалитету Грачане – Корита према Г. Милошевић: 1-2. просторије куће; 3. огњиште; 4. банак; 5. улаз у кућу (према Милошевић 1992, 38, 41, Сл. 1 и Сл. 3)

Са друге стране, према резултатима обављених истраживања, куће на супротној страни које нису биле укопаване, биле су приземне и зидови су им били изведени делом од камена а делом од дрвених облица. На тај начин били су израђени зидови једине у целости ископане куће 2 (Слика 71). Њихова дебљина износила је 0,6 до 0,7 метара и остали су очувани до висине од 0,5 до 0,65 метара. Улаз у објекат препознат је на основу откривеног тесаника сиге на источном зиду, ближе североисточном углу. Остаци јужног зида, који су нешто ужи на средишњем делу, указују на могућност да је кућа била подељена на две једнаке просторије преградним зидом од дрвених талпи. Унутар објекта, уз јужни зид, налазило се огњиште правоугаоне основе, оивичено комадима камена. Над његовом подницом, коју је чинила запечена земља, откривен је обрађени блок од пешчара који је на горњем, заобљеном делу имао жлеб (Милошевић 1997, 69-70). Над подом објекта, откривен је танак културни слој у чијем саставу је откривен мањи број уломака лонаца за кување и црепуља, као и неколико уломака луксузне глеђосане керамике. Такође, у испуни слоја налазило се више кованих гвоздених ексера који су највероватније повезивали дрвене делове конструкције, затим сечива ножева, две бритве и алатке које су највероватније служиле за обраду коже (Слика 72а). На основу покретног материјала који има сличности са оним откривеним у старијем хоризонту Трговишта, кућа 2 је опредељена у прву половину XV века (Поповић 1993, 11).

Зидови куће 3 били су формирани од нешто масивнијих камених блокова те је њихова дебљина износила 0,7 до 0,9 метара. У овом објекту, као и у објектима 1 и 4, било је мање налаза у слоју над подом, махом уломака грнчарије опредељене у XVI и

прве деценије XVII века. Током обављених радова сондиран је и простор између кућа где је установљено да културног слоја готово и да нема (Поповић 1993, 11).

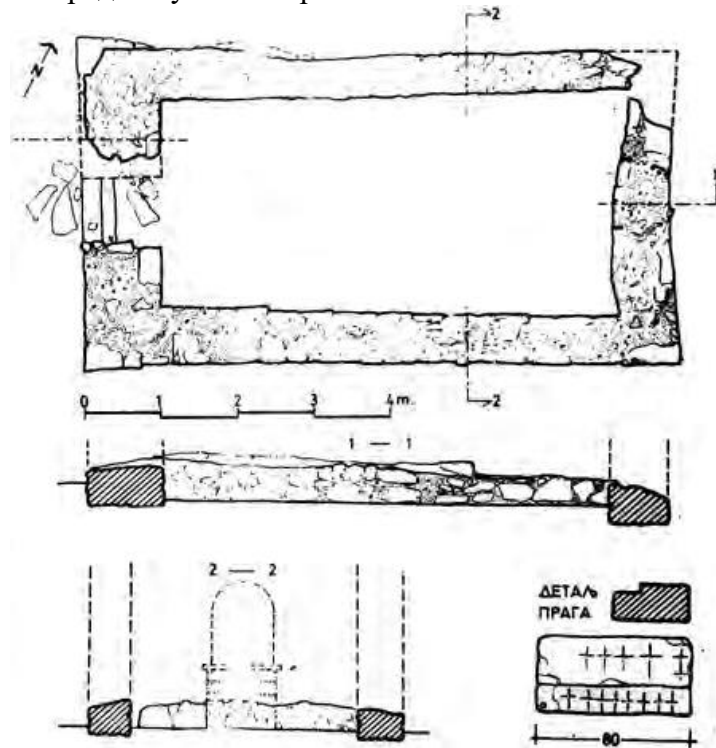
У средишњем делу насеља, на једном малом узвишењу, откривени су остаци цркве брвнаре. Непосредно пре зидања, заравњен је плато на којем се налази овај атипични храм. Црква чије спољне димензије износе 7,7 x 4,0 метара је у основи правоугаона, без апсиде на истоку. Својом основом црква брвнара на локалитету Корита подсећа на храмове који су подигнути након османских освајања у околним селима Дојиновиће, Спужаниће и нешто развијенији и монументалније зидани храм у Петрови (Слика 79). Зидови су били неуједначене дебљине и рађени су од грубо притесаног камена који је био везан слабим малтером, док је један део источног зида изведен од мањих блокова сиге. Према М. Поповићу (1993, 11), над овим делом налазила се плоча са нишом која је имала улогу часне трпезе. На месту улаза у цркву, у западном зиду, откривен је праг од пешчара по чијој површини су урезани крстови (Слика 73).



Слика 72 – Налази откривени на локалитету Грачане – Корита: а. кућа 2; б. црква (према Поповић 1991, 13, Сл. 5)

У унурашњости цркве налазио се под од набијене земље. Црква није страдала у пожару, а над фрагментарно очуваним подом цркве откривени су кључ и део браве (Слика 72б), као и мноштво гвоздених клинова који указују на постојање дрвене конструкције над каменим соклом. По свему судећи, храм је био надвишен дрвеном таваницом и кровом покривеним шиндром. У слоју у цркви и непосредно око ње откривено је и неколико гвоздених сечива ножева, једна бритва и мања количина

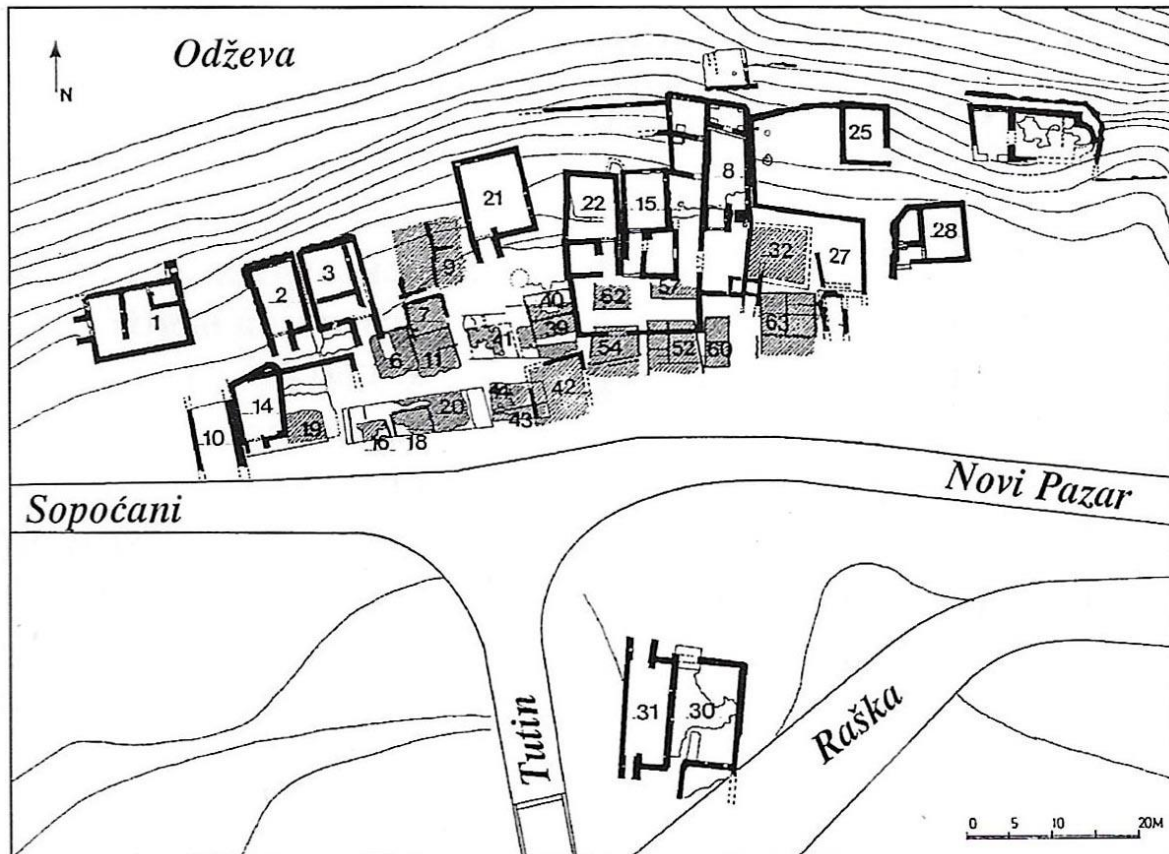
уломака грнчарије који, слично као и примењено архитектонско решење, опредељују живот храма у време XVI и прве половине XVII века (Поповић 1993, 11-12). Посебну занимљивост представља неуобичајен избор локације за подизање храма. За разлику од свих околних који су подигнути у средини сеоског гробља, грачански храм налазио се у централном делу насеља. Штавише, на оближњој некрополи на Јужцу, која је коришћена током средњег века, откривена је црквина подигнута од старијих грубо обрађених, масивних камених плоча. На основу свега наведеног, чини се да су резултати обављених истраживања на локалитету Грачане – Корита указали на чињеницу да су на простору Раса постојала и села збијеног типа која су, изван узуса свог времена, у свом средишту имала храм.



Слика 73 – Основа храма у селу Грачани (према Поповић 1993, 12, Сл. 4)

Посебно значајне податке о начину становања у средњовековним протоурбаним насеобинама отвореног типа пружају резултати археолошких истраживања средњовековног Трговишта (Слика 74). На локалитету је откривено укупно 64 различита објекта који потичу из две хронолошке фазе, старије која обухвата крај XIV и почетак XV, и млађе која је опредељена у раздобље између XV и XVII столећа (Милошевић 1997, 173). У оквиру старијег хоризонта на локалитету Трговиште, на ушћу Себчевске реке у Рашку, откривено је више објеката, махом приземних, који су распоређени у два или три реда између комуникације и падине. На основу начина конструисања подељени су у три групе (Минић 1989б, 94-96). Прву групу чине двени објекти (куће бр. 6, 11, 13, 16-20, 23, 39, 40, 43-46, 52-55, 57, 59, 60-63). Доњи део конструкције ових кућа чиниле су греде темељаче које су биле повезиване засецањем везом „на ћерт“ или металним и дрвеним закивцима. Зидови објеката били су изграђени од талпи или брвана различите дебљине и дужине, комбинованом техником зидања брвнаре и бондрука о чему сведоче остаци спаљених греда и јаме од дирека и коља. Како показују резултати обављених истраживања, ови дрвени објекти су често страдали у пожару и убрзо су били обнављани у истом или сличном габариту. Друга група објеката (куће бр. 9, 12, 25, 56, 59 и 64) имала је сокл од камена у висини од неколико

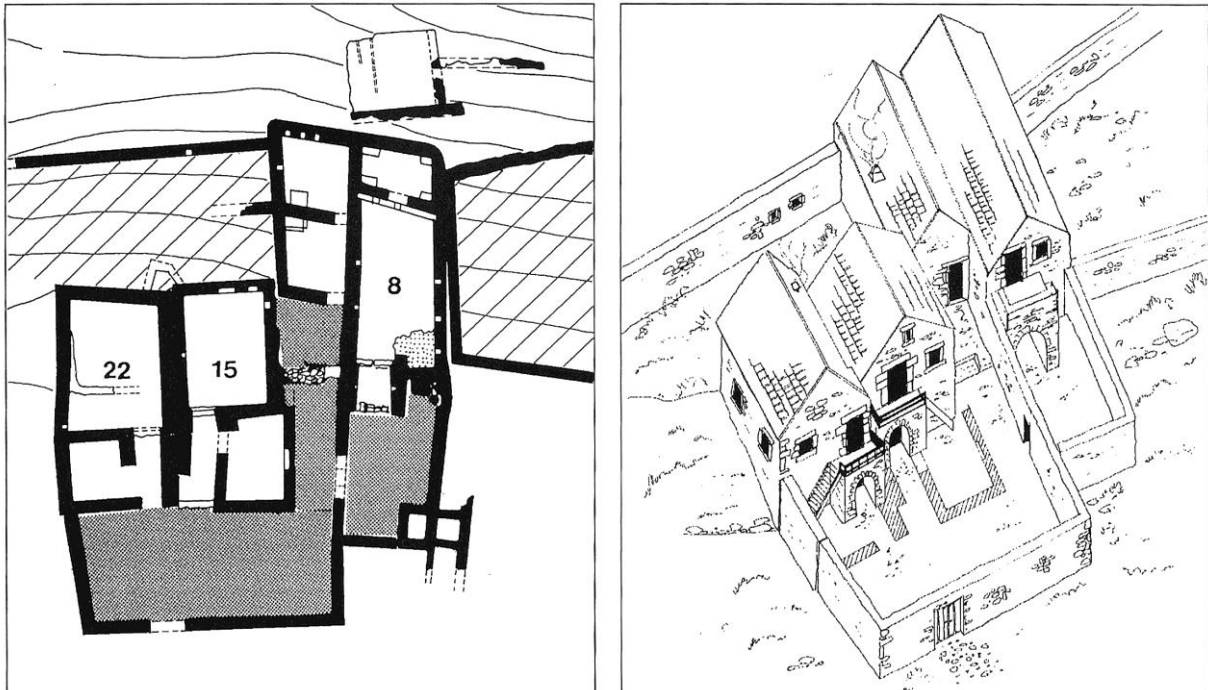
редова формираних у сухозиду или везаних блатом. Ове куће су углавном биле делимично укопане у падину, те је у том случају сокл могао да се протумачи и као одређена врста подзида. Горњи делови ових објеката били су конструисани од дрвета, на исти начин као и код примера из претходне групе. Трећу, најмање заступљену групу, чине грађевине које су у целости изграђене од камена повезаног блатом или кречним малтером (куће бр. 24, 26 и 31). Ови објекти могли би да представљају прелазне облике ка грађевинама зиданим у оквиру млађег хоризонта Трговишта (Милошевић 1997, 176-177). Такође, према унутрашњем распореду разликују се једнопоросторни, двопросторни и вишепросторни објекти, међу којима је било и оних са тремом испред улаза (Милошевић 1997, 174).



Слика 74 – Трговиште, основе истражених кућа према Г. Милошевић (према Милошевић 1997, 87, Сл. 109)

За разлику од претходно описаних, грађевине млађег хоризонта биле су вишеспратне и у потпуности зидане од ломљеног или делом притесаног камена, док су дрвени елементи коришћени као ојачања, у виду сантрача, или за формирање међуспратних конструкција и степеништа. Такође, на објектима млађе фазе се јављају скромни архитектонски украси изведени у мекшем камену – туфу, сиги или пешчару. Значајна промена огледа се и у организацији простора куће с обзиром да је услед спратности објеката приземни део био намењен за привредне активности и дућане, док су спратни делови били стамбеног карактера. О постојању дрвених тезги у доњим нивоима сведоче и документовани остаци укопа од тањих дирека. Ове куће које своје узор налазе у приморском грађевинарству, зидане су на веома малом међусобном растојању, при чему се у организацији насеља уочава груписање појединих зграда које би, према мишљењу Г. Милошевић (1997, 177-180, 215), могло да укаже на породичне

везе међу њиховим власницима, док Д. Минић (1989б, 96) сматра да су оне припадале имућнијим грађанима, трговцима домаћег или страног порекла.

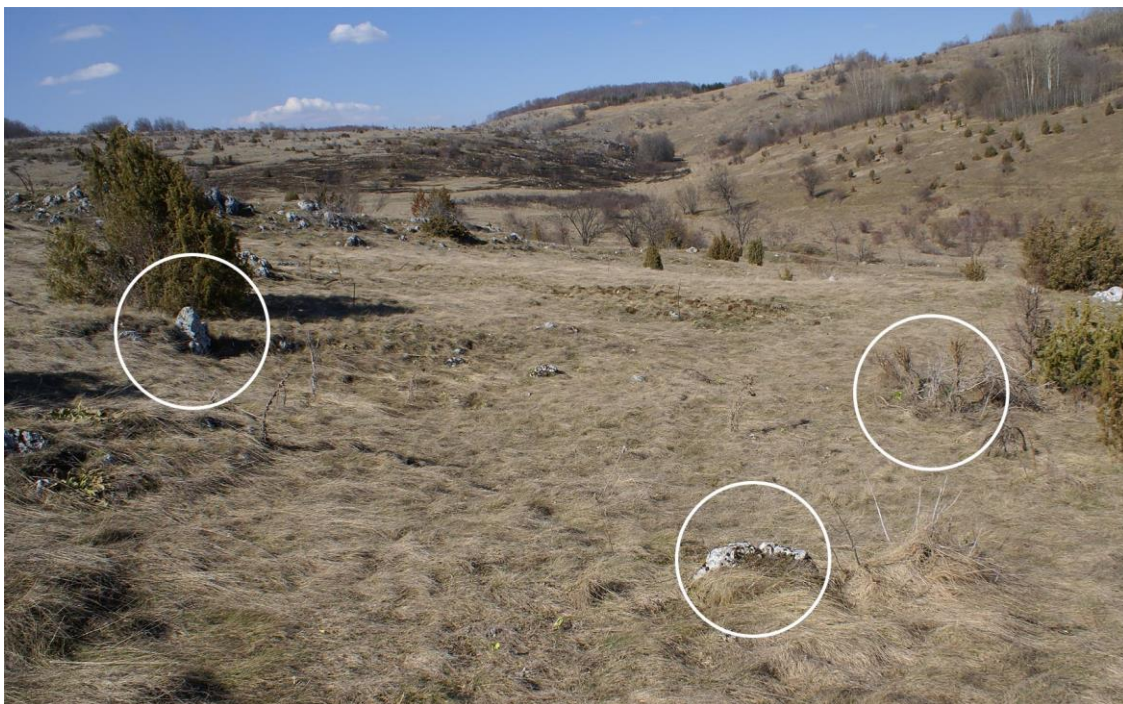


Слика 75 – Основа и идеална реконструкција једног од комплекса зграда у Трговишту према Г. Милошевић (према Милошевић 1997, 179, Сл. 188, Сл. 189)

3.2.2. Архитектонска решења сеоских и варошких кућа

Како показују резултати истраживања на ширем простору Балкана, па и Централне и Источне Европе, у током раздобља раног и зрелог средњег века куће су махом биле полуукопане и конструисане од лаких материјала (Minić 1975, 210; Јанковић, Јанковић 1990, 21-22; Милошевић 1997, 114-115, напомена 25; Шпехар 2017, 55-70; Šalkovsky 2001). Нажалост, услед ограничења стандарних метода перспекције терена и угрожености простора савременом изградњом, остаци стамбених објеката из поменутог периода на простору жупе Рас нису откривени изван утврђених комплекса. Промена у изгледу, просторној организацији и конструктивним решењима, до које долази тек крајем XIV и током XV века, довела је до чешћег подизања надземних кућа уз употребу камена, чије постојање на терену је много лакше уочљиво. Иако у првом тренутку није постојала значајна разлика у избору архитектонских решења, временом, услед све израженије урбанизације градских средина и тргова почињу да се уочавају све веће разлике између сеоске и градске куће (Милошевић 1997, 145). Истражени објекти на простору Раса указују на то да је у поменутом периоду основна разлика била у димензији објекта, која је касније, по свему судећи, водила ка реорганизацији простора и поделе куће на више просторија. Ова разлика могла је да буде условљена и чињеницом да је у средњовековним трговима доступни простор за зидање објеката био знатно мањи, те је даљим развојем сеоске куће дошло до формирања помоћних просторија у непосредној близини. На тај начин настало је више специјализованих објеката за чување хране и обављање занатских активности у оквиру окућнице, што карактерише и нововековна села старовлашког и ибарског типа. Чини се да је овај процес започет већ током трајања насеља на локалитету Корита – Грачане, о чему сведоче неистражена домаћинства на локалитету. Наиме, током обиласка локалитета 2017. године, примећено је постојање још неколико домаћинстава која су поред куће

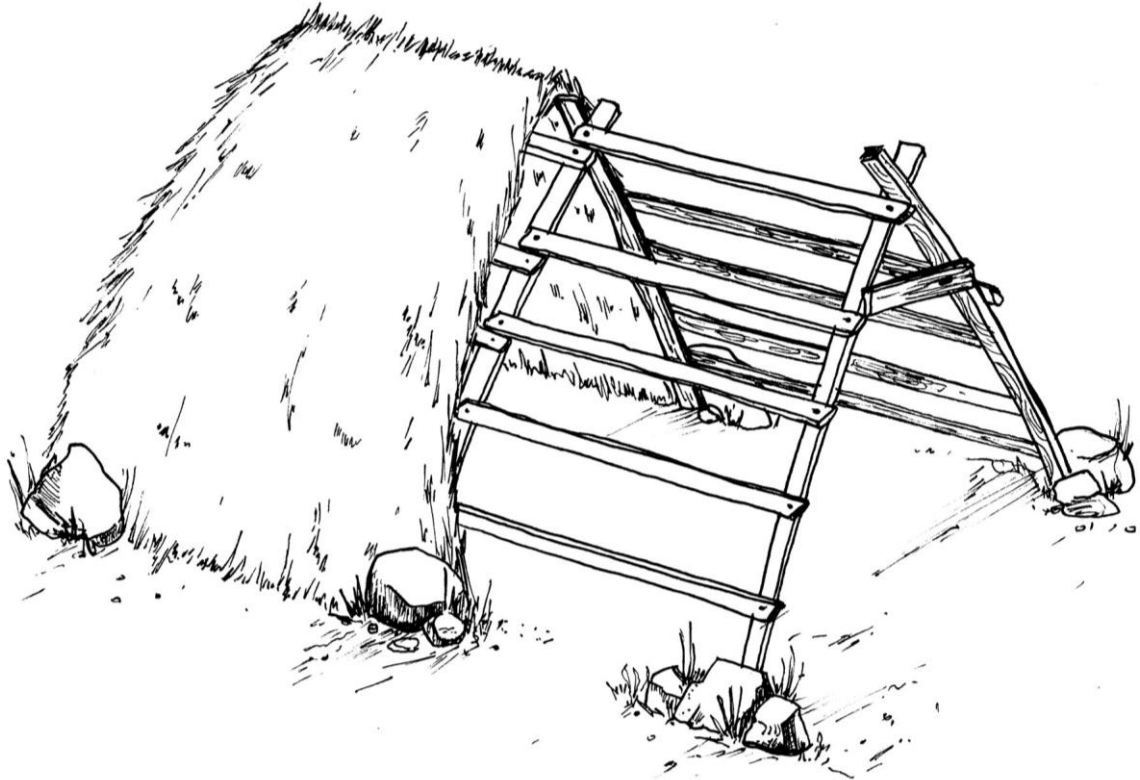
имала и помоћне објекте. У једном од њих препозната је кривача (Слика 76-78) (Vojvodić 2021, 77).



Слика 76 – Остаци криваче на локалитету Грачане – Корита, поглед са југа



Слика 77 – Ортофотографија криваче уочене на локалитету Грачане – Корита (према Vojvodić 2021, 77, Fig. 4)



Слика 78 – Идеална реконструкција криваче са локалитета Грачане – Корита (према Vojvodić 2021, 77, Fig. 4, Fig. 5)⁹²

Како су показали резултати претходних истраживања, изглед конструкције куће и одабир локације њеног заснивања зависио је од више фактора. Сви они се могу сврстати у две велике групе: природне, то јест физичко-географске околности које владају на терену и друштвене факторе, који произилазе под дејством људских заједница (Цвијић 1922, 346-348; Којић 1973, 5), услед чега се кућа треба посматрати као антропогеографски и културно-историјски предмет (Цвијић 1922, 353). У руралним насељима, где је постојао много већи избор локација за постављање објеката, значајну улогу у формирању тих избора имале су физичко-географске околности, то јест климатски, геолошки и педолошки услови који су одређивали положај куће, материјал од којег ће бити грађена, као и то да ли ће она бити полуукопана или надземна. Клима је имала посебан утицај на конструктивни склоп куће и распоред објеката у оквиру дворишта, те се, на пример, услед оштријих зима тежи ка концентрисању помоћних објеката ближе кући, док количина падавина утиче на изглед кровног покривача (Цвијић 1922, 353). Такође, физичко-географске особине крајолика који је окруживао насеље утицале су и на избор грађевинског материјала, који је поред тога био условљен и друштвеним факторима, попут постојања колективног знања житеља и познавања техника припреме грађевинског материјала и самог зидања.

Истражене сеоске куће су углавном једнопросторне и имају пећ или огњиште у једном од углова (Милошевић 1997, 150).⁹³ С обзиром да су подизане на неравном

⁹² Цртеж је настао на основу предлога конструкције криваче П. Ж. Петровића: Петровић 1984, 85, Ск.8.

⁹³ Како истиче Г. Милошевић, у објектима насталим након XII века, па тако и у истраженим кућама на локалитету Корита, уместо пећи се јављају отворена огњишта: Милошевић 1997, 170. У случају куће 2, оно је било оивичено каменим блоковима, и како претпоставља Г. Милошевић, у случају где су зидови куће били грађени од дрвета, они би на месту близу огњишта били премазани глином, како би на тај начин били заштићени од ватре: Милошевић 1997, 162.

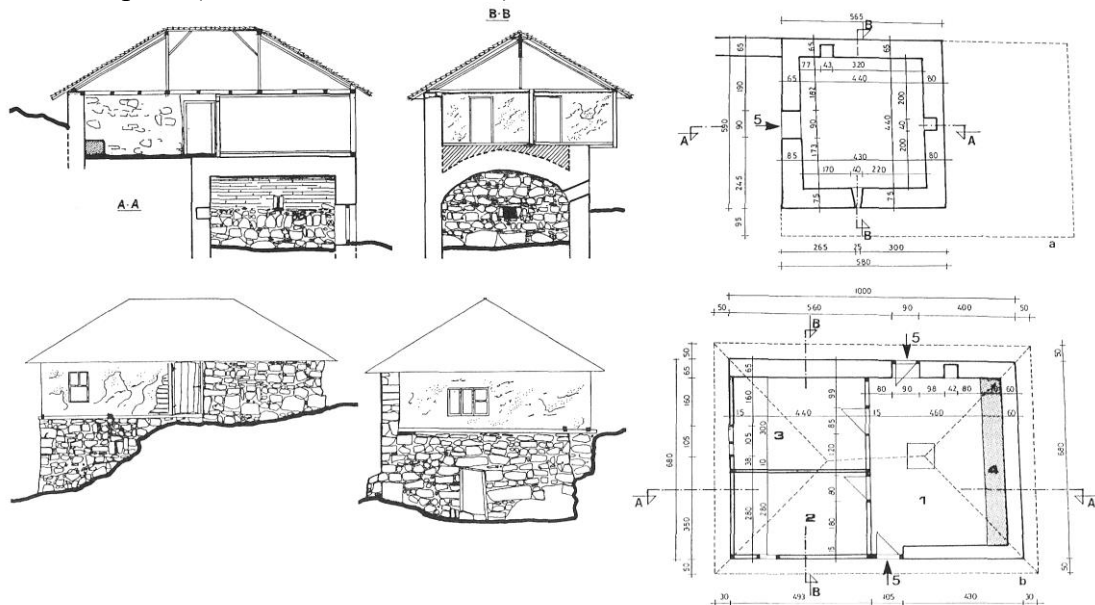
терену, биле су делимично укопане у падину. Тада су најчешће укопане партије зидова куће биле израђене од ломљеног камена, било техником сухозида или везаног блатом (Милошевић 1997, 157, 160). Као што је то био случај у највећем броју истражених средњовековних кућа на ширем простору Балакана, подови су били од набијене земље, понекад премазани слојем глине (Милошевић 1997, 163). Кровови ових објеката били су стрми, на две или четири воде, прекивени лаким материјалима (Милошевић 1997, 160). Како је полуукопане објекте грађене од дрвета било теже увидети током рекогносцирања, готово сви археолошки евидентирани објекти имали су супструкцију од камених блокова. Највећу непознаницу представљају горњи делови конструкција који су били изведени од лаких материјала и чије остатке није могуће открити приликом археолошких истраживања.

Слаба археолошка истраженост, поготово средњовековних села, на читавом простору данашње Србије, па тако и у Рашкој области, водила је ка томе да је највише података о изгледу средњовековних сеоских кућа прибављено проучавањем етнографске грађе. Етнографске паралеле са простора данашње југозападне Србије, поготово Раса и Пештери, где постоје бројни примери објеката који су настали у периоду између XVIII и почетка XX века и који су у потпуности или делимично остали очувани, сведоче о коришћењу технике зидања брвнара и бондручних кућа.⁹⁴ Међутим, иако је на основу проучавања тлоцрта кућа насталих током средњовековног периода и сеоских кућа народног градитељства изнета претпоставка да је постојао континуитет у развоју стамбених објеката на тлу Србије од средњег века до почетка XX века, то јест да су нововековна решења настала унапређивањем средњовековних (Милошевић 1997, 220), између средњовековних сеоских кућа и објеката народног градитељства у Старом Расу уочавају се одређене разлике, првенствено у унутрашњој организацији простора. Током средњег века, првовремено је кућа била једнопросторна да би њеним даљим развојем била издвојена просторија која је служила као остава. Другим речима, просторије за чување хране и обављање појединих привредних делатности налазиле су се у оквиру куће, што је даље водило ка постепеном формирању просторија у њој. Кућа је тек у даљем развоју постала дводелна, те се у средишњем делу простора који се називао „кућом“ налазило огњиште, а друга просторија била називана соба (Милошевић 1997, 211). У случају да су биле делимично укопане у падину, соба се обично налазила изнад подрумског дела, док је кућа била заснована на заравњеној падини.

Са друге стране, за разлику од истраживања средњовековних села, резултати археолошких ископавања средњовековног Трговишта указали су на сву разноврсност типова варошке и градске куће. Као што је већ поменуто, у протоурбаним средима какве су били средњовековни тргови, није било превише простора и могућности избора с обзиром на сужени грађевински простор, што је посебно било уочљиво на примеру Трговишта. У таквим околностима архитектонска решења и сам план насеља постепено су се наметали и временом су почели да у све већој мери подсећају на насеобине на Јадранском приморју. Иако јако привлачно делује теза да би на почетак зидања кућа од камена могао утицати економски просперитет мештана Трговишта, разлози за такав избор били су, по свему судећи, практичне природе. Куће су услед ограниченог простора подизане на веома малој удаљености. У таквим околностима, објекти грађени од дрвета страдали су у честим пожарима, који су документовани током археолошких истраживања (Минић 1989б). Временом, такве околности су могле утицати на одлуку да цела зидна платна буду грађена од камена, слично као и у проморским градовима

⁹⁴ О техници зидања брвнара и бондручних кућа опширније код: Милошевић 1997, 158-159.

(Јиричек 1923, 276). Подови у објектима били су изведени на различите начине, већином од набијене земље премазане слојем глине размућене у води, објекат 56 у Трговишту, датован у крај XIV или почетак XV века имао је под од дасака, док су поједини објекти из млађе фазе имали под од малтера (Милошевић 1997, 173). Објекти су били покривани крововима на две и четири воде од лаког материјала. У млађој фази насеља, када доминира издужена, правоугаона основа грађевина, кровови су претежно били на две воде. У том периоду чешће се јављају кровови од камених плоча, при чему су у појединим објектима датованим у XVI и XVII столеће, откривени делови коритастог црепа (Милошевић 1997, 160).



Слика 79 – Касносредњовековна кућа у Петрови код Новог Пазара:

1. „кућа“; 2,3. соба; 4. банак; 5. улаз.

(према Милошевић 1987, 54-56, план 4-6; 1997, 218, Сл. 222)

Проучавања архитектуре урбаних средина попут Раса/Новог Пазара и Трговишта, истакла су утицај османског освајања на даљи развој и формирање својствених архитектонских решења. Са једне стране, на промене је утицао повећан степен урбанизације под утицајем оријенталне стамбене архитектуре и економског напретка у централним насељима, који је водио ка стварању све већих разлика између варошке и сеоске куће која се поготово осећала у урбаним срединама (Милошевић 1997, 209). Поред економског успона варошког становништва које је себи могло да приушти подизање већих и комплекснијих објеката, на такав развој морала је утицати и демографска промена и долазак Османлија, те се с тим у вези чак не може на исти начин посматрати промена градитељског склопа објеката у Новом Пазару и Трговишту. Са друге стране, за разлику од исламизираниог становништва у Новом Пазару, сеоско становништво у његовом залеђу је, слично као и на ширем простору централног и западног Балкана, у тренуцима сукоба са османским властима и великих сеоба, углавном живело по збеговима. Такве прилике су утицале у великој мери на поновно враћање изградњи скромнијих полуукопаних кућа које су, према мишљењу Ј. Цвијића (1922, 259) подизане као привобитни објекти у тренутку заснивања насеља. На основу испитивања црквених споменика на простору Рас, уочава се да су током појединих историјских тренутака постојали краћи периоди мирне коегзистенције, када су, по свему судећи, поред цркава и манастира, настајали знатно коформнији објекти за становање у сеоским срединама (Слика 79).

Такође, поред свега наведеног, на опрез у повлачењу етнографских паралела ућућује и чињеница да је током великих сеоба, од краја XVII па све до средине XX века, на простору Старог Раса долазило до демографских промена. Иако тема народног градитељства излази из оквира дисертације, чини се да би управо проучавање односа средњовековних објеката и оних насталих у познијем периоду, како на простору Раса, тако и на простору Динарског масива одакле су долазиле миграције, могло да потврди или оповргне тезу о утицају физичко-географских одлика тла и социјалних процеса на изглед куће.

3.2.3. Сеоски атари

За разлику од археолога, којима средњовековна рурална насеља нису била у фокусу истраживања, историчари и етнологзи су, као што је претходно истакнуто, посветили знатну пажњу проучавању сведочанстава које доносе писани извори и упоредна етнографска грађа о српском средњовековном селу. Резултати њихових истраживања показују да је свако сеоско насеље имало свој атар у оквиру којег су биле обрадиве површине, како приватне тако и поседника села, свака са јасно дефинисаним и законом заштићеним међама (Новаковић 1965, 65-66; Мишић 2019, 35-48). У саставу села могла су се налазити селишта и засеоци са сопственим међама, чије постојање указује на значајне демографске промене које су могле бити условљене низом фактора о којима је претходно опширно расправљано (Новаковић 1965, 101-102; Михаљчић 1967; Благојевић 2007, 186-190; Мишић 2019, 49-64). Удруживање мештана у оквиру сеоских атара спроводило се на више нивоа: они су заједнички искоришћавали поједине површине, попут реке, шуме и пашњака, вршили радне обавезе према господару и поштовали заједничку славу приликом које се обилазио атар, али су и делили колективну одговорност уколико би до кршења закона дошло у оквиру сеоског атара (Новаковић 1965, 66; Пурковић 1940; Барјактаровић 1952, 28; Ћирковић 1978, 82; Тарановски 1996, 376-381, 466-467; Благојевић 1991; Мишић 2007; Мишић 2019, 35-36). Сличне одредбе о колективним правима и одговорности села поштоване су и у време османске власти (Барјактаровић 1952, 29).

Такође, значајно је истаћи да су почевши од XII столећа, са почетком процеса формирања великих властелинстава, села постепено почела да се издвајају из жупе и постају део властелинстава у оквиру којих су имала јасно дефинисана права и обавезе (Мишић 2019, 190). Како су села у оквиру жупе могла да буду владарева, властеоска или манастирска, временом је расла важност прецизног омеђавања атара, како би лакше било контролисано извршавање поменутих права и обавеза мештана, које су се разликовале у односу на то коме је село припадало. Најзначајнији извор о манастирским селима у жупи Рас представља поменута Светостефанска хрисовуља (Богдановић 2011). Како су у претходним поглављима поменута и убицирана на карти средњовековна насеља која се помињу на истраживаном простору, на овом месту пажња ће бити усмерена на јасније сагледавање атара и међа дарованих села, њиховог међусобног односа, као и односа према пејзажу жупе у циљу уочавања правилности које су могле да постоје приликом њиховог одабира. Велику помоћ у том проучавању прижило је пажљиво убицирање топонима на геореференцирану подлогу у програму QGIS.

Побројана рурална насеља Дежево, Сути, Беково, Тушимља, Полази, Хропалица, Драмићи, Павље и Ковачи имала су јасно дефинисане атаре у оквиру којих су се налазили засеоци Србања, Врановина, Драгорађ Поток и Даљетин Ждреб (Слика 36). Такође, на основу убицирања побројаних међа могуће је омеђити насеља попут Утешиног селишта, Богдановца и Милетиног дола, чији називи, између осталог,

пружају податке о људима и родовима који су их основали (Петровић 1984, 110). Села Тушимља – 13,00 км², Бекова – 11,72 км², Дежева – 10,8 км², припадају групи највећих насеља и њима највероватније треба придружити село Хропалица чији атар није било могуће прецизно измерити. У групу нешто мањих атара улазе они који су припадали који су припадали насељима Драмић – 5,3 км² и Павље – 5,9 км², а највероватније и Полази, док су они који су припадали Утешином селишту – 1,7 км², Милетин Долу – 1,65 км² и Богдановцу – 1,32 км² знатно мањих димензија. Према појединим истраживачима величина сеоских насеља може се посматрати управо на основу броја становника или величине површине атара (Којић, Simonović 1975, 31). Упркос релативно великом распону величина атара побројаних села, заселака и селишта, чини се да је узорак веома мали и да нема довољно података за формирање типологије према другим критеријумима.

Значајно је истаћи и чињеницу да током средњег века село није било статичан појам и да су се међе временом мењале (Мишић 2007, 45). Његови мештани су, у оквиру процеса који је непрестано трајао, тежили ка захватању што већих предеоних целина. Самим тим, подаци на које наилазимо у Светостефанској хрисовуљи представљају само ситуацију са почетка XIV столећа забележену на терену, која се, по свему судећи, разликовала од оне која је била актуелна у епохама које су претходиле и оним потоњим. Према мишљењу појединих истраживача, непомињање сеоских међа у владарским повељама које су претходиле Светостефанској хрисовуљи, као и непостојање података о споровима око сеоских међа пре XIII столећа, указује на то да услед слабе насељености није постојала права потреба за потпуним разграничавањем сеоских поседа (Симоновић 1978, 17). Посматран кроз ту призму, атар села, као територија коју током обављања привредних делатности искоришћавају мештани и који дефинише село као заједницу у односу на друга села, добио је посебан значај тек са демографском експанзијом која је претходила поменутом периоду. Он је стога имао много већи значај за сеоска насеља разбијеног типа, каква се срећу у Расу, која имају неодређен и недовољно повезан облик, с обзиром да га дефинише као друштвену јединицу (Којић 1973, 210). Примери рашких насеља потврђују тезу да су средњовековни атари настајали спонтано, са ретким интервенцијама владара, док је унутрашња организација сеоског атара била првенствено условљена природно-географским чиниоцима (Симоновић 1978, 18). Спонтано образоване атаре карактерише ограничавање према природним, географским елементима, због чега углавном имају неправилне облике (Којић 1973, 212). Географске препреке на терену, за чије савладавање је био потребан већи утрошак енергије, природно су се наметале као границе с обзиром да је њихово прелажење значајно смањивало исплативост сваке привредне делатности. Стога оне чине и важан економски чинилац и чешће су употребљавани као граничници између села. Временом, са развојем имовинске својине, јавила се потреба за вештачким међницима, попут цркава, камења, јарака, крстова, гробова и тако даље. Они су имали, поред утилитарног, и религиозни карактер (Барјактаровић 1952, 4, 37), те је њихово непоштовање носило правне санкције, коју је прописивао члан први Земљорадничког закона, а сматрано је и грехом, о чему сведоче и представе преорника на средњовековном живопису (Благојевић 2007, 50, 73-75) (Слика 80).



Слика 80 – Сцена Страшног суда, Богородица Љевишка

Како су показала истраживања средњовековних повеља, измеђуосталих и Светостефанске, у оквиру сеоских атара, или на његовим границама, налазила су се и селишта и засеоци. Иако се селишта могу посматрати као напуштена села,⁹⁵ која се понекад у повељама помињу са својим међама и зонама привредних делатности,⁹⁶ она су, како закључујемо на примеру Утешиног селишта, захватала знатно мању површину. Са друге стране, термином заселак су била означавана села у заметку, при чему је један

⁹⁵ Разлози за напуштање насеља могли су да буду бројни. Најчешћи узроци свакако су биле демографске промене, као и несталност и бежање ратарске популације. Разлози бежања зависних сељака са поседа били су бројни, али су на првом месту свакако биле бројне обавезе које су биле прописане на владаревим, манастирским и властeosким поседима, али и између ратара и становништва које се бавило сточарством – *влаха*: Михаљчић 1976, 186-188. У појединим случајевима долазило је и до пресељења мештана владаревом наредбом, какав случај представља пресељење зидара из Пнуће: Мишић, Суботин-Голубовић 2003, 15, 41. Такође, један од главних разлога настајања селишта били су сукоби, како они унутрашњи који су били чести и током власти Немањића и у време обласних господара, тако и сукоби са „иноплеменицима“ који су у појединим случајевима продирали дубоко у српске земље. Такође значајно би било истаћи и да су климатска колебања, то јест суше и јаке зиме, као и епидемије болести, могле да доведу до депопулације одређене територије, али су разлози пресељења могли лежати и у страху од крвене освете или кажњавања за направљени преступ: Михаљчић 1967, 198.

⁹⁶ У својој опширној студији о селу, Стојан Новаковић закључује да би селиште могло да представља место које је угодно за насељење села, али при томе пружа и многа друга тумачења, попут тога да се под селиштем подразумева место за куће свега села, или место за куће једне породице, али и место самог насеља: Новаковић 1965, 108-114. Према мишљењу Р. Михаљчића, овакви закључци Стојана Новаковића, као и нешто каснији Ватрослава Јагића: Јагић 1983, нису нагласили основно значење селишта нити су у довољној мери показали разлику између села и селишта: Михаљчић 1967, 174-175. Они би стога могли готово да се поистовете са ранијим виђењем лингвиста, на првом месту Буре Даничића, који су изједначавали значење термина село и селиште: Михаљчић 1967, 174. Тумачењем термина селиште бавили су се и правници. Тумачећи текст Светостефанске хрисовуље, Т. Тарановски је селиште видео као место куће за разлику од села које је према његовом виђењу представљало цело имање: Тарановски 1931, 54.

од критеријума за успостављање разлике између села и заселка свакако био и број кућа, те би повећањем броја кућа у засеоку он могао да прерасте у село (Мишић 2013, 41; 2019, 56). Засеоци су се налазили у оквиру сеоског атара али су били физички одвојени од главног насеља (Новаковић 1965, 90-102; Мишић 2013, 39-49; 2019, 54-64). Постојање селишта и засеока у великој мери осветљава демографске процесе који су се одвијали током периода развијеног феудализма у средњовековној српској држави. Ова насеља представљају значајан елемент унутрашње колонизације и настајала су управо као резултат низа друштвено-економских и политичких промена, тако да их истовремено и илуструју, те самим тим проучавање селишта и засеока може пружити знатне податке о демографским променама које су се одиграле на посматраном простору (Михаљчић 1967, 173, 218).⁹⁷ Села и селишта су често током средњег века мењала статус услед демографских промена.

Значајан корак у финалном омеђавању простора жупе имала је и постепена трансформација катуна у седентарна насеља (Vojvodić 2021, 74-76), што је према мишљењу појединих истраживача делимично довело и до тога да планине и пашњаци буду укључени у сеоске атаре (Симоновић 1978, 15). Међутим, прецизна убикација међа светостефанског властелинства показује да су се на простору Раса почетком XIV века они већ налазили у оквиру сеоских атара. Процес седентаризације сточара – Влаха, који се одиграо крајем XIV и на почетку XV века (Трифуноски 1963, 36; Михаљчић 1967, 196), понекад је подразумевао и формирање потпуно нових насеља на доступним парцелама. Оснивање насеља на локалитету Грачане – Корита у предложеном периоду и на месту без значајне количине доступних парцела за земљорадњу, могло би се посматрати управо као резултат поменутог процеса који показује да су у време XIV века на простору Раса и даље постојали слободни простори погодни за оснивање нових насеља (Vojvodić 2021, 76-77). Ова промена била је условљена освајањима Османлија која су пресекла руте сезонских кретања сточара, услед чега су почели да остају на слободним, ненасељеним просторима на граници жупских и сеоских атара.

Коначно покораване и пад под османску власт, довео је до одређених промена. Како сазнајемо из очуваних дефтера, тада су поред средњовековних села и заселци уписивани као засебна насеља, док се напуштена имања помињу као мезре. Иако је процес седентаризације влаха настављен и под османском управом, он је текао другачијим токовима. Током тог периода вршено је планско насељавање становништва са влашким статусом у села која су запустела услед ратних пустошења и сеоба (Самарџић 1993).

3.2.4. Демографска слика Раса у периоду од XIII до краја XVII века

О насељености одређеног просторе јако мало података доносе резултати археолошких истраживања и рекогносцирања.⁹⁸ Са друге стране, ни доступни писани извори настали током средњовековне епохе не пружају помоћ с обзиром да не доносе податке о броју домова у селима. Одређену помоћ у стицању опште слике о насељености пружају опречни резултати проучавања појединих области о којима доступне средњовековне повеље сведоче више. На основу података из Дечанске

⁹⁷ Како је то уочио и истакао Р. Михаљчић, на основу података из српских средњовековних повеља може се закључити да се селишта, као и села, помињу са својим њивама, ливадама, шумом, воћњацима, виноградима, међама и другим правинама, те би према његовом мишљењу селишта која се помињу са атарима и другим правинама сведочила о масовнијем напуштању, док би селишта која имају занатске префиксе у свом називу сведочила о појединачном напуштању насеља: Михаљчић 1967, 202.

⁹⁸ Уз одређену резерву, о броју кућа у одређеном насељу могао би да сведочи и број покојника сахрањених на припадајућој некрополи: Minić 1975, 31-32.

хрисовуље, предложена је густина насељености од 29,65 становника по км² (Симоновић 1978, 16-17), док је према другим истраживачима Србија крајем XIV века била слабије насељена земља са десет до дванаест становника по квадратном километру (Калић 1994в, 34). Такође, доступни подаци о броју кућа у оквиру насеља сведоче да је у случају заселака тај број је био до три, док су се села најчешће састојала од око четрдесет, уз веома ретке примере насеља са преко сто кућа (Милошевић 1997, 120). Кућа је током средњег века, па тако и у времену османске владавине, представљала основну јединицу сеоског насеља, њом се углавном означавало једно домаћинство или задруга и на основу ње се убирао порез. Поред поменутих села, заселака и селишта, у светостефанској хрисовуљи помињу се и одреднице попут *цилосавлије коукице* и *блажорјеве коуце*. Кућиште са двориштима и окућницом представља виши степен у сеоском саставу, или површински елемент са сложенијом структуром на којем су поред становања биле спровођене и друге привредне делатности. Оно се формира одмах након изградње куће у циљу захватања одређеног земљишта око куће и обједињавања и заштите привредних објеката и обрадивих површина (Којић 1973, 1, 102). Као што је претходно истакнуто, засеоци и селишта, као и кућишта, представљају насеља у зачетку или потенцијална насеља која сведоче о демографским променама и колонизацији простора.

Извршена убијација бањског метоха показује да се у зони његовог распосторања сеоски атари у Расу надовезују један на други. Такав податак према појединим истраживачима упућује на релативно добру насељеност простора у наведеном хронолошком оквиру, с обзиром на то да се у брдоско-планинским регионима током XIII и прве половине XIV столећа и даље наилазило на недефинисана насеља, засеоке и селишта без утврђених атара (Симоновић 1978, 14).

Са друге стране, доступни подаци из османских дефетера знатно су речитији о насељености простора који је припао нахији Рас. На простору који је био омеђен обронцима планине Голије и Трнавском реком на северу, и Људском и Рашком са запада, југа и истока, у другој половини XV и у првој половини XVI века, било око 100 насеља која су углавном носила исте називе као и средњем веку (*Слика 1*). Села су махом била мала, са око петнаестак пореских обвезника у просеку, док су се поједина издвајала својом величином и бројала су тридесет или више обвезника односно преко 150 становника (Катић, Војводић 2020, 147). Уколико упоредимо величине рашких сеоских насеља у првим османским пописима, уочава се да су она углавном мања од просечне величине села која се помињу у познатим средњовековним повељама. Та чињеница наводи на закључке да је промену власти пратила и демографска промена, као и да су у време османских освајања и првих дефетера сва насеља била пописана као села без обзира на њихов претходни претходни статус и број кућа. Доступни дефтери пружају и могућност праћења демографског раста и опадања појединих села у периоду између средине XV и почетка XVII века. Поређењем података из поменутих пописа, може се закључити да се обим нахије Рас у XVI веку није битније мењао, с обзиром на то да је највећи број старих средњовековних насеља и даље је постојао. Основна разлика била је у томе што се код многих променила величина, то јест број кућа и становника, али и њихов конфесионални састав (Катић, Војводић 2020, 147).

3.2.5. Утицај Османлија на средњовековна насеља у области Раса

Током првих векова османске владавине руралне средине нису претрпеле драстичне промене, о чему сведоче и закључци из претходног поглавља. Основна промена огледала се наставку процеса нестајања појединих елемената у оквиру сеоског атара, попут ливада, пашњака, планина и других, и њиховог утапања у основну целину (Симоновић 1978, 14). Такође, помен средњовековних заселака као села у османским изворима упућује на закључак да такви засеоци, који су се развили у периоду од почетка XIV до средине XV столећа до нивоа села, представљају примере успешне колонизације. Мештани села имали су и даље колективна права и одговорности (Барјактаровић 1952, 29), а понекад су им османске власти нудиле посебне привилегије како би се вратили или колонизовали одређен простор у тренутку сеоба (Самарцић 1993).

Са друге стране, у градским срединама и трговачким центрима дошло је до значајнијих промена. Оне су на првом месту биле демографске, али су их пратиле и поменуте визуелне измене културног пејзажа. Процес адаптације и трансформације затечених урбаних насеља, нарочито оних са богатим слојевима византијско-словенског наслеђа, као и његов обим, одвијао се различитим темпом у зависности од локалних околности и потреба саме османске државе (Катић, Војводић 2021). Расветљавању догађаја који су се одиграли на испитиваном подручју непосредно пре османских освајања, као и након њих, нарочито је допринело објављивање поменутих турско-османских пописа из XV века (Šabanović 1964; Aličić 2008), као и путописа Евлије Челебија (Čelebi 1979), који су отклонили сваку дилему да се на месту данашњег Новог Пазара налазило отворено средњовековно насеље Рас са тргом (Šabanović 1982; Чар-Дрнда 1984; Калић 1994; 2013; Катић, Војводић 2021).⁹⁹ Попис из 1468/69. године поуздано сведочи да је Рас по паду у османске руке, као формиран градски простор са дугом административном и црквеном традицијом, наставио да функционише као епископско средиште и административни центар (тур. *nefs*) области, нахије Рас (Катић и Војводић 2020).

Као што је претходно истакнуто, непосредно након пада под османску власт, Рас је, као и друга централна насеља (Андријевић 1976; Самарцић 1993, 62-63; Воуков 2016; Амеен 2018), добио централну џамију, којом је освајач „обележио“ тек стечени посед, након чега је уследила изградња других објеката који су имали за циљ да освојени град прилагоде потребама муслимана и османском виђењу идеално уређеног градског простора. Постојање средњовековног насеља на месту данашњег Новог Пазара утицало је и нешто другачију динамику развоја турског града. Како показују досадашња истраживања, након османског освајања балканских градова долазило је до постепеног редизајнирања, османизације постојећег урбаног језгра града као и формирања новог на другој локацији (Воуков 2013, Амеен 2018). По моделу устаљеном у вековима настанка исламске религије и почетка освајања персијских и византијских територија, османски владари су успостављали нова градска језгра/урбане насеобине у духу своје религије (Islamic city 1970; Амеен 2018, 89). По узору на њих исто су чинили

⁹⁹ За разлику од насеља *Yenice-i Karasu* које се помиње у *icmal tahrir* дефтеру из 1454/1455. са 154 искључиво муслиманске куће и 7 џамија, при чему се чак ни у каснијем попису из 1530. године не помињу хришћани: Амеен 2018, 90, у Расу/Новом Пазару регистрована су 194 хришћанска породична домаћинства, 7 удовичких домаћинстава, 28 нежењених и 175 муслимана: Катић, Војводић 2020, 137.

и заповедници крајишта на Балкану подижући грађевине посебне намене око којих је требало формирати нови градски простор.¹⁰⁰

По већ устаљеном моделу, гази Иса-бег је, највероватније у првих годину или две своје управе, а у вези с својим настојањем да територију крајишта прошири у правцу Босне, започео трансформацију српског средњовековног Раса у османски Нови Пазар. Да је Иса-бег Исаковић желео да од Раса, отвореног трга са положајем на раскршћу значајних путних праваца, начини једно од средишта османске власти на крајишту, показује и изградња новог градског језгра са друге стране реке Рашке. Кључне делове новооснованог дела града чинили су имарет/завија, каравансарај, хамам и 56 трговачко-занатских радњи чије је издавање служило издржавању службеника завије-имарета, као и џамије на Житном тргу (Katić, Vojvodić 2021). Одлучујући чинилац да се баш овде изграде завија-имарет, хамам, каравансарај и трговачко-занатске радње био је Цариградски друм који је од поменутог моста преко Рашке ишао даље на југ. Не би се могла прихватити теза коју заступају поједини истраживачи – да је у оквиру овог грађевинског замаха био подигнут и војни логор од дрвених конструкција (Андрејевић 1969, 210; Зиројевић 1977, 112; Мушовић 1985, 69), с обзиром да таква тврдња не налази потпору ни у писаним изворима ни у археолошкој грађи (Премовић-Алексић, Вујовић 1999, 148; Премовић-Алексић 2008, 234).¹⁰¹ Нажалост, од наведених новоподигнутих објеката сачуван је само хамам, који се налази на десној обали Рашке, док су положаји имарета-завије и каравансараја морали бити у близини хамама, чинећи скупа комплекс који је представљао окосницу новог дела града (Katić, Vojvodić 2021, 86-87).¹⁰² Све побројане зграде биће изграђене у року од неколико година и представљаће нови турски трг – *bazar*.

Након доласка Османлија, простор на којем се налазило средњовековно насеље није дуго остао већински насељен православним становништвом, већ је врло брзо дошло до мешања. И поред конвертовања појединих хришћанских богомоља и подизања бројних нових џамија, хришћанска заједница у Новом Пазару била је бројна чак и у време XVII века. Како је претходно истакнуто, о томе сведочи Евлија Челеби, који је кроз Нови Пазар прошао 1660/61. године (Čelebi 1979, 265-268).¹⁰³ Процес постепеног конвертовања средњовековног српског Раса у османски Нови Пазар пратио је и пораст броја муслимана, тако да је у попису из 1468/69. године поменуто 175 кућа. Хришћани су у том периоду и даље представљали већину становништва са укупно 194 породична, седам удовичких и двадесет и осам самачких домаћинстава (Aličić 2008, 8). Највероватније је услед тога у пописној књизи из 1468/69, у свим случајевима помена града, осим на једном месту, доследно коришћен српски назив Рас а не турски Нови (*Yeni*) Пазар (Aličić 2008, 8, 19–22). Број хришћана у Расу је знатно опао у наредном периоду, током седамдесетих и осамдесетих година XV века (Katić, Vojvodić 2021, 87). Упоредо с Иса-беговом изградњом османског трга у Расу, која је највероватније започела почетком четрдесетих година XV века, текао је и процес насељавања

¹⁰⁰ Тако је паша Лигит-бег подигао у Скопљу завију са имаретом, вероватно и хамам и више дућана. Затим је и Исхак-бег саградио још једну завију, имарет, џамију, медресу, хамам, два каравансарај и друге објекте: Соколоски 1976, 11–14; Воуков 2011, 44.

¹⁰¹ Према мишљењу претходних истраживача град није био утврђен до пред крај XVII века: Поповић 1985, 122; Премовић-Алексић, Вујовић 1999. Међутим, прецизније хронолошко одређење времена његовог настанка омогућиће археолошка истраживања која се спроводе у протеклим годинама на простору северне табије новопазарске тврђаве: Видосављевић, Баћићанин 2019; 2020.

¹⁰² Њихов положај предложен је у раду: Katić, Vojvodić 2021, 86-87.

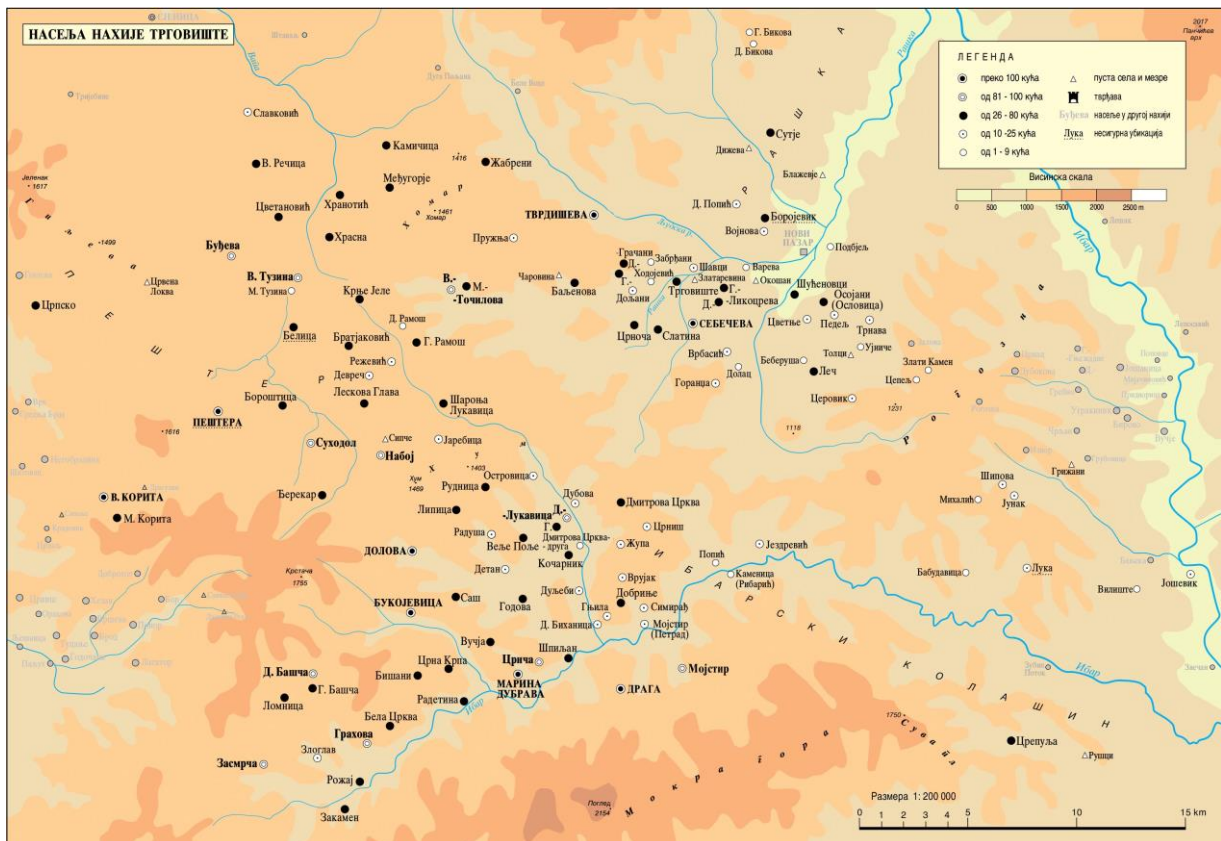
¹⁰³ Евлија Челеби је у граду видео седам хришћанских храмова који сигурно нису били подигнути после османског освајања с обзиром да је градња нових хришћанских богомоља у Османском царству законом била забрањена.

крајишника у самом граду и околини, чије присуство је са своје стране доприносило убрзавању процеса османизације средњовековног Раса. Катастарски пописи сведоче да су поједини виши и нижи крајишки заповедници, као и заслужни борци добили земљишне поседе у околини града, било у приватно власништво (чифтлик) као награда за службу, било као вид издржавања (тимар), док су поједини и присилно колонизовани (Мушовић 1969, Katić, Vojvodić 2021, 87). Следећи пример свог заповедника они су оснивали поменуте месциде и џамије у граду око којих су формиране заједница новодосељених муслимана – *mahalle* (Katić, Vojvodić 2021, 88). Поред муслиманских делова који су се организовали око новоподигнутих месцида и џамија, у махалама су живели и хришћани.¹⁰⁴ Хришћанско становништво се махом није досељавало већ су у питању били становници средњовековног насеља Рас. Каснијим ширењем града долазило је до укључивања околних села у оквире града попут Парица, Врбовца, Паралова и Ћуковца, која су касније постала саставни делови града (Шабановић 1964, 43, 54; Мушовић 1995, 22-23). У последњој деценији XV или можда почетком XVI века, Нови Пазар је већ био доминантно муслимански град. Поред великог прилива муслимана у град на то је утицао и велики број османских сакралних и комуналних објеката, подигнутих у периоду од 1440. године до краја XV односно почетка XVI века, који су у великој мери изменили физиономију средњовековне вароши/трга Раса.¹⁰⁵ Са тиме у вези значајно је истаћи да је присуство великог броја новодосељених и конвертованих муслимана изискивало постојање муслиманског гробља у самом граду или његовој околини. Споменик са најстаријим натписом откривен на гробљу Јермише, датован је у 1504/1505. годину, најстарији помен гробља Газилар потиче из 1611. године, док су они на Парицама из друге половине XVII века (Мујезиновић 1977, 145; Премовић-Алексић 2014, 283-284). Велика је вероватноћа да је дуготрајна употреба истих позиција за сахрањивање, слично као и у случају средњовековних гробаља, довела до прекопавања старијих покојника и измештања њихових надгробних обележја.

Како је претходно истакнуто, паралелно са тргом Рас, потоњим Новим Пазаром, током средњовековног и османског периода на ушћу Себечевске реке у Рашку постојао је још један који се називао Трговиште. Он је убициран на месту насеља које се од краја пете деценије XIV века развијао испод пострадалог утврђења на Градини (Ковачевић 1977, 9; Калић 1976; 1994). На основу податка да су Дубровчани имали своју колонију у Трговишту која се и у Нови Пазар премешта након 1461. године, док се у которским и дубровачким споменицима четрдесетих година XV века помиње као велико тржиште олова (Ковијанић, Стијепчевић 1954, 600–603; Жиречек 1981: 334; Храбак 1988: 80; Храбак 2010), да се закључити да је пре пада под османску власт Трговиште имало већи значај. По свему судећи, његов убрзани развој током друге половине XIV и почетком XV века, довео је до формирања нове истоимене управне области од стране Османлија. Нахија Трговиште је обухватала простор Доње Пештери и обронке Рогозне југозападно од данашњег Новог Пазара (Слика 81).

¹⁰⁴ На пример, махала Ћуковац се помиње као хришћанска махала, док је муслиманско становништво Ћуковца опслуживано од стране имама Ахмед-бегове задужбине чинило је махалу месцида Ахмед-бега. Обе заједнице су живе у истом делу града, измешане међусобно: Katić, Vojvodić 2021, 88.

¹⁰⁵ Као што је претходно истакнуто, на убрзани развој града пре свега је утицало развијено рударство сребра на оближњој планини Рогозни крајем друге и почетка треће деценије XVI века: Katić, Vojvodić 2021, 89.



Слика 81 – Насеља нахије Трговиште према Т. Катић (према Катић 2010, 272-273)

По свему судећи, пресудни фактор у одабиру Раса за формирање османског средишта била је морфологија терена, која је у случају Трговишта онемогућавала подизања новог урбаног језгра. За разлику од Раса, у којем је одмах након освајања започет процес изградње новог трга и досељавања муслиманског живља, Трговиште је остало изразито српска средина. Ипак, као централно место истоимене нахије, у њему је већ 1461. године био турски кадија и субаша (Елезовић 1940: 905). Обим трговине са Дубровником упркос османског присуства, као и новостечени статус након освајања, по свему судећи, утицали су на то да Трговиште доживи значајан полет током XV века, када је подигнут највећи број поменутих зиданих здања украшених каменим довратницима, допозорницима и праговима. Према мишљењу Д. Минић постоји могућност да су поменути објекти дело истог мајстора или каменорезачке радионице (Минић 1989б, 94-95).

На основу пописа Призренског санџака из 1571. године, где се у насељу помиње шест хришћанских махала које су носиле имена свештеника који су у њима вршили службу: махала поп Дмитар; махала поп Тодор; махала поп Божидар, махала поп Јован, махала поп Радоња и махала поп Радман, са укупно двадесет и четири куће, осам нежењених и три удовице, са приходом од 10.000 акчи (Катић 2010, 275-276). Слично као у Расу/Новом Пазару, махале су биле организоване око верских објеката чије су постојање потврдила и археолошка истраживања (Јовановић и др 1990, 19-24; Премовић-Алексић 2011: 7-25). По свему судећи, број од укупно двадесет и четири куће, осам нежењених и три удовице сведочи о постепеном опадању насеља у односу на ранији период (Катић 2010, 275-276). С обзиром да су резултати археолошких истраживања само парцијално публиковани, као и да је писана грађа за период након 1571. године скромна, не може се превише рећи о животу насеља у потоњем периоду. Оно је највероватније страдало у одмазди након аустријско-турског рата, да би у

потпуности запустело након 1770. године, о чему сведочи један запис из Сопоћанског поменика (Ковачевић 1977, 10-11).

3.2.6. Системи насељавања средњовековне жупе и нишије Рас

Један од првих истраживача феномена сеоских насеља био је Јован Цвијић. Његова монографија *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, читав век након публикација била је, и остала, полазна тачка за сва потоња проучавања. Цвијићева жеља за спознајом одлика географског простора, као и за разумевањем могућности које он пружа за човекову егзистенцију и развој културе, водила га је ка обилажењу проучаваног простора, што махом није пракса у овдашњим савременим истраживањима. Са друге стране, систематско обилажење и рекогносцирање терена истиче се као главно оруђе у проучавању историје крајолика у Европи и на Медитерану (Bintliff, Kuna, Venclova 2000). Не поводећи се искључиво ранијим описима и изворима, проматрајући геолошке и морфолошке особине подручја, као и његове антропогеографске и етнографске особине, Јован Цвијић и његови блиски сарадници успели су да формирају својствен приступ истраживању, који је био заснован на принципима антропогеографског приступа и повезивању природних и друштвених наука. Цвијићева антропогеографска школа, оставила је добок траг и усмерила готово сва даља проучавања. Иако је поменути приступ више пута допуњаван и модификован, сва даља истраживања махом су била усмерена на проучавање услова који су утицали на одабир локација за формирање села у прошлости. Акцент је био стављен на испитивање геоморфолошких одлика крајолика, али и људских фактора који су утицали на изабране положаје на којима ће бити заснивана насеља.

Претходно обављена мултидисциплина истраживања средњовековних села која су била усмерена поменутом тезом да: гео-привредни услови у комбинацији са људским фактором представљају основне елементе који утичу на одабир локације за засељавање, довела су до значајних закључака, али и формирања својеврсних наратива. Не улазећи на овом месту дубље у проблематику насељавања Словена/Срба на просторе Балкана, може се рећи да је шире прихваћена теза да су њихова првобитна насеља била сеоског карактера и да су формирана у низијским пределима, у близини текућих или стајаћих вода, често и у оквиру напуштених касноантичких утврђења, бавећи се земљорадњом као примарним начином привређивања, што потврђују и резултати обављених истраживања у појединим деловима данашње Србије (Minić 1975, 209). Словени, као земљорадници постављени су наспрам сточара, у којима су виђени остаци ромејског становништва које се у првим тренуцима повукло у изоловане висинске пределе и које је било боље упознато са могућностима сточарења на простору Балкана (Ивић 1981, 127-130; Ћирковић 1981, 142; Благојевић 2007, 173), да би током средњовековног периода било укључено у систем средњовековне српске државе као привилеговано становништво са статусом влаха. Идеални услови за насељавање према овако постављеном моделу, постојали су управо на месту где се данас налази Нови Пазар и његова приградска насеља.

Такође, у том разматрању отишло се и корак даље, ка дефинисању модела насељавања, те су, како је то сматрао Ј. Цвијић, а касније истакла и Д. Минић, у оквиру ових првих насеља досељеници подизали полуукопане куће, земунице, својеврсне „претходнице“, које карактерише честа промена положаја насеља у циљу проналажења што повољнијег положаја, који је требао да им обезбеди сигурност и омогући бављење земљорадњом, сточарством, ловом и риболовом, и чији облик је највише одговарао условима климе и начину живота тадашњег човека (Minić 1975, 210). Приликом развоја насеља, мештани сваког села су тежили ка томе да у оквиру атара обухвате разнолика

земљишта која ће даље омогућити развијање различитих привредних делатности, те су насеља у оквиру тако формираних села била постављена у средишњем делу, то јест између ораница и висинских пашњака и шума (Слика 82)(Којић 1973, 213-214; Петровић 1984, 75). Цвијићев приступ проучавању насељавања, у којем су примарне критеријуме приликом одабира положаја будућег села представљали близина извора пијаће воде, подједнака удаљеност од привредних целина, попут шума и ораница, неопходних за обављање привредних активности, као и однос рељефа са локалним ветровима и другим, допуњен и од потоњих истраживача који су уводили нове параметре (Цвијић 1922, 112-116; Вукосављевић 1965, 20; Minić 1975, 209-210; Симоновић 1990, 175-176; Милошевић 1997, 113-116), као такав је веома сличан појединим савременим просторним анализама.



Слика 82 – Положаји савремених села на простору Раса према П. Ж. Петровићу (према Петровић 1984, 77)

Међутим, овдашња проучавања су нажалост остала једносмерна, те се кроз проматрање односа постојећих насеља и припадајућег крајолика тежило ка разумевању постојећих избора локација и архитектонских решења, док се истраживачи нису упустили у успостављање, то јест предлагање, својеврсног модела који би на основу стечених знања омогућио предвиђање могућих положаја до сада неоткривених налазишта на испитиваном подручју – *predictive models*. Чини се да је управо то био један од разлога за постепено замирање даљих истраживања руралних насеља. Са друге стране, на слабу заступљеност проучавања средњовековног села утицали су и домети истраживања која су углавном остала у оквиру дисциплине, уз ретке примере мултидисциплинарних студија. У таквим околностима, једину доступну могућност за проницање и разумевање процеса насељавања у Расу пружа нам укључивање нових приступа проучавању.

Доступна археолошка грађа, то јест остаци материјалне културе сагледани у претходним поглављима, као и очувана писана грађа о средњовековном Расу, веома су

скромни, разнородни и делимично неповезививи. Наизглед, они не дозвољавају изношење нових научно утемељених закључака који не би залазили у домен нагађања. Ипак, њихов обесхрабрујући потенцијал могао би се умањити увођењем еkleктичког приступа у коришћењу савремених методолошких помагала дефинисаних у уводном делу рада. С тиме у вези, покушај проницања у потенцијални систем насељавања простора Раса током средњовековног и раноосманског периода подразумевао би систематично пручавање геопривредних одлика пејзажа у наредним поглављима у оквиру географско-информационог система, преиспитивање и инкорпорирање грађе из доступних писаних извора, преиспитивање доступне материјалне културе и њено реинтерпретирање на појединим месима, као и осврт на постојеће и савремене токове научне мисли у сфери проучавања образаца по којима су настајала и развијала се рурална насеља током средњовековне епохе. Такав приступ, са једне стране подразумева коришћење предложених модела као хипотеза, али и као покушаја синтезе доступних података у простору и времену, са циљем осветљавања дела сцене која се тренутно налази у потпуној сенци (Haggett, Chorley 1967, 21-27). Прављењем ових малих искорака, који би у исто време подразумевали и промену парадигме, могао би се начинити помак у оквиру којег би се претпоставиле, а потом и преиспитале, оптималне локације за успостављање насеља на простору Рас, што ће бити учињено у оквиру закључних разматрања.¹⁰⁶

¹⁰⁶ Коришћење сличних приступа веома је заступљено у савременој археолошкој мисли у Европи: Farinetti 2015; Papantoniou, Vionis 2017; 2018; Vionis, Papantoniou 2017; 2019, 2.

4. Привредни обрасци жупе и нахије Рас

У циљу обављања истраживања у жељеном правцу потребно је, такође, извршити систематизацију досадашњих сазнања о природним и гео-морфолошким особеностима истраживаног простора, које су имале веома значајан утицај на одабире положаја за насељавање. У наставку биће учињен покушај да се помоћу анализа рељефа у географско-информационом систему пружи, у одређеним аспектима, допуна изнетих закључака. Тако постављена испитивања гео-привредних одлика терена, односно потенцијала за насељавање и привређивање, надопуњена сумирањем резултата проучавања писаних извора и остатака материјалне културе извршеним у оквиру претходних делова рада, представљаће основу за успостављање хипотетичког насеобинског модела простора жупе и нахије Рас. Како би формирање једног таквог модела било сврсисходно, оно подразумева и има за циљ претпостављање положаја рашких села чија имена су нам углавном позната из писаних извора. Уз напред речено, проучавање простора на предложени начин допушта увођење нових хипотеза и модела и подстиче даља интердисциплинарна проучавања.

4.1. Геолошка прошлост Рашке области

Проучавање геолошке прошлости одређеног простора доноси бројне податке о времену настанка, физичким одликама и положајима геолошких формација које представљају лежишта сировина коришћених како у прошлости, тако и у данашње време. Како је утврђено на основу обављених истраживања, у време старијег палеозојика, силура и ордовицијума, пре нешто мање од 500 милиона година, на простору око данашњег Новог Пазара долази до формирања морског басена у оквиру којег су изграђене магматске, седиментне и метаморфне стене овог простора.¹⁰⁷ Овај период одликовало је и стварање глиновитих, лапоровитих, песковитих и карбонатних седимената у комбинацији са израженим магматизмом, чијим утицајем је, уз дејство огромних притисака и температуре, у унутрашњости земљине коре долазило до формирања метаморфних стена, док се један део магме изливао у водену средину где се, хладећи се нагло, мешао се са седиментима. Процесом метаморфозе ових габроидних и дијабазних стена, која је подразумевала измену примарних силиката, створена је серпентинска серија која је изражена на јужним падинама Голије, поготову око Себимља, као и на северним деловима Рогозне. У оквиру ових формација, релативно су честе појаве хромита и азбеста, поготову у серпентинитима који се јављају на левој обали Трнавске реке, Литицама, Виноробу, Милатковићима, Чукари, Слепачком брду, Пожеги и Змињаку, док су магнезитске појаве и лежишта заступљени у подручју Трнаве, Милатковића, Зимовника, Чукари, засеока Крстаче и Баћице. Појаве азбеста лоциране су на северним падинама Рогозне, на Голији, Пожежини, Соколовици, на Јаруту, као и на Пештери у атарима села Браћак и Крња Јела. Појаве талка јако су ретке и јављају се око Пусте Тушимље (Пајковић 1982, 219-220; 2003, 9-10).

У периоду карбона на највећем делу терена око реке Рашке развили су се серицитско-хлоритски шкриљци, филити, аргилошисти, мермери, метапешчари и конгломерати ниско метаморфне стене. Ове формације захватају велике површине терена од Рогозне преко Јошаничке реке ка Тутину, јужне обронке Голије, као и простор дуж сливног подручја Рашке, Људске и Дежевске реке. У овом раздобљу развиле су се наслаге сиге која се експлоатише у Рогатцу, Слатинској реци и Буковцима

¹⁰⁷ У својим ранијим радовима Пајковић је хронолошки определи поменуте процесе у време млађег палеозојика, пре нешто више од 300 милиона година: Пајковић 1982, 219-220.

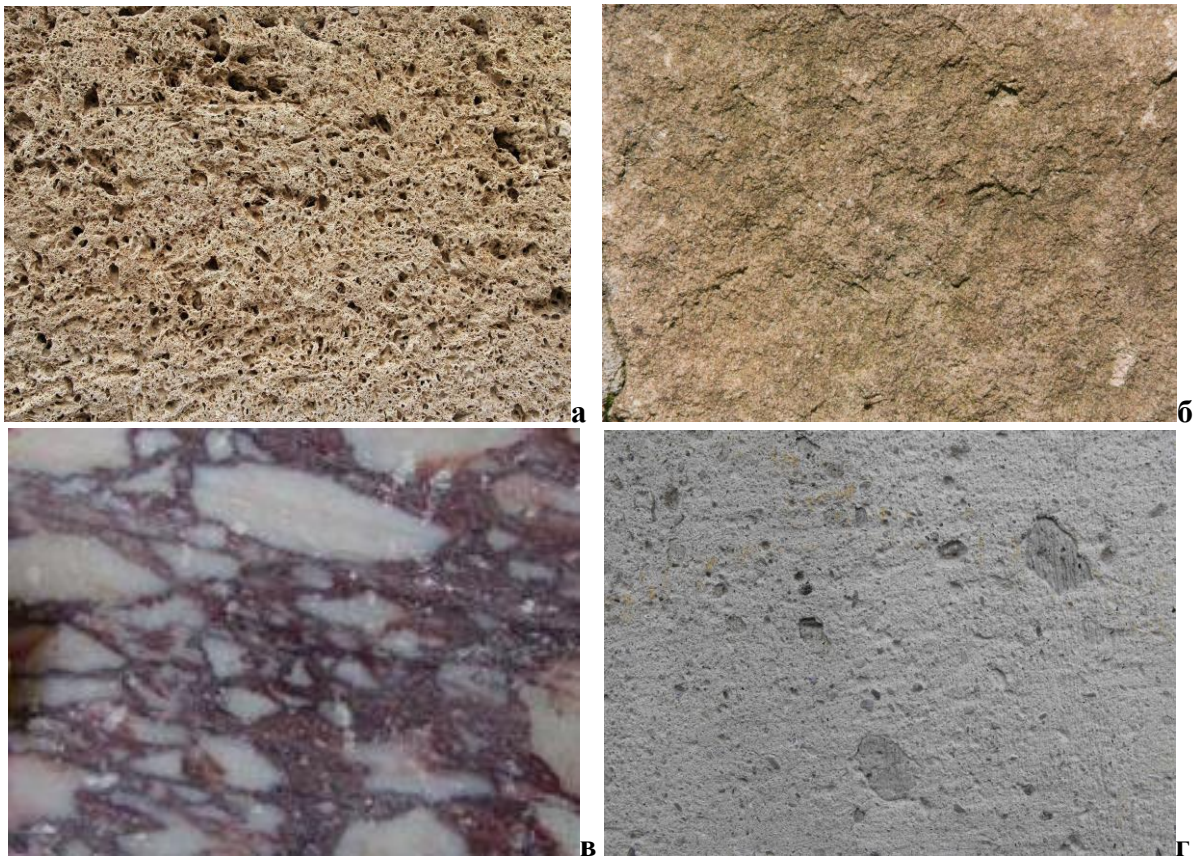
(Пајковић 1982, 230), при чему се најмасовније појаве јављају дуж тектонске линије Просеченица – Рогатац (Пајковић 1984, 229). Сига настаје излучивањем калцијум-карбоната из воденог раствора и његовим преласком из подземних физичко-хемијских услова у спољашње (Пајковић 1984, 222-223, 229). Она представља седиментну карбонатну стену (Слика 84а), која је услед лаке обрадивости и мале специфичне запреминске масе, погодовала обради, те је током историје широко коришћена за формирање архитектонских елемената (Несторовић 1952, 499-504; Пајковић 1984, 221, 228-229).

Након фазе мировања тла током тријаса (220-180 милиона година пне), долази до значајних тектонских покрета током којих је образовано плитко море. Оно је представљало место таложења речног наноса у виду песка, шљунка и дробинског материјала. Његовим таложењем и каснијом дијагенезом настали су данашњи кварцни конгломерати и пешчари, који су нешто касније, током средњег тријаса, прекристалисани, формиравши слојевите и доломитске кречњаке, често бречастог карактера. Крај овог периода карактерише нова магматска активност током које су лаве у додиру са водом нагло очврснуле стварајући на тај начин порфирске стене које су откривене у зони Мелаја и Пленибаба (Пајковић 1982, 221; 2003, 10-13). Седиментација је настављена и током горњег тријаса, када настају кречњаци и доломити велике дебљине (око 300 метара) у околини Баљена и Чаировине. Крајем тријаса долази до издизања морског дна и исушивања мора, а затим и набирања. Такође, у периоду тријаса настала су лежишта и украсног камена у Сувој Ћуприји, Сопоћанима, Горњој Слатини, Гурдијељу, Јаруту (Марков врх), кречњака у Рудинама код Павља, техничког камена у Малом Кршу, Пазаришту, Рогатцу и Великом Врху (Пајковић 1982, 221; 1988; 2003, 10-13). Највише потврде о коришћењу ових седимената током средњовековног периода пружају проучавања каменолома розе мермера у Сувој Ћуприји, од којег је израђен саркофаг краља Уроша у манастиру Сопоћани (Слика 83), као и крстионица из времена краља Драгутина (Пајковић 1988, 112-113, Сл. 1, Сл. 2). Нажалост, остаци средњовековног мајдана нестали су са терена услед савремене експлоатације.



Слика 83 – Саркофаг краља Уроша, Сопоћани
(<https://www.panacom.net/manastir-sopocani>)

У периоду јуре, на простору око данашњег Новог Пазара, развијила се тзв. дијабаз-ројначка формација, коју чине седименти, магматски и ретко метаморфни чланови. Магматске чланове чине дијабази, спилити, мелафири и габрови у виду сливова и пробоја, док су седиментни чланови глинци, лапорци, лапоровити кречњаци, ројначи, пешчари (Слика 84б), брече (Слика 84в) и конгломерати. У нешто мањој мери заступљени су метаморфни чланови – мермери и амфиболити. Она захвата широк простор од Бањске до Косовске Митровице, преко Рогозне, и северно од линије Лопужња, Избице, Постење, прелазећи Рашку и настављајући се од Блажева ка Соколовици и Пустој Тушимљи, Калудри, Себимљу и у планински појас Голије. Такође, она се јавља и на терену од Жирча, Пленибаба, Доброг Дуба, Чукота, Мелаја и Баћице ка Сјеници и Горњој Пештери (Пајковић 1982, 223; 2003, 13-14). У оквиру дијабаз-ројначке формације проналазе се и појаве лимонита и хематита – руде гвожђа и то северно од Вражогрнаца, затим у зони Ковачи – Руђе – Жирче и у Глухавици, као и минерализације мангана на Јаруту, Мелајама и Баћици. У атару села Рамошева код Мелаја јавља се бакар. Такође, у оквиру дијабаз-ројначке формације, на простору око притока Дежевске Шароњске и Људске реке и око Пусте Тушимље, јавља се драго (јувелирско) камење (Пајковић 1983, 135).



Слика 84 – Пресек кроз а) сигу б) пешчар в) бречу г) трахит

Након мирног периода између горње јуре и горње креде, за које се не везује настанак ни једне групе стена, почетком сенона долази до поновног надирања мора и стварања плитког залива који се постепено продубљивао са све немирнијим режимом седиментације. У том периоду настају седименти у виду грубозрних седимената, конгломерата, бреча и кречњака, богати фосилима, данас видљиви на простору Знуше, Бабрежа, Охоља, Шанца, Лукоцрева, Варевског крша, Рајчиновића, Тењкова и Свиланова, као и лапоровити кречњаци и лапорци са ретким прослојцима пешчара и

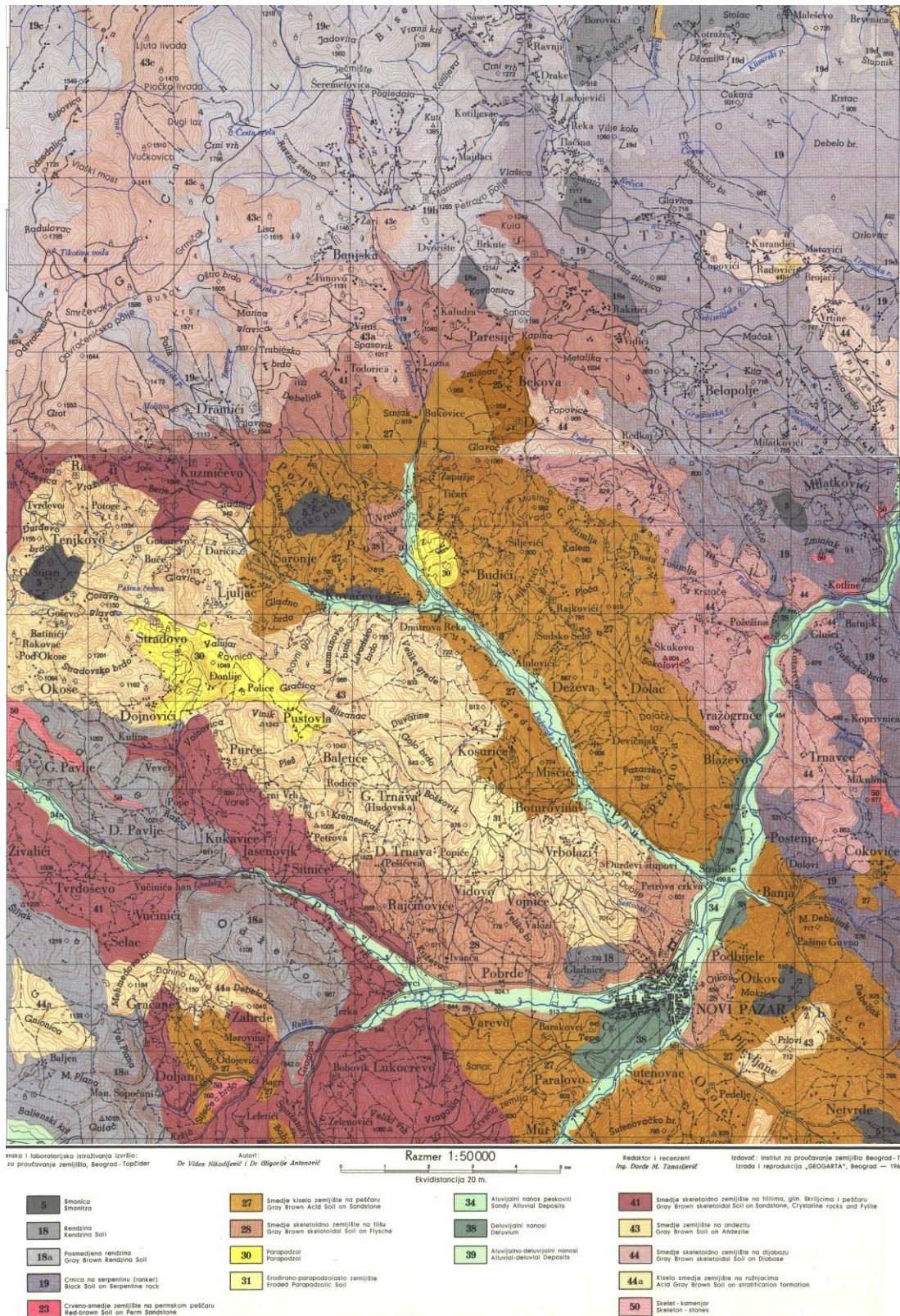
кречњака. Даљим тектонским покретима долази до померања обалске линије и већег продубљивања басена са стрмим странама у оквиру којег настају дубоководни марински седименти са карактеристичном сменом чланова који се називају флиш. Његови доњи хоризонти, дебљине око 400 метара, састоје се из плочастих лапоровитих кречњака, лапораца и глинаца са прослојцима пешчара, који су све више заступљени у горњим деловима и посебно су чести на подручју Беланске, Знуше, Трнаве, Лукара, градском подручју Новог Параза, Дојевића, Дежеве, Шароња и Врановине. Средњи хоризонт, дебљине око 300 метара, изграђују лапоровитно-песковите партије, које највише прелазе у масивне, слојевите пешчаре који се проналазе на простору села Косурића, Ботуровине и Војнића као и у зони Мусина ливада – Калудри. Од њих су изграђени и Паричко брдо и Крижевац. Горњи хоризонт нешто мање дебљине, до 250 метара, израђен је од банковитих и слојевитих пешчара са прослојцима глинаца и лапораца (Пајковић 1982, 225; 2003, 14-16).

Распадање и преталожење поменутих седимената довело је до стварања многих лежишта глине на подручју Браковци, Балтићи, Паралово, Побрђе, Иванча, Трнава, Мишчиће, Дежева, Шароње, Врановина и Полази, на којима је заснована модерна индустрија грађевинског материјала „Слога“, док су пешчари из горње серије флиша рашке области нашли примену, као тесани камен, у изградњи многих објеката средњовековне српске државе и времена османске владавине, али и у справљању надгробних споменика који се срећу на гробљима из тог периода (Пајковић 1982, 226).

Крајем сенона, пре око 80 милиона година, долази до поновног повлачења мора и формирања језерских басена средином плиоцена. Седименти новопазарског миоценског језера откривени су на подручју Дежеве и карактерише их жути песак и лапорци са танким слојевима лигнита. Једно од краткотрајних језера формирало се крајем горњег плиоцена у Коштанпољу. Оно је имало велики принос шљунка и песка који су доносиле притоке. Током овог геолошког периода на местима миоценских дислокација долази до магматских покрета који у узроковали настанак дубинских и изливних стена на већој површини на линији Бањска – Новопазарска бања – Ђурђеви Ступови – Виник – Голија. Такви изданци, пирокласти, нарочито су чети на појасу Рогозне али и између Људске, Шароњске и Дежевске реке. Настали вулканокластични материјал, који је таложен уз специфични транспорт, учествовао је у формирању туfoва, туфита, вулканских бреча, агломерата и вулканских конгломерата, али и појави драгог камена. Првовремено су настали кварцлатити, који се проналазе на Голији и Рогозни, у рељефу се уочавају као високе купе, али и као сливови и силови. Сличан начин постанка имају и дацито-андезити који се на Голији јављају у виду пробоја. Најмлађе терцијарне вулканске стене представљају андезит-базалти на Пазарском брду (Пајковић 1983, 139-141; 2003, 18). Кристализована андезитска лава – трахит (Слика 84z), на простору Раса експлоатисана је током средњег века и у периоду османске владавине, са применом у изградњи највећег броја сакралних споменика и надгробних обележја (Пајковић 1991, 146, 156-164).

Терцијарни магматизам има изванредан значај и због велике количине минералних сировина насталих његовим слегањем. У питању су најчешће оловно-цинкане руде у зони Литице, Буковика, Црнца, сливном подручју Ибра, Пасјег потока, Градине, Брђана и Рајетића на Рогозни. Оловно-цинкане руде јављају се и на Голији, на простору Јурија, Радановог дола, Острог брда, Паресија, Радуловца и голијског Црног врха. Поменута лежишта руде биле су експлоатисане у средњем веку, с тим што су до недавно поједини свртњеви били видљиви на простору Радуловца и Калудре. О веома распрострањеном рударењу на овом простору сведоче и топоним настали у средњем веку, попут потеса Сасе, Плакаоница, Ковачи, Гвоздан, Железни камен, Рудничка

локва, Златаре, Руђе, Златни камен, Ковионица, Металка и др. На јужним падинама Голије, на читавом низу локалности срећу се и шелити – волфрамова руда, као и драго камење различитог квалитета и појаве уранових минерализација.



Слика 85 – Исечак педолошких карата Нови Пазар 1 и 3

У последња два милиона година, током квартара, настале су долине Рашке и Људске реке и њихових притока. На читавом простору новопазарске котлине јављају се алувиони – речни наноси песка, шљунка и глине које су мање погодне за изградњу грнчарије од оних које су настале у претходним геолошким епохама (Пајковић 1982, 229; 2003, 22). Са друге стране, услед дугорочног постојања морских и језерских басена на простору између Голије и Рогозне, над морским и језерским седиментима су се развили параподзоли, смеђе кисело земљиште на пешчару и смеђе скелетоидно земљиште на флишу, дијабазу, филитима, глиновитим шкитиљцима и пешчару (Слика 85). Како педолошки услови у комбинацији са климом и другим природним одликама имају одлучујућу улогу у формирању и организовању традиционалног привређивања (Масловарић 1992, 14), значајно је истаћи да поменуте педолошке подлоге више погодују формирању пашњака и сенокоса него обрадивих површина, то јест боље су погодиле развоју сточарства него земљорадње. Земљорадњи је погодовало земљиште у долинама највећих река, о чијој плодности сведоче и путописци.¹⁰⁸

Поред флувијалног наноса из најмлађих епоха, најплодније земљиште на простору Рашке жупе представља смоница.¹⁰⁹ Зоне њеног распрострања налазе се у атарима села Горњи Штитари, Ковачево, Полошко поље као и између Хоткова и Избица (Слика 85, ознака 5). Такође, на овом простору јавља се и ренцина.¹¹⁰ На простору рашке жупе овакво земљиште јавља се северно од Паресија на потесу Ковијоница, као и на потесу Гладнице северно од данашњег Новог Пазара, док се посмеђена ренцина јавља на нешто ширем простору масива Оцева и Градине изнад Пазаришта, као и на падинама потеса Рудине на месту данашњих села Горње и Доње Павље, Дојновићи, Вевер и Кукавице (Слика 85, ознака 18а). Простор око данашњег села Плешин, Бањска, Двориште и Драмићи обухвата шири појас хумусно-силикатног земљишта (ранкер) на пешчару или дациту (Слика 85, ознака 19). Побројани типови земљишта погодовали су формирању њива, које су током средњовековног периода на основу свог квалитета и површине биле подељене у више категорија (Петровић 1984, 31, Благојевић 1973, 91-97). Једини податак о њивама на простору Раса из средњовековног периода представља помен Осатне њиве, на месту данашње Пусте Тушимље а некадашњег Милетиног дола, као једаног од међника села Тушимља (Богдановић 2011, 120).

4.2. Географске особености Рашке области

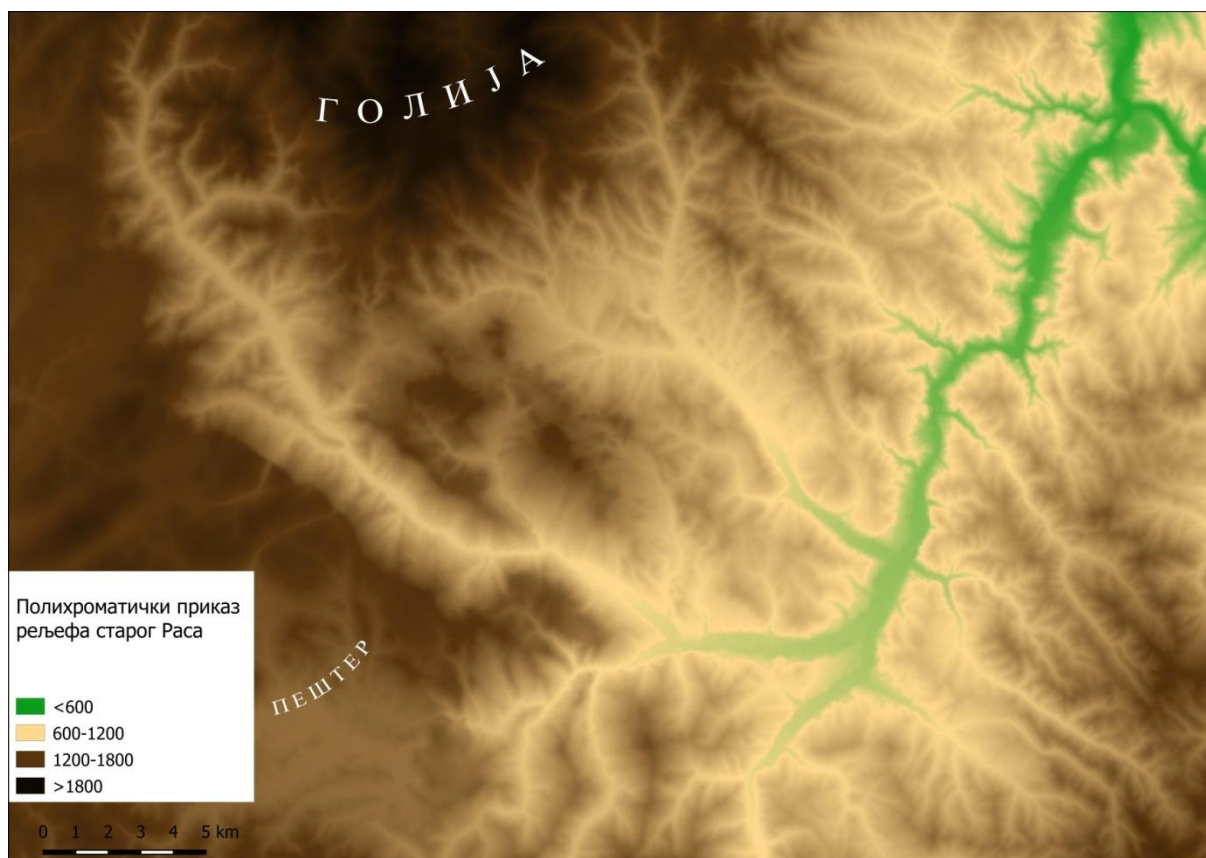
За разлику од ужег простора жупе Рас, према Ј. Цвијићу (1922, 54) географска целина Рашка представља ширу, централну област континенталног блока Балканског полуострва. Она је по географским особинама сличнија областима које се налазе на западу и северу, док се од јужних области разликује (Цвијић 1911, 1147; Петровић 1984, 12). Основне особености овог простора чини богатство шумским покривачем, које се пење до највиших планинских врхова и спушта у долине где утиче на повећану влажност (Петровић 1984, 12). Простор Старог Раса у највећој мери карактерише брдско-планински рељеф, док је надморска висина испод 600м једино у централном

¹⁰⁸ Почетком XVII века, 1611. године, кроз Нови Пазар прошао је француски путописац Лефевр који је забележио да је земљиште у долини Људске и непосредно око Новог Пазара плодно и подесно за земљорадњу али није обрађено. О плодности долине Рашке писао је нешто касније и Евлија Челеби: Челеби 1967, 267.

¹⁰⁹ Смоница се јавља веома ретко на благо заталасаном земљишту, на месту исушених мочвара и језера: Миљковић 1996.

¹¹⁰ Ренцина је термин који се у Србији користи за аутоморфни тип хумусно-акумолативних земљишта који се развио над кречњацима и доломитима: Škorić i dr. 1985; Radmanović et al 2020, 252.

делу котлине (Слика 86), што у великој мери не погодује земљорадњи.¹¹¹ Она се у околном пејзажу истиче својим положајем на раскршћу путева, као и изразитом плодношћу. Котлина реке Рашке, која се на потесу од Пазаришта до Петрове цркве простира на десет километара у дужину и 700-800 метара у ширину, представља једну од највећих низијских области у преднемањихкој Србији. На први поглед неприступачни, обронци Голије и Рогозне врло су добро повезани са „централним пољем“¹¹² преко неколико мањих речних долина. За сеоска насеља на том простору од посебне важности су биле и комуникације које су пролазиле долинама њених притока Људске, Себечевске, Јошаничке, Трнавске, Избичке, Дежевске и Тушимљанске реке.



Слика 86 – Полихроматички приказ рељефа Старог Раса

Како је то својевремено истакао П.Ж. Петровић, област Рашке жупе може се на основу изразитих антропогеографских и етничких карактеристика поделити на седам различитих предеоних целина: Жупа, Дежева, Подгор, Борје, Рогозна, Ибар Рашки и Бањска (Петровић 2010, 12, 17). Иако се предложена подела не поклапа у потпуности са претходно установљеним оквирима жупе Рас, и касније нахије Рас/Нови Пазар, она је у великој мери слична. На првом месту, значајно је истаћи да је Петровић долину река Трнаве, Јошанице и Себечевке прикључио рашким предеоним целинама. По свој прилици, као и простор око изворишта Рашке, доњи токови побројаних река улазили су првовремено у оквире средњовековне жупе Рас, да би каснијим променама припали нахијама Трговиште и Јелеч. Чини се да је раздвајање побројаних микрорегија –

¹¹¹ П. Ж. Петровић забележио је народна предања овог краја, попут оног о залеђеној земљи о Ђурђевдану, док се према другом млеко сливало земљаним „чунцима“ с бачија на планинским висинама: Петровић 1984, 32.

¹¹² “Централно поље“ је термин који користи Ј. Цвијић за део Рашке котлинеу око данашњег Новог Пазара: Цвијић 1911, 1152.

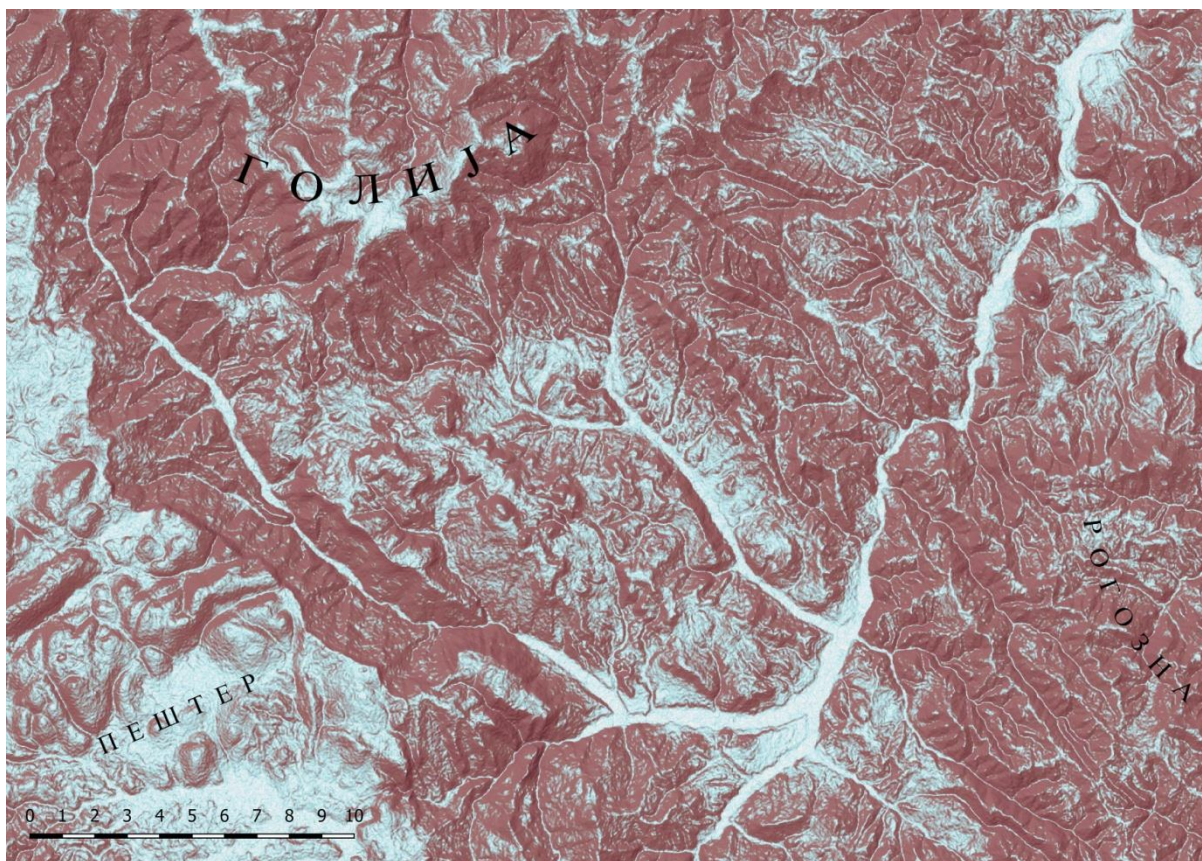
предеоних целина, П. Ж. Петровић учинио уз познавање токова мисли немачке историјско-географске школе XIX и почетка XX века (*Landeskunde*), која се користила концептом *Siedlungskammer* (енг. *settlement chamber*). Наиме, према овом приступу предеоне целине, су представљале мале дистрикте са довољном количином ресурса за опстанак руралног насеља на чији положај у оквиру тог простора су утицале повољна локација, као и добра повезаност путевима. При томе, у оквиру предеоне целине положаји насеља су се у различитим епохама мењали, у складу са бројним околностима које су на то утицале; примера ради, ратне околности су утицале на повлачење насеља на сигурније положаје (Bintliff 2009, 107).¹¹³

Као што је претходно истакнуто, долина реке Рашке представља свакако најплоднију од побројаних регија, са најбољим приступом комуникацијама, што је условило да се њени житељи поред сточарства баве земљорадњом, воћарством и виноградарством.¹¹⁴ У одређеној мери, бављење поменутиим начинима привређивања омогућава и нешто блажи нагиби брежуљака који се од Рогозне спуштају ка југоистоку, као и речне долине Људске, Дежевске и Тушимљанске реке које их секу. У покушају проналажења раних земљорадничких насеља, претходно је истакнут значај нагиба терена, осунчаности, количине доступних вода и квалитета земљишта (Sherratt 1981). Количина просечне количине сунчевог зрачења које одређен простор прими у току године веома значајан услов за подизање насеља, али и успевање летине. Она у највећој мери зависи од нагиба терена и стране света према којој је одређена површина оријентисана. Степен нагиба утиче на упадни угао Сунчевих зрака, што се одражава на загрејаност подлоге, а тиме и ваздуха. Такође, на микрорегионалне варијације климе у великој мери утиче морфолошки склоп планина који окружују испитивано подручје (Дуцић, Радовановић 2005, 16, 166), што се показало и у случају правца пружања планинских масива Голије и Рогозне, на којима су се формирала средњовековна насеља.

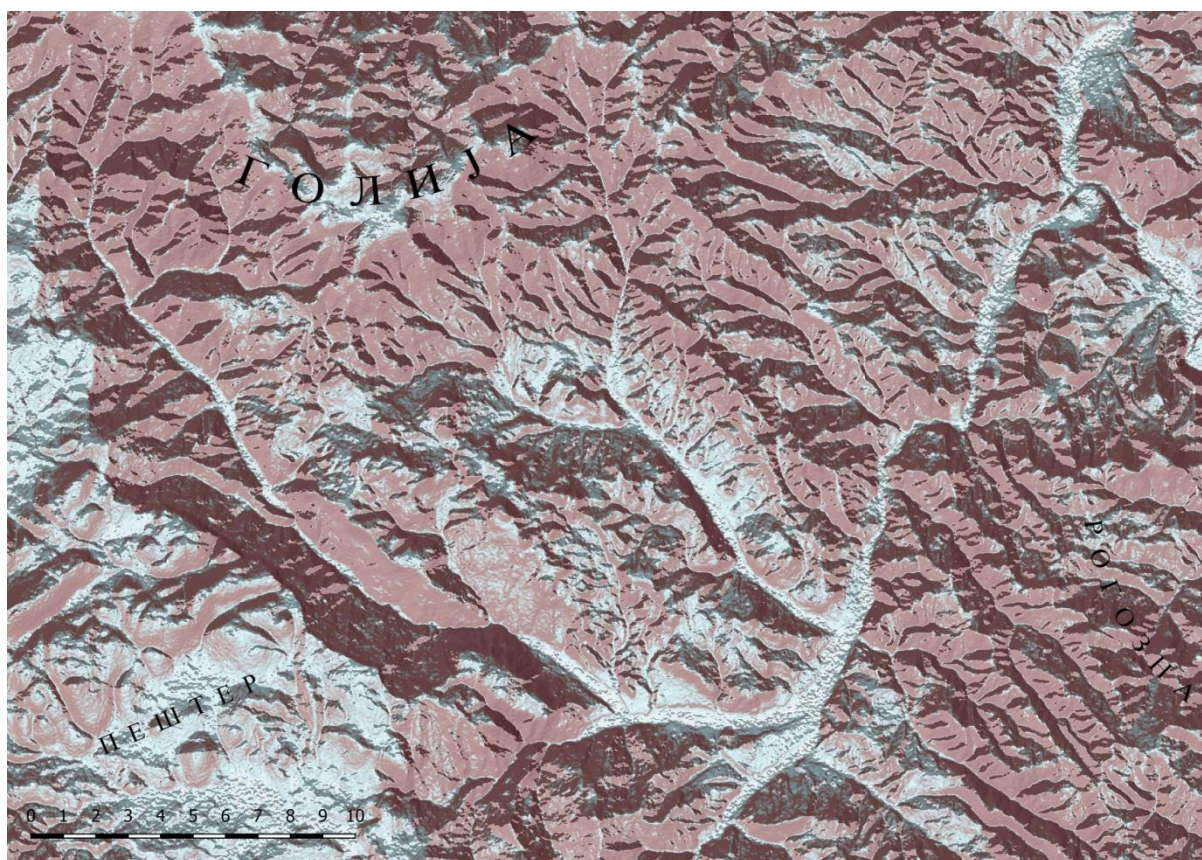
С тиме у вези, за потребе разматрања теме нашег рада, урађено је неколико анализа рељефа. Једна од њих, анализа нагиба терена – *Slope Analysis*, извршена је на дигиталном моделу терена у програму QGIS. На приложеној илустрацији (Слика 87) црвеним тоновима приказани су нагиби већи од 15%, док су мањи нагиби, 10-15% приказани светлоплавом, односно испод 10% белом бојом. На наредној илустрацији (Слика 88) приказана је комбинација претходне анализе нагиба терена са анализом осунчаности. С обзиром да се испитивани простор налази на северној хемисфери Земље, за положај сунца су коришћени следећи параметри: угао 45° и азимут постављен између 90° и 270°.

¹¹³ Према мишљењу Ј. Бинтлифа (2009, 107), овај концепт није био у довољној мери заступљен у послератном проучавању крајолика, истичући при томе коришћење таквог приступа на простору данашње Грчке, на источном Криту: Lehman 1939; и Беотије: Bintliff 1996.

¹¹⁴ Виноградарство је било једно од важних привредних грана у средњовековној Србији, па и у Рашкој области. Опширније о виноградарству: Благојевић 1973, 132-141; Штетић 2020. Опстало је и у време турске управе, о чему сведоче поменута давања манастирских пореза: Зиројевић 1990, 138; Катић 2010, 418-419, као и сведочења путописаца: Kuripešić 1950, 39.

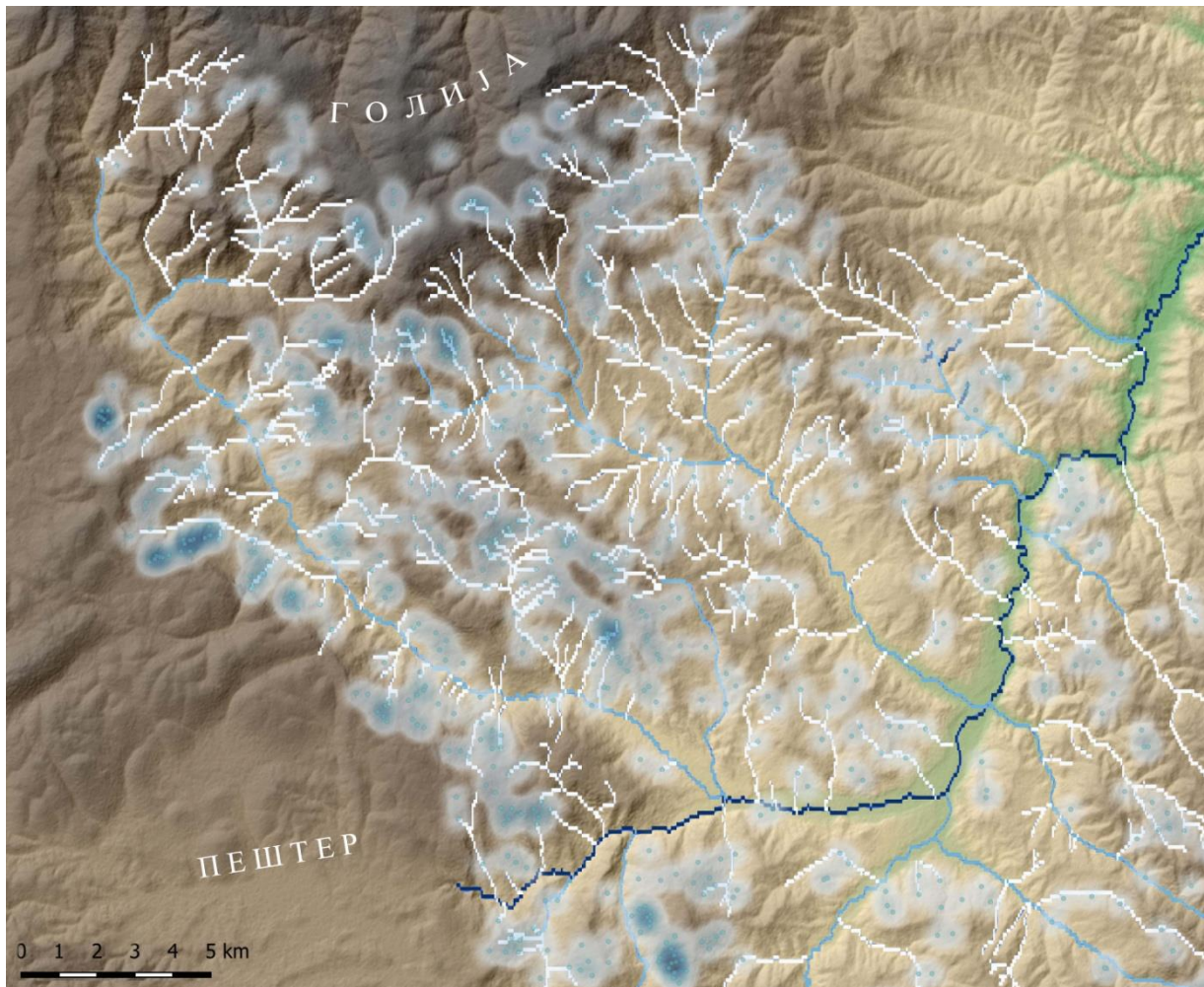


Слика 87 – Приказ нагиба терена на простору жупе Рас



Слика 88 – Комбиновани приказ нагиба терена и осунчаности на простору жупе Рас

Поред одлика рељефа, за насељавање одређеног простора и развој привреде велики утицај имају хидрографске прилике, то јест распоред текућих вода, положаји извора питке воде (Слика 89), као и количина падавина (Слика 90). На простору на којем се простира некадашња жупа Рас и нахија Рас/Нови Пазар, извори су најмногобројнији на теренима кредних творевина, при чему се они најбогатији водом, попут извора Рашке, Људске и Осаоничке реке, налазе у карским крајевима, док су најоскуднији у крајевима које изграђују андезитске и трахитне насlage (Петровић 1984, 22). У Рашкој области није ретка појава да су извори сезонског карактера, што је онемогућавало дуготрајно и константно снабдевање водом појединих насеља. У таквим приликама мештани су посезали за прављењем устава за задржавање изворске воде и кишнице, док су бунари ретка појава на овом простору (Петровић 1984, 24).



Слика 89 – Приказ хијерархије речних токова и кумулативни приказ извора

Као што је претходно истакнуто, слив реке Рашке развио се у котлини те његову значајну одлику чини то што централни део котлине, у којем се налази данашњи Нови Пазар, прима упола мању количину падавина (565 мм) од околних врхова Голјије и Рогозне (1050мм) (Дукић 1951, 72). Из тог разлога, знатан део воде Рашка добија из својих притока које извиру управо испод поменутих планинских врхова, то јест Људске, Себечевске, Јелшаничке, Трнавске, Дежевске и Тушимљанске реке. Са друге стране, сјеничко-пештерска висораван, састављена од водопрпусних кречњачких стена, представља веома богату сабирну област подземних крашких вода које избијају преко јаких врела. Једно од њих је и врело Рашке са издашношћу од 2м^3 по секунди

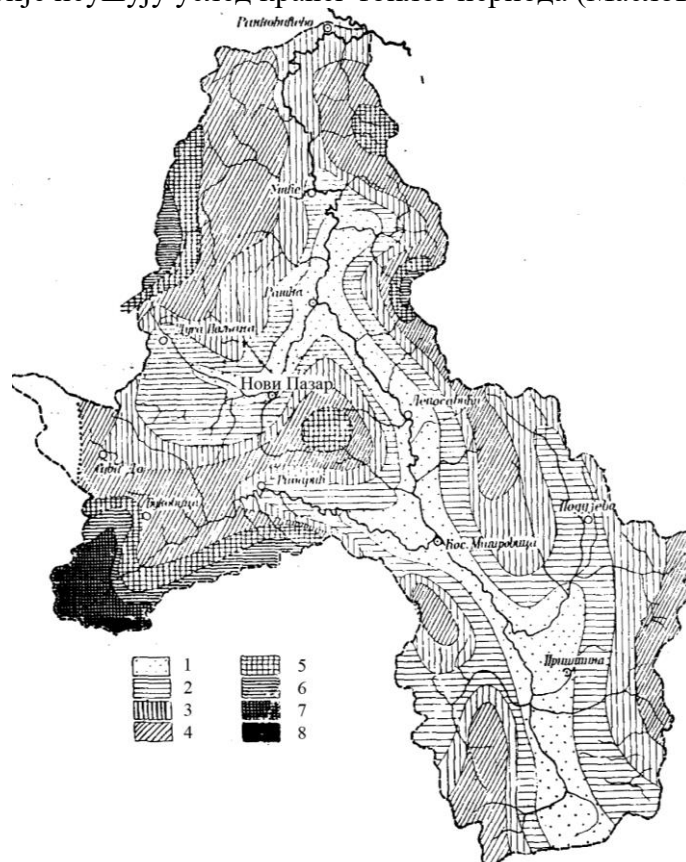
(Бурсаћ 1969б, 27). Значајна количина воде доспева у корито Рашке од снега који се на падинама задржава често до краја марта и у првој половини априла, те се његовим топљењем ниво Рашке подиже и до 80 цм (Дукић 1951, 73). Ипак, водостај је највиши у мају услед јаких киша које падају у том периоду, да би од јуна нагло опао све до јесењих месеци (Дукић 1951, 73, Сл. 14). Свакако најзначајнији податак о амплитудама водостаја реке Рашке пружају мерења са почетка XX века, када је 22. јуна 1924. године измерена висина водостаја од 356 цм, док је 29. јула 1931. године измерена висина водостаја износила 20 цм, што је према Д. Дукићу последица положаја слива у односу на границу између јадранског и умерено-континенталног типа падавина (Дукић 1951, 74). Такве амплитуде узроковале су честе поплаве на простору око ушћа реке Дежеве у Рашку, које су биле уобичајне све до недавног подизања обалоутврде.

Поред поменутих речних сливова, на простору Старог Раса и у његовој најближој околини има и неколико малих језера која никада не пресушују јер добијају изворску воду. Она су релативно честа у карским увалама на високим површима, на висинама преко 1000 метара. Таква су језера под Црним врхом на Рогозни, код Жуњевића, под Виником и повише Страдова (Петровић 1984: 28). Интересантна је и појава повремених језера код села Жабрена, на источном ободу Сјеничко-пештерске висоравни. Ради се о ували која се у неправилним временским интервалима напуни водом, која може имати дубину 2–4 м. Истовремено са пуњењем језера, у његовој околини јављају се и јача врела на нешто нижим котима. У новије време на овој територији су изграђена и два вештачка језера: Газиводе на Ибру и Сјеничко језеро на Увцу (Премовић-Алексић 2014, 7).

Поред обиља извора, на простору жупе Рас постоји знатан број термалних и минералних извора. Најпознатији извор термалне воде налази се у Новопазарској бањи, секундарној котлини велике колтине реке Рашке. Чињенице да се на појединим местима минерална вода проналази већ на дубини од пола метара, затим да на малом простору постоји више извора са водом различите температуре, као и лековитост воде, условиле су да искоришћавање њеног термоминералног потенцијала започиње сигурно у доба атнике, а можда и раније, о чему сведоче и резултати археолошких истраживања, и траје до данашњих дана (Бурсаћ 1969б; Премовић-Алексић 2014, 123-128). Вода из Новопазарске бање спада у ред сумповитих киселих хипертерма која лечи кожна и гинеколошка обољења, као и разне врсте упала и стерилитета. За разлику од Новопазарске бање, Рајчиновићка бања, 5 км западно од Новог Пазара, поседује изворе и топле и хладне минералне воде која спада у ред алкално киселих, слабо муријатичких термалних вода. Већа количина хлора у њеном саставу помаже при лечењу извесних стомачних обољења (Бурсаћ 1969б, 64-65), или за лечење метиља код ситне стоке (Петровић 1984, 25-27). Непосредно уз речицу Слатину, десну притоку Рашке, под узвишењем Сијеће брдо, налази се извор киселе воде у оквиру атара села Лелетиће. Вода из извора има лековита својства и спада у ред алкалних кисељака са јаком минерализацијом (Бурсаћ 1969б, 68-69).

Велики значај за развој сточарства на простору Раса имали су изори слане воде на којима су се налазила сточна појила. Они се јављају у Вражогрнцима, Слатини, Корутанама, затим Бели поток у Носољину и истоимени извор изнад села Врановине. О постојању слане воде сведочи и топоним Слана бара који се јавља у атарима села Тврдошево, Чепељ, Слатина, Јанча, Пнућа, Вареве и Ковачево (Петровић 1984, 25-27). Као што је претходно истакнуто, топоним „Слатина“, помиње се у Бањској повељи приликом набрајања међа села Сути и може се локализовати на простору између данашњих насеља Пиларета и Вражогрнци.

У циљу спровођења опсежних проучавања и уочавања појединих регионалних карактеристика, неопходно је учинити осврт и на његове микроклиматске одлике. Нажалост, постављање прецизнијих просторних и висинских граница распрострања микроклиматских одлика представља највећи проблем климатологије на простору Србије (Дукић, Радовановић 2005, 92-99). Простор рашке жупе припада Старорашком рејону умереноконтиненталне климе Б-3, али је услед специфичаног положаја и изложености бројним метеоролошким утицајима који се преплићу на том простору издвојен заједно са простором Пештери у подобласт Б-3-а (Ракићевић 1980). Близина планинских масива утицала је на то да су колебања температуре знатно већа у зимским месецима, услед продора хладнијих ваздушних маса с околних планина, док са друге стране, на појединим местима услед заштићености околним рељефом котлина реке Рашке је понекад изван утицаја главних праваца кретања хладних ваздушних маса (Бурсаћ 1969, 16). Занимљиву појаву представља и температурна инверзија, која подразумева ниже температуре у котлини него на околним планинским зонама (Бурсаћ 1969, 17). Број дана са преко 15 °С веома је важан за успевање пољопривредних култура на одређеном поднебљу, а котлина реке Рашке има 240 дана са просечном температуром ваздуха изнад 5 °С, око 190 дана изнад 10 °С и 122 дана са просечном температуром изнад 15 °С (Бурсаћ 1969, 19, Табела 2). Такође, од изузетног значаја је средња годишња облачност, која се на простору око данашњег Новог Пазара креће око 6.1, то јест више од половине неба је прекривено облацима (Бурсаћ 1969, 19, Табела 5). Сви побројани фактори неповољно утичу на распон вегетивног периода, то јест на смањено време за раст и сазревање житарица, док повољно утичу на травнате површине које се слабије исушују услед краћег топлог периода (Масловарић 1992, 13).



Слика 90 – Изохијетна карта слива Ибра према Д. Дукићу:

- 1) 500-600мм; 2) 600-700мм; 3) 700-800мм; 4) 800-900мм; 5) 900-1000мм;
6) 1000-1100мм; 7) 1100-1200мм; 8) 1200-1300мм (према Дукић 1951, 50, Сл.7)

Утицај рељефа може бити од великог значаја и на количину падавина коју нека регија прима. Планински масиви који окружују котлину реке Рашке привлаче влажне ваздушне масе, што свакако утиче на богатство вода на том простору, али у исто време утиче и на смањену количину директних падавина, те она представља својеврсну „кишну депресију“ (Дуцић, Радовановић 2005, 16, 73). Такође, значајну улогу у том погледу има и оближња Пештерска висораван на којој су присутни десцендентни циркулациони услови за образовање падавина, те понекад годишња висина падавина износи 610 мм (Бурсаћ 1969, 23, Табела 8).¹¹⁵ Услед побројаних фактора, као и на основу изохијетне карте слива Ибра, коју је 1951. године сачинио Д. Дукић (Слика 83), увиђа се да је долина Рашке током година прима релативно малу количину падавина, али услед обилног атмосферског талоба који одликује околни терен представља крај који је релативно богат водом.

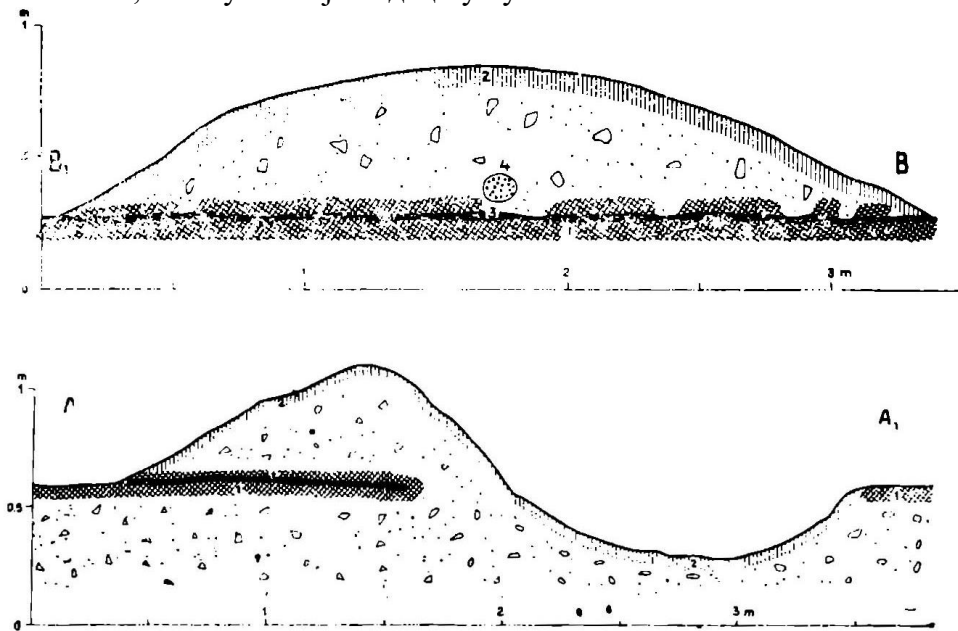
Геолошке карактеристике тла, рељеф и клима, утицали су на формирање биљног покривача Рашке области. Према П. Ж. Петровићу, он се може поделити на три појаса. Првом појасу припадала би вегетација листопадног дрвећа (врба, ракета, топола, јасика, јова и др.) у луговима поред већих река. Други, на побрђима, карактерише грмовито и жбунасто растиње (глог, дрен, пасдрен, леска, руј, жешља, чешљика, црни трн, обзова, клека и др.), док у трећем појасу расте високо дрвеће (храст, буква, брест, јавор и др.) (Петровић 1984, 29). Изразита сличност вегетације уочава се на читавом простору ибарског слива, где су, према Д. Дукићу, нижи делови котлине под њивама, баштама и воћњацима, изнад је појас листопадних шума који допире до 1000м надморске висине, док се у наредном појасу, до 1800-2000м, јављају четинари а затим планинске сувати (Дукић 1951, 51).

Међутим, при изношењу оцена о географским и климатским условима овог поднебља у средњем веку неопходно је задржати знатну дозу опреза, с обзиром на то да до сада нису вршена истраживања палеоклиме. Такође, приликом покушаја реконструкције климе у прошлости потребно је водити рачуна и о чињеници да се на простору између Голије и Рогозне, у хронолошком оквиру који проучава ова теза, вегетација знатно разликовала од садашње, у највећој мери услед дефорестације која је била изазвана привредним развојем током средњег века, као скорашњим пошумљавањем планинских венаца који окружују котлину реке Рашке. Највеће промене доживео је шумски прекривач, који је у појединим потесима у потпуности био уништен људском активношћу. До њих је дошло у средњовековном периоду,¹¹⁶ када је убрзан развој рударства на овом простору проузроковао велику потребу за производњом дрвеног угља – ђумура, који је поред употребе при топљењу руде, био коришћен и приликом печења креча и катрана. Према мишљењу П. Ж. Петровића, на читавом простору Раса и у свим појасевима четинари су у ранијим историјским епохама свакако били многобројнији. На знатну распрострањеност борових шума, указују реликти који су очувани на простору између Тушимске реке и Ибра, као и на местима потеса који носе назив Боровик, попут оног код села Видова (Петровић 1984, 30). С тим у вези, занимљиво је истаћи распрострањену употребу дасака од четинара приликом формирања средњовековних гробних конструкција на археолошки

¹¹⁵ Максималне падавине јављају се у мају, јуну и новембру, а најмање у августу, марту и априлу. Из табеле 8 се види да су падавине релативно равномерно распоређене у току године. Највише кише се по тромесечјима излије у периоду од октобра до децембра, као и од априла до јуна. Снежни покривач задржава се у просеку око 55 дана, међутим у појединим случајевима остајао је и 104 дана 1962. године: Бурсаћ 1969, 23.

¹¹⁶ Већ је велики жупан Стефан Немања дозволио Дубровчанима да у његовој области секу шуму без икакве надокнаде: Јиричек 1923, 178, напомена 3.

истраженим некрополама на простору Раса. Откривене дрвене талпе, понекад спојене клиновима или постављене у облику крова на две воде, које су служиле за покривање покојника, биле су готово увек сачињене од четинара. Уз то, сразмерно често је долазило и до крчења шуме у циљу стварања нових ораница. Наведене привредне активности проузроковале су готово потпуно уништење шумског прекривача на појединим пределима већ током средњовековног периода, о чему сведочи и сам назив планине Голије. Обим експлоатације руда релативно је умањен у време османске доминације, што је утицало на то да се шумски покривач у наредном периоду делимично обнови, о чему постоје подаци у путописима с почетка XVII века.¹¹⁷



Слика 91 – Уздужни и попречни пресек брегуљице
(према Ршумовић 1964, 59-60, Ск. 2 Ск.3)

Приликом размишљања о могућим положајима насеља значајну улогу играју и ветрови. Струјање ваздуха у брдовитим и планинским подручјима, какав је и простор жупе и нахије Рас, условљено је рељефом, те долази до формирања специфичних, локалних састава циркулације ваздуха, које даље утиче и на влажност ваздуха и количину падавина (Дуцић, Радовановић 2005, 16, 59-60). На простору Рашке котлине најчешћи ветрови дувају из правца југозапада и севера, при чему је северац јачег интензитета. Релативно често се јавља и ветар из правца југа, док су из правца запада, северозапада и североистока струјања знатно ређа (Бурсаћ 1969, 21). Како су показала истраживања на простору Старог Раса и Пештери, удари ветра на овим просторима могли су да буду толико јако да су местимично изваљивали стабла и формирали такозване брегуљице (Слика 91) (Ршумовић 1964). Овај податак посебно је важан, с обзиром на то да је током претходних истраживања значајан број сеоских кућа претпостављен на основу удубљена која су се јављала у терену. Иако је присуство камених блокова потврђивало такву тезу, чини се да би у појединим случајевима,

¹¹⁷ Наиме, како сведочи један од чланова посланства у Цариград из 1611. године, Лефевр, шума је у околини Новог Пазара била у знатној мери посечена, док су обронци Рогозне били прекривени густим шумским прекривачем: Петровић 1984, 29). Француски путописац Лефевр наводи да је долина Људске реке на више места под шумом али и да је остало земљиште веома добро и подесно за обраду, али необрађено услед слабе насељености. Он истиче и да је велика количина плодног земљишта неискоришћена услед таквог положаја града: Самарџић 1961, 159-160; Премовић-Алексић 2003б, 220.

нарочито када се претпостављено насеље налазило у шуми, требало задржати одређену дозу опреза због чињенице да проучавани простор представља подручје интензивних ветрова.

4.3. Трагови занатске и других привредних делатности на простору Раса

Према мишљењу појединих истраживача, током аграрног доба средњег века, изван земљорадничког и сточарског сектора је био ангажован јако мали број популације.¹¹⁸ Чини се да би такве закључке требало узети са резервом, у највећој мери из разлога што су се бројним занатским делатностима земљорадници бавили успутно, у периодима када нису били оптерећени радовима у пољу (Svensson 2022). Како показују писани извори, развој заната и формирање занатских центара били су под значајним утицајем власти,¹¹⁹ док су досадашња лингвистичка проучавања пружила одређена сазнања о односу између развоја привреде и језика, као и могућности локализације занатског центра на основу сведочанстава која доносе писани извори (Ивић 1981, 635, 640; Лома 2011, 180; 2013). Такође, ретки покушаји локализације места експлоатације сировине и њене прераде, као и производних центара на терену, учињени од стране археолога и геолога у досадашњим проучавањима простора Раса (Пајковић 1983; 1984; 1988; 1989; 1991; Damjanović et al 2011; Vikić, Vojvodić 2017), дали су доста скромне резултате.

При одабиру привредне делатности којом ће се житељи одређеног насеља бавити, значајну улогу играле су геолошке и географске особености крајолика, побројане у претходном поглављу. Другим речима, близина лежишта квалитетне сировине је утицала на развитак секундарних начина привређивања, што је у даљој специјализацији занатлија водило ка формирању радионичког комплекса, то јест занатског центра. Постојање извора квалитетне сировине на адекватној удаљености било је неопходно за неометано обављање сваке делатности (Arnold 1985, 35-57 Vikić, Vojvodić 2017, 174-177), те се из тог разлога постојање лежишта квалитетних сировина може сматрати једним од основних предуслова за одабире локација за заснивање занатских центара. Како је својевремено исправно увидео а потом и истакао П. Ж. Петровић, насеља се оснивају колико услед повољних привредних прилика толико и ради искоришћавања рудног блага, којим је област била богата (Петровић 1984, 110). Поред рудних богатстава, које истиче Петровић, на развој заната у постојећим насељима могло је утицати и присуство других сировина, попут глине или камена.

У оквиру истраживања занатских и других привредних делатности на простору Раса, обављених током израде дисертације, пошло се од проучавања индикативних топонима, као и података које је својевремено приликом обиласка терена сакупио П. Ж. Петровић, али и оних које доносе геолошке подлоге простора Раса, како би се претпоставили потенцијална лежишта жељених сировина. Како се проучавана жупа показала као узорна за испитивање „керамичке екологије“ – концепта који разматра однос између природног окружења и керамике као социо-културне појаве (Arnold 1975; 2000; Albergo Santacreu 2014, 129-145), највише пажње посвећено је истраживању појединих питања која су у вези са набавком сировина за израду керамике на простору области средњовековног Раса (Vikić, Vojvodić 2017).

¹¹⁸ Својевремено је М. Благојевић претпоставио да би то могао бити проценат око 5%: Благојевић 1973, 7, те се његова слободна процена касније преузима и од стране других историчара: Фостиков 2019, 35.

¹¹⁹ О питању пресељења занатлија према наредби владара у циљу испуњења потреба одређеног властелинства: Михаљчић 1967, 200-201.

Полазиште за изучавање керамичке екологије садржано је у премиси да састав керамике одражава састав сировине, што укључује сирову глину (raw clay), затим органске и/или неорганске примесе (temper), воду, дрво – гориво за печење, као и пигменте и глазуре који се добијају из минерала и руда (Arnold 1976, 92-94). С друге стране, грнчар свесно бира сировине у циљу израде посуде сасвим одређених карактеристика. Међу њима, свакако најважније су глина, вода и гориво за печење, док су непластични додаци пожељни, али не и неопходни (Arnold 1985, 20-30). Неке од сирових глина у свом саставу већ имају извесне количине „састојака“ који праве разлику између сирове глине и грнчарске глине – пре свега кварц, песак, фелспат, кречњак – али то не значи нужно и да су погодне као керамичарске глине (Arnold 2017, 16). Јединствен избор сировине тако открива искуство грнчара да препозна глину одређеног квалитета – по боји, присуству светлуцавих примеса, лепљивости или салинацији, као и његову способност да перципира финални производ (Arnold 2016, 3-4; 2000, 240-242). Са тиме у вези, извор сировине може бити једно место или неколико на различитом удаљењу са унеколико различитим саставом, које грнчар може да меша у циљу постизања потребних карактеристика, тако да сирови глина са темпером носи једнако природне и културне информације (Arnold, Neff, Bishop 1991, 84-88; Costin 2000, 380-382). При том, требало би имати на уму да већ додатак примеса може значити и удаљавање од изворног састава глине који се потом одражава на сличност или разлике у саставу између глине и керамике (Arnold, Neff, Bishop 1991, 74). Дистрибуција коришћених извора сировине пружа јасне индикације у вези с организацијом грнчарске делатности, с обзиром да садржи податке о геолошкој матрици, клими, хидрологији, тиме посредно о распореду, интензитету и обиму производње и технологији керамике, али и привредном и друштвеном окружењу (Costin 1991, 13-15; Arnold 1991, 4-5). Уз то, присуство грнчара специјалиста, потврђено и на подручју средњовековне Србије (Vikić 2016, 170-171), открива степен стандардизације и регионалне варијабилности производње (Costin 1991, 33-43). Приликом пручавања лежишта сировина неопходно је водити рачуна о чињеници да је погодна сировина временом могла да се истроши, о чему сведоче списи из Дубровачког архива о закупу земље од стране Дубровачке општине за производњу опека (Динић 2003, 66-72). Такође, извори сировине се мењају током времена, због ерозије, промене власника или исцрпљености мајдана, што се на примеру проучавања глине даље може одразити на састав керамике и организацију производње керамичких посуда у целини (Arnold 2000, 346-351). Стога је у истраживањима потребно дефинисати „профил“ састава сировине узимањем узорака са различитих глиништа и посуђа из различитих функционалних скупина. Прелиминарно узорковање на подручју средњовековног Раса дало је, у том смислу, позитивне резултате (Damjanović et al. 2011, 825-828).

Програм рекогносцирања у оквиру којег су испитивана глиништа на простору Раса, и нешто шире, потврдила су претпоставку да топоними Гњила, Гнила, Гнионица¹²⁰ „крију“ положаје мајдана из којих је експлоатисана глина (Vikić, Vojvodić 2017). У оквиру облизака терена,¹²¹ нарочита пажња је посвећена индикативним локацијама чији су називи упутили на постојање потенцијалног глиништа: потеси

¹²⁰ Термин гњила у српском језику означава врсту земљу: Лома 2011, 181, погодну за прављење грнчарски посуда: Караџић 1969, 90, 103.

¹²¹ Обиласци терена су започети 2017. године, да би 2020. године Министарство културе Републике Србије подржало пројекат рекогносцирања у трајању од две недеље. Предвиђена истраживања су обављана током марта 2021. године у организацији Археолошког института, у сарадњи са проф. др Кристином Шарић са Рударско-геолошког факултета у Београду и Владаном Видосављевићем, кустосом Музеја „Рас“ у Новом Пазару.

Гњиєвница, на путу од локалитета Грачане – Корита ка Баљену (Слика 93), Гранчаре и Грнчара у атару села Рогиње, узвишење Гњила северозападно од села Јабланица, потес Гнила у атару села Охоље (Слика 92), као и поједине локације на које су нас упутили мештани. На свим побројаним локацијама откривени су укопи који сведоче о ископавању сировине све донедавно, од којих су неки имали пречник од десет до петнаест метара, док је њихова дубина износила и до шест метара.



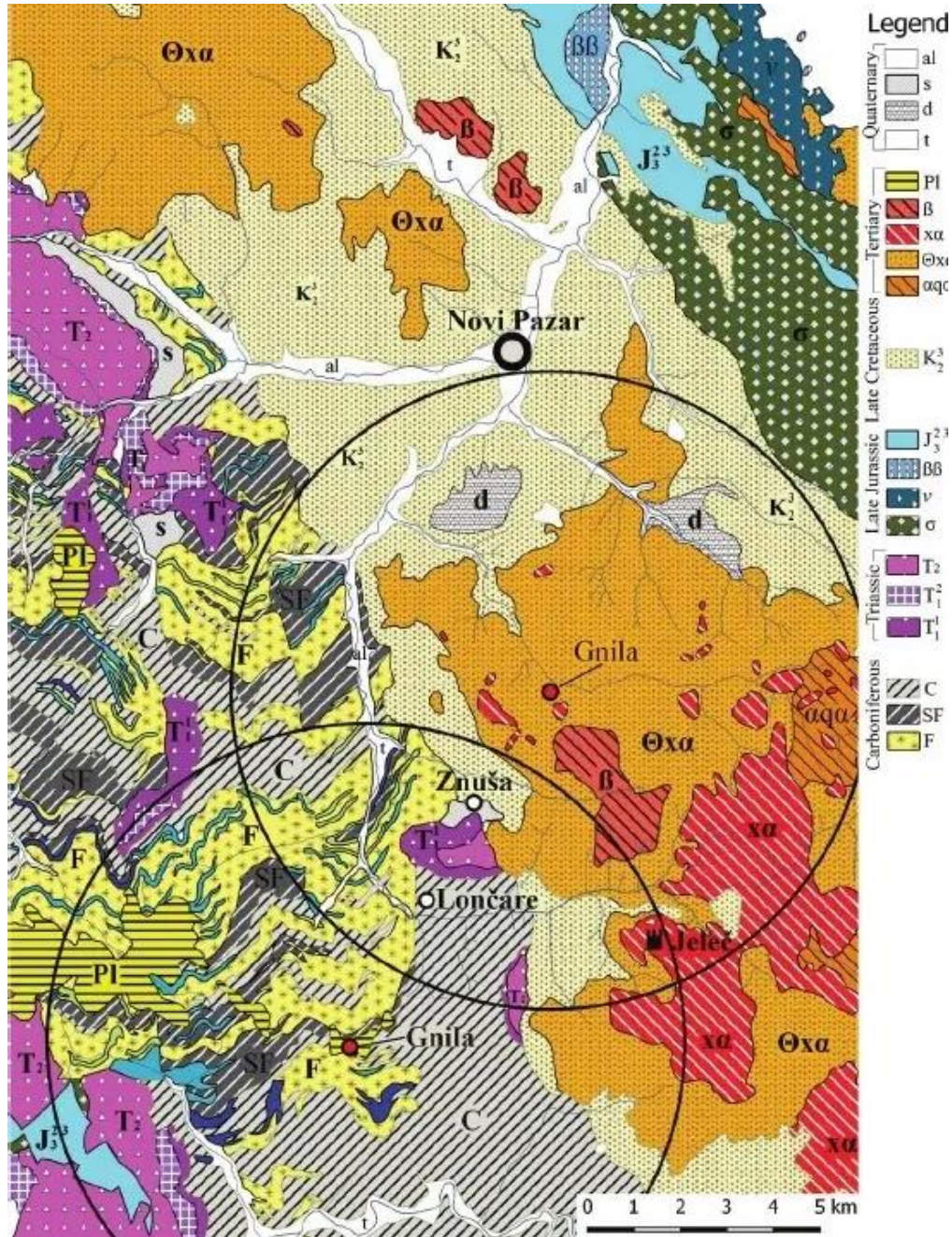
Слика 92 – Ископ за глину на потесу Гнила у селу Охољу



Слика 93 – Ископи за глину на потесу Гњиєвница на путу за Бобовик

Са поменутих локација узети су узорци сировине који су подвргнути петрографским, хемијским и рентгентским анализама. Такође, лабораторијске анализе спроведене су и на одабираним археолошким артефактима, то јест на узорцима

керамичких посуда из Депоа Музеја „Рас“ у Новом Пазару а које су откривене у оквиру зетворених археолошких целина на локалитима Тврђава Рас и Врсенице. Обављене анализе имале су за циљ да установе евентуално присуство узоркованих сировина у изради предмета који су коришћени током средњег века на простору Раса и његовом непосредном окружењу.



Слика 94 – Геоморфолошка карта слива Рашке са положајем грнчарског центра и околних мајдана глине: 1. Алувијум; 2. Сипар; 3. Делувијум; 4. Речна тераса; 5. Шљункови, пескови, глине; 6. Андезитбазалти, трахитбазалти и базалти; 7. Кварцлатити; 8. Пирокластити кварцлатита; 9. Дацито-андезити; 10. Флишна серија пешчара, лапораца и глинаца; 11. Дијабаз-рожњачка формација; 12. Дијабази и спилити; 13. Габрови и родин-гити; 14. Харцбургити; 15. Кречњаци и доломити; 16. Оолитични и глиновити кречњаци; 17. Кварцниконгломерати и пешчари; 18. Пешчари; 19. Аргилошисти, филити и пешчари; 20. Филити, према (према Vikić, Vojvodić 2017, 176, Fig. 4)

Нажалост, упоредни резултати обављених анализа нису били спремни у тренутку писања дисертације. Са друге стране, резултати рекогносцирања би прелиминарно могли да пруже одређене податке о организацији набавке сировине и одабирима мајдана од стране грнчара. Они указују на чињеницу да се поменути потеси, који носе карактеристичне називе, углавном налазе на већим надморским висинама, на врховима брда, што наводи на закључак да су грнчари користили глине настале током ранијих геолошких епоха и које су услед дуготрајног преталожавања много финије структуре. Како су поједини мајдани коришћени од локалних грнчара све донедавно,¹²² они потврђују постојање модела у оснивању занатских центара на једнаким удаљеностима од извора жељене сировине (Слика 94)(Викић, Војводић 2017).

За разлику од грнчарског заната, очувани писани извори из средњовековног периода сведоче о томе, да су на простору Раса постојале занатлије који су се бавиле зидањем грађевина и обрадом камена. Цар Стефан Душан, приликом оснивања манастира Св. Арханђела код Призрена, преселио једну групу зидара из Пнуће у Љугоглаву недалеко од Призрена (Калић, Поповић је 1985, 118). Сведочанство о овом догађају, заједно са именима зидара – Петрош, Војислав, Средан, Нос, и Војихна са својим породицама, остало је очувано у повељи дарованој новооснованој владарској задужбини у Призрену (Мишић, Суботин-Голубовић 2003, 15, 41). Зачетак експлоатације мермера и другог камена свакако би се могао везати за потребу градозидања, као и израду аморфних надгробних обележја. Локални зидари и „мраморници“ могли су бити укључени и у извођење архитектонски захтевнијих радова, попут владарских задужбина насталих на простору Раса крајем XII и током XIII века. Иако су за ове подухвате били ангажовани мајстори из Приморја, локални мајстори су свакако бити укључени у послове набавке и припреме сировине као најбољи познаваоци положаја мајдана квалитетног камена, те су имали прилику да овладају захтевнијим техникама обраде камена и зидања (Симић 1956, 280; Фостиков 2019, 102). Временом су домаћи зидари усавршили технике зидања, те су могли и самостално да учествују у зидању властеоских цркава и камених објеката за становање какви се на простору Раса јављају током XIV века.¹²³

Занати везани за обраду камена и локалне радионице на простору Раса, очувани су и након османских освајања. У прилог томе сведоче поменута камена стамбена здања на Трговишту, као и бројне цркве подигнуте и обновљене током XVI и XVII века. Као што је претходно истакнуто, на њима се уочава присуство елемената типичних за исламску архитектуру, што се посебно односи на лукове изнад ниша или прозора, што упућује на мишљење да су њихови градитељи – зидари могли паралелно да учествују и у подизању турских јавних грађевина у Новом Пазару (Станић 1969, 215–244; Станић 1977, 171-173; Премовић-Алексић 2014, 21). Постојање униформних уметничких токова који често представљају одређену врсту синкретизма облика и мотива из хришћанске и исламске уметности, уочава се, поред архитектуре, и на надгробним споменицима насталим у време османске власти, што додатно наводи на закључак да су сви ови радови настајали у оквиру истих клесарских радионица (Станић 1969; Станић 1977, 172; Ердељан 1996, 39). Нажалост, положаји каменорезачких

¹²² Локални грнчари из Новог Пазара копали су смоницу на брду Хаџет: Кахровић 2004, 226; док смо приликом обиласка потеса Гнила, од мештана села Охоље сазнали да је на то место долазио грнчар из Знуше како би копао глину.

¹²³ О развијености зидарског заната на простору Србије током XV столећа сведочи и податак да су српски мајстори, као вични подизању камених мостова, кула и богомоља, учествовали у извођењу бројних грађевинских подухвата у Самарканду: Фостиков 2019, 112, напомена 276.

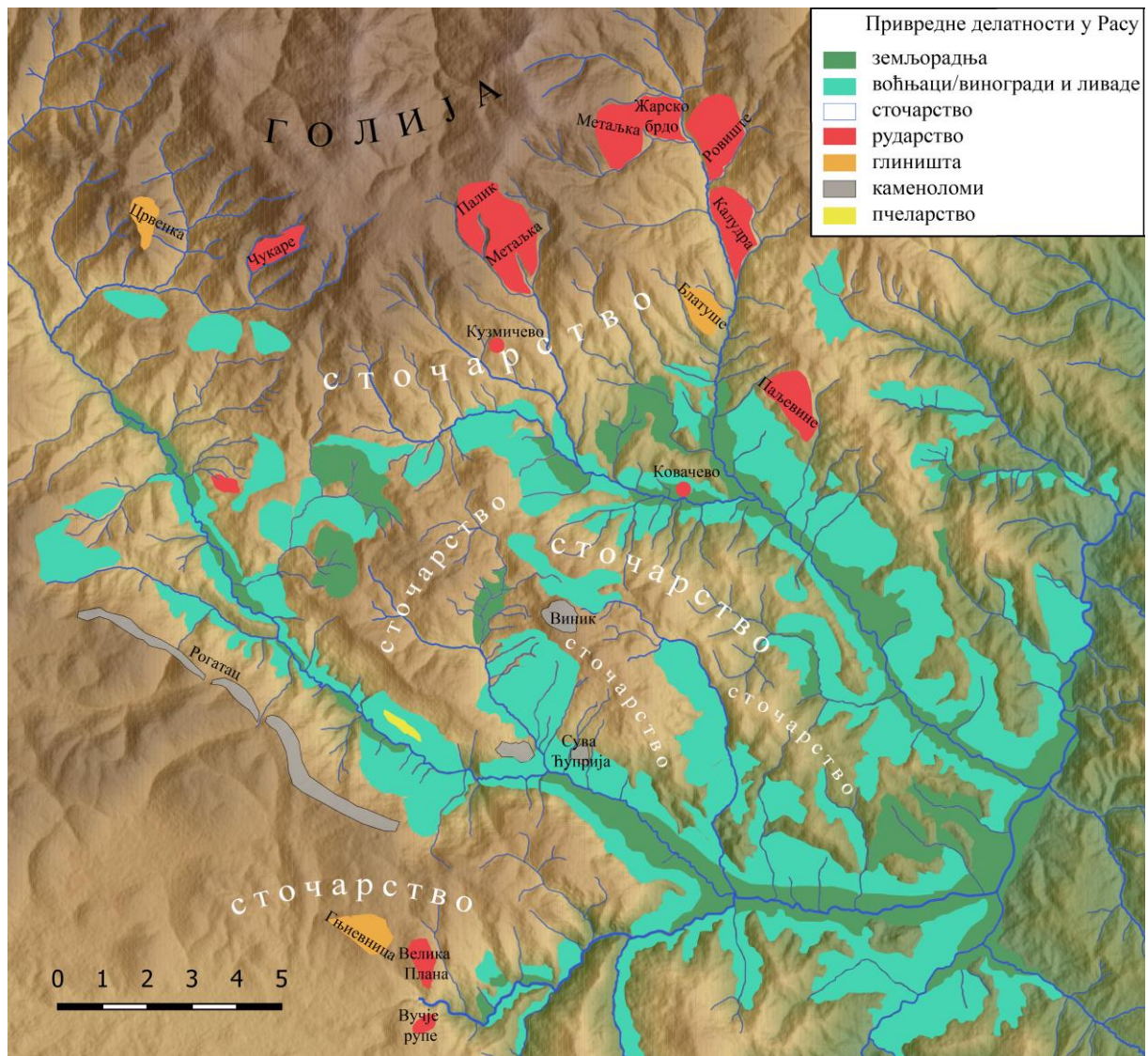
радионица нису нам познати. По предложеном моделу треба их тражити у близини доступних лежишта розе мермера у Сувој Ћуприји (Пајковић 1988; 2003, 13, Ст. 4), трахита на Винуку (Пајковић 1991), сиге у Рогатцу, Слатинској реци и Буковцима (Пајковић 1982, 230; Пајковић 1984). С тим у вези, даља проучавања експлоатације и обраде камена подразумевала би узорковање делова надгробних обележја са различитих некропола, као и са места потенцијалних мајдана, и њихово међусобно поређење у циљу провере порекла сировине, као и постојања производних центара; то би ишло од нарочитог значаја у случају подударања сировине коришћене за споменике на међусобно удаљеним некрополама. Порекло сировине посебно би било значајно испитати за поједине типове надгробника, попут надгробних плоча студеничке школе.

Како сазнајемо из светостефанске хрисовуље, обрадом камена бавили су се и млинари, који су били дужни да „секу“ жрвњеве (Богдановић 2011, 123). На простору Раса познато нам је неколико млиништа о којима сведоче писани извори али и остаци на терену. Као један од међника бањског метоха у Расу помиње се потес Млиниште између насеља Бекове, Белог Поља и Себимља (Богдановић 2011, 120). П. Ж. Петровић је погрешно протумачивши текст Светоарханђеловске повеље закључио да је цар Душан у повељи манастиру св. Арханђела код Призрена, између осталог, даровао и млин у Пнући (Новаковић 1912, 696; Петровић 1984, 31-32). Међутим, у питању је млин у Љутоглави који су добили поменути зидари у баштину након пресељења. Већи број млинови се помиње и на изворишту реке Рашке, око Сопоћана, у време османске управе (Зиројевић 1990, 138; Катић 2010, 418-419. На том простору је постоји велики водени потенцијал, с обзиром на велику издашност врела Рашке од 2м³ по секунди (Бурсаћ 1969б, 27). Такође, у османским дефтерима помиње се и постојање неколико млинова у самом Новом Пазару, од којих се највећи број налази на јазу реке Рашке.

Како је то својевремено истакао још Ј. Цвијић, земљорадња и сточарство нису биле једине гране привређивања на простору Раса, већ је сеоско становништво било запослено и у рудницима, који су, према његовом мишљењу, најбогатији на Балканском полуострву (Цвијић 1922, 86). Шта више, рударство је представљало главно врело средњовековног богатства босанске и српске државе (Јирићек 1951, 68). Према подацима које пружају писани извори, Срби су се бавили рударством већ у XII веку, ако не и раније, да би средином XIII века, у време власти краља Уроша I (1243-1276) оно доживело снажан замах (Јирићек 1951, 68, 71; Петровић 1984, 37). Међутим, на једно од кључних питања – да ли су Срби/Словени приликом насељавања рударских крајева у области Рашке преузели вађење руда непосредно од Византинаца (Петровић 1984, 36), и даље није пружен одговор. Према мишљењу К. Јиричека оно је, у почетку, представљало наставак „примитивног“ испирања злата и магнетског гвожђа, које је на овим просторима практиковано још у предримско доба, да би напредно рударство и вађење руде у коповима, поново заживело током XII века, највероватније услед доласка саских рудара на Балкан из Угарске, иако се први помени Саса у писаним изворима везују за време владавине краља Милутина (Јирићек 1951, 68, 71).

Потреба за експлоатацијом руде гвожђа јавила се веома рано услед развоја земљорадње и успостављања зависних односа између земљорадника и рудара. Та повезаност темељила се на потреби за широм употребом метала у готово свим аспектима живота, од обраде земље до одласка у рат (Масловарић 1992, 16), што наводи на претпоставку да су земљорадници били и рудари, то јест да су се повремено и по потреби могли бавити прибављањем и топљењем руде. Пракса прикупљања површинске руде и њеног претапања као једне од сезонских активности земљорадника, потврђена је у више наврата и у великом обиму на простору скандинавских земаља (Loftsgarden 2021; Svensson 2022). Постојање значајних рудоносних геолошких

структура које су се у више наврата формирале у током геолошке прошлости (Пајковић 1989, 104), као и присуство површинских наслага лимонита, лако топљивог оксида гвожђа, потврђено је на падинама Голије, поготово и у околини Остатије (Пауновић 2019, 150), дозвољава такву могућност.



Слика 95 – Распоред привредних зона у Расу сачињена на основу очуваних топонима и података добијених током рекогносцирања терена

Рударење је оставило значајне промене у крајолицима где је вршена експлоатација и обрада, па је самим тим утицало на животну средину (Dudka, Adriano 1997; Milentijević et al 2010; Mrgić 2010, 94-95; Фостиков 2019, 48; Vranić 2021). За обављање ових процеса било је неопходно коришћење дрвета, које је коришћено за подзиђивање ископаних рударских ходника и као гориво за процесе предтопљења и топљења руде, што је значајно утицало на већу брзину крчења шума.¹²⁴ За топљење руде коришћен је ђумур, за чије прављење су прављена удубљења, у народу позната као „жежнице“ (Bogoslavjević-Petrović 2006, 83), на основу којих је насеље Пожежена у

¹²⁴ О омасовљеном крчењу шума сведочи и једно од одредби Душановог законика у оквиру које се Сасима забрањује да стичу имовинско право над крчевинама, већ су их морали остављати пустим како би се шума обновила: Бубало 2010, 194-195.

Расу највероватније добило назив. Са друге стране, процеси ископавања и топљења руде у великој мери су утицали на промену пејзажа, до које је дошло таложењем великих количина јаловине и шљаке. Такве формације срећу се и данас у области Раса, као и стара шљакишта, окна и ходници (Петровић 1984, 37-38; Пајковић 1989), који сведоче о развијености рударства. Бројни топоними уочени на карти и прикупљени приликом обилазака терена представљају доста поуздане оријентире за даља проучавања (Слика 95).

Током средњег века, рударство и металургија гвожђа и, у мањој мери, сребра и олова, представљали су главну привредну активност житеља села околних жупа и насеља на у источном делу планине Голије (Катић, Булић 2021, 236-237). Оловно-цинканим и среброносним рудама са примесом злата је посебно богата планина Рогозна. Како сазнајемо из писаних извора, током средњовековног периода на њој се налазила католичка епархијска црква која се помиње почетком XIV века – 1303. године, као и рударска колонија која се помиње нешто касније, 1348. године. Њом је управљао кнез немачког порекла чији се син звао Ајан и бавио се златарством (Динић 1955б; Томовић 1987, 45; Премовић-Алексић 1993, 30; Катић, Катић 2010, 197-198). Иако поједини истраживачи сматрају да оскудност писаних извора представља довољан показатељ за изношење претпоставке да средњовековно рударство Рогозне није било већег обима и да су рударски радови били обустављени знатно пре доласка Османлија (Катић, Катић 2010, 198), чини се да велики број поменутих топонима и регистрованих копова (Петровић 1984, 37-38), указује на опречан закључак. За проучавање старог рударства на простору саме жупе, најзанимљивији је простор око села Ковачева у Дежеви, где се код места Царине, према сведочењу П. Ж. Петровића, налазе наслаге старе рударске шљаке у којој се налазе комади ливеног гвожђа, као и простор испод села Калудре, на месту састава Калудре и Плискавца, где се на налази око четрдесет старих рударских окана засутих земљом. Такође, стара окна одржала су се у време када је терен обилазио П. Ж. Петровић, на месту Рупчинама у Брезовици, ниже Остре главице у Синожецима, засеоку Плешина, као и у самом селу на потесима Радалову долу и на Рупчинама, затим ниже Куле у Паресијама и на месту Ковачици у Тенкову (Петровић 1984, 44-45). Према мишљењу М. Поповића, поједини топоними, попут потеса Металица у близини локалитета Грачане – Корита, као и Мала и Велика Плана и Вучја рупа, указују на постојање рударске активности и око манастира Сопоћана (Поповић 1993, 20).

У директној спрези са развојем рударства појавила се и потреба за занатлијама које су ископану и прерађену сировину претварале, обликовале у предмете, то јест ковчима.¹²⁵ Према одређеним проценама, једна ковачница могла је да задовољи занатске потребе житеља околних села у радијусу од 10 до 15 километара (Симић, 25-35; Фостиков 2019, 53). Прасловенски термин за ковачку радионицу је кузница (*kuznb/kuzn'a/kuznica*), те се тако помиње 1330. године помиње Кузница – Кузмино код Приштине, као и код села Ждрело у области Браничева (Трубачев 1966, 704, 713; Skok 1972, 172; Фостиков 2019, 56). У том правцу могао би се тумачити и назив села Кузмичева у Рашкој жупи. Како је већ претходно истакнуто, из Светостефанске повеље сазнајемо да су у Расу, највероватније на ушћу Кузмичевске реке у Дежевску реку, постојали ковачи чије је услуге краљ Милутин приложио својој задужбини (Богдановић 2011, 120). Како се у светоарханђеловској повељи јавља помен ковача са колом, земљом и гором (Мишић, Суботин-Голубовић 2003, 138-139; Фостиков 2019, 46), док су ковачи у Бањској повељи наведени без кола и без тачно описане обавезе, може се

¹²⁵ Опширније о ковачима и ковачком занату погледати код: Фостиков 2012.

закључити да се поменуте занатлије нису бавиле топљењем руде, већ само производњом предмета од гвожђа, док су сировину добијали из голијских рудника и од сељака за које је сакупљање руде и претапање представљало допунски начин привређивања. Са тиме у вези и у складу са значајем ковача и његових услуга у средњовековном друштву, било би значајно у даљим истраживањима просторно размотрити положај њиховог насеља у централном делу жупе на раскршћу, на једнакој удаљености од већине насеља.

Временом, из реда ковача издвојили су се златари који су се бавили израдом предмета од племенитих метала и новца. Како је претходно истакнуто, резултати археолошких истраживања показали су да је на тврђави изнад Пазаришта постојала производња предмета од метала (Радојковић 1984), као и ковница новца краља Радослава (Роровић 1999, 306, 432-433; Иванишевић 1998; Ivanišević 1999, 422). Откриће гвоздених калупа за кривотворење акчи Бајазита II на простору Подрађа поменутог уврћења представља јединствено сведочанство о покушају израде новца изван званичних токова ковања у време османских освајања, који је приписан мештанима оближњег Трговишта (Ivanišević 1999, 422).

Како сматрају поједини истраживачи, током времена османске управе, у периоду од друге половине XV до почетка XVII столећа, на источном делу Голији није било организоване рударске производње, што би могло бити проузроковано исцрпљеношћу локалних рудишта током средњег века, док преостала нису била конкурентна богатим рудницима у околним областима (Катић, Булић 2021, 236-237).¹²⁶ Са друге стране, о постојању и значају рударства Рогозне у том периоду посебно сведочи податак да се у рударском закону султана Сулејмана Величанственог из 1536. године, рудних Жежна, који је убициран на Рогозни (Томовић 1987, 46; Премовић-Алексић 1993, 30; Катић, Катић 2010, 199-200),¹²⁷ налази међу дванаест најзначајнијих у Румелији, при чему није постојао доминантан рударски центар већ се производња одвијала у неколико мањих рудника (Катић, Катић 2010, 210).

Развој рударства на планини Рогозни утицао је у знатној мери и на убрзани развој Новог Пазара двадесетих и тридесетих година XVI века (Katić, Vojvodić 2021, 89). Као што је истакнуто у старијој литератури, губљење самосталности након османских освајања није утицало на престанак рада јувелира на ширем простору Балкана (Радојковић 1966, 50).¹²⁸ Тадашње радионице, слично као и у претходном периоду, разликовале су се по квалитету израде и квалитету сировине коју су јувелири користили, на основу чега би се могле одредити на оне које су радиле јефтинијеи накит за становништво скромног имовинског стања и радионице за израду луксузних комада које су наручивали припадници друштвене елите. Поред ретких налаза накита, највише података о униформном изгледу златарских производа, а самим тим и могућем постојању радионице на проучаваном простору у времену XV или почетка XVI века, пружа остава откривена на Трговишту (Минић 1984). За разлику од Трговишта, Нови Пазар је представљао мешовиту средину у оквиру које су чешће израђивани предмети са исламском орнаментиком. Економски моћније становништво исламске

¹²⁶ На основу претходно наведеног податка о постојању наслага лимонита, претпостављено да је током османске владавине на том простору постојала производња гвожђа као успутна привредна активност земљорадника и сточара у количинама које нису опорезоване те их није могуће пратити кроз османске дефтере. Као додатна потврда за изношење таквог закључка, истакнуту су проналасци већег броја наковања приликом копања темеља и подрума у Остатији и околини: Катић, Булић 2021, 236.

¹²⁷ П. Ж. Петровић је својевремено рудник Жежна повезивао са сеоским насељем Пожежена: Петровић 1984, 45.

¹²⁸ О развијености израде предмета од метала у другој половини XVII века сведоче и путописци: Петровић 1984, 37.

вероисповести махом је током XVI и у XVII столећу наручивало сребрно посуђе са натписима из Курана (Радојковић 1966, 52). Са друге стране, пример очувања српског златарства на простору Косова и Метохије указује да су богате хришћанске спахије биле главни наручиоци луксузних предмета и црквених сасуда од племенитих метала, које су често даровали средњовековним манастирима (Радојковић 1966, 53). Нажалост, услед слабог интереса за проучавање нововековне материјалне културе у целини, недостају и анализе порекла сировина које би допринеле поузданијој спознаји места њиховог настанка, односно утврђивању евентуалног локалног порекла поменутих металних предмета. Постојање релативно развијеног златарског заната у Новом Пазару, који се одржао до данашњих дана, представља аргумент у корист тезе о локалном пореклу, док би најлуксузнији примерци могли настати и у непосредној близини, на простору Косова и Метохије или Херцеговине, где је према појединим истраживачима златарски занат био развијенији и на много вишем нивоу (Радојковић 1966, 53-56).¹²⁹

4.4. Путни правци и трговина

Путни правци и трговина на простору средњовековног Раса су у више наврата представљали предмет пручавања историчара (Јигићек 1951; Храбак 1951; 1988; Шкриванић 1974; Динић 1978г; Калић 1984) и географа (Цвијић 1922, 19-35; Петровић 1984, 46-54). Како је раније истакнуто, на распоред и изглед путева на западним деловима Балканског полуострва у великој мери је утицао рељеф (Цвијић 1922, 19-35). Током средњовековног периода, па и у време османске власти, услед слабе проходности он је условио да трговина буде махом караванског типа, те је теглећа марва – коњи, мазге и магарци, представљала главно превозно средство балканских трговаца (Јигићек 1951, 95). Путеве су углавном били веома лоши и често толико уски и стрми да су путници морали да сиђу са коња, о чему најбоље сведоче путописи настали током османске управе (Петровић 1984, 47). Доступни дубровачки акти сведоче да су туре биле етапне, те су Трговиште и Нови Пазар били најдаље дестинације у које су били упућивани каравани из Дубровника (Динић 1978г, 307). Са тиме у вези, Власи су веома брзо постали важан фактор у копненој трговини и утицали су на њен развој (Јигићек 1951, 96; Динић 1978г, 305). Такође, значајно је истаћи да се трговина на Балканском полуострву, током средњег века махом развијала под утицајем и окриљем италијанских република (Јигићек 1951, 94). Поједини делови старих путева који су били калдрмисани остали су видљиви на терену у Врболозима, испод Градине у Цоковићу, код Бараковца (Петровић 1984, 46) и у Пустовлаху (Калић 1984, 96, Сл. 1. и 2.).

Како сматрају готово сви досадашњи истраживачи, током проучаваног периода најзначајнији путни правац је био Дубровачки пут, који је из правца Босне и Сјенице стизао у Рашку жупу са северозапада,¹³⁰ а затим преко Рогозне, манастира Бањске, Звечана и Косова Поља водио за Ниш и потом за Цариград. Преко Сјенице је у Рашку жупу стизала и друга важна комуникација – Зетски пут, којим је Рас био повезан са Скадром и градовима на Јадранској обали. Долином реке Рашке, пролазио је и крак Скадарског пута из правца Рожаја и Глухавице до Раса, касније Новог Пазара и Новопазарске Бање, а затим је даље преко Рогозне, Ибра, Копаоника и долине Топлице

¹²⁹ Велико ограничење за изношење тврдњи о постојању и димензијама локалних радионица представља непостојање компаративне базе података с обзиром на то да је вршење физичко-хемијских анализа у нашој средини тек у повоју: Wołoszyn, Špehar, Garbacz-Klempka 2019.

¹³⁰ На основу податка да се 1308. године краљ Милутин састао са дубровачким трговцима у месту Дугу Поље: Новаковић 1912, 160, сматра се да је између Сјенице и Раса он пролазио кроз Дугу Пољану, одакле је долином реке Људске долазио у Рас.

ишао ка Нишу. Други крак овог пута повезивао је Рас преко данашњих села Осоја, Цветња, Бабрежа, Лече, Јелачића, Отеса, поред града Јелеча, спуштајући се преко развођа код Драгочева на Ибар, и преко Рибарића водио ка Хвосну и даље ка Скадру (Јирићек 1951, 117-121, 131-135; Шкриванић 1974, 67-68, 103-114, 123-128; Петровић 1984, 49-53; Премовић-Алексић 2016а, 93-94).

Поред поменутих путних праваца, пажњу привлаче и путеви који су уцртани на аустријским (*Слика 33*) и српским војним картама насталим почетком XX века. Један од њих, означен је као „Краљев пут“ (Калић 1984). Како је својевремено истакла Ј. Калић, овај путни правац пресеца рашку жупу и у потпуности одудара од логике модерног доба, те према њеном мишљењу он крије добар део историје старог Раса и по свему судећи је у вези са привредом насеља у његовој околини (Калић 1984, 96). На основу података које пружају поменуте карте, као и уочених остатака на терену, Ј. Калић је убицирала његову трасу на простору између централне котлине реке Рашке, преко атара села Војнића и Врболаза, према Бошковику, поред Голог Брда, затим кроз атар села Пустовлах, поред врха Виник, села Пољице и Страдово на такозвану Пашину чесму, Гошевско Поље до Тењкова и Тврђева рачвајући се даље на Голији ка Одвраћеници, односно селу Мухову (Калић 1984, 96). Делови пута који су уочени на терену, попут оних на траси Пустовлах-Пољице, имали су ширину од око три метра и изведени су од насутог крупнијег камена на којем се уочавају трагови колских точкова.¹³¹

На поменутој аустријској карти уцртано је још неколико путева, чије је остатке на терену обишао П. Ж. Петровић. По свему судећи у питању су краци Београдског пута који је долином Ибра повезивао Београд са Скопљем. Они су се одвајали ка западу на местима притока реке Ибар. Један од њих скретао је ка манастиру Студеница код данашњег насеља Ушће и преко Рудог излазио на Бркуше и Калудру. Он се ту састајао са краком који се одвајао код насеља Рашке и пролазио кроз долину Трнавске реке. Ова два пута након састава водила су даље поред градине у Главочу ка Скукову и долини Дежеве. Трећи крак београдског пута водио је од Рашке ка Новом Пазару, док се још један крак одвајао поред манастира Бањске и преко планине Рогозне водио такође ка Новом Пазару. Посебно је занимљив поменути део пута чија траса је од Калудре ишла на Главоч па кроз Скуково у долину Дежеве. Њега помиње и П. Ж. Петровић, пружајући одређене податке који нису уцртани на карти. Како он наводи, пут је водио поред цркве св. Димитрија у Горњој Бекови и преко Пусте Тушимље за Селиште у селу Скукову, а затим се спуштао преко места Каменог пута за Пнућу и Петрову цркву (Петровић 1984, 51). По свему судећи, овај правац је повезивао атаре села Бекова, Тушимља, Пуста тушимља (**Милетина дола**), Скукова (**Сути**) и Мишчиће, те би се његово постојање могло претпоставити и у ранијим епохама. Један његов крак могао се одвајати у средњем веку код Бекове, на југозапад, кроз седло између врхова Великог Главоча и Курјаче – Сађавач пут (**Сагав'чъ поутъ**).

Такође, потребно је истаћи да су до сада спроведена археолошка рекогносцирања донела резултате на пољу проучавања путне мреже у Расу. Током истраживања обављених седамдесетих и осамдесетих година XX века под руководством М. Поповића, поред поменутих остатака Краљевог пута, претпостављени су и путни правци на простору око манастира Сопоћани и кроз долину Себечевске реке. Према његовом мишљењу, горњи ток реке Рашке представљао је важан комуникациони правац који је повезивао Пештер и западне крајеве, где се образовала српска држава, са

¹³¹ Рекогносцирање је изведено у оквиру пројекта „Рас у средњем веку“ при Византолошком институту САНУ, под руководством др Марка Поповића: Калић 1984, 97, напомена 10.

истоком и југом. То је био битан чинилац који је условио настанак тврђаве Рас а највероватније и сеоских насеља на том простору. Стари пут водио је из долине Рашке преко насеља Багри, Слатина и Црноча и излазио је на Пештер код Глоговика. Други крак пута ишао је поред манастира Сопоћани на Сухи До, између Мале и Велике Плане излазио на Пештер код Баљена, док је још један крак пута могао да води кроз Грачане ка долини Људске реке и ка Краљевом путу, који је од Ђурђевих Ступова водио ка Сјеници (Поповић 1993, 20-21).

Поједине податке о самој организацији транспорта и трговине можемо сазнати из писаних извора, међутим, праћење трговачке активности само на основу писаних извора има своје недостатке, с обзиром да приказује само кретање каравана из правца Дубровника (Динић 1978г, 306), као и робе која је стизала у правцу српских, а касније османских тргова (Динић 1978г, 330). Како је својевремено истакла Ј. Калић, од посебне важности би било истраживање не само веза домаћих трговаца са Дубровником, већ и међусобних веза трговаца из српских области (Калић 1976, 141-144). Иако дубровачки писани споменици не пружају увек помене о садржају товара, сазнајемо да је најчешће импортована роба са те стране биле тканине и мрчарије,¹³² сребрни и златни накит, со, оружје, усолјена риба, уље, вино, шалитра, вино, као и калај, док су најчешће извожени артикли са простора Србије и Босне били стока, сир, сува риба, вуна, мед, восак, дрвна грађа и непречишћени метали (Јигићек 1951, 94-95; Динић 1987г, 330).

У периоду након битке на Марици (1371) и Косову пољу (1389), због све чешћих османских упада, путеви су постали знатно несигурнији и доступна путна мрежа се временом сужавала, да би у доба владавине кнеза Лазара и деспота Стефана, услед померања државног средишта у Крушевац, Београд а затим и Смедерево, главну путну артерију представљао некадашњи римски војни друм – *Via militaris* (Шкриванић 1974, 137). Значајно је истаћи да прва окупација Србије од стране Османлија није у потпуности омела трговину становника Трговишта и Раса, као и да је обим трговине био толики да је Трговиште 1440. године стекло репутацију извозног средишта, примењујући чак и своју меру – *ad pondus Tergoviste* у уговорима склопљеним у Дубровнику (Храбак 2010, 16). Као што је претходно истакнуто, до прекида трговине између становника Трговишта и градова у Приморју долази око 1450. године, али је она обновљена у знатној мери већ 1470. године (Храбак 2010, 11-12).

Иако је Дубровник и у периоду Деспотовине, а и након њеног пада под османску власт, и даље остао главни представник увозне и извозне трговине, бројни значајни градови, тргови и рударски центри у Србији и Босни замиру или постепено постају незнатна трговачка места. По свему судећи, на њихово постепено опадање утицала је промена караванских рута (Јигићек 1951, 97-98), али и успостављање нових османских градских језгара попут Раса/Новог Пазара, Сарајева, Прокупља, Скопља и Софије, које је на примеру Новог Пазара описано у претходним поглављима. И поред стављања све већег значаја на комуникације које су од Београда долинама великих река водиле ка југу Балканског полуострва, област Старог Раса је и током владавине Османлија у великој мери задржала епитет „чворишта путева“, те је Нови Пазар већ до средине XVI века постао познати трговачки центар и једна од битнијих станица посланичких мисија које су из западне Европе преко Балкана одлазиле на преговоре у Цариград. Описи које проналазимо у путописима насталим у то време нису довољно детаљни и углавном пружају непотпуне и произвољне податке о изгледу града и грађевинама које се у њему

¹³² Мрчаријом се сматрала разна колонијална роба, као и свакојаке ситнице за домаћу употребу, попут керамичког и стакленог посуђа, сапуна, мириса, зачина и тако даље.

налазе (Динић 1940, 100; Самарџић 1961; Премовић-Алексић 2003б, 216-218). Релативно развијено рударство и прерађевине везане за сточарство попут кожа и вуне, привлачиле су и током османске владавине, у нешто измењеним и несигурнијим околностима, дубровачке трговце. Услед великог значаја и важности ових путева простор око Новог Пазара био је посебно угоржен хајдучијом, која је постајала све чешћа током XVII века услед албанских побуна (Винавер 1969, 177).

Досадашња проучавања путних мрежа изнедрила бројне податке о путним правцима и трговини на простору Раса. Међутим, остало је непознато да ли су поред поменутих рута постојали и други, опциони путни праваци, којима се из поменутих насеља могло доћи до Раса и куда су они пролазили. Другим речима, није могуће са сигуношћу тврдити да је на проучаваном простору постојала путна мрежа сачињена од главних путева и оних споредних који су их повезивали и премрежавали, и како је у случају њеног постојања она изгледала. Такође, није нам познато како се путна мрежа кроз историју развијала и мењала и да ли су поједини путни правци временом добијали већи значај или су га губили. На сва ова, али и бројна друга питања, није могуће пружити потпун одговор. Одређену помоћ у бољем разумевању путне мреже на простору између Голије, Доње Пештери и Рогозне могло би пружити спровођење анализа најефикаснијег пута – *Least-coast path* (LCP), какве су постале уобичајене у европској и светској археологији. Први покушаји компјутерског моделовања путне мреже у археологији коришћењем географско-информационог система везују се за осамдесете и деведесете године XX века (Van Leusen 1993; 1999; Verhagen et al. 1995), да би се све до данашњих дана развијало уз покушаје укључивања све већег броја фактора у истраживање, како би добијени резултати што реалистичније приказали путеве и мрежу комуникација из прошлости (Herzog 2013, 182-185; Verhagen et al. 2019, 217-218). На том путу, у проучавању су увођени бројни концепти, али су уочени и бројни лимитирајући фактори који утичу на реалистичност модела (Verhagen et al. 2019, 218-233). Поменуте анализе засноване су на претпоставци да је одабир коришћених рута био условљен њиховом исплативошћу, то јест оптимизације утрошене енергије за савладавање природних формација рељефа, али и бројних других фактора. Учестало коришћење оних путних праваца, који су били приступачнији и исплативији за дугорочно коришћење, водило је ка развоју путне мреже (Herzog 2013, 179), каква је морала постојати и на простору Раса. У циљу вишеслојног и обједињеног сагледавања свих познатих фактора који су могли да утичу на одабире путних праваца, неопходно је формирање модела који носи кумулативне податке о свим аспектима – *accumulated cost surface* (ACS), који су могли да утичу на одабире рута за кретање у оба правца (Herzog 2013, 180). Ови улазни подаци нису у потпуности доступни за простор Раса, и у знатној мери су измењени услед бројних промена крајолика, које су у највећој мери биле изазване људским фактором.¹³³ Из тог разлога, у складу са доступним подацима и лимитираним знањима кандидата, у овом тренутку као једина могућност намеће се обављање *Least-coast path* анализе засноване на нагибу терена, који представља један од основних параметара за реконструисање путне мреже (Verhagen et al. 2019, 226-227). С обзиром на то да поједини нагиби онемогућавају кретање, поготово у специфичним

¹³³ Оне би се морале исфилтрирати са дигиталног модела терена који је коришћен приликом израде ове дисертације. На првом месту, на резултате би утицало постојање савремених путних праваца чије пробијање је подразумевало ублажавање нагиба терена и просецање трасе механизацијом. Њихово постојање, у овом тренутку, нисмо у прилици да елиминишемо са коришћеног модела. Такође, у великој мери на формирање што прецизнијег *accumulated cost surface* модела утицала би и релативно ниска резолуција коришћеног дигиталног модела терена и не постојање LIDAR снимка проучаваног простора. Опширније видети код: Herzog 2016.

условима попут временских непогода, као најпожељнији биће означени нагиби који су мањи од 10°. Иако су резултати овако постављене анализе у великој мери лимитирани услед поменутих недостатака коришћеног дигиталног модела терена, попут ниске резолуције и постојања савремене инфраструктуре, чини се да би њено вршење представљало добру полазну тачку у покушају сагледавања путне мреже у Расу.

Како је својевремено истакао још П. Ж. Петровић, приступачнији путеви који су се налазили у долинама, били често засипани бујицама бочних планинских река и теже су били одржавани од путева који су водили развођима и који су били тежи за кретање, што је водило до формирања путне мреже прилагођене караванском, а не колском саобраћају, то јест најчешћи путеви на простору Раса били су усечени у странама брда и коса, док су се на равним деловима терена често губиле у трави (Петровић 1984, 46). При томе, сви постојећи путеви на простору Раса се према њиховој улози могу поделити на оне који су имали привредни значај и оне који су имали војни значај, док су они највећи уједно имали обе улоге (Петровић 1984, 47). Поред путева највишег реда, који су познати и из писаних извора, на проучаваном простору постојали су и поједини путеви „нижег реда“. Неки од њих поменути су у претходно извршеној убикацији међника бањских села у Расу, попут Сађавач пута и возника између Тушимље и Бекове. Ови мањи путеви имали су улогу да међусобно повежу постојећа рурална насеља и олакшају комуникацију и размену између њихових житеља, али и да повежу ова насеља са централним местима њихових области ка којима су гравитирала. Чини се да би на тај начин требало сагледати и улогу „Краљевог пута“, који је пролазио средином рашке жупе и који је представљао једну од комуникација која је повезивала централно место жупе – Рас и касније нахије Рас/Нови Пазар, са руралним насељима у залеђу. Приликом његовог формирања искоришћени су најблажи усопони између Раса, језгра манастирског властелинства Ђурђевих ступова, те је пут даље водио од Војнића преко Бошковица поред, или кроз Трnavу за Пустовлах. Одатле је кроз Пољице водио преко потеса Равница испод Волујара и Главице и поред Страдова за Гошевско поље и Штитаре, а могуће и насеља на северозападу око Тврђева и Свиланова. На тај начин успостављена траса са благим нагибима терена омогућавала је конструисање колског пута (Слика 89), који је био на сличној удаљености од најважнијих предеоних целина рашке жупе. Постојање колског пута у великој мери је убрзавало кретање и повезаност села у залеђу, а по свему судећи и голијских рудника, са централним местом жупе поспешујући на тај начин привреду читавог краја.

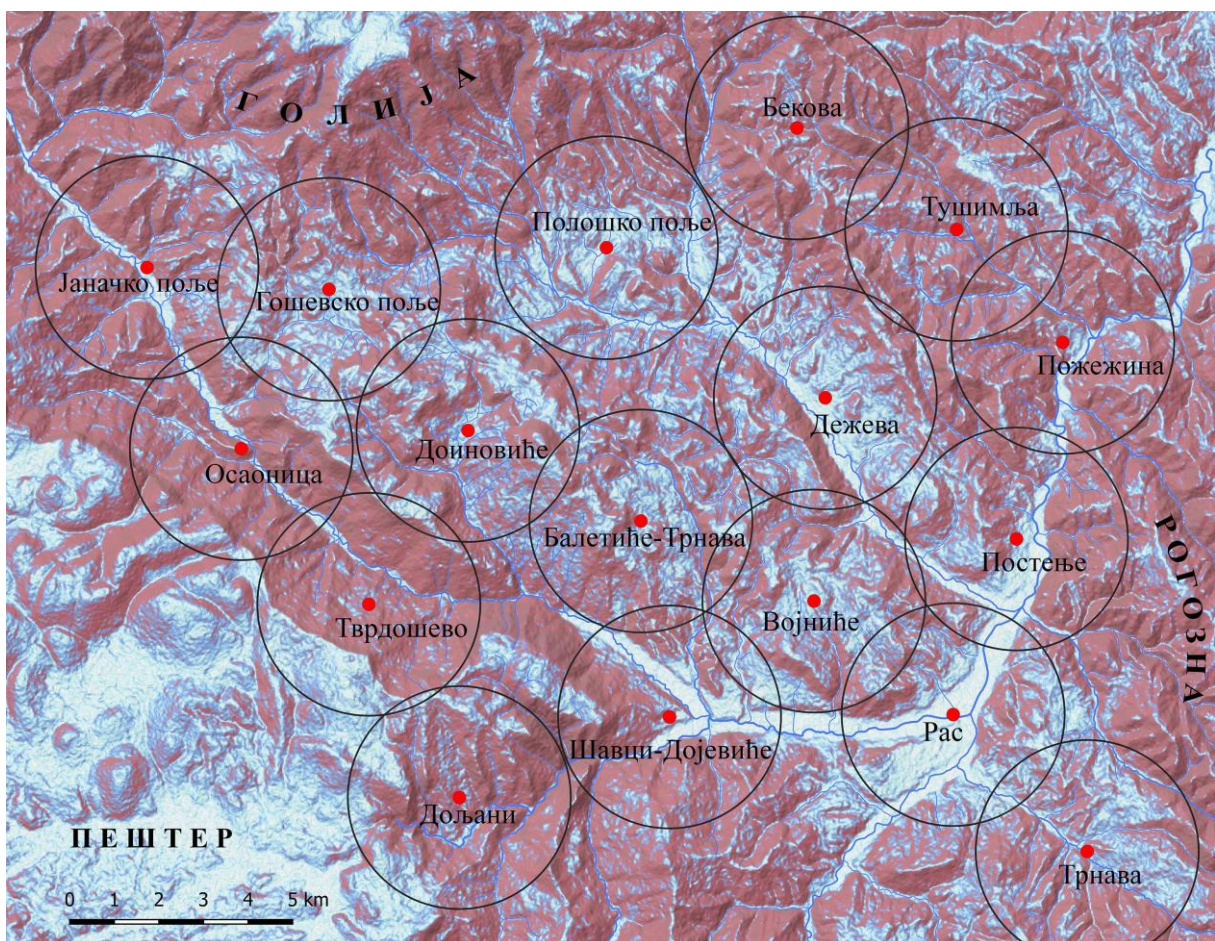
5. Закључна разматрања

Иако подаци из очуваних писаних извора у спреси са појединим археолошким открићима делимично расветљавају раносредњовековну и преднемањићку прошлост Раса, они су недовољни да би се са сигурношћу изнели поуздани и свеобухватни закључци о начину живота и привређивања који је претходио проучаваном, касносредњовековном раздобљу. Недостатак материјалних трагова насељавања из поменутих ранијих епоха изван утврђених комплекса, као и вести о непрестаним сукобима између византијских, бугарских и српских владара око превласти над Расом, упућују, уз знатну дозу резерве, на закључак да је у периоду X, XI и прве половине XII stoleћа долина реке Рашке била нешто слабије насељена, или потпуно ненасељена „тампон зона“, слична онима какве су постојале на простору Источног Балкана и Мале Азије током XI stoleћа (Madgearu 2013, 168-171). Из периода владавине првих владара из династије Немањића потиче нешто више грађе која допушта закључак да је простор жупе Рас, у оквиру којег се налазило истоимено цивилно насеље, епископска црква Св. Петра и Павла и рефугијално утврђење, обухватао читаву котлину између масива Голије, Рогозне и Доње Пештери. Распоред поменутих чланова Динарског масива, који има карактер изоловања и одвајања (Цвијић 1922, 26-27), сличан рељефу нордијских земаља (Цвијић 1922, 112), условио је њено распрострањавање, док су друштвени фактори и историјске околности биле одсудне да би она постала централно место средњовековне српске државе најкасније средином XII века. Нешто касније, крајем XIII и у првој половини XIV stoleћа, померања границе ка југу и истоку су довела и до премештања државног средишта, што је у великој мери утицало на постепено опадање политичког значаја Раса у средњовековној Србији. Ширење Османског царства на Балкану у другој половини XIV и у XV веку проузроковало је нестанак средњовековних хришћанских држава. У оквиру тог процеса и простор средњовековне жупе Рас улази у његове оквире. Насеља Рас и Трговиште били су централна места својих области у XV веку, а ту чињеницу су забележили османски пописивачи. С обзиром да је околина манастира Сопоћани, заједно са Трговиштем, улазила у оквире жупе Рас, о чему сведочи неколико сачуваних записа насталих између XV и XVII века (Стојановић 1982, записи 298, 866, 4686, 6588, 6874, 9647; Поповић 1993, 20), на тренутном нивоу сазнања није могуће изнети коначан одговор на питање да ли је до формирања посебне административне области око Трговишта дошло током средњег века или након османских освајања? Поменуте области, иако суседне, припале су различитим санџацима.

За разлику од средњовековног периода, када су територијалне јединице у великој мери биле заокружене целине условљене географским особеностима, чини се да су насеља организована у нахије на основу економских фактора, попут врсте и величине пореских давања која су њихови житељи плаћали. На такав закључак упућују и примери Раса и Трговишта, где се увиђа да насеља једне нахије, за разлику од жупа, нису морала бити територијално повезана, те се поједина села која су поменута у оквиру Светостефанског метоха у Расу, попут Дежева и Бекове, касније помињу као насеља нахије Трговиште. Све побројано наводи на закључак да са османским освајањима долази и до административних промена које су биле значајне и које су имале за циљ да нахије и крајишта обезбеде довољну количину пореских давања њиховим заповедницима, те се изношењу закључака о средњовековним жупама на основу распореда насеља истоимених нахија треба неизоставно прићи уз знатну дозу опреза. Такође, неопходно је имати и велики степен обазривости у преношењу демографских података из турских дефтера на средњовековни период, с обзиром да су

се у међувремену догодиле бројне промене које су биле изазване климатским променама, кугом у XIV веку, османским освајањима, као и другим данас непознатим факторима.

Поновно сагледавање доступних података из писаних извора, указало је на чињеницу да су домети закључивања о насељима и привреди на простору Раса током средњег века и османског периода искључиво на основу писане грађе врло сведени. Одређену помоћ пружају остаци материјалне културе које су изнедрили резултати археолошких ископавања и рекогносцирања, сагледани у трећем поглављу. Иако ни они самостално не могу пружити задовољавајуће одговоре, сакупљени на једном месту и преиспитани из угла постојећих теоријских модела насељавања, показало се, откривају много већи потенцијал археолошке грађе и, уз то, пружају јасније смернице будућих теренских и других, специјалистичких (археометријских) истраживања. У сваком случају, тек обједињено посматрани сви извори података пружају корпус грађе која, може бити кључна у формирању модела насељавања Раса, заснованог на геолошким и географским одликама простора.



Слика 96 – Зоне првобитног засељавања Раса са опсегом пречника 5 километара

Обављање просторних анализа помоћу софтвера *QGIS*, омогућило је много прецизније проучавање географских одлика датог крајолика. На основу резултата тих анализа увиђамо да је у оквиру жупе Раса постојало више положаја који су погодвали за оснивање првих насеља. За основне предуслове за бављење пољопривредом, претпостављени су постојање квалитетног, плодног земљишта на терену чији нагиб не прелази 10° , који прима довољну количину светлости за успевање гајених култура и који поседује довољну количину воде (Sherratt 1981). Изузев читаве долине река Рашке

и Дежеве, које погодују најранијем насељавању и земљорадњи, на описан начин могуће је дефинисати неколико зона са сличним особинама (Слика 96), које такође одговарају претходно поменутој дефиницији *settlement chamber*-а. На основу поседовања побројаних критеријума посебно се издвајају зоне на простору Полошког поља, Гошевског поља, Ђурђевих Ступова (Војниће), Сопоћана (Дољани), Шавци-Доиновиће, док би се у нешто мање погодне могли сврстати атари села око Трнаве, затим између Петрове и Доиновића, око Тврдошева, Осаонице, Бекове, Тушимље, Пожежине и између Дворишта, Себимља и Плешина.

Проучавања доступних података и топонима из писаних извора и њихова прецизна убијације на терену, заједно са резултатима археолошких истраживања и проспекције, потврђују да су се на овим положајима налазила средњовековна насеља. Почетком XIV века, када је састављена Светостефанска хрисовуља, побројана села у Расу имала су своје атаре чији опсеци су били познати њиховим мештанима али и становницима околних насеља. Њихова међусобна удаљеност износила је око 3 километра, док су се њихови засеоци налазили у оквиру атара на раздаљинама од око 1.5 километара. По свему судећи, тако постављена у простору, рашка насеља су већ била у трећем степену еволуције, према моделу који је својевремено предложио К. Фленери (Kent Flannery) (Flannery 1976, 176), и у складу са просечном величином атара у другим деловима Европе током периода позног средњег века (Davies 1988; Bintliff 2000, 23; 2008, 111). На основу свега наведеног, могуће је изнети поједине закључке, али и формулисати хипотетички модел насељавања Раса. Он подразумева да су стању забележеном почетком XIV столећа претходила два која су се, по свему судећи, морала припадати времену владавине првих Немањића или, можда, и нешто раније. Наиме, села у Расу су првобитно била разбијеног типа и настајала су на местима погодним за обављање земљорадње, највероватније у препознатим зонама погодним за насељавање. У тој првој фази, коју К. Фленери означава знаком T1, села су се налазила на раздаљинама од око 5 до 6 километара (Flannery 1976, 176; Bintliff 2000, 22-23), а њихови житељи су тежили ка томе да присвоје одређену територију у чијим оквирима су могли да врше привредне активности без превеликог утрошка енергије за превазилажење географских препрека, што је даље водило ка формирању сеоских атара дефинисаних географским елементима, попут река, планинских хриди, густих шума и других. Побрђа и планинске стране су остале изван првобитних атара и служили су за испашу и чување владарских стада. Сточарством као привредном граном махом су се бавили специјализовани сточари – Власи, чија сезонска насеља – катуне треба тражити у брдско-планинској зони, у близини потеса који носе имена Појила, Корита и других, око којих се налази обиље извора неопходних за напајање стоке (Слика 82). Услед повољних привредних услова, поготово у поменутих зонама око Горњих Штитара и Полошког поља, временом је долазило до демографског раста и увећања броја кућа у насељу, што је у случају превазилажења оптималне популације од 150 до 200 житеља (Forge 1972; Bintliff 2000, 23; 2008, 111), водило ка започињању колонизације; у наредној фази (Фленеријева фаза T2) се заснивају нова села, на погодним местима и на једнакој удаљености од постојећих насеља, смањујући на тај начин зону за привређивање на 3 до 4 километара (Flannery 1976, 176; Bintliff 2000, 22-23). Такав распоред насеља уочен је у периоду раног средњег века на простору Британије (Davies 1988), а такође и у области Раса, о чему ће даље бити речи. Процес колонизације у последњој фази (Фланеријева фаза T3), услед постепеног недостатка зона привређивања, водио је даљем ширењу сеоског атара уз укључивање ливада и пашњака. Овај процес, који се по свему судећи одиграо пре почетка XIV века, претходно је препознат од стране овдашњих историчара (Благојевић 1966; Максимовић

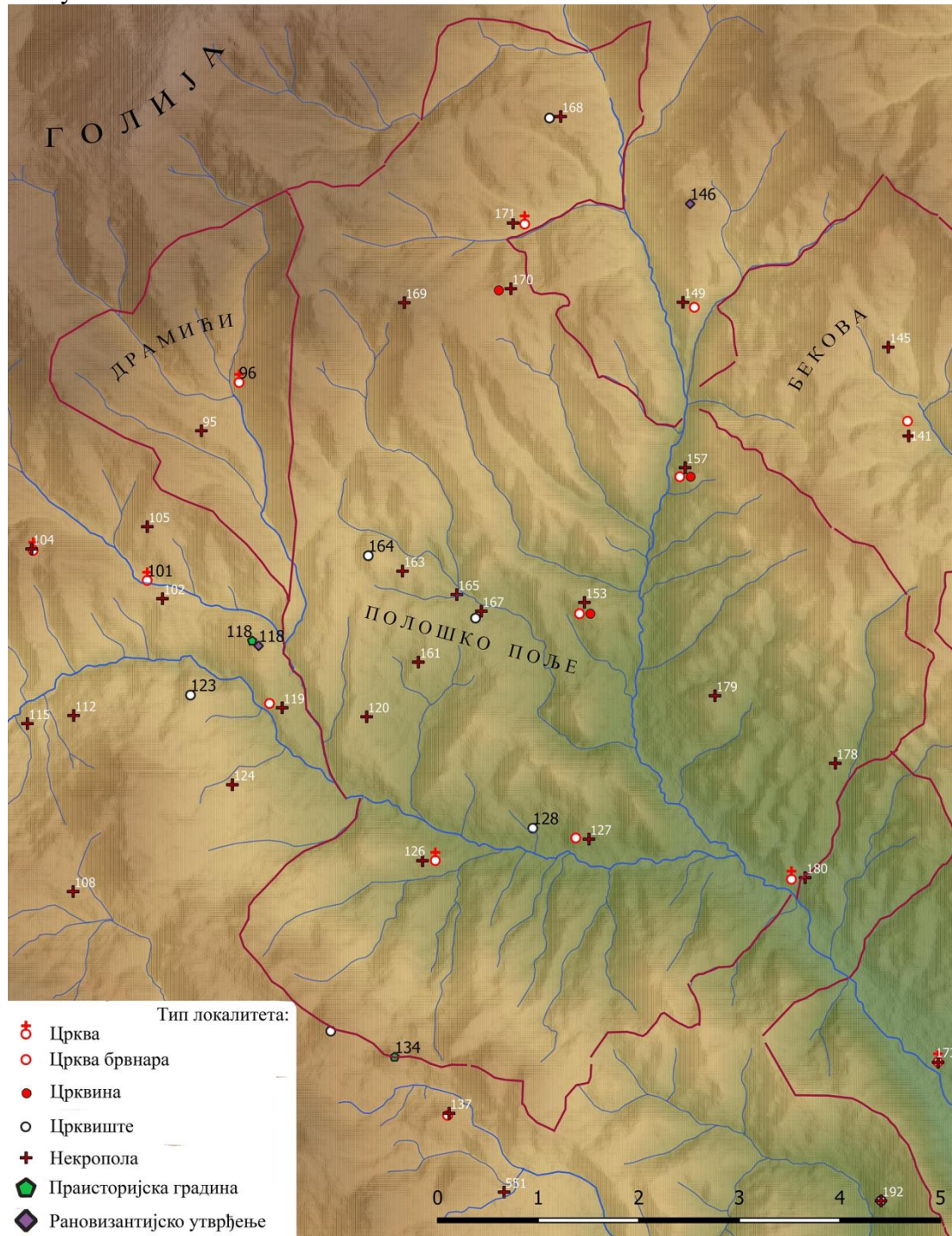
2017, 403). Трећа фаза развоја насеља је подразумевала успостављање заселака на новим погодним локацијама и местима крчевина, на просечној удаљености од око 1.5 километара, била је узгред праћена и тежњом сваке породице да након колонизације око окућнице заузме што већи број обрадивих површина. Развој новог насеља и дефинисање његовог атара, водили су временом ка томе да су се поједини засеоци претварали у засебна насеља. Такође, овај демографски притисак условио је промену у организовању парцела, те уместо постојања појединачних парцела долази до њиховог укрупњавања на нивоу сеоског атара и увођења система ротације усева (Fox 1988).



Слика 97 – Приказ познатих насеља са зонама: централна насеља у зонама насељавања – 5км; села – 2.5 км; засеоци – 1.5 км

Пример села Хропалице–Полокце у највећој мери потврђује постојање описаног модела на терену. Прецизно убицирање сеоских међа које се помињу у Бањској повељи, показује да је атар поменутог насеља био већи од околних, што је по свему судећи било условљено брзим умножавањем популације у једној од најплоднијих зона у Расу, Полошког поља, и потребом за одсељавањем једног њеног дела. Учестало понављање процеса демографске експанзије и колонизације довело је до формирања великог броја заселака који се помињу у повељи у оквиру полошког атара, попут Врановине, Србање, Ковача, Мачковца, Бадња и Драгорај потока. Поједини од њих помињу се као засебна

села у време османске власти.¹³⁴ Као што се увиђа на приложеној карти (Слика 97), обим поменутих миграција морао је бити изузетно велики с обзиром да убицирани атар (Слика 36) обухвата величину две зоне пречника 5 километара, што наводи на претпоставку да се у централном делу северније зоне налазило насеље Бадањ које се помиње у повељи.



Слика 98 – Положаји познатих археолошких локалитета у оквиру зоне Полошког поља

¹³⁴ Зоне са најквалитетнијом земљом могле су имати нешто већи опсег, те би заједнице на простору Гошевског и Полошког поља и долине Дежеве, услед повољних услова за привређивање, које су даље условиле бржи демографски раст, могле да колонизују нешто шири простор од око 6-7 километара.

Такође, потребно је истаћи да је предложени модел насељавања условило и присуство више сеоских гробља у оквиру атара, чије постојање је потврђено током археолошких рекогносцирања (*Слика 98*). Како су показала истраживања у другим деловима Европе, у оквиру једне зоне насељавања долазило је до померања положаја насеља услед промене политичких или других околности (Bintliff 2009, 107). О процесу повлачења становништва у побрђа на простору Раса након османских освајања, у циљу избегавања пролазећих османских војски на путу између Сарајева и Новог Пазара, сведоче и путописци који су кроз долину Рашке прошли почетком XVI столећа (Курипешкић 1950, 30-31; Петровић 1974, 116), што је такође могло да утиче на оснивање више гробља у оквиру једног атара, у случају да се хронолошки оквир њиховог коришћења не преклапа. Са друге стране, постојање неоспорно великог броја истовремених некропола и надгробних споменика, насталих током средњовековног периода, у околини данашњег Новог Пазара (*Слика 69*), представља убедљиво сведочанство о животу и деловању људи и густој насељености овог простора у периоду између XIII и XV столећа (Станић 1969а, 238). Њихови положаји на истакнутим брежуљцима у оквиру сеоских атара, или на доминантним косама, које су на основу извршених истраживања могле представљати међе атара, упућују на закључак да су она, као и пратеће цркве, имала значајну улогу у конструисању културног пејзажа.

Како су показала истраживања социјалних антрополога из друге половине XX века, у појединим случајевима, раст првобитног, пионирског насеља, није нужно морао да води ка колонизацији, већ је оно могло да настави да расте до величине коју је подржавала количина доступних ресурса у његовој зони (Bintliff 2009, 111). Превазилажење поменутог броја од 150 до 200 житеља, водио је у развој социјалне стратификације у оквиру заједнице, што се на простору Раса увиђа, између осталог, и кроз постојање елитних слојева друшта – властеле. Како су показала ранија истраживања, властеоски слој се међу Србима формирао постепено, раслојавањима у друштву током првих векова од њиховог доласка на Балкан (Тарановски 1931, 73–77; Ћирковић 1994, 223–228). Постепено јачање елите и почетак њеног значајнијег истицања на простору средњовековне Србије, везује се за времена владавине краља Милутина (1282-1321) и његове војне успехе, услед којих је дошло до територијалних проширења, али и усвајања многих византијских институција (Ивановић 2013, 14). У слично време долази до јачања елите и у другим деловима Европе (Svensson 2022, 200). Припадници властеоског слоја боравили су на ширем простору Раса. О њиховом присуству у појединим срединама сведоче остаци материјалне културе, у виду предмета који су полагани у гробним целинама, такође и подигнутих задужбинских цркава. Са османским освајањима долази до одређене промене, те су поједини припадници српске властеле који су задржали свој статус прешавши у ред спахија, као и поједини влашки кнежеви који су истакнути статус стекли током османске управе, остали у залеђу нахије Рас/Нови Пазар. Њихово присуство, као и у средњовековном периоду, огледа се у највећој мери кроз подизање задужбинских цркава. Наспрам њих, припадници нове османске елите, који су долазили из редова војног племства, иако су притежавали поједина села у унутрашњости нахије, боравили су у новоформираном тргу, Новом Пазару, и учествовали су у његовом развоју (Katić, Vojvodić 2021).

Географске и геолошке одлике простора имале су веома значајан утицај и на обликовање архитектуре у одређеном крају. Он се уочава у избору грађевинског материјала из непосредне околине, као и климатским условима и рељефу, који на одређени начин захтевају примену и даље унапређење одређених конструктивних решења. Изглед кућа био је условљен и антропогеним факторима, попут вештине и знања које су поседовали локални неимари. Побројане одлике простора утицале су и на

избор положаја на којем ће кућа бити заснована, а њихова непроменљивост на понављање локације насеља у различитим хронолошким епохама. У таквим околностима веома је тешко убицирати положаје старијих насеља, с обзиром да најчешће новоподигнуте куће негирају оне старије или су оне потпуно разграђене, а материјал са њих је коришћен за зидање нових објеката. Чини се да је стога најтеже лоцирати средњовековна насеља, која се у највећем броју случајева налазе на истим положајима као и током османског периода и савременог доба. Са друге стране, како је током ранијих епоха, услед бројних околности, долазило до промене локације насеља у оквиру зона погодних за насељавање – *settlement chambers*, знатно је лакше уочити остатке насељавања ранијих епоха. На простору Раса је у оквиру побројаних зона археолошки констатован знатно већи број праисторијских градина и касноантичких утврда, које су подизане на доминантним узвишењима (Слика 98). Присуство праисторијских и касноантичких градинских утврђења у оквиру издвојених зона насељавања, потврђује претпоставку о постојању фактора који повољно утичу на опстанак живота на одређеном простору у различитим хронолошким оквирима (Stefan, Sirbu 2010), али и захтева продубљенија проучавања. Са друге стране, решење за проналазак средњовековних села се може налазити управо у примени описаног приступа, уз стављање акцента на проучавање особености крајолика и проналажење зона са оптималним условима за насељавање, које нису угрожене савременом градњом. На таквим местима било би значајно обављати геофизичка испитивања, с обзиром да се на простору Раса класична археолошка перспекција показала као неадекватна метода за проналажење села.

Обављена проучавања геолошких и географских одлика простора потврдила су да простор Старог Раса има веома сведене зоне које погодују привређивању путем земљорадње, као и да је, као што је то својевремено истакао П. Ж. Петровић: „у време старих српских жупана Рашка је, по својим природним особинама, морала бити првенствено сточарска област“ (1984, 32). Побројани географски фактори, попут количине сунчевих зрака и падавина, неповољно утичу на распон вегетативног периода, то јест на смањено време за раст и сазревање житарица, док повољно утичу на травнате површине које се слабије исушују услед краћег топлог периода (Масловарић 1992, 13). Између осталог, у прилог оваквој тези сведоче и народна предања овог краја и бројни топоними на карти (Петровић 1984, 32-33).

На основу података које пружају доступни писани извори, резултати археолошких истраживања и проучавања геолошких одлика простора, у оквиру Рашке жупе и нахије могу се издвојити одређени простори који су погодовали специфичним облицима привређивања (Слика 95). С тиме у вези, колонизацију падина Голије не би требало нужно повезивати са покушајима проналажења погодних зона за обраду земље од стране групе која напушта примарно село, већ су овакви подухвати могли да буду проузроковани жељом за контролом/колонизацијом ресурса који су били доступни на том простору (Hennius 2020; 2021; Svensson 2022, 197). На простору који су обухватала селима на јужним и југоисточним обронцима Голије постојали су значајни рудни ресурси, поготово у виду површинских наслага лимонита, лако топливог оксида гвожђа, чија експлоатација је подразумевала и производњу ћумура и катрана. Прикупљање ових сировина, као и бројних других шумских ресурса, попут меса и крзна дивљачи, јестивих гљива, лековитих трава и других добара, могле су у почетку бити само секундарне активности, да би временом, услед економске исплативости, постале приоритетне (Svensson 2022). Са тим у вези, у селима у подножју развили су се занатски центри посвећени обради метала. Са друге стране, на западном крају жупе, на простору између Суве Ћуприје и Дуге Пољане, као и на простору око Виника, треба

тражити насеља колониста који су били посвећени експлоатацији и обради камена. Број производних центара и позајмишта био је, по свему судећи већи, поготово када су у питању грнчарски производи, међутим, за њихово лоцирање неопходно је наставити започета археометријска истраживања.

За неометано функционисање привреде на простору Раса морала су постојати места дистрибуције и размене, то јест тргови. Обављена етноисторисјка проучавања указала су да је оперативна зона централних тргова износила око три сата хода или 15 километара, што је омогућавало житељима околних насеља да у току једног дана оду до тог места, изврше размену и врате се до свог села, док су на растојањима од око пет до шест километара постојали тргови нижег реда (Bintliff 2002; Bintliff 2009, 109-110). Поред жупских централних места, попут Раса/Новог Пазара и Трговишта, за сада можемо само претпоставити постојање мањих тргова локалног карактера. Готово сва насеља у Расу налазе се на оптималној удаљености од централног места жупе. Најистуренија зона погодна за насељавање, на простору Горњих Штитара, налази се на удаљености од 18 километара од Раса/Новог Пазара, што је по свему судећи условило успостављање „Краљевог пута“. Његово постојање је омогућавао обављање колског саобраћаја, а самим тим утицао на доступност централног трга житељима Штитара и других села која се налазе око Гошевског поља. Поред ових главних комуникација и њиховог утицаја на привреду Раса, истраживачку пажњу у даљим проучавањима требало би усмерити на испитивање међусобне повезаности издвојених зона погодних за насељавање.

БИБЛИОГРАФИЈА

Извори:

Ана Комнина - *Византијски извори за историју народа Југославије том III, Византолошки институт САНУ, посебна издања, књига 34*, уредник Љ. Максимовић, приредио: Б. Крекић, Београд 2007, 367-394.

Архиепископ Данило II – *Архиепископ Данило II, Живот краљева и архиепископа српских*, приредили: Г. Мак Данијел, Д. Петровић, Просвета и Српска књижевна задруга, Београд 1988.

Данило II – *Данило Други, Животи краљева и архиепископа српских*, ур. Д. Богдановић, И. Грицкат, М. Ђурић, Р. Маринковић, М. Павић, М. Савић, Б. Јовановић-Стипчевић, Српак књижевна задруга и Просвета, Београд 1988.

Доментијан – *Доментијан, Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, приредила: Р. Маринковић, превод: Л. Мирковић, Београд 1988.

Јован Кинам - *Византијски извори за историју народа Југославије том IV, Византолошки институт САНУ, посебна издања, књига 35*, уредник Љ. Максимовић, приредио: Н. Радошевић-Максимовић, Београд 2007, 1-106.

Јован Скилица - *Византијски извори за историју народа Југославије том III, Византолошки институт САНУ, посебна издања, књига 34*, уредник Љ. Максимовић, приредио: Ј. Фергула, Београд 2007, 51-172.

Константин Порфирогенит – *Византијски извори за историју народа Југославије том II, Византолошки институт САНУ, посебна издања, књига 33*, уредник Љ. Максимовић, Београд 2007, 1-80.

Монемвасиска хроника - *Византијски извори за историју народа Југославије том I, Византолошки институт САНУ, посебна издања, књига 32*, уредник Љ. Максимовић, приредио: Б. Крекић, Београд 2007, 283-292.

Никита Хонијат - *Византијски извори за историју народа Југославије том IV, Византолошки институт САНУ, посебна издања, књига 35*, уредник Љ. Максимовић, приредио: Н. Радошевић-Максимовић, Београд 2007, 107-172.

Notitiae episcopatuuum – *Notitiae episcopatuuum ecclesiae Constantinopolitanae*, edd. J. Darrouzès, Paris 1981.

Павле Монемвасиски - *Византијски извори за историју народа Југославије том I, Византолошки институт САНУ, посебна издања, књига 32*, уредник Љ. Максимовић, приредио: Б. Крекић, Београд 2007, 263-264.

Прокопије - *Византијски извори за историју народа Југославије том I, Византолошки институт САНУ, посебна издања, књига 32*, уредник Љ. Максимовић, приредио: Ф. Баришић, Београд 2007, 17-72.

Свети Сава – *Свети Сава, Сабрана дела*, приредио: Т. Јовановић, Српска књижевна задруга, Београд 1998.

Стефан Првовенчани – *Стефан Првовенчани, Сабрана дела*, приредио: Т. Јовановић, Српска књижевна задруга, Београд 1999.

Теодосије – *Теодосије Хиландарац, Живот светога Саве*, превод: Л. Мирковић, Д. Богдановић, Српска књижевна задруга, Београд 1984.

Списи св. Саве, уредник В. Ћоровић, Београд-Сремски Карловци 1928.

Теофан - *Византијски извори за историју народа Југославије том I, Византолошки институт САНУ, посебна издања, књига 32*, уредник Љ. Максимовић, приредио: М. Рајковић, Београд 2007, 217-238.

Чуда Св. Димитрија - *Византијски извори за историју народа Југославије том I, Византолошки институт САНУ, посебна издања, књига 32*, уредник Љ. Максимовић, приредио: Ф. Баришић, Београд 2007, 173-216.

Литература:

Albero Santacreu 2014 – D. Albero Santacreu, *Materiality, Techniques and Society in Pottery Production: The Technological Study of Archaeological Ceramics Through Paste Analysis*, Warsaw/Berlin.

Алексић 1957 – Ј. Алексић Жупе у сливу реке Ибра у средњовековној српској држави *Историјски часопис VII*, 333-343.

Аличић 1976 – А. Аличић, Popis bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526. godine, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 25, 171-202.

Аличић 2008 – А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar.

Амеен 2018 – А. Амеен, Ottoman use of existing public buildings in former Byzantine towns: Greece as a case study, in: *Proceedings of 15th International Congress of Turkish Art*, Naples, 16-18 September 2015, Bernardini M., Taddei A., Sherdin M. D. (eds.), Ministry of Culture and Tourism, Università di Napoli, "L'Orientale", Istituto per l'Oriente C.A. Nallino, Ankara – Napoli – Roma, 89–107.

Андрејевић 1969 – А. Андрејевић, Споменици исламске уметности, у: *Нови Пазар и околина*, уредник М. Милетић, Нови Пазар, 195-214.

Андрејевић 1976 – А. Андрејевић, Претварање цркава у џамије, *Зборник за ликовне уметности* 12, Нови Сад, 97-117.

Андрејевић 1977 – А. Андрејевић, Алтин-Алем џамија у Новом Пазару, *Новопазарски зборник* 1, 121-135.

Arnold 1975 - D. E. Arnold, Ceramic Ecology of the Ayacucho Basin, Peru: Implications for Prehistory, *Current Anthropology* 16/2, 183-205.

Arnold 1985 - D. Arnold, *Ceramic theory and cultural process*, Cambridge, Cambridge University Press.

Arnold 1991 - P. J. Arnold, *Domestic ceramic production and spatial organization: A Mexican case study in ethnoarchaeology*. Cambridge.

Arnold 2000 - D. E. Arnold, Does the Standardization of Ceramic Pastes Really Mean Specialization?, *Journal of Archaeological Method and Theory* 7/4, 333-375.

Arnold 2017 - D. E. Arnold, Raw Material Selection, Landscape, Engagement, and Paste Recipes: Insights from Ethnoarchaeology. *Matières à Penser: Raw materials acquisition and processing in Early Neolithic pottery productions*, Proceedings of the Workshop of Namur (Belgium) 29 and 30 May 2015, 15-27.

Arnold, Neff, Bishop 1991 – D. E. Arnold, H. Neff, R. L. Bishop, Compositional Analysis and 'Sources' of Pottery: An Ethnoarchaeological Approach, *American Anthropologist* 93/1: 70-90.

Бабић 1966 – Г. Бабић, Христолошке распре у XII веку и појава нових сцена у апсидалиом декору византијских цркава, *Зборник за ликовне уметности* 2, Нови Сад, 9-30.

Бабић 2004 – С. Бабић, *Поглаварство и полис*, Београд.

Vabić 2015 – S. Vabić, *Biography of a Hill: Novi Pazar in South-Western Serbia*, in: *The Lives of Prehistoric Monument in Iron Age, Roman and Medieval Europe*, M. Díaz-Guardamino, L. García Sanjuán, D. Wheatley (eds), Oxford, 249 – 264.

Bailey 2005 – G. Bailey, Site Catchment Analysis, in: *Archaeology: The Key Concepts*, eds. C. Renfrew, P. Bahn, London and New York, 172-176.

Бајаловић-Хаџи-Пешић 1984 – М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Накит VIII-XVIII века у Музеју града Београда*, Београд.

Баришић 1953 – Ф. Баришић, *Чуда Димитрија Солунског као историјски извор*, САН посебна издања, књига ССХИХ, Византолошки институт, Београд.

- Барјактраовић 1952** – М. Барјактаровић, *О земљишним међама у Срба*, САН Посебна издања, књига ССШ, Етнографски институт књига 4, Београд.
- Barrett 2011** – J. C. Barrett, Chronologies of landscape, in: *The Archaeology and Anthropology of Landscape*, ed. R. Layton, P. J. Ucko, Routledge, 21-30.
- Bikić 2010** – V. Bikić, *Vizantijski nakit u Srbiji*, Beograd.
- Bikić, Vojvodić 2017** – V. Bikić, U. Vojvodić, Pottery distribution and raw material resources in the area of medieval Ras, in: *Archaeotechnology studies, Raw material exploitation from prehistory to the Middle Ages*, Edd. S. Vitezović, D. Antonović, Belgrade, 161-189.
- Bikić 2019** – V. Bikić, Beyond the Jewellery: Archers' Rings in the Medieval Balkans (14th-15th Centuries), in: A. Bosselman-Ruickbi (ed.), *New Research on Late Byzantine Goldsmiths' Works (13th-15th Centuries)*, Mainz, 155-164.
- Бикић 2021** – В. Бикић, Керамичке целине и друштвени контексти у раном средњем веку, осврт на примере из српске археологије, у: *Свет средњовековних утврђења, градова и манастира. Омаж Марку Поповићу*, ур. В. Иванишевић, В. Бикић, И. Бугарски, Београд, 287-305.
- Binford 1968** – L. R. Binford, Post-Pleistocen adaptations, in: *New Perspectives in Archaeology*, eds. S. and L. Binford, Chicago, 313-341.
- Bintliff, Kuna, Venclova 2000** – *The Future of Surface Artefact Survey in Europe*, eds. J. Bintliff, M. Kuna, N. Venclova, Sheffield Academic Press.
- Bintliff 2000** – J. Bintliff, Settlement and territory: a socio-ecological approach to the evolution of settlement systems, in: *Human Ecodynamics*, Series: Symposia of the Association for Environmental Archaeology, Volume: 19, Eds. G. Bailey, R. Charles, N. Winder, Oxford, Oxbow Books, 21-30.
- Bintliff 2002** - J. Bintliff, Going to market in antiquity, in: *Zu Wasser and zu Land, Studgarter Kolloquium 7*, eds. E. Olshausen, H. Sonnabend, Stuttgart, Franz Steiner, 209-250.
- Bintliff 2002** - J. Bintliff, Catchments, settlement chambers and demography: Case studies and general theory in the Greek landscape from Prehistory to Early Modern times, In: *Archaeodyn. 7 Millennia of Territorial Dynamics. Settlement pattern, production and trades from Neolithic to Middle Ages*, Eds: F. Favory and L. Nuninger, University of Burgundy, 107-117.
- Bintliff 1996** – J. Bintliff, The archaeological survey of the Valley of the Muses and its significance for Boeotian History, in: *La Montagne des Muses*. Eds. A. Hurst and A. Schachter, Librairie Droz, Geneva, 193-224.
- Bintliff 2009** – J. Bintliff, Catchments, settlement chambers and demography: Case studies and general theory in the Greek landscape from Prehistory to Early Modern times, in: *Favory F., Nuninger L. (Eds.) Archaeodyn. 7 Millenia of Territorial Dynamics. Settlement pattern, production and trades from Neolithic to Middle Ages*, Dijon, University of Burgundy, 107-117.
- Благојевић 1966** – М. Благојевић, Планине и пашњаци у средњовековној Србији, *Историјски гласник* 2-3, Београд, 3-95.
- Благојевић 1973** – М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд.
- Благојевић 1981** – М. Благојевић, Идеја и стварност Душановог царевања, у: *Историја српског народа I*, уредник С. Ћирковић, 524-540.
- Благојевић 1983** – М. Благојевић, Преглед историјске географије средњовековне Србије, *Зборник Историјског музеја Србије* 20, 45-126.
- Благојевић 1989** – М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, Београд.

- Благојевић 1992** – М. Благојевић, Град и жупа – међе градског друштва, у: *Социјална структура српских градских насеља (XII-XIII) век*, ур. Јованка Калић, Милосав Чоловић, Смедерево-Београд 1992, 67-84.
- Благојевић 1996** – М. Благојевић, Жупа Реке и „Дендра” у делу Јована Кинама, *ЗРВИ XXXV*, 197-212.
- Благојевић 1997** – М. Благојевић, Српске удеоне кнежевине, *ЗРВИ XXXVI*, Београд, 45-61.
- Благојевић 2007** – М. Благојевић, *Земљораднички закон. Средњовековни рукопис*, САНУ, Одељење историјских наука, Извори српског права XIV, уредник К. Чавошки, Београд.
- Благојевић 2011** – М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, Београд.
- Богдановић 1981** – Д. Богдановић, Преображај српске цркве, у: *Историја српског народа I*, уредник С. Ћирковић, 315-327.
- Богдановић 2011** – Д. Богдановић, Светостефанска хрисовуља. Превод на савремени српски језик, у: *Повеља краља Милутина манастиру Бањска. Светостефанска хрисовуља, књига 2*, ур. Ђорђе Трифуновић, Београд.
- Богосављевић 1986** – О новим налазима шупљих лунастих наушница, *Зборник Народног музеја у Београду XII-1*, 229-241.
- Божанић 2006** – С. Божанић, *Ибарско језгро Светостефанског властелинства*, Сремска Митровица – Нови Сад.
- Бонев, Дончева 2011** – С. Бонев, С. Дончева, Старобългарски производствен център за художествен метал, Велико Търново.
- Bosselmann-Ruickbie 2011** – A. Bosselmann-Ruickbie, *Byzantinischer Schmuck des 9. bis 13. Jahrhunderts: Untersuchungen zum metallenen dekorativen Körperschmuck der mittelbyzantinischen Zeit anhand datierter Funde*, Wiesbaden.
- Бошковић 1977** – Ђ. Бошковић, Археолошка истраживања пећине – испоснице у Расу, *Новопазарски зборник I*, Нови Пазар, 15-37.
- Бошковић 1975** – Ђ. Бошковић, Осврт на неке карактеристике регионалног просторног планирања споменика на територији средњовековне Рашке, у: *Рашка баштина I*, ур. Радомир Станић, Краљево 1975, 7-13.
- Бошковић 1979** – Ђ. Бошковић, Рас – Средњовековне пећине и испоснице, *Новопазарски зборник 3*, Нови Пазар, 125-126.
- Вреје 1976** – L. Vreje, *Vizantijska civilizacija*, priredio I. Nikolić, Beograd.
- Брмболић, Премовић-Алексић 2004** – М. Брмболић, Д. Премовић-Алексић, Манастирски комплекс на Рељиној градини. Резултати систематских археолошких ископавања 2004. године, *Новопазарски зборник 28*, 263- 268.
- Бугарски, Радишић 2016** – И. Бугарски, М. Радишић, Централни Балкан у раном средњем веку: археолошка сведочанства о променама, у: *Византијско наслеђе и српска уметност, том I, Процеси византинизације и српска археологија*, уредник В. Бикић, Београд, 91-99.
- Бурасаћ 1969** – М. Бурасаћ, Клима, у: *Нови Пазар и околина*, ур. М. Малетић, Београд, 15-26.
- Бурасаћ 1969б** – М. Бурасаћ, Воде, у: *Нови Пазар и околина*, ур. М. Малетић, Београд, 27-70.
- Воуков 2006** – G. Boykov, Reshaping urban space in the Ottoman Balkans: a study on the architectural development of Edirne, Plovdiv, and Skopje (14th–15th centuries), in: *Centres And Peripheries in Ottoman Architecture: Rediscovering a Balkan Heritage*, ed. Maximilian Hartmuth, Sarajevo, 32–45.

- Boykov 2010** – G. Boykov, *Balkan City or Ottoman City?: A Study on the Models of Urban Development in Ottoman upper Thrace, from fifteenth to seventeenth Century*, in: *Proceedings of the Third International Congress on the Islamic Civilisation in the Balkans, 1-5 November 2006, Bucharest*, (Istanbul IRCICA, 2010), 69-85.
- Boykov 2013** – G. Boykov, *Architecture as a Symbol of Power: Some Thoughts on the Ottoman Architectural Heritage of Plovdiv (Filibe)*. in: *Power and Influence in Southeastern Europe, 16th-19th Century*, eds. Maria Baramova, Plamen Mitev, Ivan Parvev, Vania Racheva, Berlin, 67-85.
- Boykov 2015** – G. Boykov, *The Borders of the Cities: Revisiting Early Ottoman Urban Morphology in Southeastern Europe*, in: *Bordering Early Modern Europe*, eds. M. Baramova, G. Boykov, I. Parvev, Harrassowitz Verlag – Wiesbaden, 243-256.
- Boykov 2016** – G. Boykov, *Politics of Religion: Spatial Modification and Transformation of Religious Infrastructures of the Southeastern European Cities in the Late Middle Ages and Early Modern Period*”, in: *Städte im lateinischen Westen und im griechischen Osten zwischen Spätantike und Früher Neuzeit*, Eds. E. Gruber, M. Popović, M. Scheutz, H. Weigl, 299–312.
- Van Leusen 1993** – M. Van Leusen, *Cartographic modelling in a cell-based GIS*. In: *Computing the past. Computer applications and quantitative methods in archaeology, CAA 92*, eds. J. Andresen, T. Madsen, I. Scollar, Aarhus, Aarhus University Press, 105–124.
- Van Leusen 1999** – M. Van Leusen, *Viewshed and cost surface analysis using GIS*, in: *New techniques for old times, CAA 98*, eds. J.A. Barcelo, I. Briz, A. Vila, Oxford, British Archaeological Reports, 215–223.
- Verhagen et al. 2019** – P. Verhagen, L. Nuringer, M. R. Groenhuijzen, *Modeling of Pathways and Movement Networks in Archaeology: An Overview of Current Approaches*, in: *Finding the Limits of the Limes. Modelling Demography, Economy and Transport on the Edge of the Roman Empire*, eds. P. Verhagen, L. Nuringer, M. R. Groenhuijzen, Cham, 217-249.
- Веселиновић 1993** – Р. Веселиновић, *Срби у Великом рату 1683-1699.*, у: *Историја српског народа том III-1*, уредник Р. Самарџић, Београд, 491-574.
- Винавер 1969** – В. Винавер, *Период турске владавине (XV – XVIII век)*, у: *Нови Пазар и околина*, 159-194.
- Влаховић 1984** – П. Влаховић, *Претходна напомена*, у: **Петровић 1984**.
- Војводић 2020** – У. Војводић, *Поглед на резултате археолошких истраживања Цркве св. апостола Петра и Павла у Расу, Ниш и Византија 18*, Ниш, 237-262.
- Војводић 2021** – У. Vojvodić, *Transhumance in medieval Serbia. Examples from the Pešter Plateau and northwestern slopes of the Prokletije Mountains*, *Ruralia XIII: Seasonal Settlement in the Medieval and Early Modern Countryside*, Piers Dixon & Claudia Theune (eds), Sidestone Press, Leiden, 69-80.
- Војводић 2022** – Д. Војводић, *Краљеви портрети*, у: *Свети краљ Милутин. Владар на раскрићима светова*, уредници: С. Пириватрић, С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд, Задужбина Светога манастира Хиландара, 377-424.
- Vranić 2021** – М. Vranić, *Uticaј srednjovekovnog rudarstva na životnu sredinu centralnog Balkana*, *Етноантрополошки проблеми*, н. с. год. 16 св. 3, 723-738.
- Вукадин 1977** – Обренија Вукадин, *Истраживање средњовековног комплекса у селу Попе код Новог Пазара*, *Новопазарски зборник 1*, 157-168.
- von Hefele 1910** – К. J. von Hefele, *Historie des Conciles d'après les documents originaux, tom III*, Paris.
- Wessel 1976** – К. Wessel, *Die byzantinische Emailkunst vom 5. bis 13. Jahrhundert*, Berlin, Verlag Aurel Bongers.

- Wołoszyn, Špehar, Garbacz-Klempka 2019** – M. Wołoszyn, P. Špehar, A. Garbacz-Klempka, Late Medieval Ornaments from Ras-Trgovište (Serbia) in the Light of Physico-Chemical Analyses, *Byzantina et Slavica. Studies in Honour of Professor Maciej Salamon*, Krakov, 451-462.
- Gaddis 2002** – J. L. Gaddis, *The Landscape of History. How historians Map the Past*, Oxford 2002.
- Garić-Petrović, Amedoski 2014** – G. Garić-Petrović, D. Amedoski, Zagrlata: from Serbian župa to Ottoman nâhiye, *Journal of Oriental and African Studies* 23, 101–126.
- Gillings, Wheatley 2000** – M. Gillings, D. Wheatley, Vision, perception and GIS: developing enriched approaches to the study of archeological visibility, *Beyond the Map: Archaeology and Spatial Technologies*, Amsterdam, IOS Press, 1-27.
- Gillings, Wheatley 2001** – M. Gillings, D. Wheatley, Seeing is not believing: unresolved issues in archaeological visibility analysis, In: Slapšak, Bozidar (ed.), *On the good use of geographical information systems in archaeological landscape studies. Proceedings of the COST G2 Working Group 2 round table Luxembourg*, Office for Official Publications of the European Communities, 25-36.
- Gelzer 1893** – H. Gelzer, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche, *Byzantinische Zeitschrift* 2, 22-72.
- Goldstein 2003** – I. Goldstein, Hrvati, hrvatske zemlje i Bizant, Zagreb.
- Гильфердинг 1972** – А. Гильфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, ур. Ј. Техић, Сарајево.
- Грујић 1913** – Р. М. Грујић, Писма пећких патријарха из другог и трећег деценија XVIII века, *Споменик СКА LI*, 43, 105-134.
- Грујић 1932** – Р. М. Грујић, Епархијска властелинства у средњовековној Србији, *Богословље VII/2*, 93-200.
- Грот 1880** – К. Грот, *Извѣстя Константина благрнороднаго о Сербяхъ и Хорватахъ*, С. Петербургъ.
- Damjanović at all 2011** – Lj. Damjanović, I. Holclajtner-Antunović, U. B. Mioč, V. Bikić, D. Milovanović, I. Radosavljević Evans, Archaeometric study of medieval pottery excavated at Stari (Old) Ras, Serbia, *Journal of Archaeological Science* 38, 818–828.
- Davies 1988** – W. Davies, *Small Worlds*, Berkley, University of California Press.
- DeMers 2000** – M. D. DeMers, *Fundamentals of geographic information systems*, New York, John Wiley & Sons.
- Динић 1940** – М. Динић, Три француска путописца XVI века у нашим земљама, *Годишњица Николе Чутића XLIX*, Београд, 85-118.
- Динић 1955** – М. Динић, Однос између краља Милутина и Драгутина, *ЗРВИ III*, Београд, 49–82.
- Динић 1955б** – М. Динић, За историју рударства у средњовековној Србији и Босни, Београд.
- Динић 1966** – М. Динић, О називима српске средњовековне државе – Склавонија, Србија, Рашка, *Прилози за књижевност, језик историју и фолклор* 32, 26–34.
- Динић 1970** – М. Динић, Југозападна Србија у средњем веку, *Зборник Филозофског факултета XI-1*, 239-249.
- Динић 1978а** – М. Динић, О називима средњовековне српске државе, у: *Српске земље у средњем веку*, приредио С. Ћирковић, Београд, 33-44.
- Динић 1978б** – М. Динић, Југозападна Србија у средњем веку, у: *Српске земље у средњем веку*, приредио С. Ћирковић, Београд, 68-83.
- Динић 1978в** – М. Динић, Област Бранковића, у: М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, приредио С. Ћирковић, Београд, 148-177.

- Динић 1978г** – М. Динић, Дубровачка средњовековна караванска трговина, у: М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, приредио С. Ћирковић, Београд, 305-334.
- Drobnjaković 2019** – М. Drobnjaković, Methodology of typological classification in the study of rural settlements in Serbia, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” САНУ* 69(2), 157–173.
- Дончева-Петкова 2011** – Ј. Дончева-Петкова, *Средновековни крстове-енколпиони от Бугария (IX- XI)*, София.
- Дудић 1988** - Н. Дудић, Човек и његова ликовна представа на надгробном камењу у Србији, *Рашка баштина* 3, Краљево 1988, 157-178.
- Дудић 1995** – Н. Дудић, *Стара гробља и надгробни белези у Србији*, Београд, Просвета.
- Dudka, Adriano 1997** – S. Dudka, D. C. Adriano, Environmental impacts of metal ore mining and processing: a review, *Journal of Environmental Quality*, 26 (3), 590–602.
- Дукић 1951** – Д. Дукућ, Густина речне мреже у сливу Ибра и режим Ибра, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” САНУ* 1, Београд, 37-84.
- Дуцић, Радовановић 2005** - В. Дуцић, М. Радовановић, *Клима Србије*, Београд.
- Ђорђевић 1994** – И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд, Филозофски факултет.
- Ђурић 1963** – В. Ј. Ђурић, *Сопоћани*, Београд.
- Ђурић 1967** – В. Ђурић, Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле II, *ЗРВИ* X, 99-128.
- Ђурђев 1952** – Б. Ђурђев, Хришћани спахије у северној Србији у XV веку, *Годишњак ИДБХ* IV, 165-169.
- Елезовић 1940** – Г. Елезовић, *Турски споменици I*, Београд.
- Ердељан 1994** – Ј. Ердељан, О српским нишанима на старим гробљима у околини Новог Пазара, *Новопазарски зборник* 18, 23-29.
- Ердељан 1995** – Ј. Ердељан, Један особен вид надгробног обележја у области Старог Раса, *Сеоски дани Сретена Вукосављевића XVI*, Пријепоље, 161-172.
- Ердељан 1996** – Ј. Ердељан, *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*, Београд.
- Ердељановић 1902** – Ј. Ердељановић, Нидерлово дело о старим Словенима, *Гласник Географског друштва* 9, Београд, 69-94.
- Ercegović-Pavlović 1980** – S. Ercegović-Pavlović, Kasnoantička tradicija u srednjovekovnim nekropolama, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 12-13, 171-180.
- Evans 1965** – A. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune avgusta i septembra 1875*, ed. Jelena Čehić, Sarajevo.
- Evans 1885** – A. Evans, *Antiquarian Researches in Illyricum III*, Westminster.
- Живановић 1985** – С. Живановић, Остаци скелета са некрополе поред цркве у Дежеву, *Старинар* XXXVI, 151-159.
- Живановић 1988** – С. Живановић, Антропшолошка анализа српских средњовековних скелета, у: *Рашка баштина* 3, ур. Радомир Станић, Краљево, 235-244.
- Живковић 2000** – Т. Живковић, *Словени и Ромеји*, Београд.
- Живковић 2002** – Т. Живковић, *Јужни Словени под Византијском влашћу (600-1250)*, Београд.
- Зечевић, Радичевић 2001** – Е. Зечевић, Д. Радичевић, Керамика Ђурђевих Ступова, *Новопазарски зборник* 25, 23-67.
- Зечевић 2006** – Е. Зечевић, *Накит Новог Брда из Археолошке збирке позног средњег века*, Београд.
- Зечевић 2014** – Е. Зечевић, Стефан Немања и његово доба, у: *Завети и поруке. Стефан Немања – девет векова*, ур. Е. Зечевић, Београд.

- Зиројевић 1977** – О. Зиројевић, Нови Пазар у турским изворима до краја XVI века, *Новопазарски зборник 1*, 111-120.
- Иванишевић 1998** – В. Иванишевић, Новац краља Радослава, *Зборник радова Византолошког института 37*, 87–94
- Иванишевић 1999** – V. Ivanišević, Nalazi novca iz tvrđave Ras, u: M. Popović, *Tvrđava Ras*, Beograd, 417-436.
- Иванишевић 2012** – В. Иванишевић, Печат цара Алексија из тврђаве Рас, у: Византијски свет на Балкану, том I, ур. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд, 57-63.
- Иванишевић, Krsmanović 2013** – V. Ivanišević, B. Krsmanović, Byzantine seals from the Ras fortress, *ЗРВИ L*, Београд, 449-460.
- Иванишевић, Stamenković 2014** – V. Ivanišević, S. Stamenković, Late Roman Fortifications in the Leskovac Bassin in Relation to Urban Centers, *Starinar 64*, 219-230.
- Иванишевић, Бугарски 2019** – V. Ivanišević, I. Bugarski, Post-antique settlement patterns in the central Balkans: use of Justinianic landscape in the early middle ages, in: *Mediterranean Landscapes in Post Antiquity. New frontiers and new perspectives*, eds: S. Gelichi and L. Olmo-Enciso, Oxford, 7-17.
- Иванишевић, Бугарски, Стаменковић 2018** – В. Иванишевић, И. Бугарски, А. Стаменковић, Примена историјско-археолошког географског информационог система у истраживањима Царичиног Града и околине, *Саопштења 50*, 259-275.
- Ивановић 2013** – М. Ивановић, *Властела државе српских деспота*, Београ, докторска дисертација.
- Илић 1939** – М. Илић, Претходна петрографска проучавања на листу „Нови Пазар“, *Годишњак геолошког института за 1938*, Београд.
- Иналцик 1974** – Х. Иналцик, *Османско царство. Класично доба 1300-1600*, Београд.
- Islamic city 1970** – *The Islamic city*, ed. H. Hourani, University of Pennsylvania Press.
- Јанковић 1985** – М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд.
- Јанковић, Јанковић 1990** – М. Јанковић, Ђ. Јанковић, *Словени у југословенском Подунављу*, Музеј града Београда, Каталог изложбе бр. 36, Београд.
- Јанковић 1993** – Ђ. Јанковић, Етнички простор Срба на Балкану у средњем веку у светлу археолошких и писаних извора, у: *Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФР Југославији*, Географски факултет Универзитета у Београду и „Стручна књига“, Београд, 19-40.
- Јанковић 2004** – Ђ. Јанковић, О цркви Рашке доба пре Немање, *Гласник САД 20*, Београд 63-80.
- Јиричек 1922** - К. Јиричек, *Историја Срба, прва књига*, превод Ј. Радонић, Београд.
- Јиричек 1923** - К. Јиричек, *Историја Срба, трећа књига*, превод Ј. Радонић, Београд.
- Јиричек 1951** – К. Ј. Jiriček, *Trgovački drumovi i rudnici u Srbiji i Bosni u srednjem veku*, Sarajevo.
- Јиричек 1959** –К. Ј. Jiriček, Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku (rad iz 1879.), u: *Zbornik Konstantina Jiričeka I, Posebna izdanja SANU 326*, urednik M. Dinić, Beograd, 205-303.
- Јиричек 1962** – К. Ј. Јиричек, *Зборник Константина Јиричека II, Романи у градовима Далмације током средњег века*, уредник Г. Острогорски, Београд.
- Јовановић 1979** — В. Јовановић, Извештај о археолошком истраживању некрополе поред цркве на локалитету Рас — Пазариште у 1979. години, *Новопазарски зборник 3*, 123–124.

- Јовановић 1989** – В. Јовановић, Стаклена фиола са Табачине на Пазаришту, *Гласник Српског археолошког друштва* 5, 100-107.
- Јовановић 1980** — В. Јовановић, Археолошко истраживање некрополе поред цркве на локалитету Рас — Пазариште у 1980. години, *Новопазарски зборник* 4, 154–155.
- Јовановић 1985** — В. Јовановић, Трговиште, средњовековна некропола са црквом, *Археолошки преглед* 24, 132-137.
- Јовановић 1988** – В. Јовановић, Разматрања о средњовековној некрополи Луковит-Мушат код Ловеча у Бугарској, *Старинар XXXVIII/1987*, 111-130.
- Јовановић 1994** — Јовановић, Извештај о археолошком истраживању некрополе цркве 4 на Пазаришти у 1990. години, *Новопазарски зборник* 18, 163–166.
- Јовановић и др. 1990** — В. Јовановић, Д. Минић, С. Ерцеговић-Павловић, Некрополе средњовековног Трговишта, *Новопазарски зборник* 14, 19–44.
- Johnson 2007** – М. Johnson, *Ideas of Landscape*, Oxford.
- Joyce 2004** – А. А. Joyce, Sacred Space and Social Relations in the Valley of Oaxaca, in: *Mesoamerican Archaeology: Theory and Practice*, eds. J. A. Hendon, R. Joyce, Oxford, Blackwell, 192-216.
- Јуришић 1977** – А. Јуришић, Сопоћани – археолошка истраживања, *Новопазарски зборник* 1, 63-71
- Јуришић 1983** – А. Јуришић, Мотив волуте и розете на керамици са ужег подручја средњовековне Рашке, *Саопштења XV*, Београд, 181—194.
- Калић 1970** – Ј. Калић, Рашки велики жупан Урош II, *ЗРВИ XII*, 21-37.
- Калић 19706** – Ј. Калић, Српско-византијски сукоб 1168. године, *Зборник ФФ XI-1*, 193-204.
- Калић, Мркобрад, Peročević 1976** – Ј. Калић, Д. Мркобрад, О . Peročević, Јукова реџина изнад Пазаришта, *Arheološki pregled* 18, Београд, 150-151.
- Калић 1976** – Ј. Калић, Из историје Пријепоља и Трговишта у XV веку, *Сеоски дани Сретена Вукосављевића IV*, Пријепоље, 141-151.
- Калић 1977** – Ј. Калић, Рас у средњем веку: правци истраживања, *Новопазарски зборник* 1, 55-61.
- Калић, Мркобрад 1978** – Ј. Калић, Д. Мркобрад, Реџина у Оджеву, Нови Пазар, *Arheološki pregled* 20, Београд, 125-126.
- Калић 1979** – Ј. Калић, Назив Рашка у старијим српској историји (IX-XII век), *Зборник Филозофског факултета XIV-1*, 79-91.
- Калић 19796** – Ј. Калић, Црквене прилике у српским земљама до стварања Архиепископије 1219. године, у: *Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање*, САНУ, Београд, 27-52.
- Калић 1981** – Ј. Калић, Српски велики жупани у борби с Византијом, у: *Историја српског народа I*, уредник С. Ћирковић, 197-211.
- Калић 19816** – Ј. Калић, Борбе и тековине жупана Стефана Немање, у: *Историја српског народа I*, уредник С. Ћирковић, 251-262.
- Калић 1981в** – Ј. Калић, Дежево у средњем веку, *Зборник радова Византолошког института* 20, 75-83.
- Калић 1984** – Ј. Калић, Стари Краљев пут, *Зборник радова Византолошког института* 23, 95-103.
- Калић, Поповић 1985** - Ј. Калић, М. Поповић, Црква у Дежеву, *Старинар XXXVI*, 115-149.
- Калић, Мркобрад 1986** – Ј. Калић, Д. Мркобрад, Утврђени комплекс на Градини код Постоња (Нови Пазар), *Гласник Српског археолошког друштва* 3, 203–208.
- Калић 1988** – Ј. Калић, Столно место србије, *Новопазарски зборник* 12, 13-22.

- Калић, Поповић 1988** – Ј. Калић, М. Поповић, Кузмичево и Шароње у прошлости, *Рашка баштина* 3, Краљево, 51-69.
- Калић 1989** – Ј. Калић, Прокопијева Арса, *ЗРВИ* 27/28, 9–17.
- Калић 1990** – Ј. Калић, Престо Стефана Немање, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 53/54, 21–30.
- Калић 1994** – Ј. Калић, Трговиште и Рас, *Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе* XXVI, 7–10.
- Калић 1994в** – Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, уредник Н. Тасић, Београд.
- Калић 1997** – Ј. Калић, Српски државни сабори у Расу, *Саопштења* XXIX, 27–33.
- Калић 1997б** – Ј. Калић, Претече Жиче: крунидбена места српских владара, *Историјски часопис* 44, 77-85.
- Калић 2002** – Ј. Калић, Рашка истраживања, *Историјски часопис* 47 (2000), 11–24.
- Калић 2002б** – Ј. Калић, Рашки престо краља Стефана Драгутина, у: *Свети Ахилије у Ариљу: Историја, уметност, Зборник радова са научног скупа 25-28.05. 1996*, уредници С. Пејић, Р. Зарић, Београд, Републички завод за заштиту споменика културе, 7–11.
- Калић 2003** – Ј. Калић, Методолошке новине у рашким истраживањима, у: *Споменица Јована Ковачевића*, Београд, Српско археолошко друштво; Филозофски факултет, 33–39.
- Калић 2004** – Ј. Калић, Рашка краљевина, *ЗРВИ* XLI, 183-189.
- Калић 2006** – Ј. Калић, *Срби и Европа. Средњи век*, ур. Т. Живковић, *Studia Historica Colecta*, књига 1, Историјски институт, Београд.
- Калић 2013** – Ј. Калић, Епископски градови Србије у средњем веку, *ЗРВИ* L/1, 433-446.
- Калић 2016** – Ј. Калић, Темељи српске државности, у: *Стефан Немања – Преподобни Симеон Мироточиви*, уредник М. Радујко, Београд-Беране.
- Kalhous 2019** – D. Kalhous, Graves, Churches, Culture and Texts: The Processes of Christianisation in the Early Middle Ages and Their Social and Cultural Context, in: *The Fall of Great Moravia. Who Was Buried in Grave H153 at Pohansko near Břeclav?*, eds. J. Macháček, M. Wihoda, Leiden-Boston, Brill, 110-129.
- Кандић 1978** – О. М. Кандић, Утемељење црква у средњем веку, *Зограф* 9, 12-15.
- Кандић 1984** – О. Кандић, Истраживања архитектуре и конзерваторски радову у манастиру Сопоћани, *Саопштења* XVI, Београд, 7-28.
- Kantner 2004** – J. Kantner, Geographical approaches for reconstructing past human behavior from prehistoric roadways, in M.F. Goodchild & D.G. Janelle (ed.) *Spatially integrated social science: examples in best practice*, Oxford, Oxford University Press, 323–344.
- Kantner, Hobgood 2016** – J. Kantner, R. Hobgood, A GIS-based viewshed analysis of Chacoan tower kivas in the US Southwest: were they for seeing or to be seen?, *Antiquity*, Volume 90, Issue 353, 1302 – 1317.
- Караџић 1969** – В. С. Караџић, *Српски рјечник*, Београд, Нолит.
- Катић, Катић 2010** – С. Катић, Т. Катић, Рудник Жежна и рударство Рогозне и Подбуковица у XVI веку, *Историјски часопис* LIX, 197-224.
- Катић 2010** – Т. Катић, *Опширни попис Призренског санџака из 1571. године*, Београд.
- Катић, Гарић-Петровић 2011** – Т. Катић, Г. Гарић Петровић, Попис зеамета и тимара области Брвеник, *Мешовита грађа*, књ. XXXII, 157-190.
- Katić 2012** – Т. Katić, *Tursko osvajanje Srbije 1690. godine*, Beograd.

- Катић 2013** – Т. Катић, The Sancak of Prizren in the 15th and 16th Century, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 33, 113-138.
- Катић 2018** – Т. Катић, Османизовање средњовековног града: урбани и демографски развој Призрена од половине XV до краја XVI века“, *Историјски часопис*, LXVII, 101-140.
- Катић 2020** – Т. Катић, *Војнички дефтер из 1455. године за санџаке Крушевац, Вучитрн, Призрен и вилајете Звечан, Јелеч, Рас, Сјенице и Ходидед*, Београд.
- Катић, Војводић 2020** – Т. Катић, У. Војводић, Границе жупе и нахије Рас у средњем и раном новом веку (14.-16. век), *Историјски часопис* LXIX, 127-154.
- Катић, Војводић 2021** – Т. Катић, У. Војводић, Transformation of the medieval urban landscape: from Serbian Ras to Ottoman Novi Pazar, in: *Proceedings of the 6th International Scientific Conference on Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology, Zagreb, 6th June 2019*, eds. К. Botić at all, Zagreb, 83-90.
- Катић, Булић 2021** – С. Катић, Д. Булић, Старовлашке нахија Бобољ и Остатија (15-18 век), *Историјски часопис* LXX, 215-251.
- Кахровић 2004** – М. Кахровић, Стари занати у Новом Пазару на путу изумирања. Грнчарски занат, *Новопазарски зборник* 24, 221-231.
- Кирпичников 1973** – А. Н. Кирпичников, Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX – XIII вв, *Археология СССР. Свод археологических источников*, Е1-36, Ленинград.
- Kislinger 2012** – Е. Kislinger, Die neue Mitte: Byzanz und der rest der Welt, in: *Das Goldene Byzanz und der Orient, Katalog zur Ausstellung Das Goldene Byzanz & der Orient, Schallaburg Kulturbetriebsges. m.b.H., 30. März bis 4. November 2012*, eds. С. Gastgeber, D. Heher, Schallaburg, 59-73.
- Ковачевић 1953** – Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, Београд.
- Ковачевић 1977** – Ј. Ковачевић, Најновији резултати на истраживању старог Раса, *Зборник Историјског музеја Србије* 13-14, 5-31.
- Ковачевић 19776** – Ј. Ковачевић, Пазариште, резултати досадашњих археолошких радова, *Новопазарски зборник* 1, 5-11.
- Ковијанић, Стијепчевић 1954** – Р. Ковијанић, И. Стијепчевић, Трговиште у которским споменицима, *Историјски записи, година VII*, књига X/2, Цетиње, 600–603
- Којић 1949** – Б. Којић, *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд.
- Којић 1973** – Б. Којић, *Сеоска архитектура и руризам*, Београд.
- Којић, Simonović 1975** – В. Којић, Ђ. Simonović, *Seoska naselja Srbije*, Bor-Beograd.
- Komatina 2010** – Р. Komatina, The Slavs of the Mid-Danube Basin and the Bulgarian expansion in the first half of the 9th Century, *ЗРВИ XLVII*, Београд, 55-82.
- Коматина 2012** – П. Коматина, Србија и Дукља у делу Јована Скилице, *ЗРВИ XLIX*, 159–186.
- Коматина 2014** – П. Коматина, *Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I*, Београд.
- Коматина 2015** – П. Коматина, О српско-бугарској граници у IX веку, *ЗРВИ LI*, Београд, 31-41.
- Коматина 2016** – И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд.
- Коматина 2020** – П. Коматина, Рани јужнословенски етноними и питање порекла и постанка јужнословенских племена, у: *Наслеђе и стварање. Свети Тирило – свети Сава (869 – 1219 – 2019)*, ур. Ј. Радић, В. Савић, Београд, 3–28.

- Коматина 2021** – П. Коматина, *Константин Порфирогенит и рана историја Јужних Словена*, Српска академија наука и уметности, посебна издања, књига 50, Византолошки институт, уредник Љ. Максимовић, Београд.
- Коматина 2023** – П. Коматина, Српско-византијски односи крајем XI и почетком XII века, *Зборник Матице српске за историју*, рад у штампани.
- Кораћ, Шупут 1998** – В. Кораћ, М. Шупут, *Архитектура византијског света*, Београд.
- Косић 1997** – Ђ. С. Косић, Нови Пазар у изворима на немачком језику, *Новопазарски зборник* 21, 67-73.
- Косић 1998** – Ђ. С. Косић, Посланичко путовање Леонарда Ногароле и Јозефа Ламберта 1532. године, *Новопазарски зборник* 22, 69-78.
- Кнапп, Ashmore 1999** – В. А. Кнапп, W. Ashmore, *Archaeological Landscapes: Constructed, Conceptualized, Ideational*, in: *Archaeologies of Landscape: Contemporary Perspectives*, eds. W. Ashmore, B. A. Knapp, Oxford, Blackwell, 1-32.
- Krautheimer 1965** – R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine architecture*, Baltimore.
- Krsmanović 2008** – В. Krsmanović, *The Byzantine Province in Change*, eds. Lj. Krsmanović, T. G. Kolias, Belgrade – Athens.
- Крстић 2006** – А. Крстић, Први османски дефтери као извор за историјску географију средњовековног Браничева, *Браничевски гласник* 3/4, 95–113.
- Курипешкић 1950** – *Путонис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530*, Сарајево.
- Лађевић 1961** – М. Лађевић, Резултати испитивачких радова на фрескама цркве Св. Петра и Павла крај Новог Пазара, *Саопштења IV*, 149-162.
- Lango, Patay-Horvát 2016** – P. Lango, A. Patay-Horvát, Hungarian belt – Bulgarian belt? Some notes on the distribution of ribbed belt mounts, in: *Between Byzantium and the steppe*, eds. Á. Bollók, G. Csiky, T. Vida, Budapest, 567-589.
- Layton, Ucko 2011** – R. Layton, P. J. Ucko, Introduction: gazing on the landscape and encountering the environment, in: *The Archaeology and Anthropology of Landscape*, ed. R. Layton, P. J. Ucko, Routledge 2011, 1-20.
- Lemonnier 1986** – P. Lemonnier, The Study of Material Culture Today: Toward an Anthropology of Technical Systems, *Journal of Anthropological Archaeology* 5, 147-186.
- Lemonnier 1993** – P. Lemonnier, *Technological Choices: Transformation in Material Cultures Since the Neolithic*, Routledge, New York City.
- Lemonnier 2004** – P. Lemonnier, Introduction to Technological Choices, In: *Material Culture: Critical Concepts in the Social Sciences*, ed. V. Buchli, New York, Routledge, 339-373.
- Lehman 1939** – H. Lehmann, Die Siedlungsräume, *Geographische Zeitschrift* 45, 212-228.
- Llobera 2003** – M. Llobera, Extending GIS-based visual analysis: the concept of visualscapes, *International Journal of Geographical Information Science*, Vol. 17, no. 1, London, Taylor & Francis, 25–48.
- Loftsgarden 2021** – K. Loftsgarden, Seasonal iron production in the mountains of Viking Age and medieval Scandinavia, *Ruralia XIII: Seasonal Settlement in the Medieval and Early Modern Countryside*, Eds. P. Dixon, C. Theune, Sidestone Press, Leiden, 221-228.
- Лома 1987** – А. Лома, *Сутелица* — Топономастички трагови латинског хришћанства у унутрашњости преднемањичке Србије, *Историјски гласник* 1987/1–2, 7–28.
- Лома 1990** – А. Лома Рани слојеви хришћанских топонима на старосрпском тлу, *Ономатолошки прилози XI*, 1–18.
- Лома 2011** – А. Лома, Топономастичка сведочанства бањске хрисовуље, у: *Повеља краља Милутина манастиру Бањска. Светостефанска хрисовуља*, књига 2, ур. Ђорђе Трифуновић, Београд, 179-194.
- Лома 2013** – А. Лома, *Топонимија Бањске хрисовуље*, Београд 2013.

- Лутовац 1954** - М. Лутовац, Ибарски Колашин, у: *Насеља и порекло становништва* 34, књига LXVII, Београд 1954.
- Љубинковић 1966** – Р. Љубинковић, Оснивање манастира Вољеваче и властелинство манастира Ђурђевић ступова код Новог Пазара, *Старинар* 15/16 (1964-1965) н.с., 111–113.
- Љубинковић 1970** — М. Љубинковић, Некропола цркве Св. Петра код Новог Пазара, *Зборник радова Народног музеја* VI, 169–277.
- Љубинковић 1977** – М. Љубинковић, Некропола цркве Св. Петра код Новог Пазара, *Новопазарски зборник* 1, 83-89.
- Madgearu 2013** – А. Madgearu, *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th-12th Centuries*, Ed. F. Curta, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Volume 22, Leiden-Boston, Brill.
- Macháček, Sládek 2019** – J. Macháček, V. Sládek, The great Moravian Rotunda at Pohansko and an Oseobiographical Profile of Its Founder, The Fall of Great Moravia. Who Was Buried in Grave H153 at Pohansko near Břeclav?, eds. J. Macháček, M. Wihoda, Boston/Leiden: Brill, 1-38.
- Максимовић 1979** – Љ. Максимовић, О времену похода бугарског кнеза Бориса на Србију, *Зборник Филозофског факултета* XIV–1, 69-75.
- Максимовић 1981** – Љ. Максимовић, Тријумф Византије почетком XI века, у: *Историја српског народа I*, уредник С. Ђирковић, 170-179.
- Максимовић 1985** – Љ. Максимовић, Зигос на српско-византијској граници, *Зборник Филозофског факултета* XV-1, 73-89
- Максимовић 1989** – Љ. Максимовић, Стратег Трајанупоља, *ЗРВИ* 27/28, 63-68.
- Максимовић 1996** – Љ. Максимовић, Покрштавање Срба и Хрвата, *ЗРВИ* 35, 155-173.
- Максимовић 1997** – Љ. Максимовић, Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године, *Зборник радова Византолошког института* 36, 31-42.
- Maksimović 1999** – Lj. Maksimović, Olovni pečati vizantijskog porekla, у: М. Popović, *Tvrđava Ras*, Београд, 437-438.
- Максимовић 2017** – Власи у склопу регалних права српских владара, у: *Српска краљевства усредњем веку, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног од 15. до 17. септембра 2017. године у Краљеви, у част обележавања 800 година од крунисања Стефана Немањића (Првовенчаног)*, ур. С. Мишић, Краљево, 401-408.
- Мандић 1967** – С. Мандић. Фрагмент фреске из Старог Раса, *Зограф* 2, 50.
- Мано-Зиси и др. 1950** – Ђ. Мано-Зиси, Р. Марић, М. Гарашанин, Ископавање на Орашју. Претходни извештај о раду у 1947. години, *Старинар* I, н.с, 143-164.
- Mano-Zisi 1960** – Ђ. Mano-Zisi, Petrovacrka – Novi Pazar, *Arheološki pregled* 2, 174-176.
- Mano-Zisi, Popović 1969** – Ђ. Mano-Zisi, Lj. Popović, *Novi Pazar. Ilirsko-grčki nalaz*, Београд.
- Mano-Zisi, Popović 1971** – Dj. Mano-Zisi, Lj. Popović, Der Fund von Novi Pazar (Serbien), *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 50, Berlin, 191-210.
- Марјановић–Душанић 1994** – С. Марјановић–Душанић, Запис старца Симеона на »Вукановом«јеванђељу, *Старинар* XLIII-XLIV (1992-1993), Београд, 201-210.
- Марјановић–Вујовић 1977** – Г. Марјановић–Вујовић, *Крстови од VI до XII века из збирке Народног музеја*, Београд.
- Marjanović-Vujović 1979** – G. Marjanović-Vujović, Necropole medievale Vinča, *Inventaria archaeological, Corpus des Ensembles Archaeologiques*, Fascicule 22, Y 209-218.
- Марјановић–Вујовић, Томић 1982** – Г. Марјановић–Вујовић, Г. Томић, *Накит на тлу Србије из средњовековних некропола од IX до XV века. Каталог изложбе*, Београд.

- Марјановић-Вујовић 1984** – Г. Марјановић-Вујовић, Петрова црква код Новог Пазара, *Новопазарски зборник* 8, 241-244.
- Марјановић-Вујовић 1984б** – Г. Марјановић-Вујовић, *Трњане*, Београд.
- Марјановић-Вујовић 1985** – Г. Марјановић-Вујовић, Петрова црква код Новог Пазара II, *Новопазарски зборник* 9, 233-234.
- Марјановић-Вујовић 1986а** — Г. Марјановић-Вујовић, Реликвијари из околине Новог Пазара, *Новопазарски зборник* 10, 5–12.
- Марјановић-Вујовић 1986б** – Г. Марјановић-Вујовић, Петрова црква код Новог Пазара III, *Новопазарски зборник* 10, 241-244.
- Марјановић-Вујовић 1987** – Г. Марјановић-Вујовић, Петрова црква код Новог Пазара IV, *Новопазарски зборник* 11, 213-214.
- Марјановић-Вујовић 1988** – Г. Марјановић-Вујовић, Петрова црква код Новог Пазара V, *Новопазарски зборник* 12, 145-146.
- Марјановић-Душанић 1994** – С. Марјановић-Душанић, Записи старца Симеона на "Вукановом" јеванђељу, *Старинар* XLIII-XLIV, 201-210.
- Марковић 2016** - М. Марковић, Почеци уметностничког стваралаштва у српским земљама (IX-XI век), у: *Византијско наслеђе и српска уметност II. Сакрална уметност српских земаља у средњем веку*, ур. Д. Поповић, Д. Војводић, Београд, 147-163.
- Maschner 1996** – Herbert D. G. Maschner, Geographic Information Systems in Archaeology, in: *Anthropology, Space and Geographic Informational Systems*, New York 1996, 1-21.
- Мијатовић 1979** – Р. Мијатовић, Средњовековне жупе дуж Лима, *Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића* 7, 209–223.
- Milentijević at all 2010** – G. Milentijević, B. Nedeljković, J. Đokić, Assessment of the mining practices effects on the water quality in the Ibar river within the Leposavić Municipality, *Journal of the Geographical Institute "Jovan Cvijić" SASA* Vol. 60, No 1, Belgrade, 31-46.
- Милинковић 2015** – М. Милинковић, *Рановизантијска насеља у Србији*, Београд.
- Милојевић 1880** – М. Милојевић, Дечанске хрисовуље, *Гласник српског ученог друштва*, друго одељење, Књига XII, Београд.
- Милошевић, Нешковић 1987** – Д. Милошевић, Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови у Старом Расу*, Београд.
- Милошевић 1987** – Г. Милошевић, Остаци касносредњовековне цркве и профане грађевине у селу Петрови, код Новог Пазара, *Новопазарски зборник* 11, Нови Пазар, 47-61.
- Милошевић 1992** – Г. Милошевић, Средњовековна кућа из села Грачане код Сопоћана, *Новопазарски зборник* 16, Нови Пазар, 37-42.
- Милошевић 1997** – Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, Београд.
- Миљковић 1996** – Н. С. Миљковић, *Основи педологије*, Нови Сад.
- Minić 1975** – *Arheološka istraživanja srednjovekovnih seoskih naselja u Srbiji od X do XIV veka*, doktorska disertacija.
- Минић 1975б** – Д. Минић, Појава и распрострањеност наруквица од стаклене пасте на средњовековним налазиштима у Југославији, у: *Средњовековно стакло на Балкану*, ур. В. Ђубриловић, Београд, 71-78.
- Минић 1977** – Д. Минић, *Археолошка истраживања средњовековних сеоских насеља у Србији од X до XIV века*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду на катедри за археологију 1977. године.
- Минић 1984** – Д. Минић, Остава накита из средњовековног Трговишта код Новог Пазара, *Новопазарски зборник* 8, 23-35.

- Минић 1988** – Д. Минић, Спирално увијена жица на средњовековном накиту у Србији, *Старинар XXXVIII/1987*, 73-80.
- Минић 1989** – Д. Минић, Боца и кандила од стакла из Цркве III у Трговишту, *Новопазарски зборник 13*, Нови Пазар, 59-70.
- Минић 1989б** – Д. Минић, Нека запажања о градњи кућа у средњовековном Трговишту, *Гласник САД 5*, Београд, 94-99.
- Мирковић 1934** – Л. Мирковић, Скитски устави Св. Саве, *Братство 28*, 52-67.
- Мирковић 1982** – Љ. Мирковић, *Православна литургија, први општи део*.
- Mitchell 1954** – J. V. Mitchell, *Historical Geography*, London.
- Митровић 1982** – Ђ. Митровић, О ликовним и писаним документима пронађеним у пећини »Испосници« на Расу, *Саопштења XIV*, 221- 230.
- Михаљчић 1967** – Р. Михаљчић, Селишта – Прилог историји насеља у средњовековној српској држави, *Зборник Филозофског факултета IX-I*, Београд, 173-218.
- Мишић 1997** – С. Мишић, Земља у држави Немањића, *Годишњак за друштвену историју IV*, свеска 2-3, 133-146.
- Мишић 1998а** – С. Мишић, Историјска географија Србије у житијима св. Симеона и св. Саве, у: *Свети Сава у српској историји и традицији, посебна издања САНУ LXXXIX*, књ. 8, Београд, 93-105.
- Мишић 1998б** – С. Мишић, Ибарски Колашин у средњем веку, у: *Манастир Црна Река и Св. Петар Коришки*, Београд, 13-23.
- Мишић 2003** – С. Мишић, Територијално-управна организација Полимља (XII–XIV), у: *Краљ Владислав и Србија XIII века*, ур. Тибор Живковић, 73-87.
- Мишић, Суботин-Голубовић 2003** – С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд.
- Мишић 2005** – С. Мишић, Насељеност Полимља у средњем веку, *Милешевски записи б*, Пријепоље, 63-77.
- Мишић 2006** – С. Мишић, Жупа и нахија Сенице у средњем веку, *Милешевски записи 8*, 31–40;
- Мишић 2007** – С. Мишић, Међе у светостефанској хрисовуљи, у: *Манастир Бањска и доба краља Милутина, Зборник са научног скупа одржаног од 22. до 24. септембра 2005. године у Косовској Митровици*, Ниш-Косовска Митровица, 43-52.
- Мишић 2009** – С. Мишић, Жупа и нахија Сенице у средњем веку, *Милешевски записи 8*, 31–40.
- Мишић 2011** – С. Мишић, Обнова Деспотовине и њене границе (1444-1459), у: *Пад српске Деспотовине 1459. године*, ур. М. Спремић, Београд, 63-73.
- Мишић 2013** – С. Мишић, Заселци у средњовековној Србији, *Београдски историјски гласник 4*, Београд, 39-49.
- Мишић 2014** – С. Мишић, *Историјска географија српских земаља, од б. до половине 16. века*, Београд.
- Мишић 2019** – С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, Београд, Еволута.
- Мојсиловић 1981** – С. Мојсиловић, Просторна структура манастира средњовековне Србије, *Саопштења XIII*, Београд, 7-43.
- Mrgić 2007** – J. Mrgić, Transition from Late Medieval to Early Ottoman Settlement Pattern, *Südost-Forschungen*, Band 65/66 (2006/2007), 50-85.
- Mrgić 2010** – J. Mrgić, Some considerations on woodland resource in the medieval Serbia and Bosnia, *Београдски историјски гласник 1*, Београд, 87-101.
- Мргић 2012** – Ј. Мргић, Проучавање “централних” насеља у историјског географији Византијског царства на Балкану и могућности примене нове методологије, у:

Византијски свет на Балкану, Књ.2, ур. Љ. Максимовић, Б. Крсмановић, Београд, Византолошки институт САНУ, 285-297.

Мргич 2013 – Ј. Мргич, *Земља и људи – Из историје животне средине Западног Балкана*, Београд.

Мркобрад, Јовановић 1988 – Д. Мркобрад, А. Јовановић, Резултати истраживања утврђеног комплекса код Постоња у 1988. години, *Гласник ДКС* 13, 98–99.

Мркобрад 1997 – Д. Мркобрад, Рас – Постоње: фазе развоја утврђења, *Зборник радова Византолошког института* 36, 203-219.

Мркобрад 2000 – Д. Мркобрад, Стефан Немања и традиција рашког епископског средишта, у: *Зборник радова „Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви“*, Београд, 249–256.

Мркобрад 2013 – Д. Мркобрад, Прилог познавању најстарије археометалургије српске средњовековне државе, *Историјски часопис* 62, Београд, 405-421.

Мујезиновић 1977 – М. Мујезиновић, Исламски епиграфски споменици Новог Пазара, *Новопазарски зборник* 1, 137–155.

Мушовић 1969 – Е. Мушовић, Хасови Иса-бега Исхаковића, у: *Нови Пазар и околина*, 109-116.

Мушовић 1972 – Е. Мушовић, Novopazarska kefilema, *Zbornik Istorijskog muzeja Srbije* 8–9.

Мушовић 1978 – Е. Мушовић, Нови Пазар у прошлости, *Новопазарски зборник* 2, 7–13.

Мушовић 1979 – Е. Мушовић, *Етнички процеси и етничка структура становништва Новог Пазара*, Београд 1979.

Мушовић 1981 – Е. Мушовић, Нахија Јелеч у XVI веку, *Новопазарски зборник* 5, 41-75.

Мушовић 1985 – Е. Мушовић, Исламски споменици Новог Пазара, *Новопазарски зборник* 9, 67–98.

Мушовић 1987 – Е. Мушовић, Нахија Звечан у XVI веку, *Новопазарски зборник* 11, 103-114.

Мушовић 1995 – Е. Мушовић, Варош махала у Новом Пазару, *Новопазарски зборник* 19, 21–30.

McCormick et al. 2012 – М. McCormick, U. Büntgen, M. A. Cane, E. R. Cook, K. Harper, P. Hooybers, T. Litt, S. W. Manning, P. A. Mayewski, A. F. M. More, K. Nicolussi, W. Tegel, Climate Change during and after the Roman Empire: Reconstructing the Past from Scientific and Historical Evidence, *Journal of Interdisciplinary History* XLIII/2, 169–220.

Несторовић 1952 – Б. Несторовић, *Архитектура Старог века*, Београд, Научна књига.

Нешковић 1961a – Ј. Нешковић, Петрова црква код Новог Пазара. Конзерваторски радови на архитектури, *Саопштења* IV, 137-148.

Нешковић 1961b – Ј. Нешковић, Петрова црква код Новог Пазара, *Зборник Архитектонског факултета у Београду* 5, 3-33.

Нешковић 1975 – Ј. Нешковић, Ђурђеви ступови у Расу, *Рашка баштина* 1, Краљево, 149-158.

Нешковић 1977 – Ј. Нешковић, Архитектонска истраживања Ђурђевих ступова у Расу, *Новопазарски зборник* 1, 97-110.

Нешковић 1984 – Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови у старом Расу*, Краљево.

Нешковић, Николић 1987 – Ј. Нешковић, Р. Николић, *Петрова црква код Новог Пазара*, Београд.

Николић 1980 – Р. Николић, Прилози проучавању живописа из XIII и XIV века у области Расе, *Рашка баштина* 2, Краљево, 71–85.

Новаковић 1877 – С. Новаковић, Земљиште радње Немањине, *Годишњица Николе Чупића* 1, 163-243.

Новаковић 1880 – С. Новаковић, Српске области X и XII века, *Гласник СУД* 48, 1-151.

- Новаковић 1892** – С. Новаковић, Хаџи-Калфа или Ћатиб Челебија, турски географ XVII века о Балканском полуострву *Споменик СКА XVIII*.
- Новаковић 1893** – С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века. Историјске студије о првим борбама с најездом турском пре и после боја на Косову*, Издање Чупићеве задужбине XXXIII, Београд.
- Новаковић 1911** – С. Новаковић, Немањинке престонице Рас-Пауни-Неродимља, *Глас СКА LXXXVIII*, 1-54.
- Новаковић 1912** – С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд.
- Новаковић 1958** – Р. Новаковић, Када се родио и када је почео да влада Стеван Немања, *Историјски гласник 1958/3-4*, 155-189.
- Новаковић 1964** – Р. Новаковић, О границама Србије и српске државе у X веку, *Зборник радова Филозофског факултета VII*, Београд, 153-178.
- Новаковић 1965** – С. Новаковић, *Село*, Београд.
- Новаковић 1967** – Р. Новаковић, О неким питањима граница Србије крајем XII и почетком XIII века, *Зборник Филозофског факултета IX-1*, Београд, 121-159.
- Новаковић 1968** – Р. Новаковић, О Зигосу и граници између Србије и Византије крајем XI и почетком XII века, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XXXIV*, свеска 1-2, Београд, 3-29.
- Новаковић 1968б** – Р. Новаковић, Још нека размишљања о обиму Србије IX и X века, *Зборник Филозофског факултета X-1*, Београд, 141-179.
- Новаковић 1981** – Р. Новаковић, *Где се налазила Србија од VII до XII века*, Београд.
- Novaković 2003** – Р. Novaković, *Osvajanje prostora*, Ljubljana.
- Novaković 2008** – Р. Novaković, Arheologija prostora i arheologija krajolika, u: *Povjest u kršu, Zbornik radova projekta Naselja i komunikacije u kontekstu veza jadranskog priobalja i unutrašnjosti*, ur. Boris Olujuć, Zagreb, 15-54.
- Nuninger, Pierre, Favory 2008** – L. Nuninger, F. P. Pierre, F. Favory, From Archaeomedes to ArchaeDyn, in: *Layers of Perception, Proceedings of the 35th International Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA)*, Berlin, April 2-6, 2007, Eds. A. Posluschny, K. Lambers, I. Herzog, 2008.
- Острогорски 1951** – Г. Острогорски, *Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама*, Посебна издања САНУ, Књига CLXXVI, Византолошки институт књига 1, Београд
- Острогорски 1970** – Г. Острогорски, Једно српско посланство цару Василију II, у: *Византија и Словени*, Београд, 148–157.
- Павловић 1962** – Д. Ст. Павловић, Цркве брвнаре у Србији, *Саопштења V*, Београд.
- Пајковић 1983** – В. Пајковић, О појавама полудрагог камена опалско-калцедоновог састава на падинама Виника код Новог Пазара, *Новопазарски зборник 7*, 135-142.
- Пајковић 1984** – В. Пајковић, О настанку и употреби новопазарске „сиге“, *Новопазарски зборник 8*, 221-229.
- Пајковић 1988** – В. Пајковић, Розе мермер у Сувој Ћуприји, *Новопазарски зборник 12*, 111-121.
- Пајковић 1989** – В. Пајковић, Старо рударство и топоними у околини Новог Пазара и Тутина, *Новопазарски зборник 13*, 103-109.
- Пајковић 1991** – В. Пајковић, „Трахит“ и културно-историјски споменици око Новог Пазара, *Новопазарски зборник 15*, 146-166.
- Пајковић 1996** – В. Пајковић, Основни проблеми истраживања и експлоатације мермера и другог архитектонског камена карбонатног састава у нашој земљи са освртом на унутрашње Динариде, *Новопазарски зборник 20*, 157-164.

- Пајковић 2003** – В. Пајковић, Старост терена у Новом Пазару и околини, *Новопазарски зборник* 27, 7-26.
- Пајковић 2009** – В. Пајковић, Путовање Ами Воуеа кроз наше крајеве, *Новопазарски зборник* 32, 119-125.
- Палавестра 1987** – А. Палавестра, Кнежевски гробови старијег гвозденог доба на централном Балкану, Београд.
- Palavestra, Krstić 2006** – А. Palavestra, V. Krstić, *The Magic of Amber, Belgrade.*
- Палавестра 2011** – А. Палавестра, *Културни контексти археологије*, Београд.
- Palavestra, Milosavljević 2015** – Delo Jovana Cvijića i Vladimira Dvornikovića kroz prizmu srpske arheologije, *Etnoantropološki Problemi* 10(3), 619–649.
- Пантић 1972** – М. Пантић, Дубровчанин Никола Бошковић и рашке старине, *Зборник за ликовне уметности Матице српске* 8, 227-261.
- Parsons 1972** – J. R. Parsons, Archaeological Settlement Patterns, *Annual Reviews of Anthropology*, 127-150.
- Пауновић 2019** – А. Пауновић, Трагови средњовековног рударства у Остатији, *Наша прошлост* 17–18, Краљево, 145–156.
- Петковић 1995** – С. Петковић, *Српска уметност у XVI и XVII веку*, Београд, Српска књижевна задруга.
- Petrinec 2009** – М. Petrinec, Groblja od 8. do 11. stoleća na području ranosrednjovekovne Hrvatske države, Split.
- Petrinec 2014** – М. Petrinec, О појединим предметима бизантске провенијенције на истој обали Јадрана, *Starohrvatska prosvjeta III. serija* 41, Split, 64-98.
- Петровић 1984** – П. Ж. Петровић, *Рашка, антропогеографска проучавања*, Београд.
- Петровић 2010** – П. Ж. Петровић, *Рашка, антропогеографска проучавања II*, Нови Пазар.
- Ријовић 2018** – М. Ријовић, *Vlasi u dubrovačkim spomenicima do 14. stoljeća* (doktorska disertacija), Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, Zagreb.
- Пириватрић 1997** – С. Пириватрић, Самуилова држава, Београд.
- Пириватрић 2011** – С. Пириватрић, Манојло I Комнин „царски сан” и „самодршци области српског престола”, *ЗРВИ XLVIII*, 89-116.
- Поповић 1954** – Д. Поповић, *Велика сеоба Срба 1690*, Београд.
- Поповић 1975** – В. Поповић, „Методијев“ гроб и епископска црква у Мачванској Митровици, *Старинар XXIV–XXV*, 265–270.
- Поповић 1983** – Д. Филиповић (Поповић), Прилог познавању средњовековних надгробних плоча у манастиру Сопоћани, *Новопазарски зборник* 7, 39–52.
- Поповић 1984** – Д. Поповић, Надгробни споменици из цркве Св. Петра код Новог Пазара, *Новопазарски зборник* 8, 51-75.
- Поповић, Калић 1985** – М. Поповић, Ј. Калић, Црква у Дежеву, *Старинар XXXVI*, 115-147.
- Поповић 1987** – М. Поповић, Прелиминарна сондажна истраживања у области средњовековног Раса, III део, *Новопазарски зборник* 11, 215-217.
- Поповић 1988** – М. Поповић, Рељина градина код Новог Пазара, остаци манастирског комплекса, *Новопазарски зборник* 12, 141-143.
- Поповић 1988б** – М. Поповић, Рељина градина код Новог Пазара, *Гласник ДКС* 12, Београд, 66-68.
- Поповић, Иванишевић 1988** – М. Поповић, В. Иванишевић, Град Браничево у средњем веку, *Старинар XXXIX*, 125–179.
- Поповић, Ердељан 1989** – Д. Поповић, Ј. Ердељан, Старо гробље у Балетићу, *Новопазарски зборник* 13, 71-91.

- Роровић 1990** – М. Роровић, Reljina gradina kod Novog Pazara, srednjovekovni manastir, *Arheološki pregled* 29, Ljubljana, 212-214.
- Поповић 1991** – М. Поповић, Себечево и Слатина, *Новопазарски зборник* 15, 13-35.
- Поповић 1993** – М. Поповић, Околина манастира Сопоћани — остаци средњовековних насеља, некропола и црквина, *Новопазарски зборник* 17, 7–26.
- Роровић 1993б** – М. Роровић, Le fortresses du systeme defensif byzantin en Serbie au XI^e - XII^e siecle, *Старинар* XLII/1991, 169-185.
- Поповић 1993в** – Т. Поповић, Привреда у XVI и XVII веку, у: *Историја српског народа том III-1*, уредник Р. Самарџић, Београд, 575-646.
- Поповић 1994** – С. Поповић, *Крст у кругу*, Београд.
- Поповић 1995** – М. Поповић, Подручје средњовековне Глухавице, *Новопазарски зборник* 19, 69-87.
- Поповић 1995/96** – Д. Поповић, Надгробни споменици у Кончулићу, *Саопштења* XXVII–XXVIII, 53–66.
- Поповић 1996** – М. Поповић, Манастир Св. Варваре на Рељиној градини код Новог Пазара, *Саопштења* XXVII–XXVIII, 108-120.
- Поповић 1997** – М. Поповић, Земљано-палисадне и сухозидне фортификације у српско-византијским сукобима крајем 11. века, *ЗРВИ* XXXVI, Београд, 119-135.
- Роровић 1999** – М. Роровић, *Tvrđava Ras*, Београд.
- Поповић 2000** – М. Поповић, Владарско боравиште Стефана Немање у Расу, у: *Зборник радова „Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви”*, Београд, 233–245.
- Поповић 2000б** – С. Поповић, Преиспитивање цркве светог Петра у Расу, Међународни научни скуп Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање, ур. Ј.Калић, Београд, 210-218.
- Поповић 2002** – М. Поповић, Липовац – трагови средњовековног властеоског боравишта, *Саопштења* XXXIV, 158-176.
- Роровић, Викић 2009** – М. Роровић, В. Викић, *Vrsenice – kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje*, Београд.
- Премовић-Алексић 1985** – Д. Премовић-Алексић, Латинска црква у Постењу, *Новопазарски зборник* 9, 55–65.
- Премовић-Алексић 1986** – Д. Премовић-Алексић, Средњовековна некропола у Глоговику, *Новопазарски зборник* 10, 27–41.
- Премовић-Алексић 1988** – Д. Премовић-Алексић, Напреље — остаци средњовековне цркве и некрополе, *Новопазарски зборник* 12, 23–62.
- Премовић-Алексић 1990** – Д. Премовић-Алексић, Зигон на српско-византијској граници, *Новопазарски зборник* 14, 45-51.
- Премовић-Алексић 1993** – Д. Премовић-Алексић, Рудник Жежна на Рогозни, *Новопазарски зборник* 17, 27-38.
- Премовић-Алексић 2001** – Д. Премовић-Алексић, Црквина у селу Избицама, *Новопазарски зборник* 25, 77–82.
- Премовић-Алексић 2003а** – Д. Премовић-Алексић, Средњовековна хумка на локалитету Кобиљка код Сјенице, у: *Споменица Јована Ковачевића*, уредници Р. Бунарџић, Ж. Микић, Београд, Филозофски факултет, Српско археолошко друштво, 337-351.
- Премовић-Алексић 2003б** – Д. Премовић-Алексић, Путописци о Новом Пазару, *Универзитетска мисао* 2, Нови Пазар, 213-228.
- Премовић-Алексић 2011** – Д. Премовић-Алексић, Нахија и насеље Трговиште у попису из 1571. године, *Новопазарски зборник* 34, 7–25.

- Премовић-Алексић 2011б** – Д. Премовић-Алексић, Средњовековна некропола у Љуљцу, *Новопазарски зборник* 34, 277–282.
- Премовић-Алексић 2011в** – Д. Премовић-Алексић, Прилог проучавању скулптуралних портрета ктитора на црквама у околини Новог Пазара, *Зборник радова Народног музеја ХХ-1*, Београд, 471–486.
- Премовић-Алексић 2012** – Д. Премовић-Алексић, Средњовековне некрополе на простору Новог Пазара, *Новопазарски зборник* 35, 199–204.
- Премовић-Алексић 2014** – Д. Премовић-Алексић, *Археолошка карта Новог Пазара, Тутина и Сјенице*, Нови Пазар 2014.
- Премовић-Алексић 2015** – Д. Премовић-Алексић, *Цркве и манастири старе Рашке*, Нови Пазар 2015.
- Премовић-Алексић 2016а**– Д. Премовић-Алексић, Историјат путне мреже на територији између Ибра и Лима, *Новопазарски зборник* 39, 87-110.
- Премовић-Алексић 2016б**– Д. Премовић-Алексић, Средњовековне некрополе на подручју Новог Пазара, опис реализације пројекта, *Новопазарски зборник* 39, 291-299.
- Пузовић 2015** – Љ. Пузовић, Стојан Новаковић (1842–1915), поводом стогодишњице упокојења, *Археогеографски пролози* 37, 291-305.
- Радичевић, Цицковић 2012** – Д. Радичевић, А. Цицковић, Археолошка истраживања на Руднику (2009–2011. година), *Гласник ДКС* 36, Београд, 36-41.
- Радичевић, Булић 2014** – Д. Радичевић, Д. Булић, Прилог проучавању властеоске сахране у Моравској Србији, у: *Власт имоћ. Властела моравске Србије од 1365. до 1402. године*, уредник С. Мишић, Београд, 113-136.
- Радишић 2015** – М. Радишић, Гроб младе жене на Мокрањским стенама: запажања о појави наруквица у средњовековним некрополама, у: *Мокрањске стене, културно наслеђе Неготинске Крајине*, ур. А. Капуран, А. Булатовић, Неготин, 103-119.
- Radišić 2018** – М. Radišić, Archaeological testimonies of Bulgarian presence in the CentralBalkan during the ninth and tenth centuries, in: *Emperor Symeon's Bulgaria in the History of Europe's South-East: 1100 years from the Battle of Achelous*, eds. A. Nikolov, N. Kanev, Soifa, 134-154.
- Радовановић 1991** – М. Радовановић, Новопазарска чаршија, безистани и мостови, *Новопазарски зборник* 15, 66-77.
- Радојковић 1969** – Б. Радојковић, Накит код Срба од XII до краја XVIII века, Београд.
- Радојковић 1984** – Б. Радојковић, Калуп за иконицу са Раса – Градине, *Новопазарски зборник* 8, 19-22.
- Радојчић 1933** – Н. Радојчић, Природа византијско-српске границе од XI до XII века, *Зборник радова III конгреса словенских географа и етнографа у Југославији 1930. године*, Београд, 358-363.
- Radojčić 1952** – Đ. Sp. Radojčić, La date de la conversion des Serbes, *Byzantion Vol. XXII*, 253–256.
- Радојчић 1930** – Н. Радојчић, Природа византијско-српске границе од XI до XIII века, *Зборник радова на III Конгресу словенских географа и етнографа Југославије*, 358-363.
- Радојчић 1940** – Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд.
- Радојковић 1966** - Б. Радојковић, *Српско златарство XVI и XVII века*, Нови Сад, Матица Српска.
- Радојковић 1969** – Б. Радојковић, *Накит код Срба од XII до краја XVIII века*, Београд.
- Radmanović et al 2020** – S. Radmanović, M. Gajić-Kvašček, V. Mrvić, A. Đorđević Characteristics of rendzina soils in Serbia and their WRB classification, *Journal of Agricultural Sciences* Vol. 65, No. 3, Belgrade, 251-261.

- Ракићевић 1980** – Т. Ракићевић, Климатско рејонирање СР Србије, *Зборник радова ПМФ* 27, Београд, 29-42.
- Reese-Taylor 2012** – К. Reese-Taylor, Sacred Places and Sacred Landscapes, In: *Oxford Handbook of Mesoamerican Archaeology*, eds. D. L. Nichols, C. A. Pool, Oxford, Oxford University Press, 752-763.
- Ritoók 2015** – Á. Ritoók, The decline of a central place in the Middle Ages: Zalavár, in: „*Castellum, Civitas, Urbs*“. *Centres and Elites in Early Medieval East-Central Europe*, eds. O. Tamáska, H. Herold, P. Straub and T. Vida, Leipzig – Budapest, 103-109.
- Ршумовић 1964** – Р. Ршумовић, Брегуљице – индикатори шумског покривача и климатских промена у прошлости, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“* 19, 57-69.
- Самарцић 1961** – Р. Самарцић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII века*, Београд.
- Самарцић 1993** – Р. Самарцић, Српски народ под османском влашћу, у: *Историја српског народа том III-1*, уредник Р. Самарцић, Београд, 7-116.
- Самарцић 1993б** – Р. Самарцић, Срби у ратовима турске до 1683., у: *Историја српског народа том III-1*, уредник Р. Самарцић, Београд, 117-426.
- Svensson 2022** – E. Svensson, Forest Peasants, Outland Commodity Production and Trade. Old and New Research on Innovation, Profit, Risk, Vulnerability, Resilience and (Elite) Communalism, in: *Archaeology and History of Peasantries 2. Themes, Approaches and Debates*, Ed. J. A. Q. Castillo, Universidad del País Vasco, 191-207.
- Симић 1956** – В. Симић, Резање мермера у Студеници и Чемерном, *СС*, 273-290
- Simić 1975** – V. Simić, Staro rudarstvo gvožđa Golije, Troglava, Čemerna, Rogozne, Gluhe Vasi i Kuršumljije, *Rudarski glasnik* 14-3, 1-10.
- Симоновић 1978** – Ђ. Симоновић, Средњовековне и садашње сеоске териотрије и атари Србије, *Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића VI*, 13-19.
- Skok 1972** – Р. Skok, *Etimološki rečnik hrvatskog ili srpskog jezika*, Knjiga druga, Zagreb.
- Снџгаровъ 1995** – И. Снџгаровъ, История на Охридската Архиепископия. Том 1. Отосноваването и до завладяването на Балканския полуостров от турците, София, 23-25.
- Спремић 1982** – М. Спремић, Први пад Деспотовине, *Историја српског народа II*, ур. Ј. Калић, Београд, 241-253.
- Сапао 1913** – F. Sapaо, Turski rudarski zakon, *Glasnik Zemaljskog muzeja XXV*, Sarajevo 1913, 133-149.
- Спремић 2021** – М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд.
- Станић 1969а** – Р. Станић, Пластика надгробних споменика, у: *Нови Пазар и околина*, 238-244.
- Станић 1969б** – Р. Станић, Неколико натписа на стећцима у околини Новог Пазара, Сјенице и Рашке, *Наше старине XII*, Сарајево, 147-161.
- Станић 1977** – Р. Станић, Прилог познавању градитељског и сликарског наслеђа XVII века на подручју између Новог Пазара и Сјенице, *Новопазарски зборник 1*, 169-176.
- Станојевић 1902** – Љ. Станојевић, *Стари српски записи и натписи I*, Ср. Карловци.
- Станковић 2002** – В. Станковић, Карактер византијске границе на Балкану у IX и X веку, у: Трећа Југословенска конференција византолога, Крушевац 10-13. мај 2000. године, ур. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић, Београд- Крушевац, 277-295.
- Stefan, Sirbu 2010** – D. Stefan, V. Sirbu, Statistical tools in landscape archaeology, *Archeologia e Calcolatori* 21, 339-356.
- Skok 1934** – Р. Skok, *Dolazak Slovena na Mediteran*, Split.

- Стојановић 1982** – Љ. Стојановић, *Стари српски записи I*, САНУ, Народна библиотека Србије, Матица српска, Београд.
- Sherratt 1981** – A. Sherratt, Plough and pastoralism: aspects of the secondary products revolution. In: I. Hodder, G. Isaac, & N. Hammond (eds.), *Pattern of the past: Studies in honour of David Clarke*, Cambridge, Cambridge University Press, 261-305.
- Тасић 1969** – Д. Тасић, Стари Рас, *Зборник за ликовне уметности Матице српске* 5, 259-269.
- Тарановски 1931** – Т. Тарановски, *Историја српског права у немањинској држави*, Београд.
- Тодоровић 1989** – Д. Тодоровић, Црква Св. Богородице у Ковачеву, *Саопштења XX-XXI* (1988-89), 215-223.
- Томовић 1987** – Г. Томовић, Сопотски забел Чрмањ, *Историјски часопис XXXIV*, 37-59.
- Томовић 1999** – Г. Томовић, *Жупа*, у: *Лексикон српског средњег века*, Београд, 195-197.
- Томовић 2003** – Г. Томовић, *Жупе у средњовековној српској држави*, докторска дисертација, Београд.
- Томовић 2005** – Г. Томовић, Микротопонимија око града Раса према турском попису из 1468/9. године, у: *Споменица Милана Васића, Академија наука и умјетности Републике српске, књ. II, Одјелење друштвених наука, Књига 14*, Бања Лука, 165-184.
- Томовић 2011** – Г. Томовић, *Властелинство манастира Св. Стефана у Бањској*, у: *Повеља краља Милутина манастиру Бањска, Светостефанска хрисовуља, друга књига- Фототипије издања и пратеће студије*, Београд, 195-249.
- Трифуновић 2011** – Ђ. Трифуновић, *Повеља краља Милутина манастиру Бањска. Светостефанска хрисовуља*, у: *Повеља краља Милутина манастиру Бањска. Светостефанска хрисовуља, књига 2*, ур. Ђорђе Трифуновић, Београд, 129-147.
- Трифуноски 1963** – Ј. Трифуноски, Географске карактеристике средњовековних влашких катуна, у: Филиповић, М. (ур.), *Симпозијум осредњовековном катуну одржан 24. и 25. новембра 1961. године*, Посебна издања, књ. II, Одељење историјско – филолошких наука, књ. 1, Научно друштво СР БиХ, Сарајево, 19-39.
- Трубачев 1966** – О. Н. Трубачев, *Ремесленна терминологија в славјанских језыках*, Москва, 1966.
- Ћирковић 1964** – С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд.
- Ћирковић 1981** – С. Ћирковић, *Образовање српске државе*, *Историја српског народа I*, ур. С. Ћирковић, Београд, 141-155.
- Ћирковић 1981б** – С. Ћирковић, Србија између Византијског царства и Бугарске, *Историја српског народа I*, ур. С. Ћирковић, Београд, 156-169.
- Ћирковић 1981в** – С. Ћирковић, Осамостаљивање и успон дукљанске државе, *Историја српског народа I*, ур. С. Ћирковић, Београд, 180-196.
- Ћирковић 1981г** – С. Ћирковић, Унутрашње и спољне кризе у време Немањиних наследника, *Историја српског народа I*, ур. С. Ћирковић, Београд, 263-272.
- Ћирковић 1981д** – С. Ћирковић, Унутрашња политика краљ Милутина, *Историја српског народа I*, ур. С. Ћирковић, Београд, 462-475.
- Ћирковић 1988** – С. Ћирковић, „Насељени градови“ Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација, *ЗРВИ XXXVII*, Београд, 9-32.
- Ћирковић 1994** – С. Ћирковић, Почети социјалне хијерархије у Срба, *Годишњак за друштвену историју I*, свеска 3, Београд, 223-235.
- Ћирковић, Ковачевић-Којић, Ћук 2002** – *Старо српско рударство*, Београд-Нови Сад.

- Ђоровић 1940** – В. Ђоровић, Питање о хронологији у делима Св. Саве, *Годишњица Николе Чунућа XLIX*, Београд, 1-69.
- Ђоровић-Ljubinković 1961** – М. Ђоровић-Ljubinković, Petrova crkva – Novi Pazar, *Arheološki pregled* 3, 126-129.
- Ђулафић 1964** – В. Ђулафић, Где је био стари град Рас, *Наша прошлост 1*, Краљево 1964.
- Ђурђић 2010** – S. Ђурђић, *Architecture in the Balkans. From Diokletian to Süleyman the Magnificent*, New Heaven – London.
- Фергула 1957** – Ј. Фергула, *Византијска управа у Далмацији*, САН посебна издања, књига ССХСI, Византолошки институт књига 6, Београд.
- Ферјанчић 1981** – Б. Ферјанчић, Одбрана Немањиног наслеђа. Србија постаје краљевина, *Историја српског народа I*, ур. С. Ђирковић, Београд, 297-314.
- Ферјанчић 1996** – Б. Ферјанчић, Долазак Хрвата и Срба на Балканско полуострво (осврт на нова тумачења, *ЗРВИ XXXV*, Београд, 117-150.
- Ферјанчић 1997** – Б. Ферјанчић, Василије I и обнова византијске власти у IX веку, *ЗРВИ XXXVI*, Београд, 9-28.
- Филиповић 1983** – Д. Филиповић, Прилог познавању средњовековних надгробних плоча у манастиру Сопоћани, *Новопазарски зборник 7*, Нови Пазар, 39-52.
- Flannery 1976** – К. Flannery, *The Early Mesoamerican Village*, New York, Academia Pres.
- Фох 1988** – Н. S. A. Fox, Social Relations and Ecological Relationships in Agrarian Change: An Example from Medieval and Early Modern England, *Geografiska Annaler, Series B, Human Geography*, Vol. 70, No. 1, Landscape History, 105-115.
- Forge 1972** – А. Forge, Normative Factors in the settlement size of Neolithic cultivators (New Guinea), In: *Man, Settlement and Urbanism*, Eds. P. J. Ucko, R. Tringham, G.W. Dimbleby, London, Duckworth, 363-376.
- Фостиков 2012** – А. Фостиков, Ковачки занат на тлу средњовековне Србије, *Београдски историјски гласник III*, 105-126.
- Фостиков 2013** – А. Фостиков, Занатство средњовековне Србије у светлости три повеље из XIV века, *Београдски историјски гласник IV*, 51- 69.
- Фостиков 2019** – А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, Београд.
- Хаџибегвић, Ханџић, Ковачевић 1972** – Х. Хаџибегвић, А. Ханџић, Е. Ковачевић, *Област Бранковића, опширни катастарски попис из 1455. године*, Орјентални институт у Сарајеву, Сарајево.
- Haggett, Chorley 1967** – P. Haggett, R.J. Chorley, Models, Paradigms and the New Geography, in: *Integrated Models in Geography*, London, Routledge, 19-41.
- Hennius 2020** – А. Hennius, Outland exploitation and the emergence of seasonal settlements, *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 79, 8-24.
- Hennius 2021** – А. Hennius, *Outlanders? Resource colonisation, raw material exploitation and networks in the Middle Iron Age Sweden*, PhD thesis, Upsala University.
- Herzog 2013** - I. Herzog, The Potential and Limits of Optimal Path Analysis, In: A. Bevan/M. Lake (eds.), *Computational Approaches to Archaeological Spaces*, Left Coast Press, 179-211.
- Herzog 2016** – I. Herzog, The impact of the DEM on archaeological GIS studies. A case study in Ecuador, *CHNT 20 – Proceedings of the 20th International Conference on Cultural Heritage and New Technologies*, Vienna 2015, 1-18.
- Храбак 1951** - Б. Храбак, Домаћи трговци у Новом Пазару у XVI веку, *Историјски гласник* 3-4, 1951, 99-104.
- Храбак 1988** — Б. Храбак, Рашки пазари у XV и XVI веку, I део, *Наша прошлост 3*, Краљево, 77–119.

- Храбак 2010** — Б. Храбак, Трговиште (XIV–XV век), *НПЗ* 33, 7–24.
- Catalogue 1991** – *Catalogue of Byzantine Seals of Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, Vol. 1*, ed. J. Nesbitt and N. Oikonomidès, Washington D. C.
- Цветковић 2019** – М. Цветковић, Принципи интеграције неромејских ентичких скупина у тематски систем на Балкану, *Ниш и Византија XVII*, Ниш, 75-95.
- Цвијић 1911** – Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, књига трећа*, Београд.
- Цвијић 1922** – Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основе антропогеографије I*, Београд.
- Costin 1991** – С. L. Costin, Craft Specialisation: Issues in Defining, Documenting, and Explaining the Organization of Production, *Archaeological Method and Theory*, Vol. 3, 1-56.
- Costin 2000** – С. L. Costin, The Use of Ethnoarchaeology for the Archaeological Study of Ceramic Production, *Journal of Archaeological Method and Theory* 7, 377-403.
- Costin 2007** – С. L. Costin, Thinking about Production: Phenomenological Classification and Lexical Semantics, *Archaeological Papers of the American Anthropological Association*, Vol. 17, 143-162.
- Curta 2013** – F. Curta, The Beginning of the Middle Ages in the Balkans, *Millennium* 10, 145-214.
- Чанак-Медић, Тодић 2013** – М. Чанак-Медић, Б. Тодић, *Стари Рас са Сопоћанима*, Нови Сад.
- Чар Дрнда 1984** – Х. Чар Дрнда, Оснивање Новог Пазара и његов развитак до краја XVI столећа, *Новопазарски зборник* 8, 77-102.
- Čelebi 1979** – Е. Čelebi, *Putopis, odlomci o jugoslavenskim zemljama*, ur. Hazim Šabanović, Sarajevo.
- Šabanović 1964** – Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića, zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo.
- Šabanović 1982** – Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjele*, Sarajevo.
- Šalkovsky 2001** – Р. Šalkovsky, *Häuser in der Frühmittelalterlichen Slawischen Welt*, Nitra 2001.
- Шафарик 1862** – Ј. Шафарик, *Хрсовоула цара Стефана Душана, којомъ оснива манастир св. Архангела Михаила и Гавријла у Призрену године 1348?*, Београд.
- Шкриванић 1954** – Г. Шкриванић, Жичко епархијско властелинство, *Историјски часопис IV*, 147-170.
- Шкриванић 1956** – Г. Шкриванић, Властелинство Св. Стефана у Бањској, *Историјски часопис VI*, 177-198.
- Шкриванић 1974** – Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.
- Шпехар 2011** – П. Шпехар, Археолошка истраживања предмета религијског карактера са подручја Охридске архиепископије од њеног оснивања до почетка 13. века, докторска дисертација, Београд.
- Шпехар 2012** – П. Шпехар, Лична побожност на подручју Охридске архиепископије у светлу археолошких налаза од XI до XIII века, у: *Византијски свет на Балкану I*, ур. Б. Крسمановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд, 205-220.
- Шпехар 2016** – П. Шпехар, *Батајница – Велика хумка. Раномађарска некропола*, Београд.
- Шпехар 2017** – П. Шпехар, *Централни Балкан од 7. до 11. века*, Београд.
- Špehar 2019** – Р. Špehar, Reoccupation of the late antique fortifications on the Central Balkans during the early middle ages, in: *Fortifications, defence systems, structures and features in the past. Proceedings of the 4th International Scientific Conference on Mediaeval*

Archaeology of the Institute of Archaeology Zagreb, 7th- 9th june 2017, eds.Т. Ткалџес, Т. Sekelj Ivančan, S. Krznar, J. Belaj, 113-124.

Штетић 2020 – М. Штетић, *Виноградарство у средњовековној Србији*, докторска дисертација, Београд.

Шуица 2003 – М. Шуица, Повеља цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе, *Стари српски архив, књига 2*, Београд, 143-166.

Шулетић 2011 – Н. Шулетић, Српска црква после 1459. године. О интеграцији српског клера у турски фискални систем, у: *Пад српске Деспотовине 1459. године*, ур. М. Спремић, Београд, 331-348.

Зиројевић 1984 – О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд.

Зиројевић 1990 – О. Зиројевић, Цркве и манастири у Призренском санцаку, *Косовско-метохијски зборник 1*, Београд, 133-140.